Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 34: Centar za balkanološka ispitivanja

Govedarica, Blagoje

2005

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/8ae0dd4f-019d-4fd7-bbef-c6e04b58c104

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

KNJIGA / BAND XXXIV

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga / Band 32

SARAJEVO 2005

U spomen Borivoju Čoviću, direktoru Centra za balkanološka ispitivanja
i članu Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
povodom desete godišnjice smrti 1995 – 2005 /
Zum Gedenken an Borivoj Čović, den Direktor des Zentrums für Balkanforschungen
und Mitglied der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas
anlässlich des zehnten Jahrestages seines Todes 1995 – 2005

ISSN 0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

KNJIGA / BAND XXXIV

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga / Band 32

Redakcija / Redaktion
Dževad Juzbašić, Zdravko Marić,
Veljko Paškvalin, Blagoje Govedarica

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2005

Štampano uz podršku Ministarstva kulture i sporta
Federacije Bosne i Hercegovine i Društva za zaštitu arheoloških
spomenika pri Institutu za praistorijsku arheologiju
Slobodnog univerziteta u Berlinu /
Gedruckt mit Unterstützung des Ministeriums für Kultur und Sport
der Föderation Bosnien-Herzegowinas und der Gesellschaft
für Archäologische Denkmalpflege des Instituts für Prähistorische
Archäologie der Freien Universität zu Berlin

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Branka Raunig / Blagoje Govedarica
Borivoj Čović 1927-1995 9

Članci /Aufsätze

Genadij Nikolaevič Toščev
Die neolitische Nekropole Mamaj-Gora im unternen Dneprgebiet /Neolitska nekropola Mamaj Gora na području donjeg Dnjepra..... 21

Emanuella Montagnari Kokelj
Some Considerations on Salt exploatation at Trieste Karst in Prehistory / Neka razmišljanja o dobijanju soli na području Tršćanskog Krasa u prahistoriji 47

Mario Gavranović
Kasnobrončana zoomorfna plastika iz Dobrinja kod Visoko /Spätbronzezeitliche Tierfigurinen von Dobrinje bei Visoko 83

Haskel J. Greenfield / Elizabeth Arnold
The zooarchaeological remains from Early Iron Age hill-top fortress at Klisura-Kadića Brdo, eastern Bosnia: a taphonomic assessment / Zooarheološki nalazi iz ranog željeznog doba sa utvrđenog naselja Klisura u Kadića Brdu, istočna Bosna: tafonomičko istraživanje 107

Branka Raunig
Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču / Japodic settlement (?) on "Gradina" Ripač..... 151

Zdravko Marić / Melisa Forić
Grafiti sa grčkih posuda iz razrušenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, dio II / Graffiti auf griechischen Gefäßen aus der zerstörten illyrischen hellenistischen Stadt Daorson in der Nähe des Dorfes Ošanići bei Stolac in der Herzegowina, Teil II..... 181

Veljko Paškvalin
Kulturno-povijesni utjecaji u kultnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba / Cultural-historical Influence to the Desidijate's Cultic Art during the Roman Period 199

Iva Mikl-Curk
Verkehrsrichtungen, Wehranlagen und ihr Einfluss auf die Raumentwicklung einer römischen Stadt – Beispiel Poetovio / Utjecaj putnih pravaca i odbrambenih postaja na prostorno uređenje rimskog grada – primjer Poetovio 239

Ante Milošević
"Kovač" Jurina / "Blacksmith" Jurina 253

Esad Kurtović
Pljačke i nasilja Dobrovojevića, ljudi vojvode Sandalja Hranića sa prostora Vrsinja / Robberies and violences of Dobrovojevićs, The Men of Duke Sandalj Hranić from area Vrsinje 269

Kritike i prikazi / Besprechungen

Branka Raunig, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda *(Dunja Glogović)* 291

Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina *(Mario Gavranović)* 295

Blagoje Govedarica, Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas *(Haskel J. Greenfield)* 305

In memoriam

Nada Miletić 309
Georg Kossack 311

Hronika / Chronik 313
Adrese autora / Autorenadressen 317

Borivoj Čović
(1927 – 1995)

Branka Raunig (Bihać), *Blagoje Govedarica* (Berlin/Heidelberg)

Ove godine navršilo se punih deset godina od iznenadne i prerane smrti Borivoja Čovića, arheologa i humaniste, člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i njenog Centra za balkanološka ispitivanja. Borivoj Čović je rođen u Sarajevu 24.10.1927. godine, a umro je izmučen ratom u opkoljenom Bihaću, u noći izmedju 10. i 11. juna 1995. godine. Zbog ratnih uslova ova Akademija i njen Centar nažalost nisu bili u mogućnosti da organizuju komemoraciju i odgovarajući ispraćaj svom članu. U želji da to barem djelimično nadoknade, članovi redakcije se sjećaju cijenjenog Urednika i kolege i posvećuju mu ovaj broj Godišnjaka na desetu godišnjicu njegove smrti.

Osnovnu školu i gimnaziju Borivoj Čović je završio u rodnom gradu, mada sa nešto zakašnjenja zbog učešća u narodno-oslobodilačkoj borbi u toku drugog svjetskog rata. Nakon gimnazije opredijelio se za studij arheologije kojoj će i posvetiti čitav svoj radni vijek. Studirao je i diplomirao na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1954. godine, a na istom univerzitetu je 1965. promovisan za doktora nauka. Borivoj Čović je u svakom pogledu dao izuzetan doprinos razvoju arheološke nauke u Bosni i Hecegovini. Već kao apsolvent počeo je 1953. godine raditi u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a u toj ustanovi ostao je do penzionisanja 1992. godine. U Zemaljskom muzeju bio je biran za kustosa, zatim naučnog saradnika, višeg naučnog saradnika i najzad naučnog savjetnika. Od 1957. do 1967. godine bio je načelnik Arheološkog odjeljenja, a zatim od 1967. do 1973. i direktor Zemaljskog muzeja. Osim redovnog posla Borivoj Čović je od 1974. do početka rata u proljeće 1992. godine, obavljao i poslove odgovornog urednika arheološke sveske Glasnika Zemaljskog muzeja, najstarijeg i bez sumnje najznačajnijeg kulturno-istorijskog glasila u Bosni i Hercegovini. Bio je jedan od pokretača ponovnog izdavanja, a od 1974. do 1979. godine i odgovorni urednik «Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums», časopisa koji je izlazio na više svjetskih jezika i koji je rezultate

istraživanja Zemaljskog muzeja iz oblasti arheologije, etnologije i prirodnih nauka učinio dostupnim široj svjetskoj naučnoj javnosti.

Naučni rad i doprinos akademika Borivoja Čovića zaslužuju posebnu studiju, a ovdje smo u mogućnosti da njegov obimni opus prikažemo samo u naznakama i u najsažetijem obliku. Čovićevo primarno naučno opredjeljenje je praistorijska arheologija, a u tom okviru bronzano i unekoliko i željezno doba. Uz to se povremeno bavio i istraživanjen neolita (višeslojno naselje Gornja Tuzla) i eneolita, odnosno bakarnog doba. U više navrata prilikom rekognosciranja terena, kartirao je i zapisao osnovne podatke, kako o poznatim, tako i o novootkrivenim arheološkim lokalitetima u sjeverozapadnoj, jugozapadnoj i jugoističnoj Bosni. Rukovodio je brojnim arheološkim terenskim istraživanjima prahistorijskih nalazišta u Bosni i Hercegovini, naročito gradinskih naselja: Kekića Glavica kod Bosanske Krupe, Zemunica u Radosavskoj kod Banja Luke, Velika gradina u Varvari kod Prozora, trostruka gradina u Sovićima kod Gruda, gradina Nečajno kod Posušja i druge. Posebno treba istaknuti 24-godišnje sistematsko istraživanje gradine Pod kod Bugojna koje je Borivoj Čović obavio u vremenu od 1959. do 1983. godine. Bavio se i istraživanjem grobova, kako onih pod grobnim gomilama (Podilijak u Sjeverskom kod Rogatice, Ljeskova Glavica kod Trebinja, Orah kod Bileće, Pac-Polje kod Nikšića, Gubavica kod Mostara), tako i ravnih nekropola (Crkvina u Golubiću kod Bihaća). Bio je veoma dobar i metodičan istraživač kako na terenu, tako i u studijskom poslu. Iskopavanja je izvodio izuzetno pažljivo i precizno u nastojanju da što potpunije pročita "podzemnu arhivu" nataloženu u arheološkim slojevima istraživanih lokaliteta. Takvim načinom rada uspio je da identifikuje i definiše do tada nepoznatu Posušku kulturu koja je obilježila razvoj bronzanog doba na prostoru Hercegovine, jugozapadne Bosne i dijela Dalmacije. Taj uspjeh mu je pričinjavao posebno zadovoljstvo, te je znao reći: "ne pruža se svakom arheologu prilika da otkrije novu kulturu". Uz brojne stručne i naučne tekstove u kojima je iznosio rezultate svojih terenskih istraživanja, objavio je i više metodološko-teoretskih rasprava o problemima umjetnosti bronzanog i željeznog doba, o prahistorijskoj metalurgiji, zatim o kulturnom razvoju i etnogenezi ilirskih plemena i o njihovom odnosu prema drugim plemenskim zajednicama tog vremena. Ovdje treba istaći pet objavljenih monografija, više od 70 sintetskih studija, oko 40 stručnih radova, te brojne referate na simpozijima, kako na međunarodnim, tako i na onim domaćim u okvirima tadašnje Jugoslavije. Među monografijama posebno treba istaći dva toma posvećena glasinačkoj kulturi "Glasinac 1 i 2", u kojima je zajedno sa A. Bencem, obradio obimni, davno iskopani, ali u nauci do tada slabo pristupačan, materijal iz tumula sa glasinačke visoravni. Tom prilikom je taj veoma vrijedni materijal sistematizovan kulturno i hronološki, što je pružilo osnovu i oslonac za opredjeljivanje brojnih sličnih nalaza sa

susjednih područja, kao i modernije i potpunije sagledavanje Glasinačke kulture u cjelini. Tom problematikom se bavio u više navrata i kasnije, osvjetljavajući pojedine segmente ili objavljujući nove nalaze.

Od studijskih djela posebno mjesto zauzima doktorska disertacija "Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni" (1965), u kojoj je dat hronološki razvoj gradinskih naselja u Bosni i dokazano da do tada uobičajeni naziv "gradinska kultura" zapravo nema pravog sadržaja, već da gradine postoje u različitim kulturama bakarnog, bronzanog i željeznog doba. Takođe su izuzetno vrijedne Čovićeve studije o prahistorijskoj metalurgiji "Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu" i "La prima et media età del bronzo sulle coste orientali dell` Adriatico e sul suo retroterra" (oba teksta objavljena u našem Godišnjaku broj XVIII/16 iz 1980. godine). U prvom članku dati su podaci o najstarijim predmetima od željeza na prostoru sjeverozapadnog Balkana, elementi društveno-ekonomskog razvoja koji je uslovio otkrivanje metalurgije željeza, te konsekvence koje je taj novi vid metalurgije imao po tadašnji kulturni razvoj ovoga područja. Čović jasno naglašava da se tu radilo o jednom vidu društvene i ekonomske revolucije koja je unijela značajne promjene u etničkoj i duhovnoj strukturi i uslovila formiranje većih društvenih zajednica, kao što su ilirska i druga starobalkanska plemena. U drugoj raspravi razjašnjen je mehanizam pojave bronzanih objekata na istočnoj obali Jadrana i u njenom zaleđu, te inovacije u kulturnom razvoju koje je upotreba novih oruđa i oružja izazvala na ovim prostorima. Posebno je bitna obrada srednjeg bronzanog doba sjeverozapadnog Balkana, perioda koji je prije Čovićevih istraživanja bio izuzetno slabo proučen i skoro nepoznat. Najzad u članku "Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini – stanje i problemi istraživanja" (Godišnjak XXII/20, 1984.), Čović je prikazao karakteristične metalne objekte kao i intenzitet metalurške djelatnosti u toku pojedinih prahistorijskih perioda, počev od nešto skromnije metalurgije u bakrenom dobu, preko ranog, srednjeg i kasnog bronzanog doba, do snažnog razvoja metalurgije u željeznom dobu, kada se na brojnim prahistorijskim naseljima nalaze ostaci obrade metala u vidu željezne troske.

Svakako vrijedno pažnje je i učešće Borivoja Čovića na brojnim naučnim skupovima od kojih je mnoge i sam organizovao ili suorganizovao. Treba se samo prisjetiti njegovog referata "Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području" održanog na Simpozijumu o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba u Sarajevu 1964. godine, ili teksta "Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht de Vor- und Frügeschichte" sa međunarodnog naučnog skupa o etnogenezi evropskih naroda održanog u Mainzu 1982. godine, kojima je dobrim dijelom zacrtan put daljeg istraživanja ilirske kulture. Ne manje važni su referati "Umjetnost kasnog bronzanog i ranog željeznog

doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu" sa naučnog skupa o duhovnoj kulturi Ilira, u Herceg Novom 1983; "Einige Anmerkungen zu dem Problem der Einstehung der Bronzezeitkulturen" sa trećeg poljsko-jugoslovenskog okruglog stola 1983; "Importation of Bronze Vessels in the Western Balkan – 7 to 5 Century" sa međunarodnog simpozijuma u Trentu 1983. godine, "Die Bronzezeit im "illyrischen" Raum und das Problem der ethnischen Zuschreibung archäologischer Funde" sa Prvog iliro-tračkog simpozijuma "Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od neolita do helenističkog doba", Niš – Blagoevgrad 1989. i mnogi drugi.

Neizmjeran je doprinos Borivoja Čovića u ostvarenju dva najveća publicistička projekta bosansko-hercegovačke arheologije - Praistorije jugoslavenskih zemalja, koju je izdao Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH i Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine u izdanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1988. godine. Praistorija jugoslavenskih zemalja izdata je u 5 knjiga, od kojih svaka predstavlja zaokruženu kulturno-hronološku cjelinu : I Paleolit, II Neolit, III Eneolit (bakreno doba), IV Bronzano i V Željezno doba. Za četvrtu knjigu – Bronzano doba (1983.) Borivoj Čović je bio redaktor i glavni autor sa osam poglavlja i preko 200 stranica teksta. U svakom od ovih tekstova Čović je iznio odabrani relevantni materijal, sintetizirao bitne podatke za svaku pojedinu regiju i odredio jasan kulturni i historijski kontekst svake kulturne cjeline, pri čemu je obrađen veoma širok prostor od istočne Bosne do Istre. Čović je sudjelovao i u petoj knjizi Praistorije - Željezno doba (1987.) obradivši pet bitnih poglavlja, od koji ona o kulturnim grupama Donja Dolina – Sanski Most, Srednjodalmatinska, Srednjobosanska i Glasinačka, bez sumnje predstavljaju trajno vrijedne sinteze i primjer kompleksnog sagledavanja problema i obuhvatnu kulturno-historijsku interpretaciju podataka, koje u punoj mjeri karakterišu cjelovitost pristupa Borivoja Čovića arheologiji i historijskoj nauci uopšte. Edicija " Praistorija jugoslavenskih zemalja" će zasigurno još dugo ostati nezaobilazan oslonac u proučavanju najstarije povijesti ovih prostora. To je djelo jedne izuzetne generacije arheologa, istraživača i teoretičara, među kojima je Borivoj Čović svojim velikim znanjem, širinom i dubinom shvatanja problema, kao i visprenošću u njihovom razrješavanju, bio i ostao jedna od najistaknutijih figura.

U okviru pripreme Arheološkog leksikona BiH, pored toga što je bio inicijator i odgovorni urednik tog obimnog višetomnog djela, Čović je bio i glavni organizator rada velikog tima autora-saradnika, dok je sam napisao desetak većih priloga i oko 300 manjih tekstova o pojedinim arheološkim lokalitetima. Arheološki leksikon bez sumnje predstavlja nezaobilaznu osnovu svih daljih terenskih i studijskih istraživanja na prostorima Bosne i Hercegovine.

Zbog obimnih poslova koje je obavljao na pripremi i publikovanju dva prethodno navedena temeljna djela bosansko-hercegovačke arheologi-

je nije uspio da pripremi za štampu drugi dio (kasno bronzano i željezno doba) rezultata 24-godišnjeg arheološkog iskopavanja na višeslojnoj gradini Pod kod Bugojna, čiji je prvi dio (rano bronzano doba) objavljen 1991. godine. Ovo prvo sistematsko i dugogodišnje istraživanje jednog gradinskog naselja u Bosni, pružilo je jedinstvene podatke o unutrašnjoj organizaciji naselja uključujući tu sakralne objekte (svetilište-hram) i stambene zgrade sa radionicama. Ulice u tom naselju su vjekovima obnavljane uvijek po istom pravcu, pokazujući time jasnu arhitektonsku koncepciju i elemente koji karakterišu jednu razvijenu protourbanu aglomeraciju.

Tokom višegodišnjih istraživanja na Podu je učestvovalo 36 mlađih arheologa (neki i u više kampanja), te je na taj način ovo istraživanje bilo i svojevrsna "škola" arheoloških iskopavanja, posebno s obzirom na moderne metode Čovićevog rada i prakse. I druga arheološka iskopavanja kojima je Borivoj Čović rukovodio, bila su za njegove mlađe saradnike uvijek svojevrsna praktična nastava, jer on nije bio od onih ljudi koji kriju svoje znanje. Naprotiv, uvijek je kolegama iznosio svoja zapažanja i ukazivao na detalje kojima treba posvetiti pažnju, a u isto vrijeme bio je spreman da sasluša i prodiskutuje o različitim, pa i suprotnim mišljenjima. Pedagoška djelatnost Borivoja Čovića nije bila ograničena samo na terenska podučavanja mlađih kolega-arheologa. Od 1973. godine bio je profesor arheologije na Katedri za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Na istom fakultetu bio je mentor i nastavnik na postdiplomskim studijama "Ilirologije", kao i na studijama "Kulturna povijest Jadrana" u Dubrovniku. Nekoliko mlađih doktoranata i specijalista iz Njemačke, Hrvatske i SAD uspješno je odbranilo svoje doktorske disertacije, odnosno završilo specijalističke studije zahvaljujući svesrdnoj mentorskoj podršci Borivoja Čovića. Ovdje treba spomenuti i knjigu B. Čovića "Od Butmira do Ilira" koja je u seriji Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine izdata 1976. godine, i bila usmjerena ka edukaciji šire kulturne javnosti o povijesnom trajanju na ovim prostorima. Mada zasnovana na strogo provjerenim naučnim činjenicama, knjiga je pisana na veoma prijemčiv način, tako da je sadržaj bio dostupan i zanimljiv srednjoškolcima, a istovremeno veoma koristan stručnjacima.

Na osnovu zapaženih izuzetnih stručnih i naučnih kvaliteta, Borivoj Čović je već 1978. izabran za dopisnog, a 1987. godine za redovnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, gdje je jedno vrijeme obavljao poslove sekretara Odjeljenja društvenih nauka, a bio je i član više Akademijinih odbora. Još od 1963. bio je član Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH i stalni član redakcije našeg Godišnjaka. Za direktora Centra za balkanološka ispitivanja i odgovornog urednika Godišnjaka izabran je 1989. godine. Čović je bio član Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu, a sarađivao je sa brojnim institucijama, kako na prostoru bivše Jugoslavije, tako i inostranstvu. Zaista su rijetki ljudi koji su, kao Borivoj Čović, u sebi nosili toliko stvaralačke energije, snažne

volje i sposobnosti da se, uporedo s prebogatim ličnim doprinosom nauci, u tolikoj mjeri posvete organizovanju i podsticanju naučnog rada. I u tom pravcu je njegov doprinos nemjerljiv, kako onaj u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, tako i u asocijacijama arheologa i muzejskih radnika Bosne i Hercegovine i bivše Jugoslavije. Za izuzetno uspješno djelovanje u širim okvirima struke Borivoj Čović je odlikovan Ordenom rada sa srebrnim vijencem 1971. godine, a Ordenom rada sa zlatnim vijencem 1985.g. Godine 1977. za višegodišnje vrhunske domete u oblasti kulture i nauke, dodjeljena mu je 27-julska nagrada Bosne i Hercegovine.

Uz članove njegove uže i šire porodice i brojne prijatelje, zbog prerane smrti Borivoja Čovića, žale i mnogobrojne kolege i njegovi studenti, ne samo u našoj zemlji i neposredno susjednim evropskim zemljama, već može se reći i širom svijeta. No, ostaju obimna i izuzetno vrijedna djela Borivoja Čovića koja će i u narednom dobu, kao i do sad, biti neophodan pratilac i siguran putokaz svima koji se budu bavili starijom prošlošću Bosne i Hercegovine i zapadnog Balkana.

Borivoj Čović
(1927 – 1995)

In diesem Jahr jährt sich zum zehnten Mal der Todestag des früh und plötzlich verstorbenen Archäologen und Humanisten Borivoj Čović, Mietglied der Bosnisch-herzegowinischen Akademie der Wissenschaften und Künste und des Zentrum für Balkanoforschungen. Der am 24. 10. 1927 in Sarajevo geborene Borivoj Čović starb in der Nacht vom 10. zum 11. Juni 1995 während des Krieges in der belagerten Stadt Bihać. Infolge der Kriegswirren waren die Akademie und das Zentrum für Balkanologische Forschungen leider nicht in der Lage eine würdige Trauerfeier zu veranstalten. Aus diesem Anlass erinnern sich die Redaktionsmitglieder mit diesem Text an ihren hoch geachteten Herausgeber und widmen ihm diese Ausgabe von Godišnjak.

Bis zum Abschluss des Gymnasiums blieb Čović in seiner Geburtsstadt. Die Schulzeiten waren vom Zweiten Weltkrieg, an dem Čović auch als Mitglied der Befreiungsarmee teilnahm, geprägt. Nach dem Gymnasium entschied er sich für ein Studium der Archäologie, der er bis zum seinen Ableben stets treu blieb. Sein Studium beendete er 1954 an der Philosophischen Fakultät in Belgrad. Im Jahre 1965 erwarb er an der gleichen Universität auch seinen Doktortitel.

Borivoj Čović war in jeder erdenklichen Hinsicht an der Entwicklung der archäologischen Wissenschaft in Bosnien und Herzegowina be-

teiligt. Bereits seit 1953 war er im Landesmuseum Bosnien-Herzegowinas tätig, wo er auch bis zu seiner Pensionierung im Jahr 1992 blieb. In dieser Einrichtung hat er als Kustos, wissenschaftlicher Mitarbeiter und als wissenschaftlicher Berater gearbeitet. Von 1957 bis 1967 übte er die Funktion des Leiters der Archäologischen Abteilung und vom 1967 bis 1973 des Direktors des Landesmuseums aus. Neben dieser Tätigkeit leitete er von 1974 bis 1992 die Redaktion der archäologischen Ausgabe des Glasnik (Glasnik Zemaljskog muzeja), der ältesten und zweifellos wichtigsten kultur- geschichtlichen Zeitschrift Bosniens und Herzegowinas.

Neben Glasnik war er auch an der Wiederbelebung der "Wissenschaftlichen Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums" beteiligt, einer Zeitschrift, die die Ergebnisse der Museumsforschung aus den Bereichen Archäologie, Ethnologie und Naturwissenschaften in mehreren Fremdsprachen der wissenschaftlichen Öffentlichkeit präsentiert hat.

Die Forschungen des Akademikers Borivoj Čović verdienen eine eigene Studie. Hier können seine umfangreichen wissenschaftlichen Tätigkeiten nur kurz skizziert werden. Čovićs primäres Beschäftigungsfeld war die prähistorische Archäologie und insbesondere die Bronze- und Eisenzeit, obwohl er auch zum Neolithikum (Siedlung in Gornja Tuzla) und Kupferzeit einige Arbeiten verfasst hat. In den zahlreichen Feldbegehungen hat er mehrere Fundstellen im nordwestlichen, südwestlichen und südöstlichen Teil Bosniens entdeckt, beschrieben und kartiert. Als Leiter vieler archäologischer Ausgrabungen hat er sich besonders um die Erforschung der Höhensiedlungen (Gradina) Verdienst gemacht. Zu nennen sind u. a.: Kekića Glavica bei Bosanska Krupa, Zemunica in Radosavska, Velika Gradina in Varvara bei Prozor, Sovići bei Grude, und Nečajno bei Posušje. Besonders hervorzuheben ist die 24-jährige Erforschung (1959-1983) der Höhensiedlung Pod bei Bugojno.

Neben Siedlungen untersuchte er auch die Grabhügeln (Podilijak in Sjeversko bei Rogatica, Ljeskova Glavica bei Trebinje, Orah bei Bileća, Pac-Polje bei Nikšić, Gubavica bei Mostar), sowie einige Flachgräbernekropolen (Crkvina in Golubić bei Bihać).

Er war ein guter und systematischer Forscher, sowohl bei den Grabungen als auch bei der Verfassung der Studien. Seine Ausgrabungen zeichnen sich durch hervorragende Dokumentation und Tagebücher aus. Das Ergebnis seiner methodischen Arbeit ist u. a. die Entdeckung und Definierung der frühbronzezeitlichen Posušje-Kultur in Herzegowina, südwestlichem Teil Bosniens und in einem Teil Dalmatiens. Diese Ergebnisse machten ihm zu einem glücklichen und zufriedenem Mensch ("nicht jeder Archäologe hat die Ehre eine neue Kultur definieren zu dürfen").

Zu den zahlreichen Artikeln in denen er die Ergebnisse seiner Ausgrabungen veröffentlichte, reihen sich auch mehrere methodologisch -

theoretische Abhandlungen über die Kunstfertigkeit der Bronze - und Eisenzeit, die prähistorische Metallurgie sowie über die Genese der Illyrer und ihren Beziehungen zu den benachbarten Völkern ein.

Von ihm veröffentlich wurden fünf Monographien, 70 Abhandlungen und 40 wissenschaftliche Artikeln sowie mehrere Vorträge, die er bei verschiednen internationalen und jugoslawischen Kongressen hielt.

Unter den Monographien sind vor allem zwei Glasinac- Kataloge zu erwähnen, in denen er zusammen mit A. Benac die Funde aus den alten Grabungen der Grabhügel von der Glasinac – Hochebene veröffentlicht und wissenschaftlich behandelt hat. Diese chronologische und kulturelle Einordnung der wertvollen Altfunde trug entscheidend zur Definierung der Glasinac-Kultur als ein eigenständiges vorgeschichtliches Phänomen bei. Die einzelnen Merkmale dieser Kultur hat Čović auch in seinen späteren Arbeiten immer wieder belichtet und herausgestellt.

Einen besonderen Platz unter Čovićs Studien nimmt seine Dissertationsarbeit aus dem Jahr 1965 mit dem Titel "Einführung in die Stratigraphie und Chronologie prähistorischer Gradinen in Bosnien" ein in der er die chronologische Abfolge der Höhensiedlungen in Bosnien herausarbeitete und eindeutig bewies, dass die sog. "Kultur der Gradinen" kein zeitlich begrenztes Phänomen ist, sondern durchgehend von der Kupferzeit bis in die Eisenzeit zu verfolgen ist.

Nicht weniger wichtig sind seine Arbeiten über die prähistorische Metallurgie wie z. B. "Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu" und "La prima et media età del bronzo sulle coste orientali dell´ Adriatico e sul suo retroterra" (beide Arbeiten sind im Godišnjak XVIII/16 im Jahr 1980 veröffentlicht worden).

Die erst genannte Arbeit beinhaltet nicht nur ausführliche Angaben über die ältesten Eisengegenstände im nordwestlichen Balkan, sondern auch theoretische Überlegungen über die sozialen und kulturellen Änderungen und Konsequenzen, die das neue Metall mit sich brachte. Dabei betonte Čović, dass es sich bei dieser gesellschaftlichen Wandlung um eine Art Revolution handelte, die sowohl ethnische als auch geistige Strukturen verändert hat und schließlich entscheidend die Bildung der größeren Gemeinschaften, wie z.B. der illyrischen und anderen paleobalkanischen Völkerschaften beeinflusst hat.

In der zweiten Studie betrachtete Čović das Prozess, der zur Ausbreitung der Bronzegegenstände an der östlichen Adriaküste und im Hinterland führte sowie die damit verbundenen kulturellen Innovationen. Einen besonderen Stellenwert im Rahmen dieser Studie hat die Bearbeitung der mittelbronzezeitlichen Periode des nordwestlichen Balkans, einer Zeitstufe, die bis dahin in diesem Raum wenig bekannt war.

In dem Artikel "Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini- stanje i problemi istraživanja (Godišnjak XXII/20, 1984) stellte

Čović die charakteristischen Metallobjekte dar und schildert die Entwicklungsstufen und Intensität der Metallurgie in Bosnien und Herzegowina in verschiedenen Zeitstufen, ausgehend von der Kupferzeit über die Bronzezeit bis zur starken Aufschwung in der Eisenzeit, da Eisenschlacke, als direktrer Hinweis für metallurgische Tätigkeit, in zahlreichen Siedlungen belegt ist.

Borivoj Čović organisierte und ermöglichte nicht nur zahlreiche Kongresse, sondern nahm an vielen selbst teil. Als wegweisend für die Erforschung der illyrischen Kultur kann man seinen Vortrag "Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području" auf dem Symposium über die räumliche und chronologische Gliederung der Illyrer in der Vorgeschichte in Sarajevo 1964 bezeichnen. Nicht weniger wichtig für diese Problematik ist auch sein Referat "Ethnogenese der Illyrer aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte", den er 1982 auf dem internationalen Kongress über die Ethnogenese der europäischen Völker in Mainz gehalten hat.

Zu den wichtigen Referaten gehören zweifellos auch folgende: "Umjetnost kasnog bronzanog doba i ranog željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu" vorgetragen auf dem Kongress über die geistliche Kultur der Illyrer (Herceg Novi, 1983); "Einige Anmerkungen zu dem Problem der Entstehung der Bronzezeitkulturen" (polnisch-jugoslawisches archäologisches Treffen, 1983); "Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans 7 to 5 Century" (Trento, 1983); "Die Bronzezeit im "illyrischen" Raum und das Problem der ethnischen Zuschreibung archäologischer Funde" im Rahmen des ersten illyrisch-trakischen Symposiums "Paleobalkanische Stämme zwischen Adria und dem Schwarz Meer vom Neolithikum bis Hellenismus" in Niš-Blagoevgrad.

Borivoj Čović hat entscheidend mitgewirkt bei der Entstehung der zwei größten publizistischen Projekte der bosnisch-herzegowinischen Archäologie: der vom Zentrum für Balkanforschungen herausgegebene große Edition "Praistorija jugoslavenskih zemalja" (Vorgeschichte der jugoslawischen Länder) und des Archäologischen Lexikons Bosnien und Herzegowinas herausgegeben im Jahr 1988 vom Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum in Sarajevo.

"Praistorija jugoslavenskih zemalja" umfasst fünf Teile, die chronologisch gegliedert sind: I Paleolithikum; II Neolithikum; III Kupferzeit; IV Bronzezeit; V Eisenzeit.

Im vierten Teil über die Bronzezeit (1983) hat Čović die Rolle des Redakteurs übernommen und über 200 Seiten Text beigesteuert. Seine Beiträge behandeln einen großen Raum, von Istrien bis zum Ostbosnien. Für jede Region hat Čović die wichtigsten Funde dargestellt und sie in einen chronologisch-kulturellen Kontext eingeordnet.

In dem fünften Band dieser Edition (Eisenzeit) hat Čović fünf Kapitel verfasst, in denen er die Kulturgruppen wie Donja Dolina-Sanski Most, Srednjodalmatinska (Zentraldalmatinische), Srednjobosanska (Zentralbosnische) und Glasinac ausführlich und gründlich dargestellt hat. Diese Arbeiten sind wertvolle Synthesen und ein Beispiel einer komplexen Betrachtung und kultur-geschichtlichen Interpretation einer vorgeschichtlichen Kultur. Diese Gesamtheit in der Darlegung der prähistorischen Gesellschaften charakterisiert sehr deutlich seinen wissenschaftlichen Ansatz.

Die Edition "Praistorija jugoslovenskih zemalja" wird noch lange Zeit eine Basis für die Erforschung der Vorgeschichte in diesem Gebiet bleiben und kann als Werk einer außerordentlichen Generation von Archäologen, Forschern und Theoretikern bezeichnet werden. Borivoj Čović zählt mit seinem enormen Wissen und seiner gründlichen und geschickten Behandlung und Erklärung der archäologischen Fragen ohne Zweifel zu den herausragenden Vertretern dieser Generation.

Bei der Vorbereitung des mehrteiligen Archäologischen Lexikons Bosnien und Herzegowinas hat Čović als Initiator und Redakteur mitgewirkt. Gleichzeitig koordinierte er einen großen Kreis von Autoren und verfasste selbst auch mehr als zehn allgemeine Kapitel und über 300 kleinere Angaben über bestimmte Fundplätze. Dieses Lexikon ist eine unausweichliche Grundlage jeder archäologischen Forschung in Bosnien und Herzegowina.

Die umfangreichen Vorbereitungen dieser zwei großen Grundwerke der bosnisch-herzegowinischen Archäologie haben die Veröffentlichung des zweiten Teil seiner Monographie über Pod bei Bugojno (Spätbronze- und Eisenzeit) verhindert, deren erster Teil über die Frühbronzezeit 1991 erschienen ist. Diese erste systematische und langjährige Erforschung einer Höhensiedlung in Bosnien brachte einzigartige Erkenntnisse bezüglich der inneren Organisation einer Siedlung hervor. Neben den Werkstätten konnte in dieser relativ kleinen Siedlung auch ein sakrales Gebäude (Tempel) erkannt werden. Die durch mehrere Jahrhunderte hindurch einheitliche Straßen- und Gassenausrichtungen zeugen von einem architektonischen Konzept, das eine bereits protourbane Agglomeration auszeichnet.

An den langjährigen Ausgrabungen in Pod bei Bugojno nahmen 36 jüngere Archäologen teil, weshalb dieses Projekt auch als eine Art "Grabungsschule" bezeichnet werden kann, besonders wenn man die moderne und progressive Arbeitsweise Čovićs berücksichtigt. Auch seine anderen Ausgrabungen sind von den jüngeren Kollegen immer als eine ausgezeichnete praktische Ausbildung verstanden worden. Das liegt in erster Linie an seiner Bereitschaft mit anderen sein Wissen und seine Erfahrungen und Beobachtungen zu teilen. Dennoch war er für andere Meinungen und

Anregungen, auch gegensätzliche, stets offen und ein hervorragender Diskussionspartner.

Seine pädagogische Tätigkeit blieb nicht nur auf die Feldforschungen begrenzt. Seit 1973 unterrichtete er Archäologie an der Geschichtsabteilung der Philosophischen Fakultät in Sarajevo. An der gleichen Institution betreute er die Magisterarbeiten aus der "Illyrologie". In Dubrovnik lehrte er am Institut für Kulturgeschichte der Adria.

Unter Čovićs Betreuung haben mehrere jüngere Doktoranten aus Deutschland, Kroatien und USA ihren wissenschaftlichen Werdegang erfolgreich angefangen.

Hier muss auch das Buch "Von Butmir bis zu den Illyrern" genannt werden, welches Čović 1976 in der Edition "Kulturerbe Bosnien und Herzegowinas" veröffentlich hat. Dieses überaus edukative Werk hat Čović in einer für jedermann zugänglichen Sprache verfasst, ohne den wissenschaftlichen Charakter aus den Augen zu verlieren. Durch dieses wunderbare Buch wurde nicht nur Archäologen ein sehr guter Einstieg in die frühe Geschichte Bosniens ermöglicht.

Aufgrund seiner fachlichen und wissenschaftlichen Qualitäten wurde Čović bereits 1978 Korrespondent und 1987 Mitglied der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien und Herzegowinas. Hier war er als Sekretär der Abteilung für humanistische Wissenschaften und in mehreren Gremien tätig. Im Jahr 1989 wurde er zum Leiter des Zentrums für Balkanforschungen und zum Redaktionsvorsitzendem des Godišnjak ernannt. Borivoj Čović war ebenfalls das Mitglied des Deutschen Archäologischen Instituts in Berlin und kooperierte mit Zahlreichen Institutionen und Einrichtungen im ehemaligen Jugoslawien und im Ausland.

Borivoj Čović gehörte zu jenen seltenen Menschen, die neben ihrer erfolgreichen wissenschaftlichen Tätigkeit auch noch die Kraft und die Energie hatten, sich mit der Organisation der für die wissenschaftliche Arbeit so nötigen Rahmenbedingungen zu befassen. In dieser Hinsicht hat Čović Großes geleistet, sowohl im Landesmuseum in Sarajevo als auch in den archäologischen und museologischen Gesellschaften Bosnien-Herzegowinas und des ehemaligen Jugoslawiens. Für seine wissenschaftlichen Erfolge wurden ihm mehrmals die hohen gesellschaftlichen Auszeichnungen verliehen.

Über den verfrühten Tod des Borivoj Čović trauen nicht nur seine Familienmitglieder, sondern auch zahlreiche Kollegen und ihre Studenten im Inland und in vielen anderen europäischen Ländern. Es bleibt jedoch sein umfangreiches Lebenswerk, als ein ständiger Begleiter und Wegweiser für jeden, der sich mit der Vor- und Frühgeschichte Bosnien und Herzegowinas und des westlichen Balkans auseinandersetzen wird.

(Übersetzung: *Mario Gavranović*)

Die neolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet

Genadij Nikolaevič Toščev
Zaporož' e

1. Einführung

Die Uferlinie des Kachovsko- Stausees am unteren Dnepr in der südlichen Ukraine wird stetig durch den Wasserfluss abgetragen. Aus diesem Grund unternahm die Universität aus Zaporož'e im Jahr 1988 Rettungsgrabungen im Dorf Velikaja Znamenka der Kamensko-Dneprovskij-Region des Zaporož'e Gebietes (Abb. 1,47), in dem Hügelgräber und flache Nekropolen aus der Periode Neolithikum – Mittelalter bereits bekannt waren. Als besonders zahlreich erwiesen sich die Bestattungen aus der Skythen-Zeit.[1]

Die neolithische Nekropole lag im Nordteil der Mamaj-Gora, wobei sich die meisten Gräber in einem Waldgebiet befanden (Abb. 2).[2] Die Gräber waren innerhalb zweier NNO – SSW ausgerichteten und ca. 7 m voneinander entfernten Reihen angeordnet. Die östliche Reihe beinhaltet 25 Gräber, die in einer 48 m langen Linie niedergelegt und 0,7 – 4,3 m voneinander entfernt waren sowie vier getrennte Fundgruppen. Von der westlichen Reihe, die offensichtlich weiter nördlich im Bereich des heutigen Stausees eingerichtet wurde, ist nur noch ein Grab übrig geblieben (Grab 2; Abb. 3).

Alle Gräber sind im anstehenden Boden bis zu einer Tiefe von 1,2-1,5 m eingegraben. Die 23 Gräber wiesen ein Inventar auf, das vor allem

[1] Toščev 1989; 150-151; Andruch/Toščev 1994; 12-16; dies. 1994a, 27-29.

[2] Die neolithischen Gräber wurden innerhalb mehrere Jahreskampagnen unter der Leitung von G. N. Toščev und O.V. Tubol`cev (im Jahr 1993) untersucht: Nr. 1, 2, 6 im Jahr 1989; Nr. 7 im Jahr 1990; Nr. 18-20 im Jahr 1993; Nr. 21-24 im Jahr 1994; Nr. 26 im Jahr 1999; Nr. 28 im Jahr 2000; Nr. 29-35 im Jahr 2001; Nr. 36-40 im Jahr 2002. Die Ergebnisse wurden von Toščev und Tubol'cev partiell veröffentlicht. Vgl. Toščev 1997, 71-76; Tubol'cev 1992, 5-6; ders. 1994, 18-19.

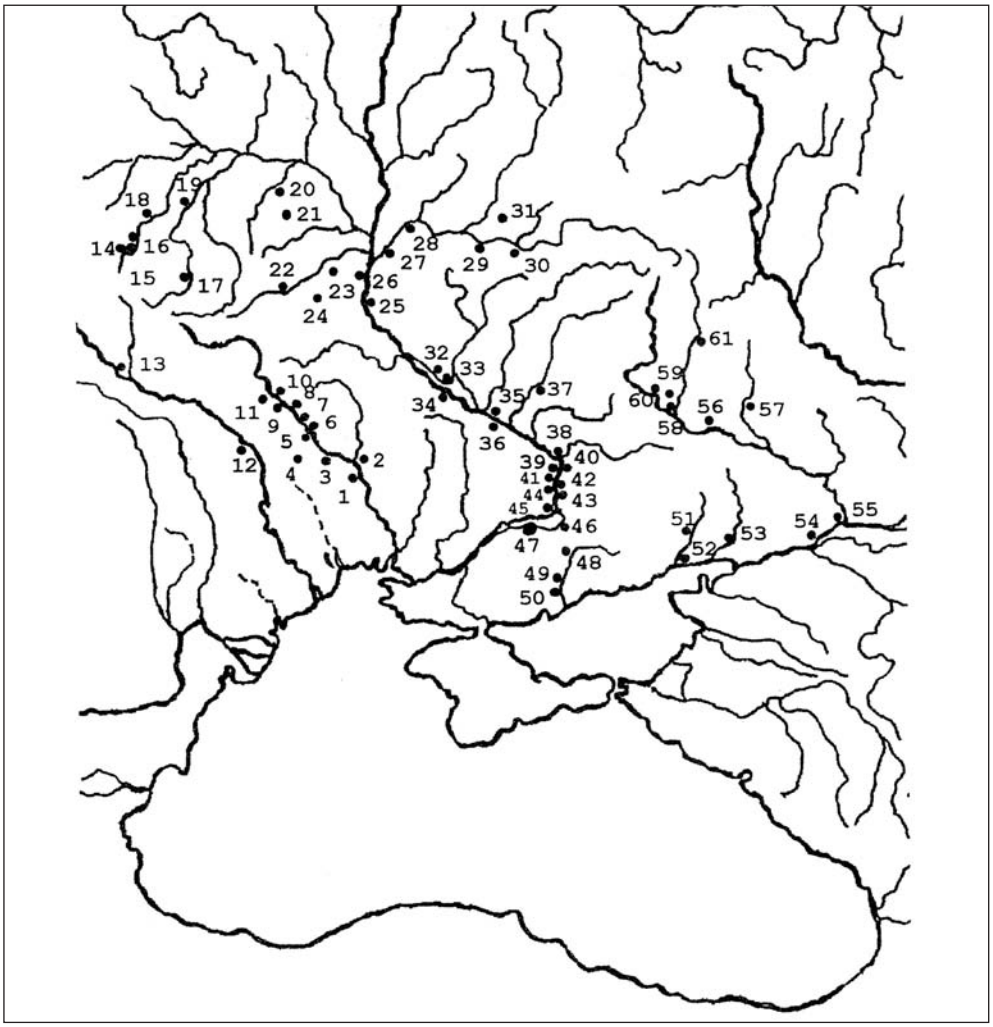

Abb. 1 *Neolithische Fundorte in der Ukraine*

1. *Pugač, Gard;* 2. *Mikolina Brojaka;* 3. *Savran';* 4. *Šumilovo – Černjatka;* 5. *Baz'kov i Mit'kov ostrova;* 6. *Zan'kovcy;* 7. *Šimanovskoje;* 8. *Sokol'cy;* 9. *Glinskoje;* 10.*Samčincy;* 11. *Pečera;* 12. *Bil'šivci;* 13. *Nezvisko:* 14. *Girka Polonka;* 15. *Gnidaba;* 16. *Golyšev;* 17. *Rivne;* 18. *Roznyči;* 19. *Velykij Mids'k;* 20. *Korma;* 21. *Mostva;* 22. *Chutor Teterevskij;* 23. *Borodjanka;* 24. *Lazarevka;* 25. *Višenki;* 26. *Grini;* 27. *Zavalovka;* 28. *Griševka;* 29. *Lisogubovka;* 30. *Skunosovo;* 31. *Pogorelovka;* 32. *Buz'ki;* 33. *Piščiki;* 34. *Moljuchov Bugor;* 35. *Uspenka;* 36. *Dereivka;* 37. *Malopereščepino;* 38. *Igren';* 39. *Ostrov Surskoj;* 40. *Ostrov Kizlevyj;* 41. *Stril'ča Skelja;* 42. *Vasil'evskij 2,5 Mar'evskij Mogil'niki;* 43. *Vovnigskij 2, Jasinovackij 1 Mogil'niki;* 43. *Ostrov Vinogradnyj;* 44. *Nikol'skij Mogil'nik;* 45. *Sobački, Vovčok;* 46. *Lysogorskij Mogil'nik;* 47. *Mamaj Gora;* 48. *Čapaevka;* 49. *Kamenaja Mogila;* 50. *Semenovka;* 51. *Razdol'noe;* 52. *Mariupol'skij Mogil'nik;* 53. *Matvejev Kurgan;* 54. *Razdorskoe 1,2, Rakušečnyj Jar;* 55. *Samsonovka;* 56. *Zelena Gornycja* 56. *Serebrjanskoe;* 57. *Podgorova Novoselovka;* 58. *Ust'e Oskola;* 59. *Bondaricha;* 60. *Verevkinskie Chutora 14;* 61. *Aleksandija.*

Schmuckteile, wie ringförmige Muschelperlen und Anhänger aus Hirschzähnen enthält. Vereinzelt tauchen auch Stein- und Knochenperlen sowie Feuersteingeräte auf (vgl. Überblick in der Abb. 7). Eine gewisse Anzahl der Gräber (Nr. 1, 2, 6, 9, 21, 33) wurde durch die skytischen Nachbestattungen und durch den Erdrutsch am Ufer zerstört (Abb. 3).

2. Fundmaterial

Grab 1 (Abb. 3,1) lag im Lehmsediment des Uferprofils in einer Tiefe von 1,2 m. Das Skelett eines 30-40 Jahren alten Mannes[3] wurde durch den Geländerutsch teilweise zerstört. Erhalten sind die Knochen des Oberkörpers ohne rechten Unterarm. Der Tote lag auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten. Der linke Arm ist zum Körper hin angewinkelt mit der Hand am Becken. Ebenfalls am Becken lagen zwei erhaltene und mehrere fragmentierte ringförmige Muschelperlen (Taf. 1,1-3).

Grab 2 (Abb. 3,2) das Skelett dieses Grabes wurde durch den Erdrutsch zerstört, so dass nur die ausgestreckten Beinknochen in einer Tiefe von 1,3 m erhalten waren. Anhand deren Position lässt sich vermuten, dass der Tote ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten lag. Unter dem Skelett befand sich Ockerstreuung, die bis zu 5 cm in den Lehmboden gedrungen war. Im Grab wurden zwei ganze und drei fragmentierte ringförmige Muschelperlen verstreut gefunden.

Grab 6 lag 1 m südwestlich von Grab 1 in der gleichen Tiefe (Abb. 3,6).[4] Das Skelett eines Mannes wurde durch den Uferrutsch halbiert, so dass die Beinknochen 0,3 m entfernt und 0,3 m tiefer als die Körperknochen lagen. Ein 35-45 Jahre alter Mann wurde in Rückenlage, mit dem Kopf nach Südosten, beerdigt. Der linke Arm lag entlang des Körpers, vom rechten ist nur das Schulterblatt erhalten. Beim Schädel und an der rechten Schulter wurden 35 ringförmige Muschelperlen und zwei Anhänger aus Hirschzähnen freigelegt (dazu noch Abb. 7).

Grab 7 befand sich in einer ovalen Grube 1,5 m südwestlich vom Grab 6 entfernt, in einer Tiefe von 1,4 m(Abb. 3,7). Das Skelett lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten. Die Arme waren angewinkelt, mit den Händen am Becken. Der Fußbereich war mit Ocker verstreut (Taf. 1,4). An der Stirn und am Schläfenteil des Schädels lagen 22 Anhänger aus Hirschgranden (dazu auch Abb. 7).

---

[3] Die Bestimmung des anthropologischen Materials aus dieser Nekropole wurde von Frau L.V. Litvinova, Mitarbeiterin des Archäologischen Instituts der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften, durchgeführt.

[4] Die Gräber Nr. 3-5, 8, 10-17 und 27 lagen in den anderen Bereichen und gehören zu anderen Kulturen.

Abb. 2 *Lage der Nekropole Mamaj Gora vom Norden.*
Die weiße Linie markiert die Reihe mit neolithischen Bestattungen

Befund I (Abb. 3,1) - am Boden des Uferbruches in einer Tiefe von 0,9 m wurden 12 durchlöcherte Hirschzähne, 22 Perlen aus zersägten Tubenknochen und eine Steinperle sowie ein trapezförmiges Knochenstück mit polierter Oberfläche zusammen liegend gefunden (Taf. 6,2.15). Diese Fundgruppe wurde als Befund I bezeichnet.

Grab 9 lag 4,3 m südwestlich von Grab 7 (Abb. 3,9). Die verschwommenen Konturen der länglich-ovalen und 1,3 x 0,7 m großen Grabgrube zeigten sich in einer Tiefe von 1,53 m. Die Grube wurde mit tonigem Löß verfüllt. Der nordwestliche Teil des Grabes war bei der nachträglichen skythischen Bestattung zerstört.

Das Skelett eines 40-45 Jahren alten Mannes lag auf dem Rücker ausgestreckt mit dem Kopf nach Südosten, das Gesicht nach links bzw. nach Südwesten gewendet. Die Arme lagen ausgestreckt. Am Schädel lag eine Reihe von 37 Anhängern mit entgegengesetzten Lochteilen und weiteren 31 flachen ringförmigen Muschelperlen (Taf. 1,5), davon fünf mit geriffelter Oberfläche. Eine Perle lag im (oder am???) Unterkiefer. Am rechten Ellbogen lagen 14 und am rechten Armgelenk acht entgegengesetzte Anhänger aus Hirschzähnen. Beim linken Ellbogen und Gelenk

wurden je drei solcher Anhänger niedergelegt. Im mittleren Beckenbereich befanden sich zwei Gürtel aus Hirschgranden. Der erste Gürtel bestand aus 14 je zwei schachbrettförmig angeordneten Anhängern, der zweite umfasste 43 Anhänger (dazu noch Abb. 7). In der Ausfüllung des Eingangsschachts des skythischen Grabes lagen noch neun flache ringförmige Muschelperlen und ein Schalenfragment aus "Unio"-Muschel.

Am Grabboden unter dem Skelett wurden Ockerspuren festgemacht.

Grab 18 lag 1 m südwestlich von Grab 9 (Abb. 3,18). Die länglichovale und 2,0 x0,7 m große Grabgrube wurde in einer Tiefe vom 1,3 m festgestellt. Sie war mit einer mit Ocker melierten tonigen Sandschicht verfüllt. In der Verfüllung konnten einige ringförmige Perlen gefunden werden.

Das Skelett lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten. Die Arme sind angewinkelt mit den Händen am Becken (Taf. 1,6). Unter dem Skelett konnte eine schwache Ockerbestreuung festgemacht werden. Auf dem Schädel lag eine Reihe von sieben Anhängern aus Hirschgranden. Die gleichförmigen Fundstücke wurden auch am linken (7 St.) und rechten Brustkorb (21 St.) freigelegt. Unter dem rechten Knie lagen 156 ganze und 27 fragmentierte, und unter dem linken Knie noch 115 ganzeund acht fragmentierte ringförmige Perlen. Die 91 vollständigen und 14 fragmentierten kleinen ringförmigen sowie vier fassförmige Perlen bedeckten die Unterschenkel. Zwischen den Oberschenkeln lag eine Feuersteinklinge (Taf. 1,6; 6,6).

Grab 19 lag 0,7 m südwestlich von Grab 18 (Abb. 3,19; 8). Die länglich ovale 1,65 x 0,55 m große Grabgrube wurde in einer Tiefe von 1,4 m festgemacht. Die Grabfunde lagen 0,2 m tiefer. In der aus tonigem mit Ocker melierten Sand bestehenden Grubenfüllung wurden drei Anhänger und drei ringförmige Perlen freigelegt.

Das schlecht erhaltene Skelett eines Kindes lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten, das Gesicht nach rechts bzw. nordostwärts gerichtet. Die Arme warenentlang des Körpers ausgestreckt. Im Brustbereich befanden sich 11 Perlen. Links und rechts davon lagen einmal 18 kleine ringförmige Muschelperlen (davon zwei beschädigte) und einmal drei Anhänger aus Hirschzähnen. Auf den Schulterblättern lagen je vier Perlen und fünf Anhänger. Entlang der Wirbelsäule konnten 207 kleine ringförmige Perlen und 21 Anhänger (davon drei beschädigt) freigelegt werden. Unter dem Brustkorb befanden sich noch fünf weitere Anhänger dieser Art.

Grab 20 lag 0,75 m südwestlich von Grab 19 in einer Tiefe von 1,35 m (Abb. 3,20; 7). Die schwach erkennbare Grube wies eine länglich ovale und 2,0 x 0,6 m große Kontur auf. Die Verfüllung bestand aus tonigem mit Ocker meliertem Sand.

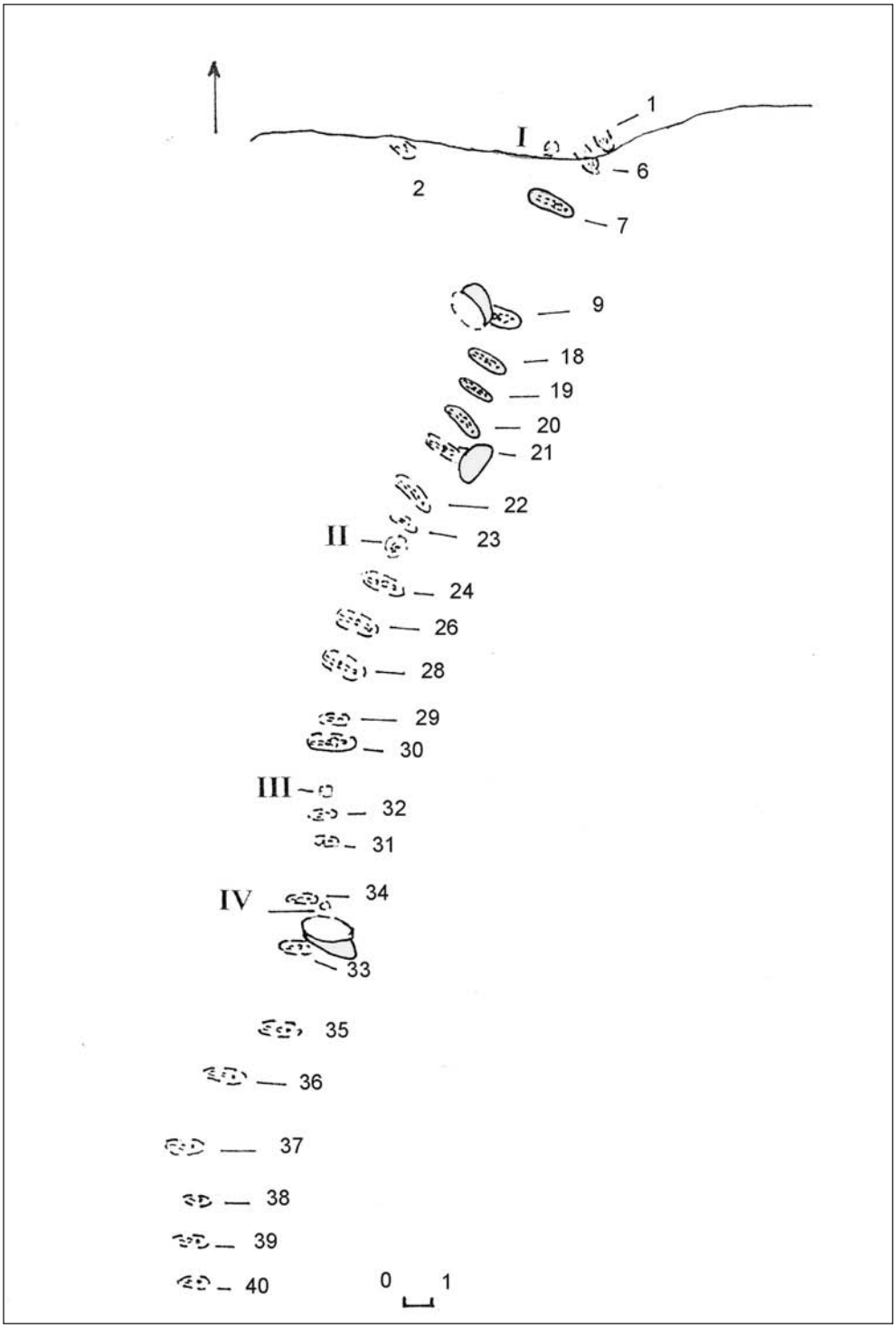

Abb. 3 *Mamaj Gora. Die neolithische Nekropole*

Das Skelett lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten, das Gesicht leicht nach rechts geneigt. Der linke Arm lag entlang des Körpers mit der Hand an der Hüfte, der rechte zum Körper angewinkelt mit der Hand am Becken (Taf. 2,1). Die Schädel- und Beinknochen waren mit Ocker bestreut. Am Schädel lag eine Anhäufung von 24 Anhängern aus Hirschzähnen. Am rechten Teil der Brust und beim rechten Oberarm befanden sich je neun solche Schmuckstücke. Im Bereich des linken Knies befanden sich 42 kleine ringförmige Perlen (zwei beschädigt) und beim rechten Knie noch 37 weitere (sieben beschädigt). In den Kisten lag je ein Feuersteinstück (Taf. 6, 11-12).

Grab 21 lag 0,8 m südwestlich des Grabes 20 in einer Tiefe von 1,45 m unmittelbar hinter dem Dachbogen des Skythengrabes 4, K.137 (Abb. 3,21) . Die erfasste Länge der länglich ovalen Grube betrug 1,9 m und eine Breite von 0,55-0,60 m. In der lößtonigen mit Ocker melierten Verfüllung lagen einige Fragmente der Schalen aus "Unio"-Muscheln verstreut.

Das Skelett lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten, das Gesicht nach links bzw. nach Südwesten gedreht. Die Arme sind leicht zum Körper angewinkelt, die Hände lagen an den Hüften (Taf. 1,9). An der Brust und im Beckenbereich befanden sich mehrere ringförmige Muschelperlen (Taf. 1,7). Unter der Brust lag ein fragmentierter Anhänger aus Hirschzahn. Im Kniebereich lagen noch fünf Perlen. Am Schädel lag eine Gefäßscherbe und unter dem Schädel eine Klinge aus hellbraunem untransparentem Feuerstein (Taf. 1,8; 6,7). Der Grubenboden unter dem Becken und der Brust war mit Ocker bestreut.

Grab 22[5] lag 1,7 m südwestlich des Grabes 21 in einer Tiefe von 1,45 m (Abb. 3,22). Die kaum erkennbare Grube wies eine länglich ovale Form auf, mit einer Größe von ca. 2,2 x 0,6 m. Das Skelett lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten. Die Arme lagen entlang des Körpers mit den Händen an den Hüften (Taf. 2,2). Im zerstörten Schädel und unter ihm befanden sich 49 Muschelperlen und neun Anhänger aus Hirschzähnen. Beim Becken lagen verstreut Perlen und ein Anhänger. Unter dem Becken befand sich eine 0,3m lange Reihe mit 170 Perlen (davon 140 vollständig). Unter dem rechten Knie lagen zwei Reihen mit je sechs Perlen und zwei Anhänger, daneben noch 33 ringförmige Perlen. Einige Perlen und ein Anhänger lagen entlang des Schienbeines. Die vereinzelten Perlen waren ebenso unter den Armknochen und in der Grabfüllung zu finden (dazu noch Abb. 7).

Der Grabboden im Brustbereich und bei den Oberschenkeln war mit Ocker bestreut.

---

[5] Die Gräber 22-24, 26 und 28-40 lagen in der Wald, was das Grabungsvorgehens wesentlich beeinträchtigt hat – die Grabreihe konnte nur zwischen den Bäumen verfolgt und untersucht werden.

Grab 23 befand sich 1 m südwestlich des Grabes 22 in einer Tiefe von 1,55 m (Abb. 3,23). Die Grubenform war nicht mehr erkennbar. Das schlecht erhaltene Skelett eines Kindes lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten, das Gesicht nach links bzw. nach Südwesten geneigt (Taf. 2,3). In der durch die Nagetiere bioturbierten Verfüllung konnten 25 Perlen und Anhänger aus Hirschzähnen geborgen werden. Am Schädel lagen fünf Perlen und ein Anhänger. Am linken Teil des Beckens legte man zwei horizontale Reihen mit 164 Perlen frei. Im mittleren Beckenteil lag eine vertikale Reihe von 165 Perlen, die auf 18 Anhänger verteilt waren. Ebenso lagen vertikale Perlenreihen mit Anhängern unter den Beinknochen und zwar unter dem rechten Schienbein acht Perlen und zwei Anhänger sowie unter dem linken Schienbein zwei Reihen mit je 4-5 Perlen und zwei Anhängern.

Grab 24 lag 2 m südlich des Grabes 23 in einer Tiefe von 1,45 m (Abb. 3,24) . Die Grubenkonturen konnten nicht festgestellt werden. Das Skelett lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Südosten, das Gesicht nach links bzw. südwärts gerichtet. Die Arme waren zum Körper angewinkelt mit den Händen auf dem Becken (Taf. 2,4). In der Grabverfüllung befanden sich verschiedene Perlen und Anhänger. Unter der linken Hand lag ein Feuersteinkratzer (Taf. 6,8). Perlengruppen wurden auf dem Schädel, an den Schultern, im Beckenbereich, an der Brust, an Knien und in der linken Hand gefunden.

In der Grabfüllung, am Grubenboden und besonders unter den Knien konnten größere Ockerklumpen festgemacht werden (dazu noch Abb. 7).

Befund II (Abb. 3,2) - zwischen den Gräbern 23 und 24 in einer Tiefe von 1,3 m lag ein ovales nordost-südwestwärts ausgerichtetes Okkerstück (Dim.: 1,2 x 0,7x 0,05 m). Auf ihm und um ihn herum befanden sich kleinere Ockerklumpen, zwei Anhänger und 14 ringförmige Perlen (Taf. 6,3). Diese Fundgruppe wurde als Befund II bezeichnet.

Grab 26 lag in einer Tiefe von 1,17 m in einer Lehmschicht 1 m südwestlich von Grab 24 (Abb. 3,26). Die Grubenkontur war nicht mehr erkennbar. Das Skelett lag ausgestreckt auf dem Rücken mit den Armen entlang des Körpers. Es war ost-westwärts ausgerichtet mit einer leichten Neigung nach Südosten (Taf. 2,5). Das Grab enthielt kein Inventar.

Grab 28 lag 1,0 m südlich von Grab 26 in einer Tiefe von 1,3 m (Abb. 3,28) . Die Form der Grube ließ sich nicht mehr erkennen. Hier wurden zwei Skelette in der Lehmschicht niedergelegt (Taf. 3,1).

Das erste Skelett (das nördliche) lag ausgestreckt auf dem Rücken und nach Südosten ausgerichtet. Es handelte sich um einen 25-30 Jahre alten Mann. Die Arme waren leicht zum Körper angewinkelt mit den Händen am Becken (Taf. 3,1). Das Skelett war mit Muschelperlen und Hirschanhängern geschmückt. Am rechten Oberschenkel lag eine Feuersteinklinge (Taf. 6,9). Auf beiden Händen lagen Armketten aus flachen

Muschelperlen – die linke aus 20 und die rechte aus 83 Perlen bestanden. Die zwei Perlenlagen im oberen Beckenbereich bildeten einen Gürtel aus 80 Perlen. Auf dem Schädel lagen 32 Perlen in unterschiedlicher Größe und für 37 verstreute Perlen konnte keine ursprüngliche Lage festgemacht werden (Taf. 3,3).

Auf den Stirnknochen befanden sich sechs in zwei Lagen angeordnete Anhänger aus Hirschzähnen (Taf. 3,2). 25 solcher Anhänger lagen im Gürtelbereich und sieben weitere Exemplare wurden an der rechten Schulter gefunden. Die gleichartigen Anhängerstücke lagen entlang der Wirbelsäule, paarweise angeordnet. Im Schädelbereich wurden Partikel von Holzkohle und Ocker freigelegt. Eine Ockerbestreuung konnte im Beckenbereich nachgewiesen werden.

Das zweite Skelett lag im linken, südlichen Grabteil ausgestreckt auf dem Rücken und ebenso nach Südosten ausgerichtet. Es handelte sich um eine 25-30 Jahre alte Frau. Die Arme lagen entlang des Körpers mit den Händen am Becken (Taf. 3,1). Am Oberschenkel und am Becken lagen drei Feuersteinstücke (Taf. 6,13). An der rechten Schulter befanden sich 70 in mehrere Lagen angeordnete Perlen. Auf der rechten Hand lagen 38 Perlen und auf der linken Hand noch 15 weitere solcher Stücke. Zwei Lagen mit 50 Perlen befanden sich am linken Brustteil. Fünf weitere Perlen lagen unten dem Unterkiefer und zwei Lagen mit 60 Perlen konnten am Becken freigelegt werden. Noch 13 Perlen und ein Anhänger lagen neben dem Skelett. Insgesamt wurden beim Skelett 251 Perlen gefunden (Taf. 3,3).

Grab 29 lag 1,8 m südöstlich vom Grab 28 (Abb. 3,29). Das schlecht erhaltene Skelett eines bis zwei Jahre alten Kindes lag in einer Tiefe von 1,18 m. Die Grabgrube war nicht mehr erkennbar. Die Arme und die Schienbeine waren nicht erhalten. Der Tote lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Osten, leicht nach Süden geneigt. Am fragmentierten Schädel lagen mehrere Muschelperlen. Am Brustkorb waren Anhänger aus Hirschzähnen und Perlen zu finden. Die Anhänger lagen auch im Beckenbereich. Insgesamt wurden hier 71 ringförmige Perlen und 11 Anhänger gefunden (dazu Abb. 7).

Rechts bzw. nördlich vom Toten und etwa 0,25 m höher lag ein Schädelfragment eines anderen nicht weiter identifizierten Skelettes.

Grab 30 - die ovale 1,8x0,7 m große Grube dieses Grabes lag unmittelbar südlich vom Grab 29 in einer Tiefe von 0,7-0,8 m (Abb. 3,30; 7). Sie war mit lehmigem Sand verfüllt. Das Skelett eines 25-30 Jahren alten Mannes lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Osten, das Gesicht ein wenig nach Süden geneigt. Die Arme waren angewinkelt mit den Händen am Becken (Taf. 2,6). Im Gürtelbereich lag ein Gürtel aus ringförmigen Muschelperlen. Die gleichartigen Perlen befanden sich ne-

ben dem rechten Unterarm. Im Bereich der Oberschenkel lagen einige Anhänger aus Hirschzähnen.

Der obere Teil des Skelettes war mit Ocker bestreut, besonders Schädel und Becken, bei denen die Ockerschicht 2-5 cm umfasste.

Befund III (Abb. 3,3) - in einer Tiefe von 1,1 m und 1,3 m südlich von Grab 30 wurden im Lehmboden ein 0,3 m großer Ockerklumpen und sechs Anhänger aus Hirschzähnen gefunden (Taf. 6,4). Unmittelbar südlich davon in einer Tiefe von 1,25 m lagen ein Feuersteinstück, eine Perle, ein Anhänger aus Hirschzahn und ein Schädelfragment eines Jünglings beieinander. Diese Funde wurden als Befund III bezeichnet.

Grab 31 lag 0,7 m südlich des Grabes 32 in einer Tiefe von 1,15 m (Abb. 3,31). Die Grabkontur ließ sich nicht mehr erkennen. Das schlecht erhaltene Skelett eines 4-5 Jahre alten Kindes lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Osten (Abb. 4; Taf. 4,1). Der rechte Arm, die linke Schulter und die Schienenbeinknochen waren nicht erhalten. Unten dem Unterkiefer und links davon lagen 16 Muschelperlen. Am Bekken befand sich ein Gürtel aus zwei Perlenlagen mit einzelnen Hirschanhängern. Daneben, an der linken Seite des Beckens, lag eine kleinere Perlengruppe, möglicherweise eines Knotens (Taf. 6, 1).

Grab 32 lag 1 m südlich des Befundes III in einer Tiefe von 1,15 m in einer ovalen, 0,8x0,5 m großen Grube (Abb. 3,32). Die vermerkte Tiefe der Grabgrube von 0,2 m wurde mit einem lehmigen mit Cernozem gemischten Sediment verfüllt. Das Skelett eines neugeborenen Kindes lag auf dem Rücken mit dem Kopf nach Osten. Am Schädel und im Schulterbereich lagen Anhänger aus Hirschzähnen. Im Bereich des linken Beines befanden sich zwei Lagen von Muschelperlen. In der Grabfüllung wurde ein Abschlag aus gelbem Feuerstein geborgen (Taf. 6,14). Die Knochen waren mit Ocker bestreut.

Grab 33 lag 2,8 m südlich des Grabes 34 in einer Tiefe von 1,55 m (Abb. 3,33). Die Grubenform war nicht zu erkennen, jedoch konnte die Grablage anhand der im anstehenden Lehmboden verstreuten Ockerpartikel erfasst werden. Die Bestattung wurde vom Skythengrab 2,K.170 zerstört. Schädelfragmente, Teile des linken Armes und die Rippen sowie einige Perlen und Anhänger aus Hirschzähnen befanden sich am Boden des Eingangsschachts dieses Grabes und in seiner Verfüllung. Das Skelett eines 25-30 Jahren alten Mannes lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Osten. Der linke und wohl ebenso der rechte Arm waren ausgestreckt (Taf. 4,2). Entlang der Wirbelsäule befanden sich zwei Perlenlagen, am Becken und beim rechten Arm lagen Anhänger aus Hirschzähnen.

Oberhalb des Beckens lagen ein Gürtel aus Perlen und drei Anhänger. Innerhalb des Grabes wurden noch weitere Muschelperlen und Anhänger verstreut geborgen.

Abb. 4 *Mamaj Gora. Grab 31*

Grab 34 lag 2,2 m südlich des Grabes 31 in einer Tiefe von 1,35 m (Abb. 3,34). Die Grabgrube war nicht mehr erkennbar. Das Skelett einer Frau lag ausgestreckt auf dem Rücken. Der Kopf lag nach Osten mit nordwärts gerichtetem Gesicht. Der rechte Arm war ausgestreckt, der linke angewinkelt mit der Hand am linken Teil des Beckens. Der Unterkiefer war zur rechten Schulter hin verschoben (Taf. 4,3). Am Becken wurde eine ringförmige Muschelperle freigelegt.

Befund IV (Abb. 3,4) - 0,3 m südlich des Grabes 34 in einer Tiefe von 1,15 m lag eine Fundgruppe von 16 ringförmigen Muschelperlen und drei Anhängern aus Hirschzähnen (Taf. 6,5). Diese Fundgruppe wurde als Befund IV bezeichnet.

Grab 35 lag 2,9 m südlich von Grab 33 in einer Tiefe von 1,6 m (Abb. 3,35). Die Grabgrube ließ sich nicht mehr erkennen. Die Grablage konnte durch die im Boden verstreuten Ockerklumpen, Muschelperlen und ihre Fragmente indiziert werden. Vom Skelett eines Jünglings waren nur noch die Beinknochen erhalten (Taf. 4,3). Demnach lag der Tote,

wie in diesem neolithischen Friedhof üblich, ausgestreckt auf dem Rükken mit dem Kopf nach Osten. Zwischen den Schienbeinknochen lagen 24 Anhänger aus Hirschzähnen und zwischen den Oberschenkeln noch fünf weitere Exemplare dieser Art (Taf. 3,6).

Innerhalb des zerstörten oberen Skelettteils lagen mehrere Anhänger und Muschelperlen verstreut (Taf. 3,5; dazu auch Abb. 7).

Grab 36 lag 2 m südwestlich des Grabes 35 in einer Tiefe von 1,6 m (Abb. 3,36). Obwohl die Grabgrube nicht mehr zu erkennen war, konnte das Grab aufgrund der von Nagetieren verstreuten Perlen und Anhänger identifiziert werden. Das Skelett eines 35-40 Jahre alten Mannes lag ausgestreckt auf dem RückenDer Kopf lag nach Osten mit südwärts gerichtetem Gesicht. Der rechte Arm war angewinkelt mit der Hand am Bekken, der linke lag entlang des Körpers (Taf. 5,1). Am Brustkorb, linken Arm und Schädel lagen mehrere Anhänger aus Hirschzähnen und eine Knochenperle (Abb. 5; Taf. 5,2.4). Am Becken wurden große zylindrische und fassförmige Perlen geborgen (Taf. 5,3). Die letztgenannten waren auch am rechten Arm (1 St.) und oberhalb des Beckens im Gürtelbereich (25 St.) zu finden. Unter dem Becken lagen drei fassförmige Knochenperlen (Taf. 5,6). Die zehn kleinen ringförmigen Perlen lagen im Brustbereich. Im oberen Teil des Oberschenkels (Gürtel?) befanden sich noch 135 dieser Art. Perlen gleicher Art waren weiterhin am rechten Knie (23 St.), am linken Knie (47 St.) und an den Füßen (29 St.) zu finden. 64 weitere Perlen wurden innerhalb des Grabes verstreut dokumentiert (Taf. 5,5).

Grab 37 lag 2,4 m südlich des Grabes 36 in einer Tiefe von 1,5 m (Abb. 3,37). Die Grabgrubenkontur ließ sich im lehmigen Boden nicht mehr erkennen. Ca. 0,8 m östlich des Skelettes befand sich ein Feldstein ohne Bearbeitungsspuren.

Das teilweise durch die Baumwurzeln zerstörte Skelett einer 30-35 Jahre alten Frau lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Osten. Das Gesicht war südwärts gerichtet. Die Arme waren etwas zum Körper hin angewinkelt mit den Händen am Becken (Taf. 4,6). Am rechten Ellbogen lag eine Feuersteinklinge (L 5,4 cm; Br. 1,5, Dicke 1,2 cm; Abb. 6,3; Taf. 6,10). Auf und unter dem Schädel befanden sich acht Anhänger aus Hirschzähnen. 40 gleichartige Stücke lagen am linken Ellbogen und im Gürtelbereich (Abb. 6,1-2).

Der Boden unter dem unteren Skelettteil war mit einer bis zu 7 cm mächtigen Ockerschicht bestreut.

Grab 38 lag 1,7 m südlich des Grabes 37 in einer Tiefe von 1,35 m (Abb. 3,38). Die Grubengrundrisse konnten nicht mehr erkannt werden. Das Skelett eines acht bis zehn Jahre alten Kindes lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Osten, das Gesicht nach Norden gerichtet. Die Arme waren leicht zum Körper hin angewinkelt mit den Händen am Becken (Taf. 4,5). Bei den Händen lagen ca. 130 kleine Muschelperlen.

Abb. 5 *Mamaj Gora. Grab 36 – Detail*

Abb. 6 *Mamaj Gora. Grab 37 – 1,2 Hirschanhänger; 3 Feuerstieinklinge*

Grab 39 lag 1,6 m südlich des Grabes 38 in einer Tiefe von 1,4 m (Abb. 3,39). Der Grubengrundriss war nicht mehr erkennbar. Das Skelett einer 25-30 Jahre alten Frau lag ausgestreckt auf dem Rücken mit dem Kopf nach Osten. Die Arme waren leicht angewinkelt, die Hände lagen am Becken (Taf. 4,4). Das Grab enthielt kein Inventar.

Grab 40 lag 1,6 m südlich des Grabes 39 in einer Tiefe von 1,15 m (Abb. 3,40). Das Skelett eines 45-50 Jahre alten Mannes lag im lehmigen Boden auf dem Rücken ausgestreckt mit dem Kopf nach Osten. Die Arme waren leicht angewinkelt (Taf. 4,7). Das Grab enthielt kein Inventar.

3. Schlussbemerkung

In der Nekropole von Mamaj Gora konnten 26 Gräber freigelegt und untersucht werden. Aus der topografischen Lage lässt sich schließen, dass es sich dabei nur um einen Teil eines größeren Friedhofes handelt, der partiell vom Wasser des Stausees abgetragen wurde. Die untersuchten Gräber wiesen in der Regel Einzelbestattungen auf, nur in Grab 28 waren zwei Toten beerdigt. Alle Skelette lagen ausgestreckt auf dem Rücken , nach Südosten und Osten ausgerichtet. Die letztgenannte Orientierung überwiegt bei den Gräbern aus dem südlichen Reihenteil.. Das Grabinventar beinhaltet Feuerstein (11 Stück – Gr. 20, 21, 26, 32); ringförmige Muschelperlen (3117 Stück), Anhänger aus Hirschzähnen (585 Stück) und eine Wandscherbe eines Gefäßes (Grab 21). In einem Grab und in der Verfüllungsschicht bei mehreren Bestattungen wurden Schalen von “Unio”- Muscheln vorgefunden.

Die ringförmigen Muschelperlen, als die meist vertretene Fundform, wurden in mehreren Varianten präsentiert. Nur in Grab 36 sind Stein- (5 St.) und Knochenperlen (3 St.) vorhanden.

Nr. Grab		**Geschlecht**	**Inventar**	**Ocker**
1	1	M	Perlen (2 + Fragmente)	--
2	2	?	Perlen (5)	Boden
3	6	M	Muschelperlen (35) Hirschanhänger (2)	--
4	7	?	Hirschanhänger (22)	Füße
5	9	M, 40-45 J.	Muschelperlen (40) Hirschanhänger (122), Fragment der “Unio”-Musch.	unter dem Skelett
6	18	?	Perlen(415) Hirschanhänger (35) Feuerstein (1)	In Grabfüllung und unter dem Skelett

7	19	Kind	Perlen (247) Hirschanhänger (43)	--
8	20	?	Perlen (79) Hirschanhänger (33) Feuerstein (2)	In Grabfüllung, und am Skelett
9	1	?	Perlen (46) Hirschanhänger (1) Gefäßscherben, Feuerstein (1)	Grabfüllung
10	22	?	Perlen (259) Hirschanhänger (13)	Grabboden
11	23	Kind	Perlen (376) Hirschanhänger (25)	--
12	24	?	Perlen (84) Hirschanhänger (2) Feuerstein (1)	Grabfüllunf und Boden
13	26	?	--	--
14	28 Doppel.	M-25-30 J. W-25-30 J.	Perlen (465) Hirschanhänger (38) Feuerstein (4)	Schädel und Becken des Skelettes 1
15	29	Kind unter 2 J.	Perlen (71) Hirschanhänger (11)	am Schädelfragment in d. Grabfüllung
16	30	M, 25-30 J.	Perlen (40) Hirschanhänger (18)	Skelett und Grabboden
17	31	Kind, 4-5 J.	Perlen (152)	--
18	32	Neugeborene	Perlen (51) Hirschanhänger (23) Feuerstein (1)	Skelett
19	33	M, 25-30 J.	Perlen (192) Hirschanhänger (33)	--
20	34	W	Perlen (1)	--
21	35	Jüngling	Perlen (21) Hirschanhänger (43)	Grabfüllung
22	36	M, 35-40 J.	Muschelperlen (340) Steinperlen (5) Knochenperlen (3) Hirschanhänger (143)	--
23	37	W, 30-35 J.	Hirschanhänger (48) Feuerstein	Grabboden
24	38	Kind, 8-9 J.	Muschelperlen (130)	
25	39	W, 25-30 J.	--	--
26	40	M., 45-50 J.	--	--

Abb. 7 *Übersichtstabelle*

Eine Ockerbestreuung wurde in 13 Gräbern ausgeführt, in einem Fall (Grab 28) wurden Spuren von verbranntem Holz vorgefunden (sie Abb. 7). Dass die Ockersitten noch nicht geregelt waren, weist die unregelmäßige Ausübung, und zwar nur bei einem Teil der Bestatteten, auf.

So wurde in einigen Gräbern eine Bestreuung vor der Beisetzung der Toten vorgenommen (sieben Fälle), bei anderen wird die Aufschüttung des Grabes bestreut (zwei Fällen) und bei manchen Gräbern sind nur bestimmte Körperteile mit der Ockerstreuung versehen (vier Fälle).

In der Nekropole tauchen zwischen einigen Gräbern vier getrennte Fundgruppen auf, die als Befund I-IV bezeichnet wurden. Sie enthalten Elemente von Grabinventar ohne Bestattungen (Ockerklumpen, Perlen, Anhänger und Feuerstein). Nur im Befund III wurde ein Schädelfragment eines unidentifizierten Toten beigelegt. Hier handelt es sich wahrscheinlich um Überreste einiger spezieller Riten, die in den Bestattungssitten dieser Kulturgemeinschaft einbezogen waren.

Die Nekropole von Mamaj Gora wurde ursprünglich von O.V. Tubol`cev am Ende des 5. und am Anfang des 4. Jt. v. Chr. eingeordnet.[6] Die von N. Kotova veröffentlichten Radiokarbondatierungen ergaben Werte, die jedoch auf eine ältere Zeit bzw. auf die erste Hälfte des 6. Jts. v. Chr. hinweisen:[7]

Grab 6: MG-99, Ki 8183 – 7055±70 BP = 6030 – 5740 BC
Grab 7: MG-99, Ki 8182 – 7150±70 BP = 6120 – 5840 BC
Grab 9: MG-99, Ki-8184 – 6960±70 BP = 5930 – 5710 BC[8]

Kulturhistorisch gesehen weist diese Nekropole meist Entsprechungen innerhalb des Neolithikums des unteren Dnepr-Gebietes auf. Dabei sind vor allem die Gräber aus Nikol'skoe, Lysogorskoe, Vasil'evski 5 und Vovnigskij 2 zu erwähnen, die wie Mamaj-Gora selbst, durch ausgestreckte Skelette, unterschiedliche Ausrichtung, bescheidenes Grabinventar und eine unregelmäßige Ockerverwendung geprägt sind. Alle genannten Nekropolen gehören zur Azov-Dnepr-Kultur, die in das 6. Jt. v. Chr. eingeordnet wurde. Eine erste Definition dieser Kultur kam in den 50er Jahren des vergangenen Jahrhunderts von V.N. Danilenko, in der sie als eine führende Kultureinheit im Steppen- und Waldsteppengebiet der Ostukraine gedeutet wurde.[9] D. Ja. Telegin ordnete die Denkmäler dieses Typs in einer breiteren Kultureinheit ein, die er als Dnepr-Donec-Kultur bezeichnete. Hierbei wurde auch die Nadporož'e-Priazov-Variante eingeschlossen.[10] Weiterhin vereinigt Telegin die Dnepr-Donec-Kultur selbst, wie auch eine Reihe anderer Kulturen in der sog. Don-Volga-Gemeinschaft.[11]

---

[6] Tubol`cev 1994, 19.
[7] Kotova 2002, 99 Taf. 4.
[8] Kalibration nach OxCal Program v2.18, Bronk Ramsey 1995.
[9] Kotova 1994, 9.
[10] Telegin 1968, 134.258.
[11] Ders. 1988, 33-56.

Andere Autoren ordnen die Nekropole mit ausgestreckten Skeletten einer spezifischen Mariupol'-Gemeinschaft zu. Die Fundplätze der ukrainischen Azov-Dnepr- und Unterednepr-Kultur sollten auch dazu gehören. In diesem Rahmen lässt sich eine ältere und eine jüngere Entwicklungsphase unterscheiden.[12] Nach dem aktuellen Stand der Forschung kann die neolithische Nekropole von Mamaj-Gora der älteren Phase dieser Kultur zugerechnet werden.

Die Fundorte aus dieser Zeit sind jedoch nicht zahlreich (vgl. Abb. 1), so dass die Kulturentwicklung des ukrainischen Neolithikums grundsätzlich noch immer wenig bekannt ist.[13] Aus diesen Gründen stellt eine Publikation jedes neuen Materials aus diesem Gebiet sicherlich eine wichtige Ausbreitung und Bereicherung der Forschungsbasis zum europäischem Neolithikum dar. Die Veröffentlichung der Nekropole Mamaj-Gora im Jahrbuch von Sarajevo soll einen Beitrag zur Vervollständigung dieser Forschungsbasis leisten.

Rezime

Neolitska nekropola iz Mamaj Gore na području donjeg Dnjepra u Ukrajini

U tekstu su prezentirani rezultati istraživanja neolitske nekropole Mamaj Gora kod sela Znamenka u zoni Kamen-Dnjepar Zaporoške oblasti, koja su obavljena u vremenu od 1999. do 2001. godine (Abb. 2). Radi se o 23 groba koji su položeni u okviru dva sjever-jug orijentirana reda. Prvi red sačinjavaju 22 groba, dok je drugi red najvećim dijelom uništen odronjavanjem obale vještačkog jezera Kahovsko, tako da je od njega ostao samo jedan grob (grob 2). Uz to su među grobovima nađene i četiri izdvojene grupe nalaza koje su obilježene brojem I do IV (Abb. 3). Tu se vjerovatno radi o određenim kultnim radnjama iz okvira grobnog rituala koji je ovdje praktikovan. Sami pokojnici su sahranjeni u ispruženom položaju na leđima, sa glavom na jugoistoku ili istoku (Abb.4; Taf.1;2). Arheološki nalazi su relativno malobrojni i jednoobrazni. Od grobnih priloga nađene su samo pojedinačne kremene alatke (noževi, grebači) ili odbici, a od nalaza se najčešće susreću ostaci nakita u vidu perli od školjki i privjesaka od jelenskog

[12] Kotova 2002, 24-25.

[13] Siehe dazu Neprina u.a. 1986, 209-213.221-223; Telegin 1988, 33-56; ders.1991, 96; Wechler 2001.

zuba (Abb. 6; Taf. 6). Kod, otprilike, jedne polovine grobova praktikovano je kultno zasipanje okerom (Abb. 7).

Nekropola iz Mamaj Gore je tipičan predstavnik sahranjivanja tzv. Mariupol tipa Azov-Dnjepar-kulture koje je tipično za neolit ovog dijela istočne Evrope. Osnovna karakteristika tog tipa je sahranjivanje ispruženih pokojnika u izdvojenim redovima, ili grupama uz relativno siromašne grobne priloge i neujednačenu upotrebu okera. Nekropola je datirana u 6. milenijum prije Hrista, te bi prema tome odgovarala starijoj fazi Azov-Dnepr-Kulture.

Literatur

Andruch/Toščev (1994): *Андрух С.И., Тощев Г.Н.*, Исследования скифского могильника Мамай-Гора. Тезисы докладов международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 95-летию со дня рождения проф. Б.Н.Гракова. Запорожье1994 II, 12-16.

Andruch/Toščev (1994a): *Андрух С.И., Тощев Г.Н.* Археологическая лаборатория Запорожского госуниверситета и ее деятельность. Культурологічний вістник-94. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя1994 Вип.1, 25-29.

Bronk Ramsey (1995): *Bronk Ramsey F.*, OxCal Program v2.18. Oxford Radiocarbon Accelerator Unit. Oxford.

Kotova (1994): *Котова Н.С.*, Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донско междуречье). Луцьк 1994.

Kotova (2002): *Котова Н.С.*, Неолитизация Украины. Луганск 2002.

Neprina u.a. (1986): Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Киев 1986.

Telegin (1968): *Телегин Д.Я.*, Дніпро-Донецька культура. Київ 1968.

Telegin (1988): *Телегин Д.Я.*, Области культур эпохи неолита юга Европейской части СССР, их хронология и периодизация. Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. Днепропетровск 1988, 33-56.

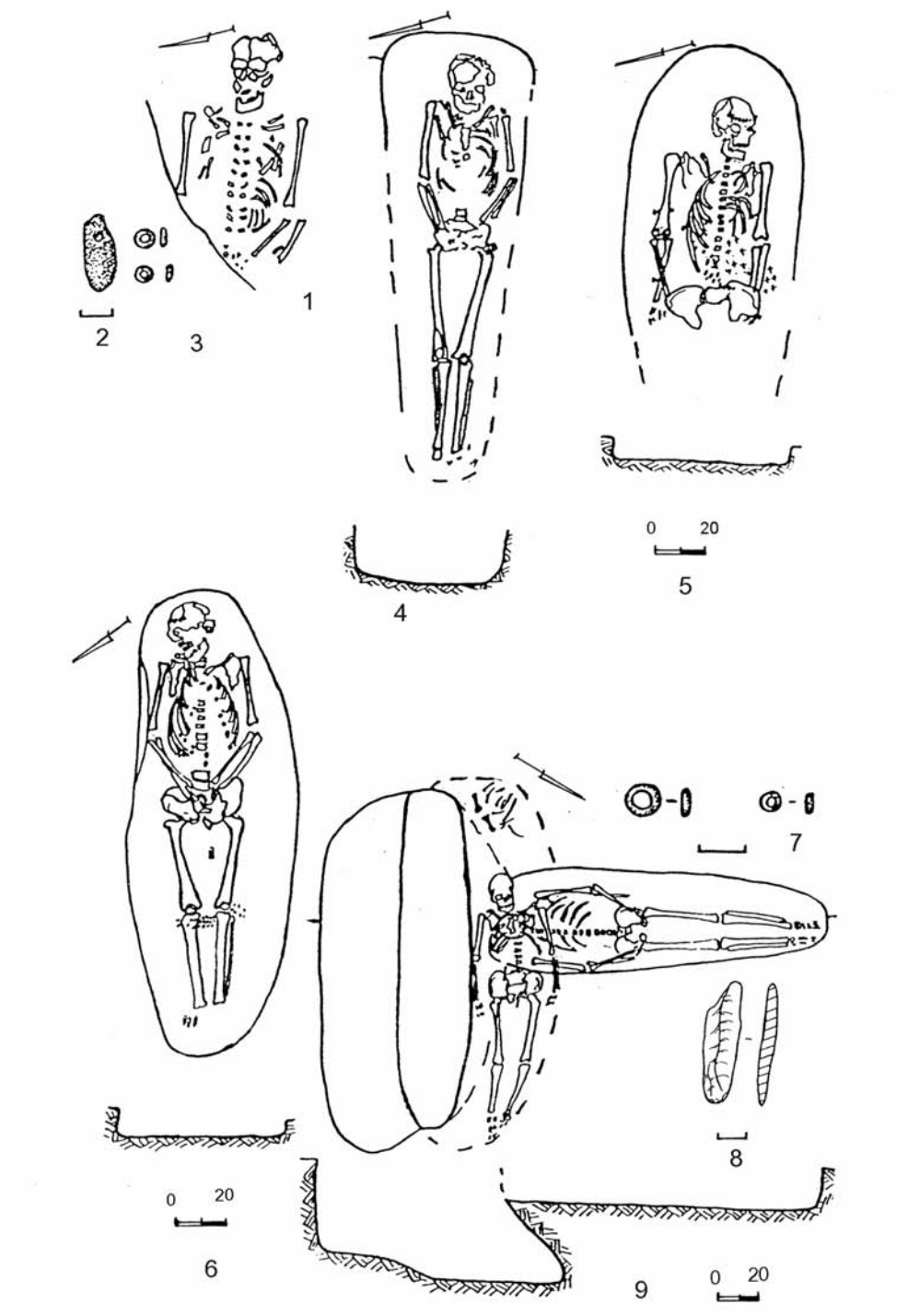
Telegin (1991): *Телегин Д.Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. Киев 1991.

Toščev (1989): *Тощев Г.Н.* Исследования курганного могильника «Мамай-Гора» в 1989г. Тезисы докладов Всесоюзной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 90-летию со дня рождения проф. Б.Н.Гракова. Запорожье, I.-1989, 150-151.

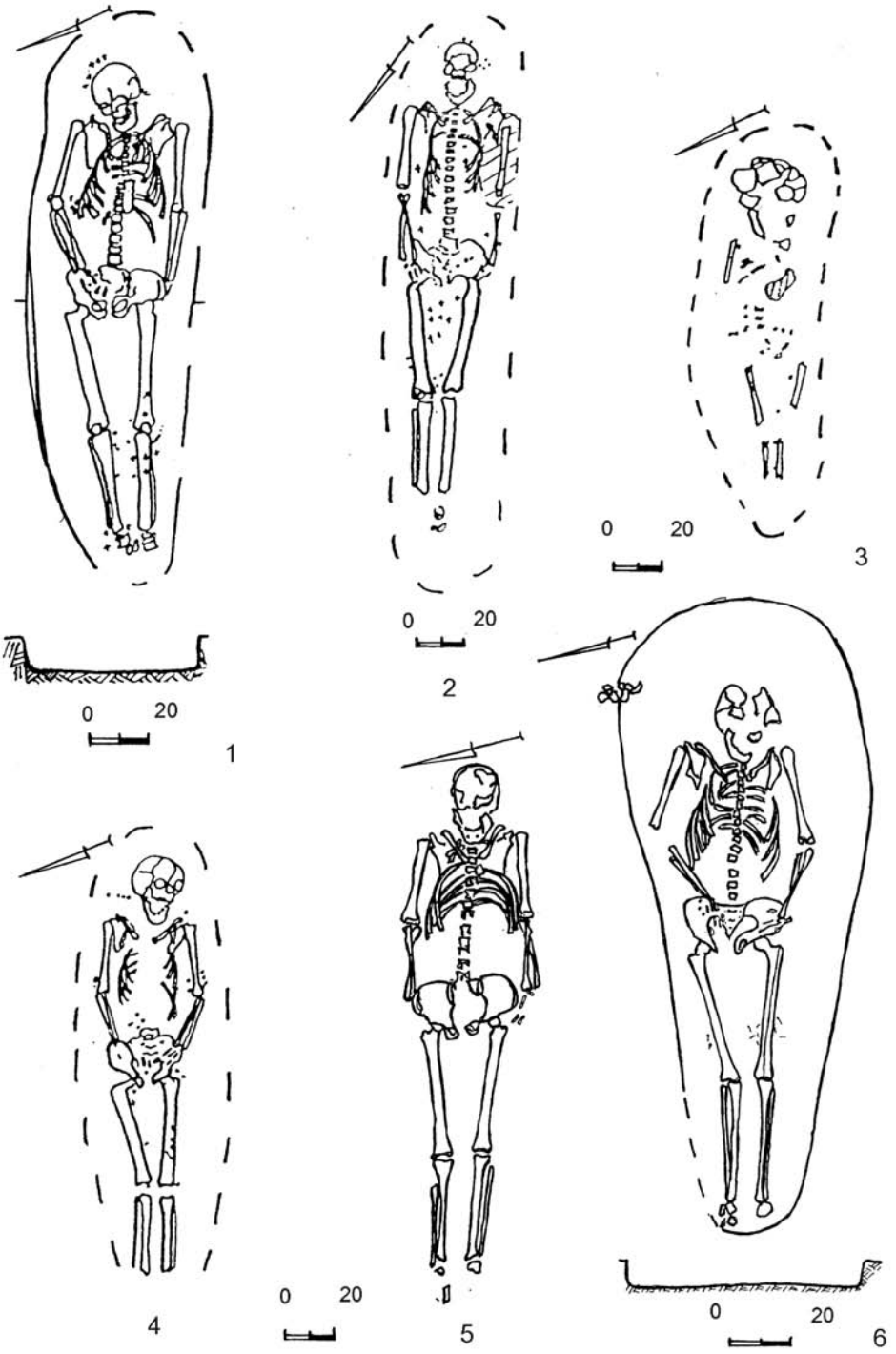
Toščev (1997): *Тощев Г.Н.*, Памятники неолита и бронзы на Мамай-Горе (по материалам раскопок 1988-1995 гг.). ДСПК, T. V. Запорожье 1997, 71-84.

Tubol'cev (1992): *Тубольцев О.В.*, Неолитические погребения Мамай-Горы. Археологический вестник. Запорожье.- Nr. 3, 1992, 5-6.
Tubol'cev (1994): *Тубольцев О.В.* Неолитический могильник Мамай-горы. Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э.-V в. н э. Материалы Международной археологической конференции. Тирасполь 1994, 18-19.
Wechler (2001) *Wechler, K.-P.*, Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe. Berlin 2001.

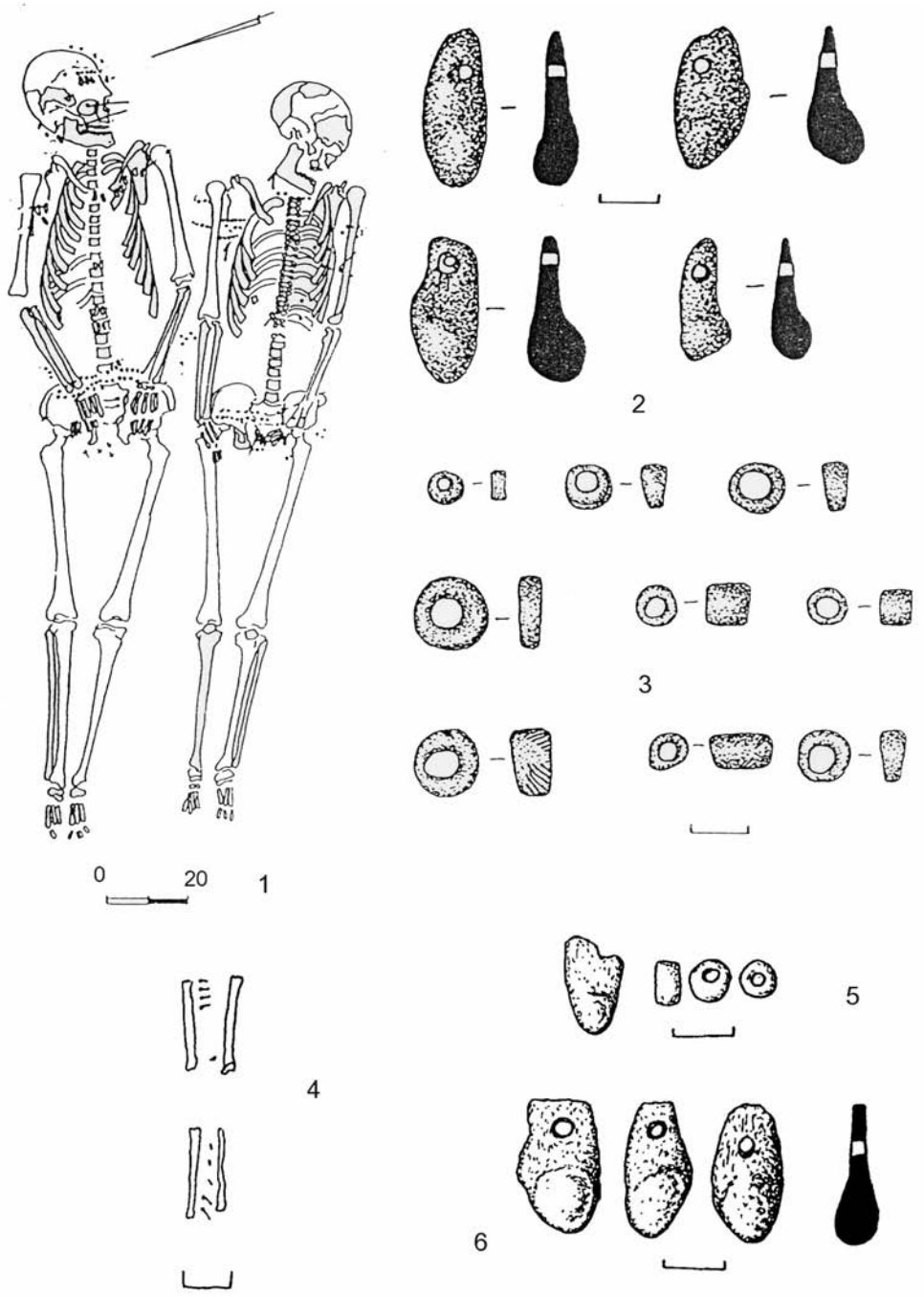
(Übersetzung aus dem Russischen: *Blagoje Govedarica*)

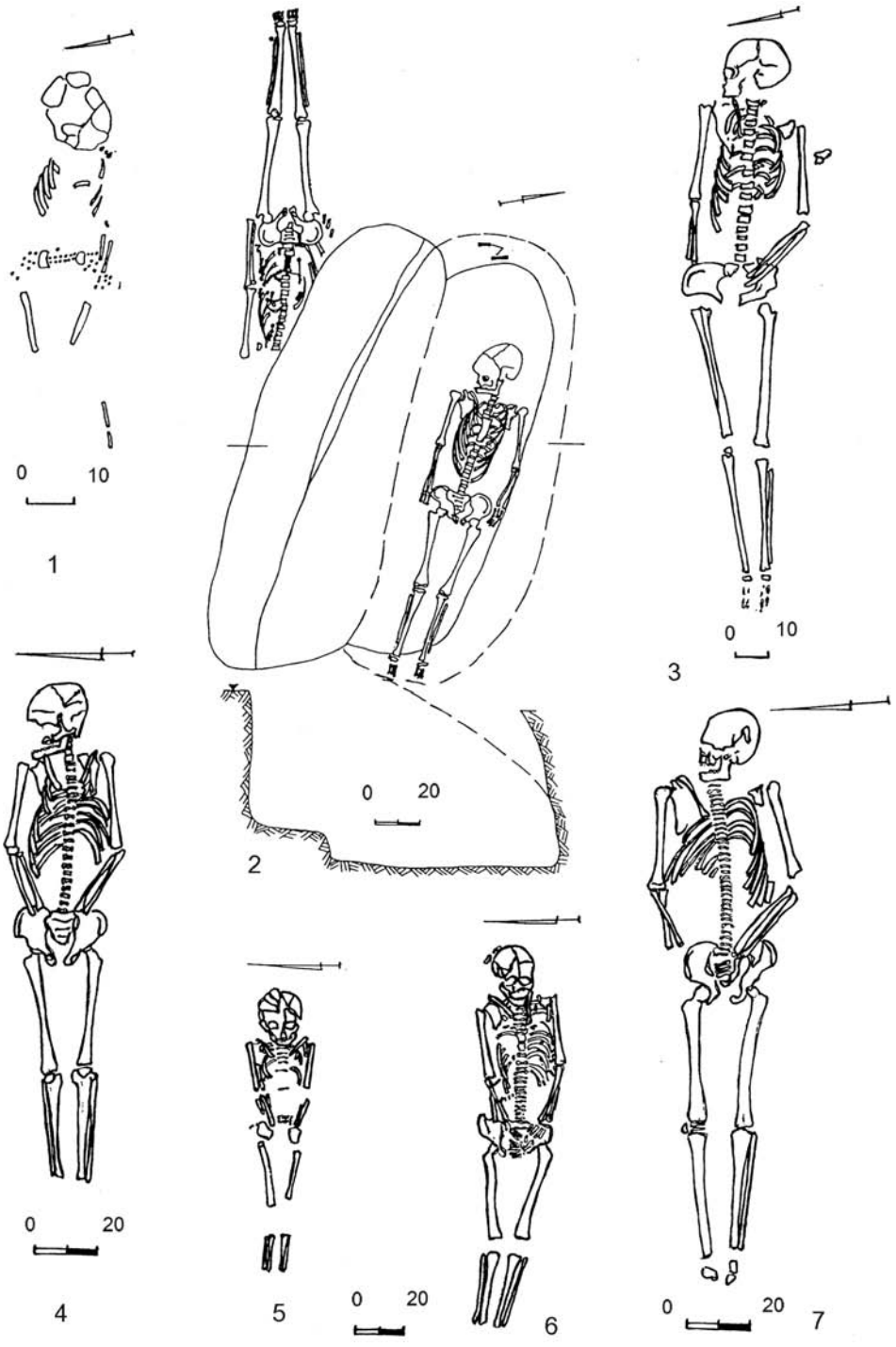
Tafel 1 *Mamaj Gora.* 1-3 *Grab* 1*;* 4 *Grab* 7*;* 5 *Grab* 9*;* 6 *Grab* 18*;* 7-9 *Grab* 21 *und Skythengrab* 4 K.137.

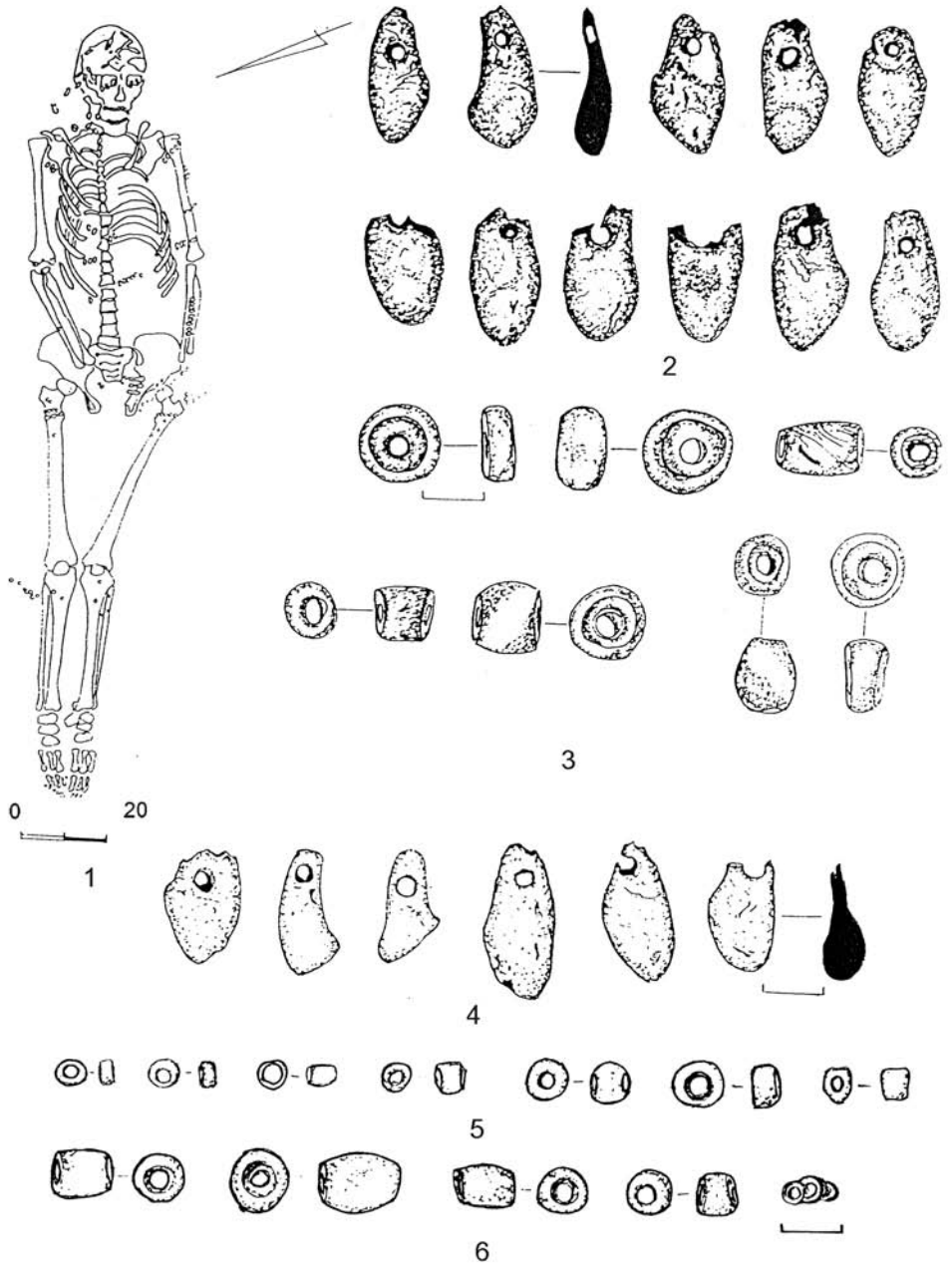
Tafel 2 *Mamaj Gora.* 1 *Grab* 20*;* 2 *Grab* 22*;* 3 *Grab* 23*;* 4 *Grab* 24*;* 5 *Grab* 26*;* 6 *Grab* 30.

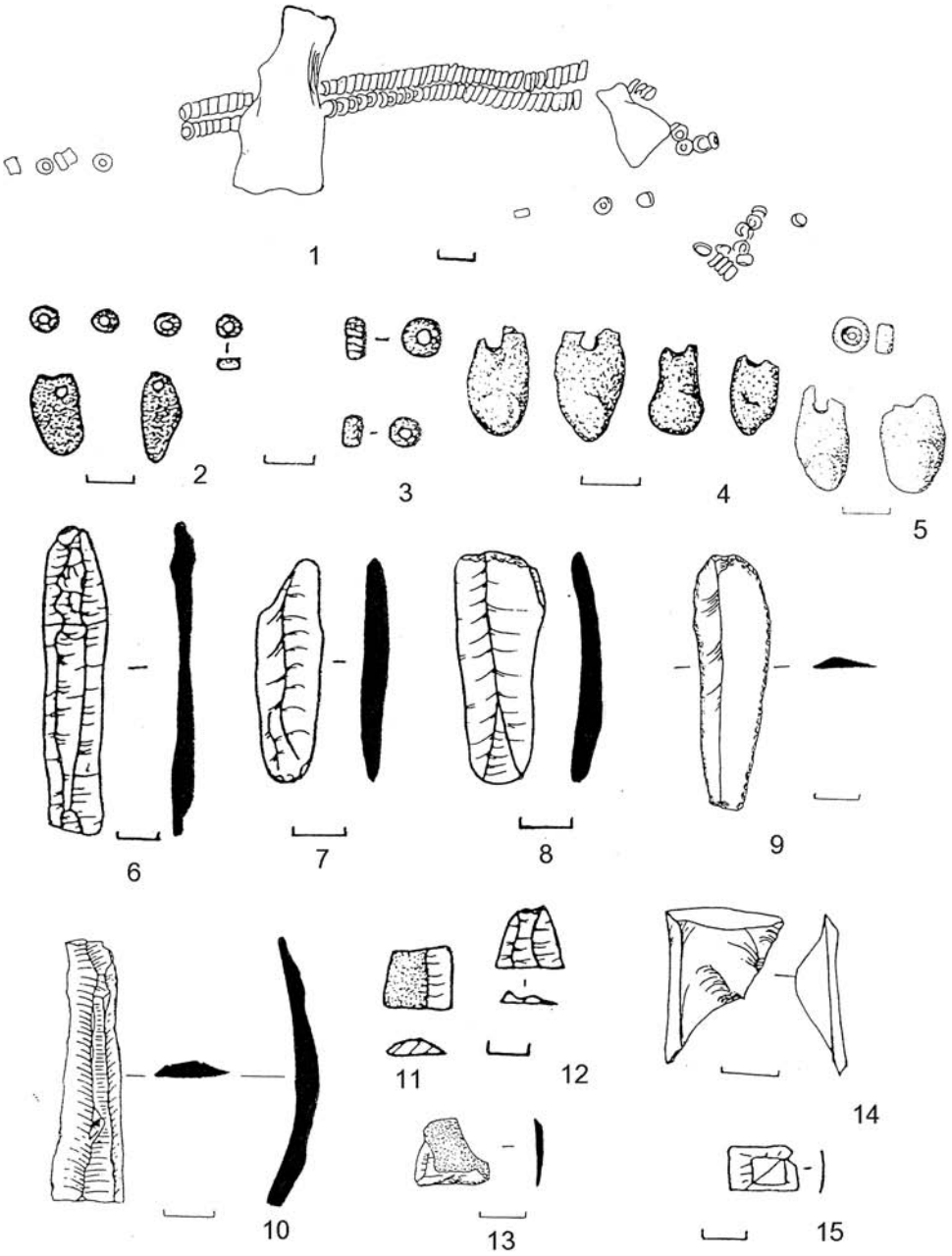
Tafel 3 *Mamaj Gora.* 1-3 *Grab* 28*;* 2-6 *Grab* 35.

Tafel 4 *Mamaj Gora.* 1 *Grab* 31*;* 2 *Grab* 33 *und Skythengrab* 2 K.170*;* 3 *Grab* 34*;* 4 *Grab* 39*;* 5 *Grab* 38*;* 6 *Grab* 37*;* 7 *Grab* 40.

Tafel 5 *Mamaj Gora.* 1-6 *Grab* 36.

Tafel 6 *Mamaj Gora.* 1 *Grab* 31*;* 2.15 *Befund* I*;* 3 *Befund* II*;* 4 *Befund* III*;* 5 *Befund* IV*;* 6 *Grab* 18*;* 7 *Grab* 21*;* 8 *Grab* 24*;* 9.13 *Grab* 28*;* 10 *Grab* 37*;* 11-12 *Grab* 20*;* 14 *Grab* 32.

Some Considerations on Salt exploatation at Trieste Karst in Prehistory*

Emanuela Montagnari Kokelj
Trieste

Introduction

Two recent Symposia – *Early symbolic systems for communication in southeast Europe* (Karlovo, Bulgaria, April 2002) and *Settlements and settling from Prehistory to the Middle Ages* (Pula, Croatia, November 2002) – gave me the opportunity to revise the results of the studies on the Trieste Karst carried out since the early 1990s from the viewpoint of the motivations that might explain the rather intensive use of a relatively high number of caves in prehistory.[1]

Among the many interesting elements that have emerged from these studies, the evidence for pastoralism is undoubtedly the most relevant to the subject, and has an almost certain correlate in the significant presence of rare, foreign valuables. But these same elements are often mentioned in the archaeological literature as indirect indicators, with others, of salt exploitation / production – and saline have represented one of the basic economic resources of the north-eastern Adriatic coasts since at least the beginning of the Venetian Republic in the 8th century AD till few decades ago, or even to the present in certain cases.

On these grounds, and with reference to recent publications of both general archaeological and local ethno-historical character,[2] I have elaborated the idea that salt might be one of the components of the Karst place value already in the late prehistory. Geomorphological characteristics

* This paper represents partly modified version of paper presented at the International Colloquium *The Prehistoric and Protohistoric Archaeology of Salt*, which took place in Piatra-Neamt (Romania), 21-24 October 2004.

[1] Montagnari Kokelj 2003a, 2003b.

[2] Weller 2002a; Solarstvo, 2001.

and ethno-historical data would suggest a similar role for salt also in Istria, the peninsula immediately to the south-east of the Trieste Karst, but this area has entered my examination only marginally so far.

As I have done in the previous articles, I want to stress that at present my idea is essentially a working hypothesis, due to the lack of field investigations as well as of studies specifically aimed at testing this possibility. In this paper I will reconsider the data which can support the hypothesis and extend the analysis, though again on the basis of *a posteriori* re-examination, to some protohistoric contexts where direct indicators seem to be present.

Location

"Implantation proche de la source salée" is one of the indirect indicators of salt exploitation / production listed by Olivier Weller [3] and then used and expanded by other scholars [4] in the case of marine salt the vicinity of a site or a territory to the coast is clearly a prerequisite.

Nevertheless, the vicinity is not sufficient in itself, since "Tous les points d'une côte ne sont pas favorables à la cueillette ou à l'extraction du sel".[5] The best conditions are represented by non-rocky coastal plains, crossed by the estuaries of watercourses which provide fresh water, particularly suitable for processing the brine, on the one hand, and favour the transit towards the interior, on the other hand. Specific coastal areas of the Trieste Karst and Istria match these characteristics.

The Karst and Istria belong to a region called *Caput Adriae*, which is situated on the northern shore of the Adriatic Sea and covers the easternmost part of Northern Italy, the south-western part of Slovenia and the western part of Croatia (i.e. the Istria Peninsula) (Fig. 1). An alluvial plain lies to the west, while to the south-east there are the mainly sandstone hills of Ciceria (north-western Dinaric Alps).

The Trieste Karst occupies the south-western area of the Classical Karst, a plateau of low rounded hills and low mountains ranging from 100-200 m to 800-900 m above sea level, with a few major peaks reaching the maximum height. The outcropping rocks are chiefly limestones, crossed by two flysch belts (marly and sandstone formations), a dozen kilometres wide: the first runs through central Istria in ESE-WNW direction and borders the Gulf of Trieste as a thin rim; the second lies parallel

[3] Weller 1999, 297.
[4] See, for instance, Tasić 2000; Monah 2002; Morére 2002.
[5] Gouletquer 2002, 27

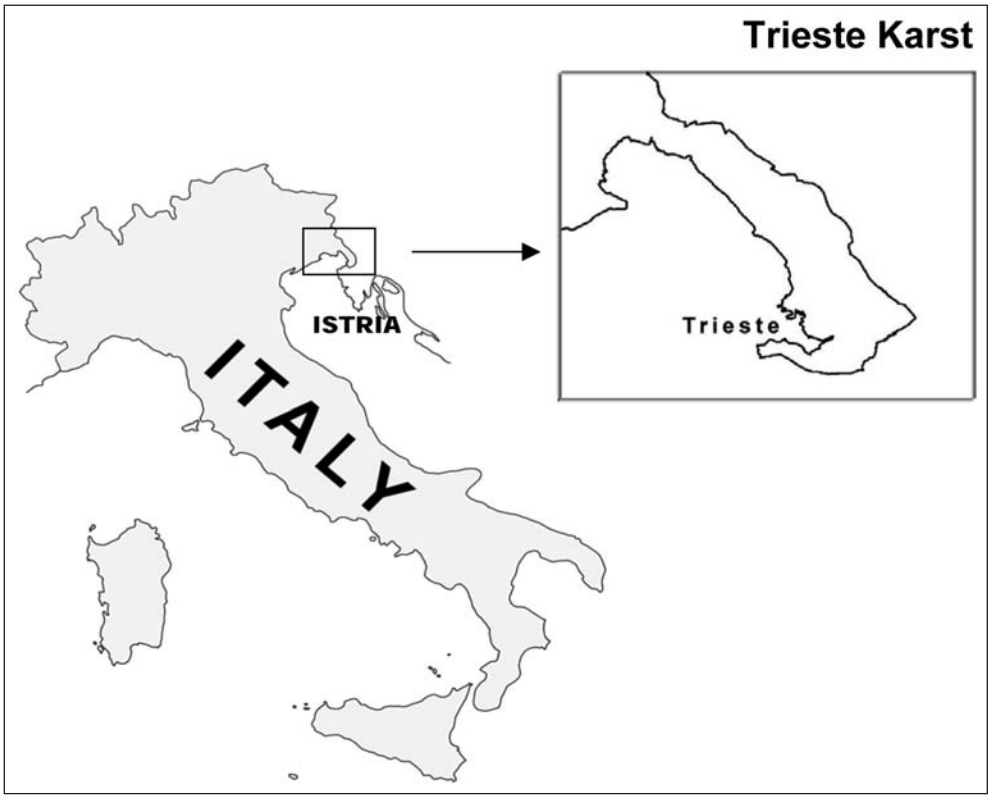

Fig. 1. *Location map of the Trieste Karst and Istria* (elaboration: Anna Rossi – Department of Geological, Environmental and Marine Sciences, University of Trieste)

to the first one, ca. 20 kilometres to the north, and then bends northwards bordering the Selva di Tarnova.

The limestone area is typically karstic, with wide rock outcrops and heavy clayish soils (*terra rossa*) mainly concentrated in randomly scattered dolines, which represent the principal places where non-intensive cultivation has been practised traditionally. A nearly continuous soil cover is present in the flysch areas, but it is sometimes rather heavy due to a high percentage of clay, never very thick, and limited in extension, always less than a few kilometers along the watercourses or the coast.

Due to these characteristics, and due to a general scarcity of water, this territory is basically unsuitable for cultivation and more appropriate for animal grazing, as a long tradition shows, but this activity would not offer sufficient means of maintenance throughout the year. From the purely geomorphological point of view, the alluvial plains lying to the west – the Friuli Plain – and to the south-east – parts of the Istria Penin-

sula – represent the ideal complementary areas to integrate a year-round subsistence.

At present water has a seasonal character, at least up to a certain extent. The rain falls more regularly in specific periods of the year, when it percolates through natural holes and caves, fills otherwise dry ponds and influences the hydrologic regime of the few local perennial springs, watercourses and small lakes: the fairly numerous springs and small lakes around Duino, in the western part of the Trieste Karst, where the Timavo River re-emerges from its underground course to flow into the sea, and two streams, Rio Ospo and Torrente Rosandra, and some springs in the Rosandra valley, in the eastern part.

As to the morphology of the coast, a falesia (rocky cliffs) in the central part of the Gulf of Trieste separates the ancient tidal flats, actually a sandy beach and coastal alluvial plains, corresponding to the mouth of the Timavo, to the west, from the coastal alluvial plains at the mouths of Rosandra (Valle di Zaule) and Ospo (Valle delle Noghere) to the east (Fig. 2).

Significantly, these areas are the only landing places along the coast, very close to the penetration routes towards the interior, along the Brestovizza valley, Iamiano, Pietrarossa and Selz to the Vipacco valley to the west, and through the Ospo and Rosandra valleys to the east.

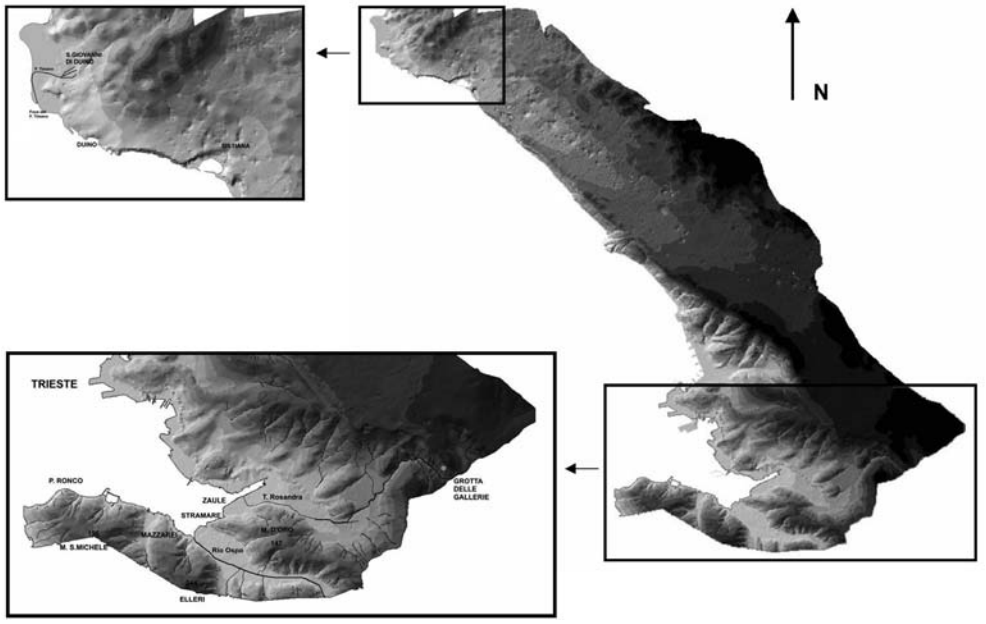

Fig. 2. 3D *Model of the Trieste Karst* (elaboration: Anna Rossi – Department of Geological, Environmental and Marine Sciences, University of Trieste)

Tidal flats and coastal alluvial plains are present also in Istria, starting immediately beyond the promontory of Muggia, where the Risano River flows into the Bay of Capodistria, and further to the south.

Ethno-historical data

What is particularly important at this point is that, if we check historical documents concerning the recent and less recent past, saline are reported in all these locations, including parts of the now urbanized area of Trieste, where saline did exist already in the 12th century AD[6] and till the first half of the 18th century.[7]

Salt production has received great attention from historians, who document it from at least the beginning of the Republic of Venice in the 8th century AD till few decades ago, or even to the present in certain cases.[8] In Istria, saline are in fact still active near Sicciole, while the most important centres of production around Pirano and Capodistria functioned till the second half of the 1960s and 1912 respectively; other, smaller centres along the southern coast of the peninsula – such as Isola, Rovigno, Orsera, the Brioni Isles, etc. – were suppressed sometime at the beginning of the 19th century. The saline of Muggia, Servola and Zaule to the south of Trieste were closed around 1830.

This situation has favoured detailed studies of salt production and trade, based largely on historical documentation but also on direct observation. Many data on the methods, structures and artefacts used in processing marine salt, as well as on the socio-economic conditions of the people involved in this activity, are now available in the specialistic literature,[9] and can be used to make hypotheses on past forms of salt exploitation.

In particular, in spite of the climatic oscillations recorded during the Holocene, with the consequent variations in humidity and sunlight, a character which is very likely to be common to both historical and more ancient forms of salt exploitation in the area under examination is seasonality. Modern sources indicate that the activity in the saline starts at the beginning of May, when the spring rains are less frequent and the sun becomes gradually warmer, and ends towards the middle or the end of September.

The intensity of the sun is in fact a key factor in a process essentially based on the evaporation of marine water and the collection of salt

[6] Bertacchi 1995, col.121.
[7] Vocci Sau 1995, 81.
[8] Adshead 1992; Starec 2001.
[9] See, for instance, Solarstvo, 2001.

crystals: when a certain quantity of sea water is enclosed and spread over a wide surface, this process is significantly favoured. The traditional structure of the saline is formed by a series of usually rectangular, contiguous enclosures, surrounded by sections of different canals: the main artificial ones, that let the sea water in and residual waters out, secondary canals departing from the former, and in certain cases natural watercourses too, such as the Dragogna River till 1958 in the saline of Sicciole. The enclosures are separated by earthen mounds, that are normally reinforced along the side facing the sea.

At flood tide the sea water is allowed to enter a special area, 50-70 cm deep, where impurities are left to deposit. After a few days the brine is transferred to the inner part of the structure, where it passes into successive salt pans at intervals of time sufficient to increase the salt concentration through evaporation.

At the beginning of the season these passages require many days, as the process of evaporation is slow and the water percolates through the ground that has not yet become hard enough: the practice of spreading additional salt on the surface of the pans is often used to speed crystallization. Later on, the layers at the bottom of the pans solidify and favour the formation of a more compact and drier salt.

Since the 14th century a special mixture of micro-organisms, chalk and clay has been applied during the preparation of the bottom of the pans in order to improve the quality of the produce – the resulting salt is in fact whiter and purer. The quality cannot be maintained unchanged till the end of the season, due to the gradual deterioration of the structures: the salt becomes greyish – it is called significantly *sal negro* (black salt) – and inedible, and can be used only to feed animals.

The maintenance of the structures and all the processing operations are traditionally carried out by using simple tools, largely made of wood, sometimes even of leaves and stone. Wooden containers, similar to those used to prepare the dough, are used also to transport the salt to the stores after it has been collected, preferably every second or third day, at sunset, by using rakes, and let drip in small heaps along the mounds. Moulds or other containers of definite shape and weight to condition salt before it enters the trade circuit are not specifically mentioned.

The stores are part of the ground floor of the buildings along the main canals of the saline that can be used by salt workers as temporary habitations, when their homes are too distant from the salt plants to be reached daily.

In historical times whole family groups used to work in the saline: they were farmers, fishers and boatmen in the rest of the year, as the seasonal character of salt production implies that this activity cannot represent the exclusive means of maintenance of those who practise it.

Pastoralism

Seasonality is a characteristic shared also by another economic activity attested in both modern and ancient times in the Karst and in some contiguous territories: transhumant pastoralism.

As Inja Smerdel shows clearly, the Trieste Karst was an integral part of the sheep transhumant pastoralism documented from the mid-19th to the mid-20th century AD in western Slovenia and northern Istria, and pastoral transhumance used to be practised by the Vlachs before the arrival of the Slovenes.[10] Over the whole area this practice – which was but one of the various components of the economic system – was a form of "reduced transhumance" rather than of "long distance" one, of "reverse" type in the case of the Trieste Karst, as permanent abode and winter pasture were located along the Gulf of Trieste and the coasts of Istria, while the inland meadows of Monte Nanos were used for summer grazing. Similar movements of flocks and herds towards Monte Nanos, Monte Re and Monte Nevoso are recorded already by historical documents dating back to 1499 AD.[11]

But the two forms of transhumance are not mutually exclusive. Evidence of "long distance" transhumance can in fact be found in the 19th century, when shepherds used to move their flocks on a year-round cycle from Transylvania to the Friuli Plain crossing the Trieste Karst (*ibidem).* Further back, in Roman times, when stock rearing was an important economic activity in northern Adriatic regions, tradesmen operated from these regions as far as *Dacia*, ca. corresponding to the area of contemporary Romania (comprising Transylvania again!) – and the appellative *conductor pascui, salinarius* given to one of these tradesmen[12] is fundamental to prove the connection between pastoralism and salt production and trade.

This connection is well documented in the anthropological literature,[13] but seemingly less so in archaeological studies. I have been able to find only few cases of direct correlation: for instance, Nicolae Ursulescu, while discussing the sources characterized by low salt contents and limited flow in Moldova (such as, for instance, Prohozeşti-Silişte, Poduri, Bacau), underlines their only local importance and seasonal utilization, and adds "Il est possible que l'activité de recristallisation du sel ait été complétée par celle de l'élevage, elle aussi saisonnière".[14] Nevertheless, there are general statements that the development of animal husbandry

[10] Smerdel 1999.
[11] Boschian et alii 2000, 348.
[12] Verzar Bass 1987, 268.
[13] As an example, Orme 1981, in particular 170, 191, 256.
[14] Ursulescu 1995, 491.

would be at the origin of salt exploitation.[15] Moreover, "élevage et voies de transhumance" do appear among the indirect indicators – or correlates – of salt exploitation / production listed by Nuria Morère in a recent article regarding Spain, together with "peuplement, toponymie, industries annexes (salaison, pourpre) …des éléments de prestige, des preuves d'un commerce important et l'existence d'élites sociales qui ne s'expliquent par aucune autre richesse".[16]

Although the interplay of all these elements could almost certainly be ascertained in historical contexts by a careful analysis of written sources, such a correlation is much more difficult to prove in prehistory, but in my opinion it can be postulated when the coexistence of at least some of these elements is demonstrated.

As to pastoralism and transhumance, the pre-eminent role of sheep / goats breeding among the economic activities of the prehistoric and protohistoric communities of the Karst has been known, on archaeozoological grounds, since the very beginning of local archaeological research in the last decades of the 19th century. Sedimentological and soil micro-morphological analyses, that at present are probably the best methodologies to identify on-site animal husbandry,[17] have recently demonstrated that some of the most important caves (four through direct analysis, others through critical re-examination of published and unpublished data) were used as stables starting from the Neolithic.[18] The deposits of these caves are in fact characterized by layered heaps of ashes and charcoal with high quantities of spherulites and phytoliths, which are typical of *grottes bergeries* as defined since the early 1970s in the French Midi region: specialized flock-parking sites, usually located on plateaux, visited seasonally by shepherds moving from complementary open air settlements in lowlands or valleys. Like in France and Liguria, also in the Karst this specialized land and site use has recurrent cultural correlates, i.e. a decrease in the number of artefacts, often combined with a relatively high presence of exotic materials.

Exotic materials

These two aspects, and in particular the presence of materials which can be interpreted as rare, foreign valuables, though somehow perceivable through a perusal of the old literature, have been highlighted

[15] Gouletquer et alii 1994b,123.
[16] Morére 2002, 184,185.
[17] See Montagnari-Kokelj 2003b.
[18] Boschian et alii 2000.

by the systematic re-examinations and complete editions of pre-protohistoric findings from the most important of the ca. 160 archaeological caves investigated in the past, that unfortunately had remained largely unpublished till the early 1990s when a specific research project started.[19] The indications of these studies are further supported by recent and less recent characterization analyses of various materials. Such analyses – in spite of general problems concerning in particular the different degree of reliability of the determinations depending on the nature of the raw materials, on the one hand, and the difficult definition of the mechanisms of introduction of foreign objects into a specific archaeological context, on the other hand – give an important contribution to identify the origin of artefacts recognized as non-local on archaeological grounds.

Among exotic materials found in Karst caves, for instance, the few artefacts made of obsidian, presumably datable to the Neolithic, would all come from Lipari (Aeolian islands), in southern Italy, with the exception of one single item from the Carpathian basin, more precisely from the sources of Szöllöske and Malá Toroňa in Slovakia.[20]

The number of greenstone polished tools is on the contrary rather high, amounting to 50. A small lot of shaft axes, datable to the Copper Age / Early Bronze Age, was examined in the second half of the 1990s, and the results exclude their origin from north-western Italian sources, and point to a probably eastern provenance from geological deposits still unidentified. The existence of a good sample of other artefacts of different typology (mainly axes / adzes and ornaments) and chronology (from the Neolithic to the Early Bronze Age), not yet analysed, should allow to check the hypothesis of a non-western origin throughout the late prehistory.[21]

At present the reliability of the characterization analyses of flint is lower in comparison with that of obsidian and greenstone, and studies aimed at investigating the composition of different flint assemblages on the basis of regional maps of chert deposits are just at the beginning in Northern Italy.[22] Nevertheless, there are rather sound elements to say that the post-Mesolithic materials found in the Karst caves – usually quite few, when not limited to single pieces – are mostly foreign to the local context. In certain cases macroscopic analysis allows to assume that their origin could be traced to the Lessini mountains to the west, but in many others the problem remains open.

Pottery is somehow comparable with flint as far as reliability of characterization analyses and initial state of research are concerned. But pottery is the class of materials that has been studied traditionally on

[19] See bibliography quoted in Montagnari- Kokelj 2003a; 2003b.
[20] Williams- Thorpe et alii 1984.
[21] Montagnari-Kokelj et alii, in press a.
[22] Montagnari Kokelj et alii 2003; Montagnari Kokelj et alii, in press b.

comparative typological grounds, and in the case of the Karst such studies indicate a strong orientation towards regions to the east and south-east, with few elements pointing to the west, throughout the late prehistory.

Neolithic *rhyta*

In particular, connections with Neolithic sites all along the Adriatic coast as far as the Peloponnese in Greece and in the inner Balkans too (Bosnia, Kosovo) are shown by a peculiar pot on four legs with a wide oblique opening and a handle, often richly decorated, called *rhyton* (Fig. 3). This pot is typical of the local Early-Middle Neolithic, traditionally indicated as Vlaška Group: fragments belonging to 17 different vessels, coming from 10 caves and 1 rock-shelter, have been identified so far. [23]

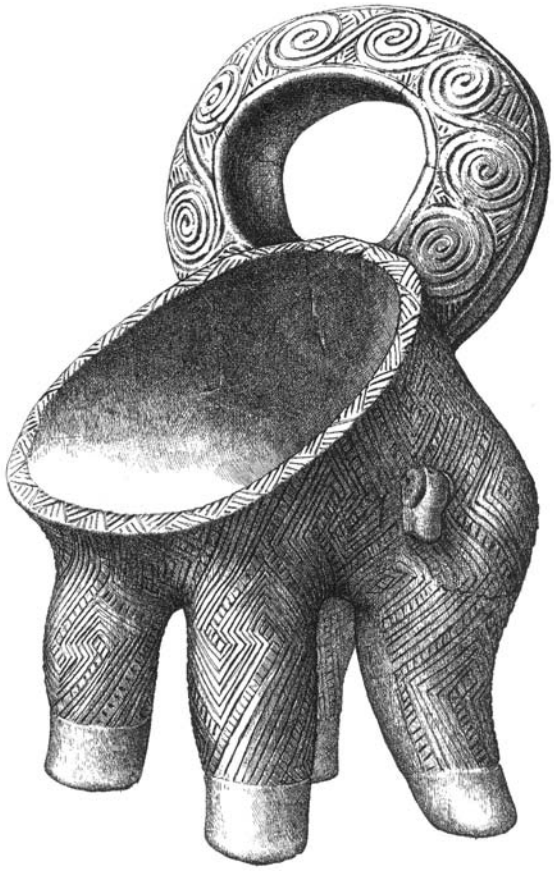

Fig. 3. *Rhyton from Smilčić, Dalmatia*
(after Praistorija jugoslovenskih zemalja, II, Tab. 85)

[23] Montagnari Kokelj et alii 1993; 1996.

A ritual, symbolic interpretation has been proposed for this vessel by most scholars, but according to Chapman the *rhyton* could be identified as a salt pot.[24] In addition, in his recent study on fragmentation he suggests that "salt pot [= *rhyton*] fragments are ideal exemplars of the principle of the 'synecdoche' (*pars pro toto*) on which relations of enchainment relied for their operation in the late prehistory. This category of vessels can be identified from often quite small fragments, allowing the symbolic meanings of the vessels to be transferred through the trade in sherds".[25] Significantly, the data of the Karst are consistent with this statement, in terms of both fragmentation – there are in fact no complete *rhyta*, legs are largely prevailing and handles are also present – and connections with remote areas indicated by typological similarities.[26]

Although Chapman's interpretation of *rhyta* fragments can be considered highly speculative, in my opinion it correlates the functional and economic importance of salt with its symbolic value and with the active role of objects as means of social communication. Objects, and particularly foreign ones, possess cultural biographies[27]: they may change status in the course of their displacements, may shift from functional to non-functional role, from economic to symbolic, may be commoditized in a reversible or irreversible way. These changes are ultimately dependent upon the contexts through which objects are moved.[28] Archaeologically, only the last spatial and temporal context in the life of an object is known with certainty: if exotic artefacts are found in caves, their intentional deposition and probable symbolic meaning can be reasonably sustained, as in such cases the value ascribed to objects and the value ascribed to places are mutually reinforced. The connection between symbolism, sacredness, liminality and caves is in fact a concept widely acknowledged by scholars.[29] And the constant interplay of economic, social and symbolic aspects in the life of prehistoric societies – as well as in that of transhumant shepherds – is also accepted by the large majority of scholars who study trade and exchange, "since the distinction between symbolic and economic is a peculiarly modern western concept".[30]

If *rhyta* had actually served to preserve, to store salt (almost certainly not to produce it), their presence in caves of a territory repeatedly used by transhumant shepherds would add a less indirect element to sustain the hypothesis that the natural formation of salt pans along the

[24] Chapman 1988; 2000.
[25] Chapman 2000, 67.
[26] Montagnari Kokelj 2003b, 86-88.
[27] see, for instance, the contributions in Appadurai 1986.
[28] Edmonds 1993, 73.
[29] See Montagnari Kokelj 2003b, note 85, for selected bibliography.
[30] Scarre 1993, 3.

shores of the Karst represented a strong motivation, if not the main one,[31] for such frequentation already in the Neolithic.

A sustainable hypothesis?

Besides the presence of *rhyta*, the data presented so far would indicate the coexistence in the Trieste Karst of elements indicated by Olivier Weller and other scholars as indirect indicators of salt exploitation / production (see above), namely a relative continuity of occupation throughout the late prehistory (but also in later periods) of a high number of caves located at a maximum distance of 8-10 km from the sea, the source of salt; the evidence of a specialized use of caves as stables by transhumant shepherds in a good number of cases; the presence of exotic objects of quite different and far-off provenance in many cave deposits. Two other factors play a fundamental role, i.e. the geo-morphological characteristics of the coast, that would have remained basically unchanged during the Holocene,[32] and a history of salt production that written sources allow to trace back to Roman times.

If all these data are taken into consideration, and if one compares natural, historical and prehistoric evidence – and in particular the map of distribution of *rhyta* (Fig. 4) with the maps of the saline around Trieste and in Istria drawn in 1525 by Pietro Coppo (Fig. 5), of the salt sources in the Balkans (Fig. 6), of the "reduced transhumance" between the Trieste Karst, Istria and Slovenia (Fig. 7), of transhumant movements vs. Neolithic sites in the Dinaric Alps (Fig. 8) and of modern transhumance on a larger scale, from Greece to the northern Adriatic regions (Fig. 9) –, in my opinion there are sound elements to support the hypothesis that the Karst might have been the north-westernmost outpost of a pastoral network extended over many hundreds of kilometres already in the Neolithic, and that salt was a key element of the system.

The hypothesis assumes that shepherds knew about the economic potentiality of this area – through personal experience as well as oral tradition transmitted from generation to generation, from group to group on the occasion of trade exchanges, fairs, gifts, brides, ceremonial exchanges… – and came repeatedly to collect salt formed by solar evaporation in natural ponds along the coast; the simple collection in the periods of the year when the sun was at its highest intensity and evaporative power, i.e. in late spring and summer at this latitude, did not imply any arrangement of the area nor the use of tools that might leave traces destined

[31] See Gouletquer 2002,28; 2002a,126.
[32] Marocco 1991.

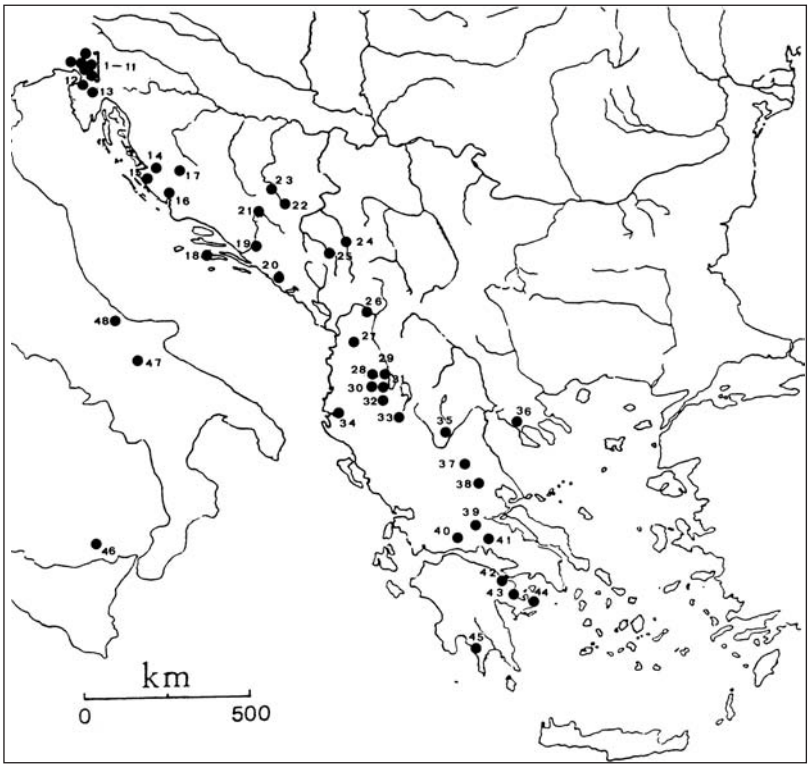

Fig. 4. *Map of distribution of rhyta*
(after Montagnari Kokelj et alii 1993, fig. 1)

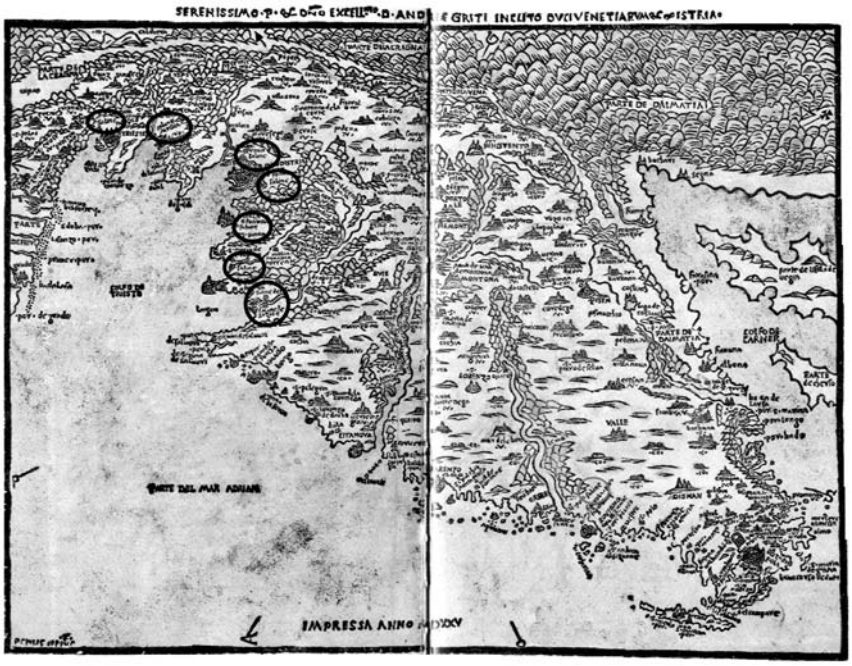

Fig. 5. *Map of the saline around Trieste and in Istria drawn in* 1525. *by Pietro Coppo* (after Lago 1989, fig. 69)

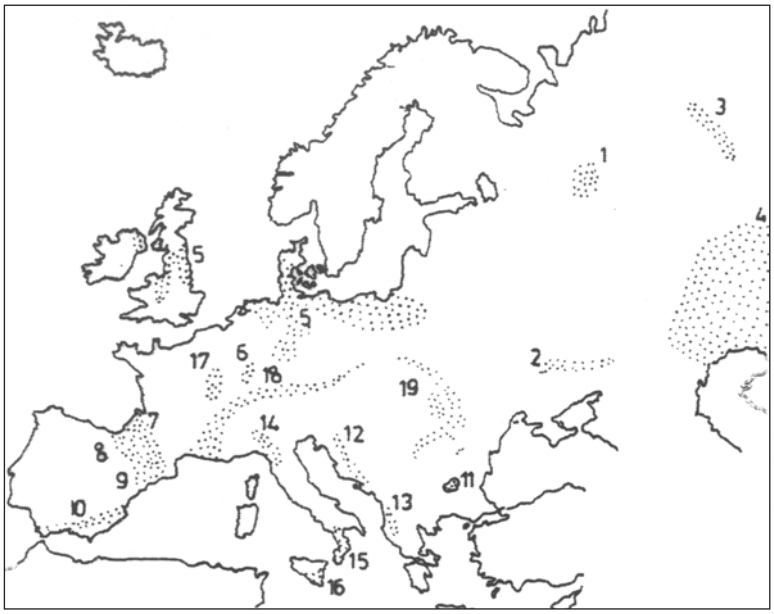

Fig. 6. *Map of the salt sources in the Balkans* (after Monah 2002, Fig. 1)

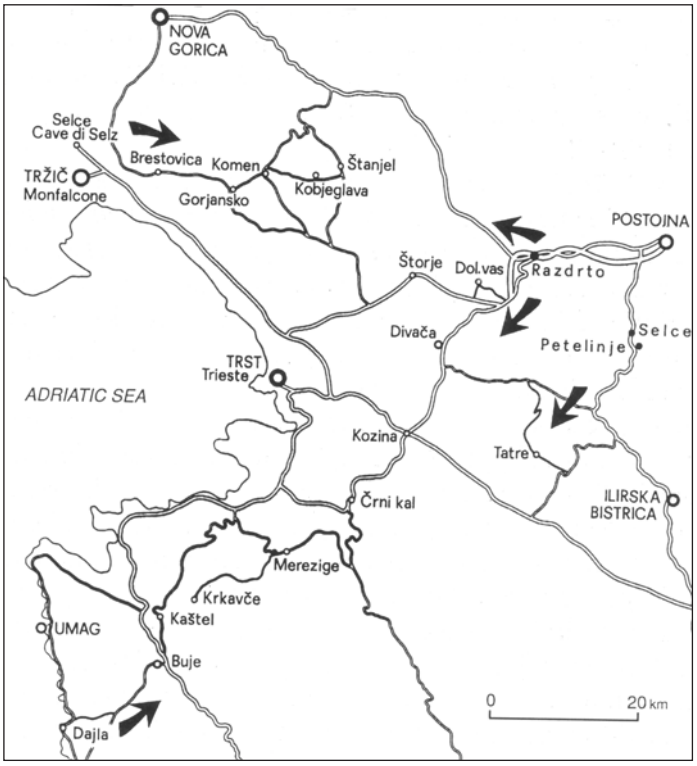

Fig. 7. *Map of the "reduced transhumance" between the Trieste Karst, Istria and Slovenia* (after Smerdel 1999, Fig. 1)

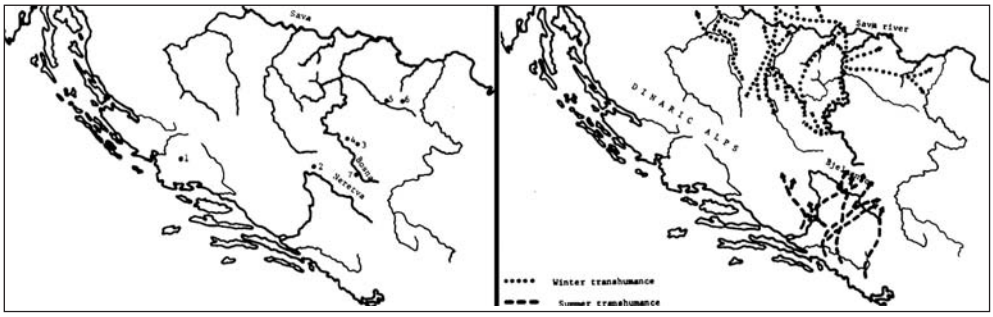

Fig. 8. *Map of transhumant movements vs. Neolithic sites in the Dinaric Alps* (after Sterud 1978, Fig. 17,3 vs. Fig. 17,4)

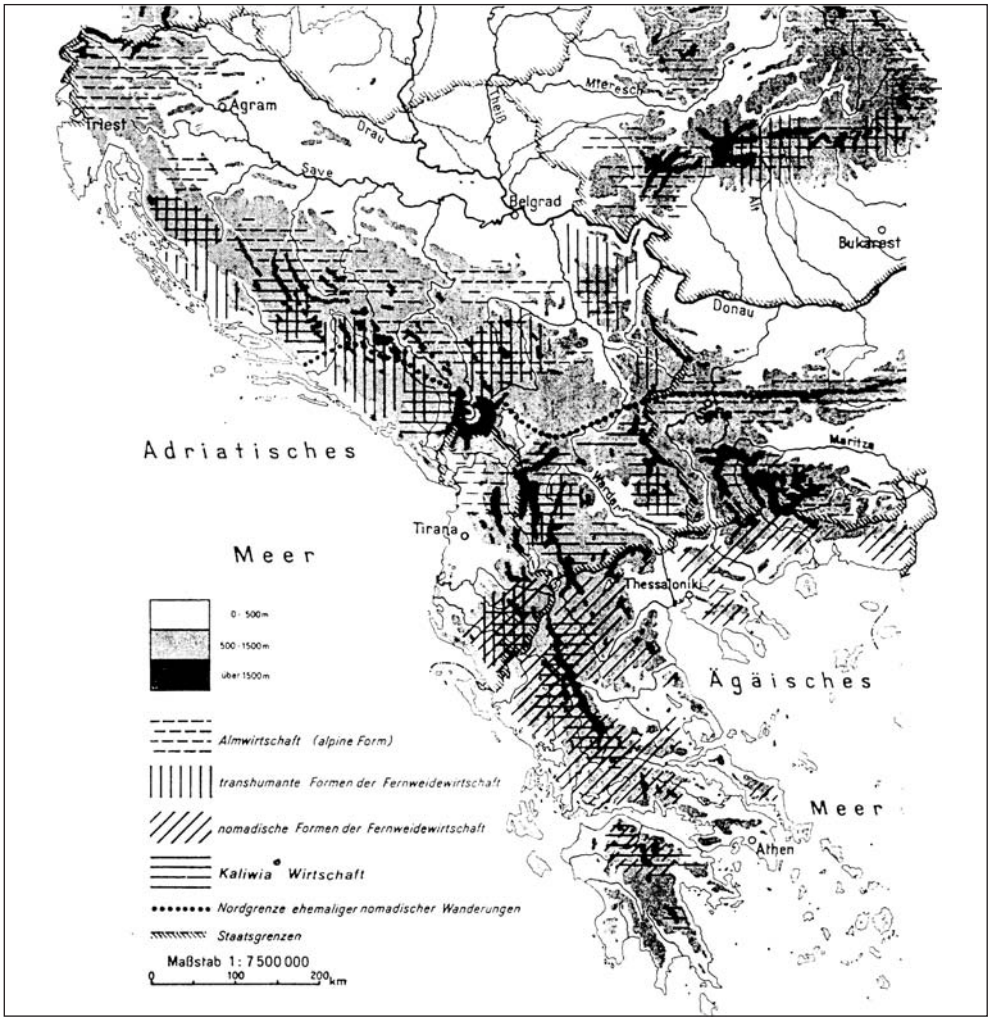

Fig. 9. *Map of modern transhumance from Greece to the northern Adriatic regions* (after Beuermann 1967, map 17)

to survive (it is interesting to note that even in the historical periods of maximum production under market conditions, when the saline of Istria and Dalmatia were structured in a way comparable to the present, the technique was solar evaporation and the tools used to process salt were always basically made of wood).

Occasional seasonal exploitation rather than systematic production during the Neolithic and presumably till the beginning of the Bronze Age can be sustained on the basis of the data on local land use in these periods outlined above, which would indicate a utilization of the marine salt essentially aimed at satisfying the needs of the local communities and the groups of shepherds moving to, or through, the Karst, and would exclude an intensive production for exportation.

"Fabrication naturelle" vs. " fabrication ignigène"

If simple collection is the case, a consequence is the almost complete lack of traces: "s'il s'agit d'une fabrication naturelle, simple évaporation par action des agents climatiques, il n'y a aucun indicateur objectif à part la présence d'une source salée à proximité, d'un terrain inondable ou d'un lac salé".[33] But there are also local factors that make the search for traces very difficult, if not impossible. The main one is represented by the history of the areas where salt extraction presumably took place: on the one hand, where salt production ended sometime in the past, like in the case of Trieste, Servola, Zaule and Muggia, the process of urbanization has almost certainly cancelled any trace of both historical and possible prehistoric activities; on the other hand, in the many situations where saline have remained active nearly to the present, in particular in Istria, obliteration can be due to the overlapping of salt works.[34]

Although these premisses do not change, if an artificial technique, i.e. the use of fire to speed up crystallization, was used to extract salt – a possibility that cannot be excluded *a priori* –, some material evidence should be found: "s'il s'agit d'une fabrication ignigène, les témoins seraient les quantités de tessons, dans des proportions et quantités inconnues sur d'autres sites, les traces de feu et des fosses imperméabilisées".[35] That is the *éléments de briquetages* in the broad acceptation proposed by Pierre Gouletquer and Marie-Yvane Daire: "Un atelier de briquetages ou atelier de bouilleur de sel peut donc être défini comme suit: il s'agit d'un établissement de traitement du sel (marin ou géologique) par la chaleur arti-

[33] Morére 2002, 184.
[34] See Liot 2002, 96-97.
[35] Morére 2002, 184.

ficielle d'un foyer. Typiquement, il présente un ou plusieurs fourneaux, comportant des aménagements de briques plus ou moins complexes; ces dernières sont destinées à soutenir, au dessus du fourneau, des récipients ou moules à sel tous semblables dans une même production (augets, barquettes, cornets ou godets cylindriques). En outre, ces ateliers comportent généralement des structures de stockage (cuves ou bassins) de la matière première (saumure…) destinée à l'évaporation. Par extension, le mot "briquetages" a été appliqué aux objets en argile eux-mêmes et l'on parle couramment "d'éléments de briquetages"".[36]

In this definition, that clearly photographs a complex salt processing site, firing places as well as ceramic implements used in the process are referred to as *briquetages*. But actually the identification of both can be problematic, as ethno-historical and archaeological data show an extremely high variability, from the combination of simple vessels raised on pedestals above a clay floor on which a fire would be lit[37] to real kilns,[38] from spool-shaped and pillar-shaped pedestals to troughs or pans, crucible-shaped, chalice-like and conical vessels.[39] Moreover, different vessels would be used for the different operations of concentration of the brine and further conditioning of the salt crystals into beakers or moulds, to dry off into transportable cakes of specific weight; still other containers could be used to transport the salt water from the source to the processing site, if the two are separate, and to store the produce at various stages in the procedure.[40]

These operations, and consequently their material evidence, are not necessarily all present in all salt-producing areas, because of the interplay of geo-environmental and socio-economic factors and, to a certain extent in a less degree, chronology. Given that "autarcie des moyens de production, techniques rigoureusement adaptées aux conditions locales, nécessité dans l'immense majorité des cas d'une gradation préalable à la cristallisation constituent les grandes constantes de la fabrication du sel",[41] "la diversité de méthodes observables à travers le monde paraît alors intimement liée à celle des contextes environnementaux et au type de ressource salifère exploitée; elle répond aussi à la qualité du produit recherché (type de sels, cendres salées, sel en grains ou bloc de sel) et aux spécificités de la demande".[42]

[36] Gouletquer et alii 1994a, 10.
[37] Gouletquer et alii 1994b, fig. 85.
[38] Hees 2002, fig. 7; 10.
[39] Harding 2000, 249-251; fig. 7,4.
[40] Among others, see for instance Morére 2002, in particular pp. 185,187.
[41] Gouletquer et alii 1994b, 128.
[42] Weller 2002b.

The geo-environmental conditions, and in particular latitude and climate, are discriminative as to the basic alternative between the natural technique – sun and wind – and the artificial one – fire – applied to concentrate the brine[43]: "Le principe selon lequel les techniques d'extraction du sel sont rigoureusement adaptées aux possibilités locales a pour corollaire qu'elles échappent pratiquement aux variations temporelles et aux progrès technologiques extérieurs: les marais de la côte atlantique fonctionne comme devaient fonctionner les marais de l'époque romaine et avant ceux-ci les marais du Néolithique. Les seules mutations seront des variations internes provoquées par la fluctuation de la demande, ainsi que les aménagements imposés par les variations des conditions naturelles, oscillations des transgressions marines et changements climatologiques notables par exemple.[44]" Unfortunately, quite often a precise reconstruction of the variations of the local micro-climate is lacking,[45] and so it is at present for the region under examination. But if macro-periods are considered, one can assume that the decrease in temperature and increase in humidity corresponding to the Sub-Boreal might have caused a shift from natural to artificial methods – maybe temporary, or combining both techniques – also in the Karst and in Istria.

At present there are no evidence of a transitional phase: artificial methods are nevertheless attested at the time of the important cultural phenomenon represented by the construction of fortified structures, *castellieri*, on hilltops in the Karst, Istria and part of Dalmatia, that started ca. at the beginning of the 2nd millennium and lasted till the second half of the 1st millennium BC. *Castellieri* represent a momentous change in settlement pattern, with consequent socio-economic developments indicative of more stabilized long-distance exchange / trade relationships.[46] In the light of the accent generally put on the role played by exchange / trade networks in augmenting salt production, and on the more regular and extensive evidence of *briquetages* and *ateliers de briquetages* in the Bronze Age and particularly in the Iron Age,[47] if the identification of *éléments de briquetages* in high number in the *castelliere* of Elleri, less than 1 km from the coast of the Bay of Muggia, and more sporadically in others again not far from the coast, and of a firing place at Stramare, an open-air site on the shore of the bay, is correct, the combination of natural and cultural changes might have brought about the use of an artificial technique in salt extraction that have left tangible traces.

[43] For a more detailed differentiation see Gouletquer et alii 1994b, 127-128.
[44] Gouletquer 2002b, 126-127.
[45] See for example Edeine 1975, in particular pp. 5-6, for a discussion of possible implications relative to the Atlantic coast.
[46] Bandelli et alii 2005.
[47] See, for instance, Gouletquer *et alii* 1994b,129; Harding 2000, 251-254.

Theoretically, one can not exclude the possibility of a gradual increase in salt exploitation, nor the use of fire to accelerate the concentration of the *saumure*, already in earlier periods. A transition from a direct use of sea water, without any intentional treatment, to the use first of the brine itself, then of "sel recristallisé… briqueté à l'aide d'un moule"[48] is in fact conceivable. Analogously, the conditioning of salt into more or less standardized forms could date from the Neolithic, because "pains de sels, à partir du sel côtier, [can be obtained] en formant des boules enroulées dans des feuilles, qui étaient ensuite séchées sur les cendres d'un foyer pour qu'elles durcissent"[49], and, according to Weller and Gouletquer, "la fabrication de pains de sel avait commencé avant les briquetages…l'apparition des premiers moules à sel [could have taken place] à la fin du Néolithique".[50]

Nevertheless, the spring of an intensified salt production, associated with an extensive use of *moules à sel*, would be the development of more complex societies, where the value of salt as socio-economic and premonetary means of exchange / trade would be accentuated.[51] It is almost certain that the symbolic meaning of salt was strictly connected with its utilitarian function from the beginning of exploitation, and highly probable that the use of fire added a "magic" dimension to the transformation of a liquid (the brine) into a solid (salt).[52] But the data available at present for the Karst area, while suggestive of prestige and symbolism in connection with salt from the Neolithic (if salt extraction actually started in that period), do not show any signs of presence of complex societies before the time of *castellieri*.

Bronze and Iron Age evidence

The identification of *ateliers de briquetages* and *éléments de briquetages* is often highly problematic, and even more so when it is based on a re-interpretation *a posteriori* of contexts never put into relation with salt before.[53] This is the case of certain vessels found in the *castelliere* of Elleri, near Muggia,[54] where surveys, non-stratigraphic investigations and systematic excavations were carried out in the years 1946-54, 1976-81, 1985-92. More or less open conical vessels, usually on a low foot often

[48] Monah 1990, 389-390.
[49] Liot 2002, 95.
[50] Weller et alii 2002, 134.
[51] See, for instance, Monah 2002, 143; Gouletquer 2002, 27.
[52] Morére 2002, 187.
[53] See Harding 2000, 249-251 for comments.
[54] Il Civico Museo Archeologico di Muggia 1997.

with visible finger prints outside, with smooth inner surface and rough outer walls, of rather coarse fabric and manufacture, normally highly fragmented (Fig. 10-11), have been found in great number in the non-stratigraphic investigations, and in hundreds in layer 20 of the 1985-92 excavations, dated to the Recent Bronze Age, where they represent almost the only attested type of vessel (*ibidem*, and personal communication of Giusto Almerigogna). Numerous spool-shaped pedestals and pedestals with splaying feet and either flat or conical upper part (Fig. 12) come mostly from the non-stratigraphic investigations, during which also remains of grates and feet to sustain them were found (Fig. 13-14). In my opinion all these pieces could reasonably be interpreted as *éléments de briquetages* – the conical vessels as moulds to obtain salt cakes of approximately standardized forms. In any case, the presence of a pond near the access to the *castelliere*, i.e. a source of fresh water, is a further element to support the hypothesis.

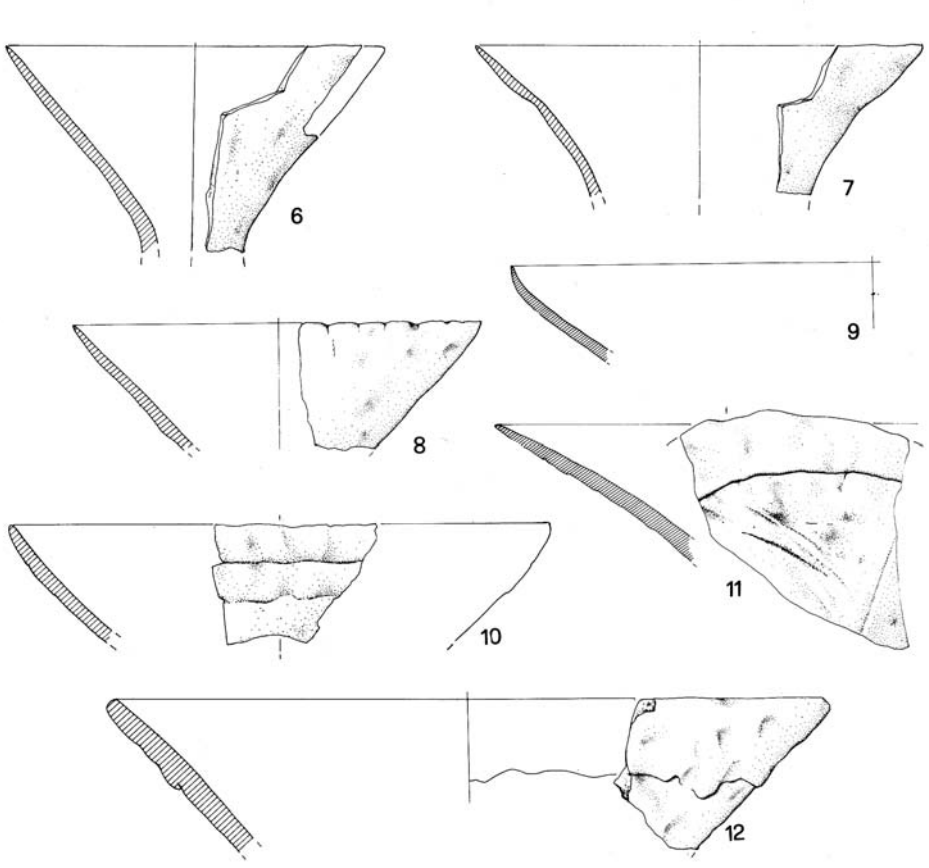

Fig. 10. *Conical vessels interpreted as éléments de briquetages from the castelliere of Elleri* (Muggia, Trieste) (after Lonza 1981, Tab. 39)

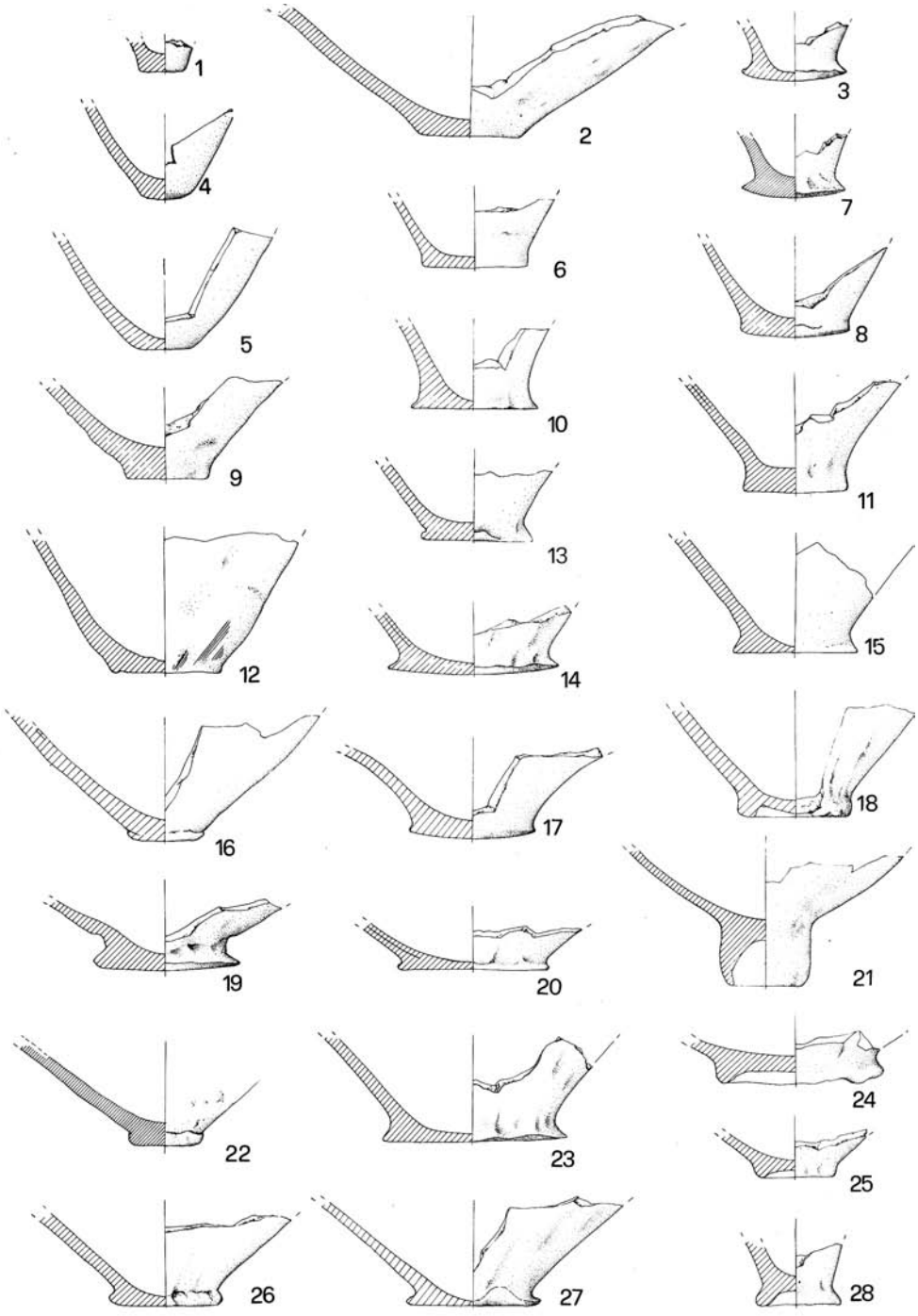

Fig. 11. *Lower parts of conical vessels interpreted as éléments de briquetages from the castelliere of Elleri* (Muggia, Trieste) (after Lonza 1981, Tab. 40)

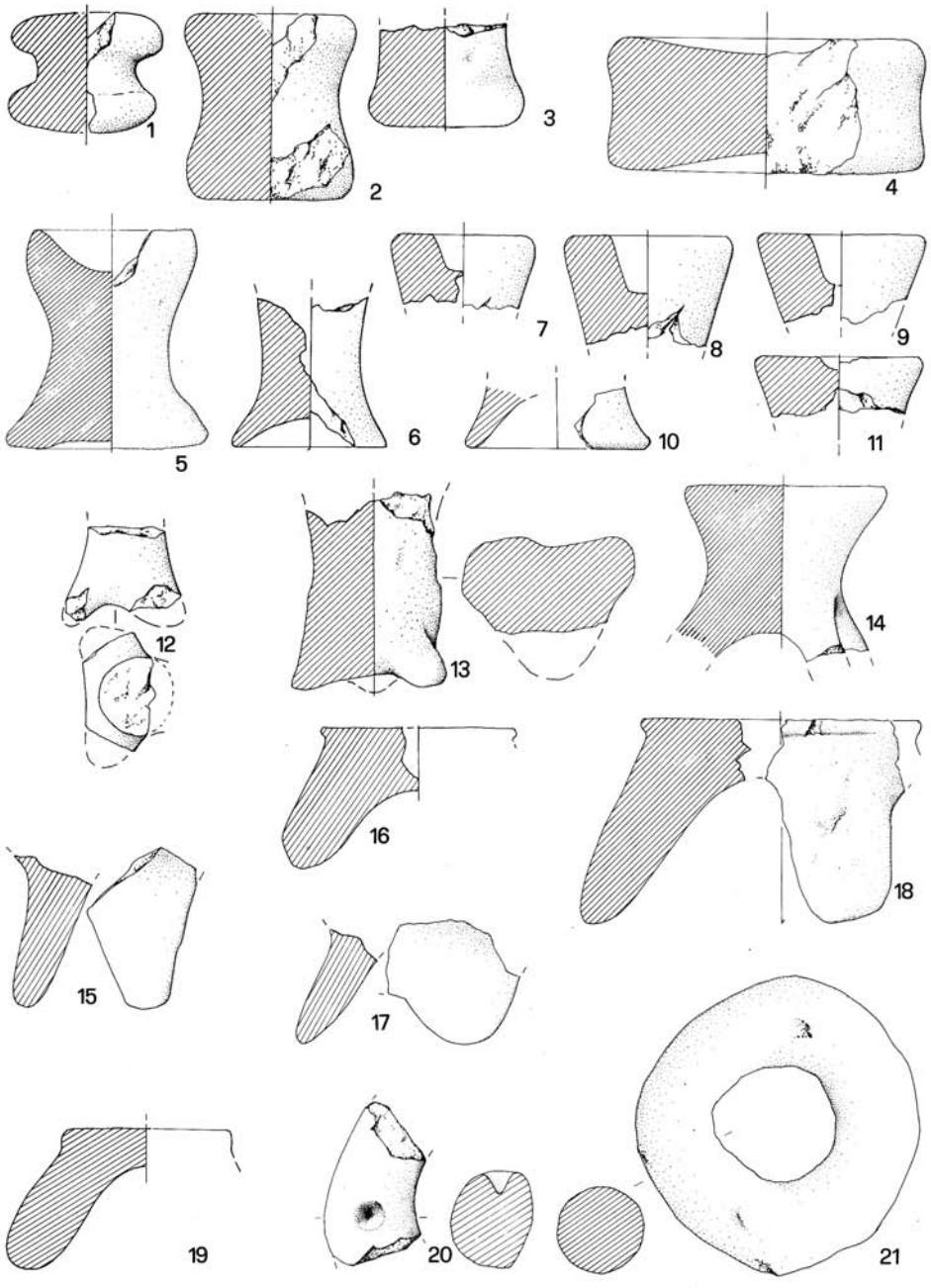

Fig. 12. *Spool-shaped pedestals and pedestals with splaying feet from the castelliere of Elleri* (Muggia, Trieste) (after LONZA, 1981, Tab. 43)

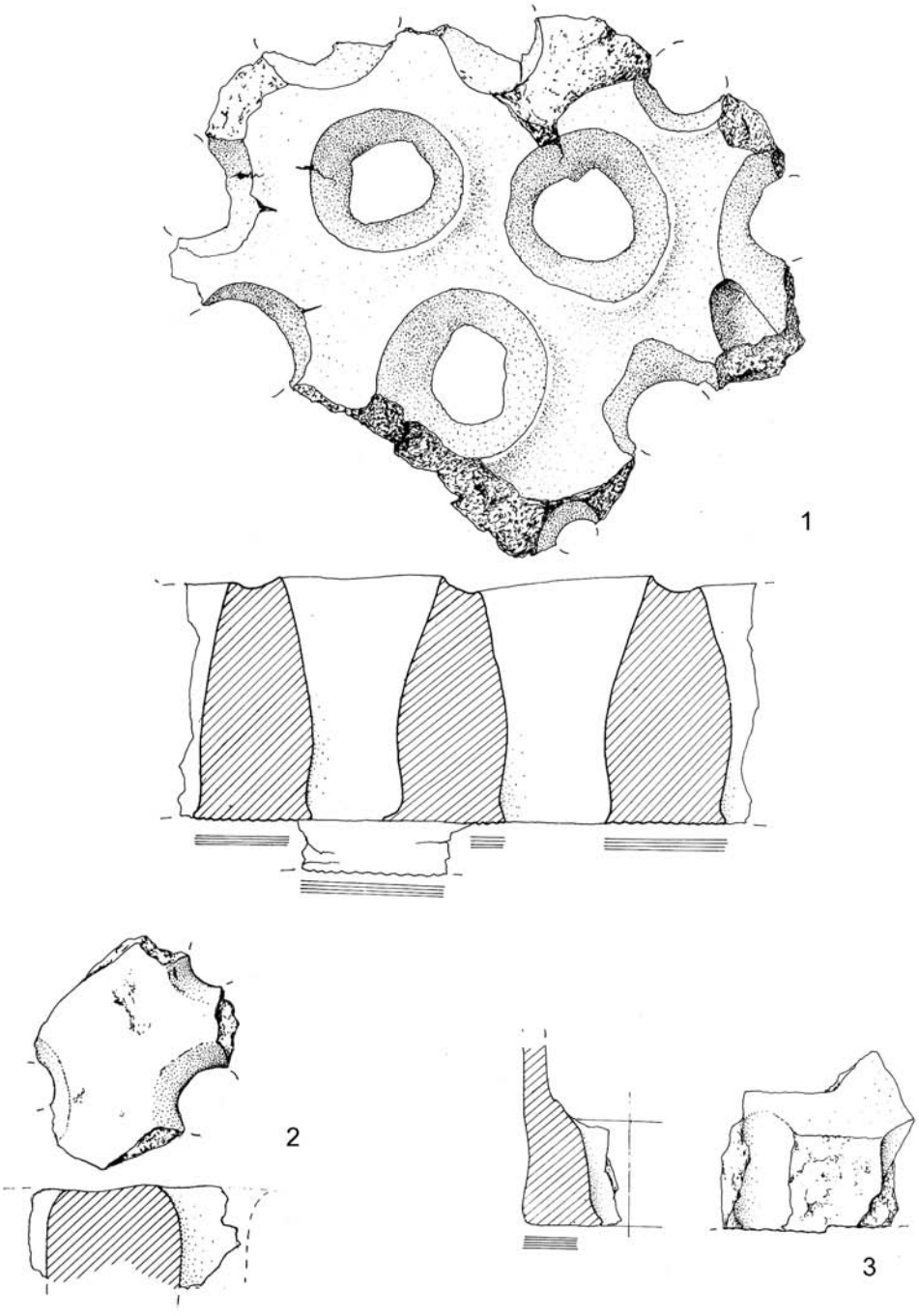

Fig. 13. *Remains of grates from the castelliere of Elleri* (Muggia, Trieste) (after Lonza 1981, Tab. 45)

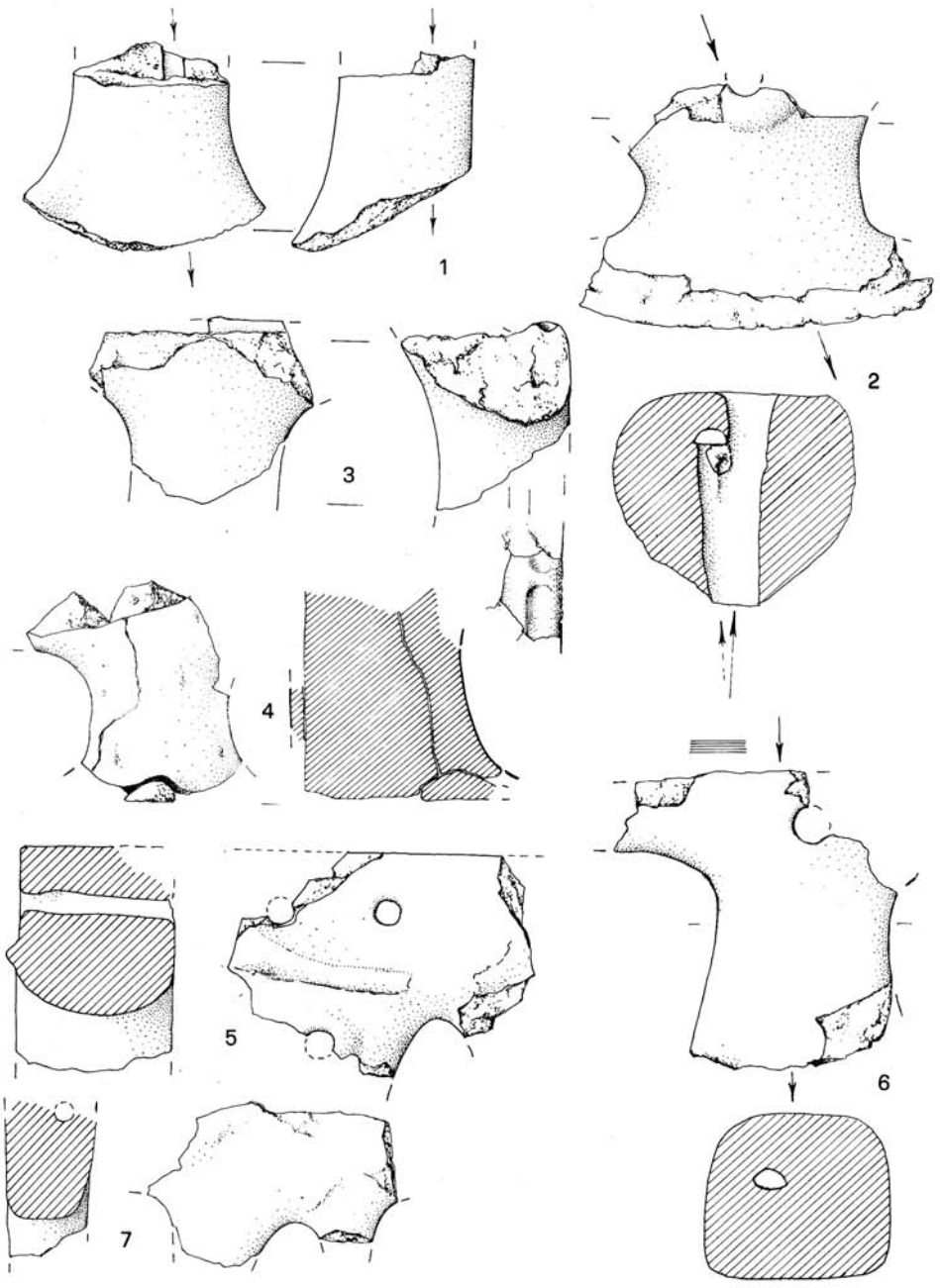

Fig. 14. *Remains of grates from the castelliere of Elleri* (Muggia, Trieste) (after Lonza 1981, Tab. 44)

Stramare, at present just on the shoreline of the Bay of Muggia, close to the mouth of Rio Ospo, is an open-air site investigated in the 1960s before the area was levelled to allow the enlargement of a nearby oil refinery. In 1988 a relief of a stratigraphic profile still in view revealed a sequence of layers of different composition, but all characterized by the presence of highly fragmented, very coarse, red pottery (layers 5-11): mineralogical and geo-chemical analyses of layer 6, particularly rich in charcoal and ashes, indicated that it is an aggregate of anthropic origin with calcined and carbonized vegetal remains mixed up with minerals foreign to the marly and sandstone substratum (aragonite, diopside) and magnesium oxide in a high percentage (22%), presumably produced by calcination of primary minerals. On these grounds the deposit was interpreted as the result of some productive activity of unknown kind.[55] Now I would suggest to identify the activity with salt production[56]: under this perspective Stramare might be the site where the preliminary concentration of the brine took place, and Elleri the principal one where the resulting produce might be brought afterwards for further processing.[57]

Besides the likely "direct indicators" just mentioned, there are in fact also other archaeological data, as well as historical ones, to support these re-interpretations.

Elleri is one of the most important hillforts in the whole Karst, in terms of continuity of occupation – from the Middle Bronze Age to the Late Iron Age, with traces of frequentation before the MBA and re-occupations in Roman and Medieval times – and "status" of commercial and sacral centre, as indicated, for instance, besides materials of remote provenance, by the cemetery of the Early Iron Age, an inscription of the 1st century BC and a *stele* dedicated to Mithra. Stramare, just on the coast and in a strategic position in connection with inland territories through the Rosandra valley, would have been the landing place first, then the harbour serving Elleri and the other sites around the bay.

Historical documents, engravings, photos testify to the presence of saline at the mouth of Rio Ospo, in a zone – Bonifica delle Noghere – drained and filled up with earth in the 1920s (Fig. 15-16), and also at the mouth of Torrente Rosandra, not far to the west (Fig. 17-18).

Few protohistoric ceramic fragments are reported from Zaule, the site that gives the name to the Rosandra alluvial plain (Piana di Zaule) that underwent drainage and filling up as well (the reworked deposits are now 2 m deep). The data available for Zaule are certainly biased by the recent topographic changes and the lack of systematic investigations,

[55] Paronuzzi 1988, 230.

[56] The same hypothesis has been recently proposed by Paola Càssola Guida: Cássola Guida et alii 2002,11.

[57] See Gouletquer *et alii* 1994b, 128.

Fig. 15. *Saline at the mouth of Rio Ospo* (Valle delle Noghere) *in a drawing of 1620* (after Steiner et alii, 1986)

Fig. 16. *Saline at the mouth of Rio Ospo* (Valle delle Noghere) *in a photo of 1971* (after Me vien in mente, 1997)

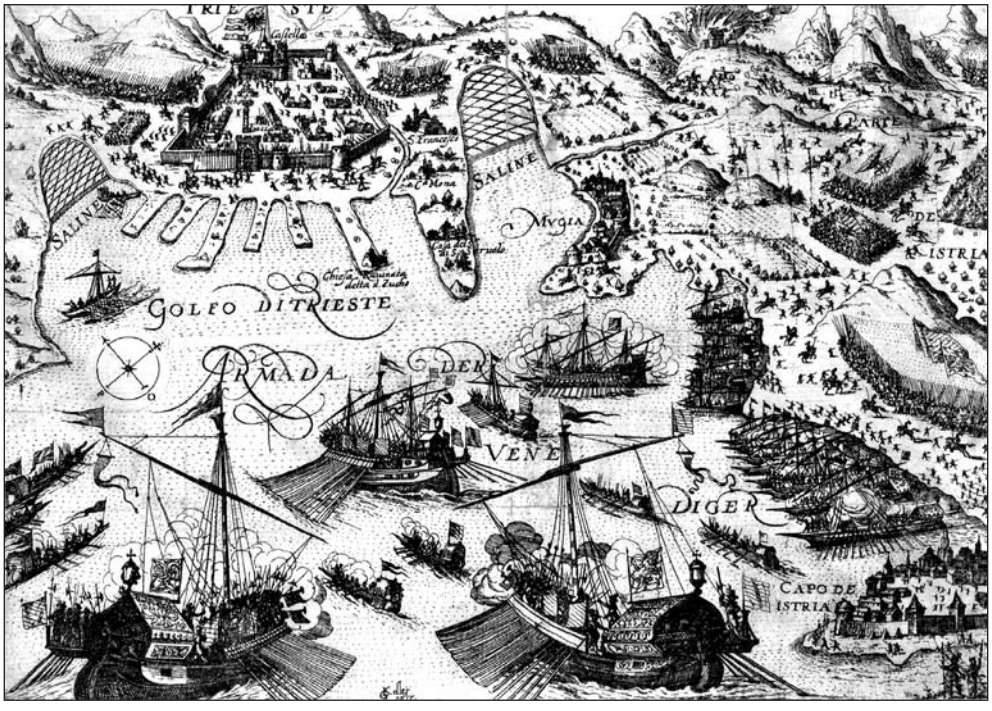

Fig. 17. *Saline at the mouth of Torrente Rosandra* (Valle di Zaule) *and on the western side of Trieste in an engraving dated to the end of the 16th or beginning of the 17th century illustrating a siege of Trieste by the naval army of the Republic of Venice* (after Steiner et alii 1986)

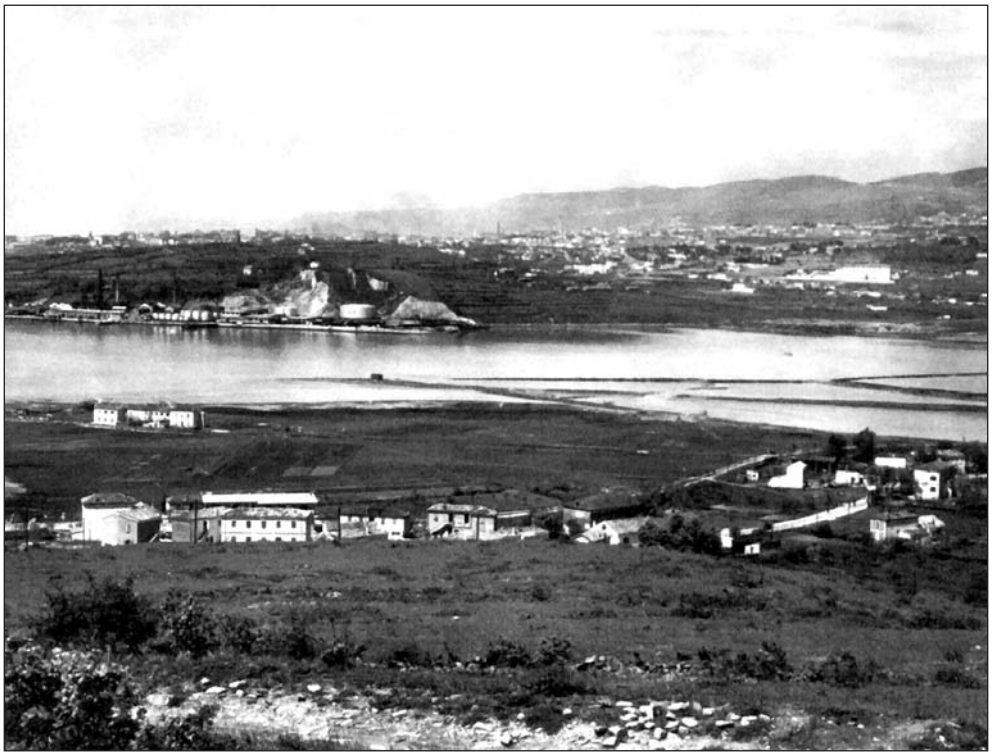

Fig. 18*: Valle di Zaule in a photo of the second half of last century*
(after Me vien in mente 1997)

like in other places where protohistoric materials are attested, such as Monte d'Oro, Monte San Michele, Mazzarei, Punta Ronco. Nevertheless, the finding at Monte d'Oro of pedestals similar to those present at Elleri is very important,[58] and might hint at the extension of the territory involved in salt production.

Moreover, single prehistoric objects, but significantly exotic ones, like a fragmentary greenstone shaft-hole axe from Monte d'Oro,[59] have been found in this *castelliere*, at Monte San Michele and, again, Stramare. More inland, in the Rosandra valley, there is a relatively high number of caves with prehistoric evidence, and among them Grotta delle Gallerie, the site with probably the highest concentration of rare, foreign valuables in the Karst.[60]

[58] Lonza 1977, 71-73.
[59] Il Civico Museo Archeologico di Muggia 1997, fig. 8,3.
[60] Gilli et alii 1993.

In my opinion all these data would suggest that the whole area gravitating towards the Bay of Muggia did have a special place value already in the Late Prehistory and particularly during the Bronze and Iron Ages, and that salt was the main reason for that. There might have been a gradual evolution from occasional seasonal exploitation of salt, combined with pastoralism, in the Neolithic and presumably till the beginning of the Bronze Age, to systematic production from the Middle Bronze Age onwards, i.e. "exploitation régulière du sel, accompagnée d'un phénomène d'attraction de l'habitat et d'un contrôle plus ou moins immédiat de l'accès aux ressources salifères (concentration d'habitats et de sites fortifiés)".[61]

Future research steps

It is interesting to note that moving up towards the source of Rio Ospo, and going beyond the promontory of Muggia, the Grotta di Ospo and the open-air site of Sermin would offer archaeological support to extend the hypothesis to the Slovene territory, similar from the geomorphological viewpoint to the one just discussed.

As I said at the very beginning, my study has focused only on the Trieste Karst so far: an expansion towards Istria would certainly be of great interest, but it requires not only, again, an interdisciplinary approach, but also a strict collaboration with Slovene and Croatian colleagues.

What seems feasible in the near future are archaeometrical analyses of pottery believed to represent *éléments de briquetages*, in particular those elements from Elleri mentioned before and *rhyta*.[62]

Potential non-invasive geo-physical investigations (multi-frequency electromagnetic profiling, electric tomography, etc.) combined with chemico-physical analyses of samples of the deposits are strongly conditioned by the possibility of distinguishing between natural and disturbed profiles.

In the last 5 years ca. 40 geognostic investigations have been carried out in the area Bonifica delle Noghere and other 40 in the Piana di Zaule, with a goal – the geotechnical and environmental characterization of the soil – far from archaeology: presumably for this reason, for the consequent use of water or other liquids during the drillings to favour the penetration of the borer (water that would have washed away any salt residue), for the fact that salt was not specifically looked for in a recent re-examination of the cores, no traces of salt have been discovered. Per-

[61] Weller 2002b, 170.

[62] For the types of analysis see Chapman *et alii* 1999-2000, 18; Weller 2002b, 166.

haps, if new investigations were aimed at the search for either salt or deposits of charcoal and ashes mixed with *briquetages*, evidence of ancient salt-producing sites might be found – and the hypotheses presented in this paper might eventually be confirmed.

The project is financially supported by the Italian Ministry of Education, University and Research – MIUR, project PRIN 2004, 2004109799_003, Settlement evolution and landscape organization in North-Eastern Italy from the Neolithic to the Bronze Age – GIS (Geographical Information System) as analytical basis to study the pre-protohistoric settlement patterns in the Karst and in Istria (Italy-Slovenia-Croatia), national coordinator Giovanni Leonardi, University of Padua, local coordinator Emanuela Montagnari Kokelj, University of Trieste

Acknowledgements

I wish to thank very much Franco Cucchi and his collaborators, in particular Chiara Piano, Anna Rossi, Alessio Mereu, Stefano Furlani and Sara Bensi (Department of Geological, Environmental and Marine Sciences, University of Trieste), for their constant help with geology, cartography and informatics; Andrea Lodolo, for suggestions about the possible geo-physical and geo-chemical investigations; Angelo Troia (Riserva Naturale Orientata "Saline di Trapani e Paceco"), for important data on the functioning of saline; Roberto Starec, for his advise on salt in historical periods; Dan Monah (Institute d'Archéologie Iasi, Romania) for sending me bibliography otherwise difficult to get; Giusto Almerigogna (Soprintendenza Archeologica del Friuli Venezia Giulia), for the useful information on unpublished data relative to the *castelliere* of Elleri and the area of Muggia; and last, but certainly not least, Paola Càssola Guida (Department of History and Preservation of Cultural Heritage, University of Udine), for the very fruitful discussions.

Rezime

Neka razmišljanja o dobijanju soli na području Tršćanskog Krasa u praistoriji

U radu se razmatraju neki aspekti ekonomike Tršćanskog Krasa u prethistoriji s obzirom na geografski položaj, geomorfološku strukturu tla, te odnose sa istočnom jadranskom obalom. Najvažnijim oblicima privređivanja u sjeveroistočnom jadranskom području u kasnijoj prahistoriji smatraju se nomadsko stočarstvo i eksploatacija soli.

Ekspoloatacija soli i so predstavljaju jedan od osnovnih ekonomskih resursa sjeveroistočnog Jadrana, još od osnivanja Venecijanske republike u 8. stoljeću pa skoro do danas. Na ovim osnovama, ali i u vezi sa skorijim publikacijama arheološkog te etnohistorijskog karaktera, obrađuje se ideja, da je so jedna komponenta od najvažnijih vrijednosti Tršćanskog Krasa, već u kasnijoj prethistoriji. Podvučeno je da se u ovoj studiji iznosi prvenstveno radna hipoteza, isključivo zbog nedostatka terenskih istraživanja, koja bi ispitala i potvrdila pomenute mogućnosti.

Od velike važnosti za ovu temu su detaljne studije o proizvodnji i trgovini solju, većinom bazirane na historijskoj dokumentaciji ali i na direktnim observacijama. Mnogi podaci o metodama, građi i predmetima korištenim za procesiranje morske soli, kao i društveno-ekonomski uvjeti života ljudi uključenih u ove aktivnosti, sada su raspoloživi unutar specijalističke literature, te se mogu koristiti za postavljanje hipoteza o načinima eksploatacije soli u prošlosti.

Moderni izvori govore da aktivnosti oko proizvodnje soli počinju početkom maja kada su proljetne kiše manje učestale, tj. tokom jačeg sunčeva grijanja, a završavaju se oko sredine i kraja septembra. O nomadskom stočarstvu, odnosno uzgoju ovaca/koza, kao najdominantnijoj među privrednim aktivnostima prahistorijskih i protohistorijskih zajednica Krasa, zna se na osnovu rezultata paleozooloških istraživanja obavljenih još krajem 19. stoljeća.

Suvremene sedimentološke i mikromorfološke analize tla, koje su vjerovatno najbolji način za dokumentiranje uzgoja životinja, nedavno su za nekoliko veoma važnih pećina (četiri na osnovu direktnih analiza, a ostale nakon kritičke analize objavljenjih i neobjavljenih izvora) pokazale da su još od neolita korištene kao staje.

Ako se razmotre spomenuti podaci, te ako ih uporedimo sa prirodnim, historijskim i prethistorijskim nalazima – posebice rasprostiranjem ritona i mapom slanih izvora oko Trsta i u Istri iz 1525. godine koju je izradio Pietro Coppo, zatim sa popisom slanih izvora na Balkanu, nomadskim kretanjima na području Tršćanskog Krasa, Istre i Slovenije, podacima iz neolitičkih lokaliteta na Dinarskim Alpama, te sa savremenim nomadskim kretanjima na širem području od Grčke do sjevernojadranskih regija, može se pretpostaviti da je Tršćanski Kras bio sjeverozapna predstraža nomadske mreže koja je već u neolitu mogla obuhvatati prostor od više stotina kilometara. So je bez sumnje bila jedan od ključnih elemenata cijelog tog sistema.

Pretpostavlja se da su stočari znali za privredni potencijal ove regije kroz lično iskustvo kao i usmenu tradiciju koja se prenosila sa generacije na generaciju, sa grupe na grupu, prilikom trgovačke razmjene, poklona, ženidbe, ceremonija. Shodno tome redovno su dolazili skupljati so stvorenu isparavanjem u prirodnim bazenima duž obale. Prikupljanje morske soli u periodu godine kada je sunce najjačeg intenziteta,u kasno proljeće i ljeto, ne implicira uređenje prostora niti korištenje alatki, koje bi se mogle sačuvati do danas. Vjerovatno je da su tadašnje, kao i suvremene alatke za prikupljanje morske soli, bile od drveta.

Povremena sezonska eksploatacija karakteristična za neolit traje vjerovatno sve do početka bronzanog doba. Na bazi gore izloženih podataka može se prihvatiti da je korištenje morske soli imalo prvenstveno za cilj zadovoljavanje potreba lokalne zajednice i pastirskih grupa koje su se kretale preko Krasa. To isključuje intenzivnu proizvodnju soli za izvoz.

Bibliography

Adshead, S.A.M. 1992, Salt and civilization. New York

Appadurai, A. (ed.) 1986, The social life of things. Cambridge.

Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E. (eds.) 2005, Carlo Marchesetti e i castellieri – *1903-2003*. Atti del convegno internazionale, Duino-Trieste 15-17 novembre 2003, Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia, serie 2: studi, vol. 9, Trieste.

Bertacchi, L. 1995, I porti romani dell'Istria e la loro economia. Aquileia Nostra 66, col. 113-132.

Beuermann, A. 1967, Fernweiderwirtschaft in Südosteuropa. Braunschweig.

Boschian, G. / Montagnari Kokelj, E. 2000, Prehistoric shepherds and caves in the Trieste Karst (north-eastern Italy). Geoarchaeology: An International Journal 15, 4, 2000, 331-371.

Cássola Guida P. / Cássola, F. 2002, (2002); Tergeste *preromana e romana: nuove considerazioni*. In: La necropoli di San Servolo. Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste, Trieste, 7-16.

Cássola Guida P., Montagnari Kokelj, E. (forthcoming); Produzione di sale nel golfo di Trieste: un'attività probabilmente antica.

Chapman, J. 1988, Ceramic production and social differentiation: the Dalmatian Neolithic and the western Mediterranean. Journal of Mediterranean Archaeology 1/2, 3-25.

Chapman, J. 2000, Fragmentation in archaeology: peoples, places and broken objects in the prehistory of south-eastern Europe. London & New York.

Chapman, J./ Monah, D. / Dumitroaia, G. / Armastrong , H. / Millard, A. / Francis, M. 1999-2000, The exploitation of salt in the prehistory of Moldavia, Romania. Archaeological Reports, University of Durham and University of Newcastle upon Tyne, 10-20.

Il Civico Museo Archeologico di Muggia. 1997, Trieste [contributions of various authors].

Daire, M-Y. (ed.) 1994, Le sel gaulois. Bouilleurs de sel et ateliers de briquetage armoricains à l'Âge du Fer. Saint-Malo.
Edeine, B. 1975, Les techniques de fabrication du sel dans les sauneries pré et protohistoriques ainsi que gallo-romaines. Annales de Bretagne 82, 1-18.
Edmonds, M. 1993, Towards a context for production and exchange: the polished stone axe in earlier Neolithic Britain. In: Scarre, C., Healy, F. (eds.) 1993, 69-86.
Gilli E. / Montagnari Kokelj, E. 1993, La grotta delle Gallerie nel Carso triestino. Atti della societá per la preistoria e la protoistoria del Friuli-Venezia Giulia 8, 1993 (1994), 121-194.
Gouletquer, P. 2002, L'archéologie du sel: histoire et méthodes d'une recherche particulière. In: Weller, O. (ed.) 2002a, 23-29.
Gouletquer, P. 2002a, Du sel à l'étuvée: essai de synthèse d'une table ronde. In: Weller, O. (ed.) 2002a, 125-130.
Gouletquer, P./ Daire, M-Y. 1994a, Le sel de la préhistoire et de la protohistoire. In: Daire, M-Y. (ed.) 1994, 5-13.
Gouletquer, P. / Kleimann D. / Weller, O. 1994b, Sel et techniques . In: Daire, M-Y. (ed.) 1994, 123-161.
Harding, A. 2000, European societies in the Bronze Age. Cambridge.
Hees, M. 2002, Production et commerce du sel à l'Âge du Fer en Baden-Württemberg (Allemagne). In: Weller, O. (ed.) 2002a, 209-215.
Lago, L. 1989, Theatrum Adriae: dalle Alpi all'Adriatico nella cartografia del passato (secoli X-XVIII). Mostra di cartografia antica, Musei Provinciali di Storia ed Arte Gorizia - Borgo Castello, 23 giugno - 9 ottobre 1989, Trieste.
Liot, C. 2002, "Briquetage" et production de sels par lessivage de terres salées au Mexique. In: Weller, O. (ed.) 2002a, 81-98.
Lonza, B. 1977, Appunti sui castellieri dell'Istria e della provincia di Trieste. Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia – quaderno 2, Trieste.
Lonza, B. 1981, La ceramica del castelliere degli Elleri. Società per la preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia – quaderno 4, Trieste.
Marocco, R. 1991, Evoluzione tardopleistocenica-olocenica del delta del F. Tagliamento e delle lagune di Marano e Grado (Golfo di Trieste). Il Quartenario 4 (1b), 223-232.
Me vien in mente. Ricordi muggesani del XX secolo, 1997, Trieste [contributions of various authors].
Monah, D. 1990, L'exploitation du sel dans les Carpates orientales et ses rapports avec la culture de Cucuteni-Tripolye. In: Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis 4, 387-400.
Monah, D. 2002, L'exploitation préhistorique du sel dans les Carpates orientales. In: Weller, O. (ed.) 2002a, 135 -146.
Montagnari- Kokelj, E .2003a, Evidence of long distance connections at the edge of the Balkans: economic or symbolic value ? In: Nikolova, L. (ed.), Early symbolic systems for communication in southeast Europe. Proceedings of the workshop, Karlovo (Bulgaria) 14-20 April 2002, British Archaeological Reports, Int. Series 1139, 361-370.

Montagnari- Kokelj, E. 2003b, Why settling a karstic area? Considerations on the Trieste Karst (north-eastern Italy) in the Late Prehistory. In: Settlements and settling from Prehistory to the Middle Ages, International Archaeological Symposium Pula, 26-29 November 2002, Histria Antiqua 11, 75-93.

Montagnari- Kokelj, E. / Crismani, A. 1993, Frammenti di "vasi a 4 gambe" nel Neolitico del Carso triestino. Aquilea Nostra 64, col. 9-66.

Montagnari- Kokelj, E. / Crismani A. 1996, La grotta del Mitreo nel Carso triestino. Atti della societá per la preistoria e la protoistoria del Friuli-Venezia Giulia 10, 1996 (1997), 7-98.

Montagnari- Kokelj, E / Bertola, S. / Cucchi, F. / Patrizi, C. / Piano, C. 2003, Surface lithic scatters: interpreting a north-eastern Italian site. Actes du 14ème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2-8 septembre 2001, Section 1, Théories et méthodes, Sessions Générales et Posters, British Archaeological Reports, Int. Series 1145, 79-85.

Montagnari- Kokelj E. / D'Amico, C. / Alberti, A. / Bernardini, F. / Burić, M. / Komšo, D./ Princivalle, F. / Težak-Gregl, T. / Velušček, A. (in press a), "Greenstone" shaft-hole axes of North-Eastern Italy, Slovenia, Croatia: a new research project. In: Materie prime e scambi nella preistoria italiana 39a Riunione Scientifica Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze 25-27 novembre 2004.

Montagnari- Kokelj E. / Piano, C. / Cucchi, F. (in press b), Dallo studio di complessi litici di superficie alla carta geo-litologica del Friuli Venezia Giulia (Italia nord-orientale). In: Materie prime e scambi nella preistoria italiana 39°, Riunione Scientifica Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze 25-27 novembre 2004.

Morére N. 2002,À propos du sel hispanique. In: Weller, E. O. (ed.) 2002a, 183-188.

Orme, O. 1981, Anthropology for archaeologists: an introduction. London.

Paronuzzi, P. 1988, Stramare di Muggia: la sezione di dettaglio H-K. Aatti e memorie della societá Istriana di Archeologia e storia patria 88 (36 nuova serie), 227-232.

Scarre , C. 1993, Introduction. In: Scarre, C., Healy, F. (eds.) 1993, 1-4.

Scarre, C. / Healy, F. (eds.) 1993, Trade and exchange in prehistoric Europe. Oxbow Monograph 33, Oxford.

Smerdel I. 1999, The three "sheepmasters": transhumance in Pivka (Slovenia) from the middle of 19th century to the middle of 20th century. In: B Bartosevitz,L., Greenfield, H.J. (eds.), Transhumant pastoralism in southern Europe: recent perspectives from archaeology, history and ethnology. Archaeolingua Series Minor, Budapest, 197- 212.

Solarstvo / Salinatura / Salt-making. 2001, Annales, Series Historia et Sociologia 11, 1 [contributions of various authors].

Starec, R. 2001, Življenje in delo v Istrskih solinah. In: Solarstvo, 2001, 121-134.

Steiner, I. / Bressanuti, A. 1986, Muggia storica e pittorica. Trieste.

Sterud, E. 1978, Prehistoric populations of the Dinaric Alps: an investigation of interregional interaction. In: Redman, C.L./ Berman M.J./ Curtin, E.V./ Langhorne JR. W.T./ Versaggi, N.M./ Wanser , J.C. (eds.), Social archaeology: beyond subsistence and dating. New York, 381-408.

Tasić, N. 2000, Salt use in the Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula. in: Nikolova, L. (ed.), Technology, style and society: contributions to the innovations between the Alps and the Black Sea in prehistory. British Archaeological Reports, Int. Series 548, Oxford, 35-40.

Ursulescu, N. 1995, L'utilisation des sources salées dans le Néolithique de la Moldavie (Roumanie). in: Otte, M. (ed.), Nature et culture. Colloque de Liège, 13-16 décembre 1993, E.R.A.U.L. 68, Liège, 489-497.

Verzar- Bass, M. 1987, A proposito dell'allevamento nell'Alto Adriatico. In: "Vita sociale artistica e commerciale di Aquileia romana", Antichita Altoadriatiche, 29, 1, 257-280.

Vocci, M. / Sau, D. 1995, Cultura e produzione del sale marino nell'Adriatico. In: Mare e chimica. Atti 2° Congresso Mare e…, Trieste – 9 ottobre 1994, 80-97.

Weller, O. 1999, Une place pour le sel dans le Néolithique alpin. in: Della Casa, P. (ed),

Prehistoric alpine environment, society, and economy. Papers of the international colloquium PAESE '97 in Zurich, Universitätsforschungeng zur prähistorischen Archäologie, vol. 55, Bonn, 295-301.

Weller, O. (ed.) 2002a, Archéologie du sel: techniques et sociétés dans la Pré- et Protohistoire européenne. Actes du Colloque 12.2 du 14e Congrès de UISPP, 4 septembre 2001, Liège et de la Table Ronde du Comité des Salines de France, 18 mai 1998, Paris, Rahden/West.

Weller, O. 2002b, Aux origines de la production du sel en Europe. Vestiges, fonctions et enjeux archéologiques. in: Weller, O. (ed.) (2002a),163-175.

Weller, O., Gouletquer, P. 2002, Epilogue. In: Weller, O. (ed.) (2002a), 131-134.

Williams Thorpe, O. / Warren, S.E. / Nandris, J.G. 1984, The distribution and provenance of archaeological obsidian in central and eastern Europe, Journal of Archaeological Science, 11, 183-212.

Kasnobrončana zoomorfna plastika iz Dobrinja kod Visokog

Mario Gavranović,
Berlin

1. Nalazište

Lokalitet Dobrinje nalazi se na samom ulazu u Visočku kotlinu iz pravca sjeverozapada, na lijevoj strani rijeke Bosne i do sada nije zabilježen u arheološkoj literaturi.[1] Otkrio ga je 2001. godine Ilhan Dervović iz Visokog, inače odličan poznavalac starina ovog kraja i arheolog-amater, koji je i sakupio površinske nalaze te mi ih je ljubazno ustupio, kako bi mogli biti nacrtani i prezentirani arheološkim krugovima.

Kod nalazišta, radi se zapravo o jednoj dosta strmoj, oko 30 m dugoj, padini iznad koje dominira velika kraška gromada, koja se u narodu naziva Stijena (Sl. 1). Kraške gromade ovakve veličine nisu poznate iz bliže okolice. Nalazi su otkriveni prilikom zemljanih radova kada je vlasnik parcele Enver Jusić građevinskim strojem napravio tri usjeka, odnosno tri, oko 25 m duge terase u padini (Sl. 2). U iskopanoj zemlji kao i u profilu dva niža usjeka nalazio se veliki broj keramičkih ulomaka, dok na trećoj terasi, koja se nalazi odmah ispod stijene, nije bilo nikakvih nalaza. I bez detaljnijeg čišćenja, u profilu prva dva, niža, usjeka, jasno su vidljiva najmanje tri kulturna sloja, koji se mogu pratiti gotovo cijelom duljinom odsječenih strana. Dubina odsječenih profila iznosi oko 1, 5 metar. Sadašnja izrazito strma konfiguracija terena ne predstavlja pogodan položaj za naselje. Ipak je najvjerojatnije da je današnja strmina, nastala prilkom izgradnje pruge, koja prolazi neposredno ispod nalazišta, pri čemu je veći dio padine, odnosno najvjerojatnije platoa ispod stijene, jednostavno uklonjen.

[1] Ovaj lokalitet nije evidentiran ni u Arheološkom Leksikonu BiH. Kordinate nalazišta iznose 44 02 56" sjeverne geografske širine i 18 07 17" istočne geografske dužine. Nadmorska visina je 443 m.

Karta 1 – *Praistorijska naselja sa nalazima glinene plastike na području današnje Bosne i Hercegovine* / Karte 1 – *Urgeschichtliche Siedlungen mit Tonfigurfunden im Gebiet des heutigen Bosnien und Herzegowinas*

Sl. 1 - *Lokalitet Dobrinje, pogled sa zapada* /
Abb. 1 – *Fundplatz Dobrinje vom Westen* (Foto I. Dervović)

Sl. 2 – *Dobrinje. Usjek neposredno ispod stijene* / Abb. 2 – *Dobrinje. Der abgetragene Teil des Hanges unter dem Felsen* (Foto I. Dervović)

Stratigrafski najdublji sloj u usječenim stranama sastoji se od sitnog, zbijenog kamena i u njemu se nalazi manji broj nekarakterističnih keramičkih fragmenata. Sama debljina sloja iznosi između 10 i 15 cm.

Iznad ovoga slijedi kompaktni, najvjerojatnije izgoreni sloj, zbijene crvene zemlje, u kojem su mjestimično vidljivi veliki riječni obluci (Sl. 3). Moguće je da se radi o djelovima izgorenih zidova ili osnovama peći sa djelovima kamene substrukcije. Iz ovog, oko 50 cm debelog, sloja potječe najveći broj keramičkih nalaza kao i svi predmeti predstavljeni u ovom radu.

Najslabije vidljiv bio je sivo-crni, pretežno humusni sloj, koji se nalazio na oko 20 cm dubine od površine padine. Ovaj oko 30 cm debeli sloj sadržavao je sivu keramiku rađenu na kolu, povremeno ukrašenu sa valovitim urezanim linijama, tipičnim za ranosrednjevjekovnu keramiku.

Svakako najinteresantniju grupu predmeta iz crvenog, zbijenog sloja predstavljaju četiri glinene figure životinja te veći komadi pečene gline sa urezanim ukrasom, koji svojim strukturom podsjećaju na dijelove kućnog ljepa, mada na njima nema tragova drvene konstrukcije. Keramičke forme i fragmenti prikazani na tablama 2,3,4 i 5 prikupljeni su u neposrednoj blizini mjesta gdje su pronađene figurice i svi potječu iz sloja crvene, kompaktne zemlje. Za sada se ne može sa sigurnošću reći da li ovaj sloj predstavlja jedan ili više stambenih horizonata. Sudeći prema njegovoj debljini može se ipak pretpostaviti da se radi o najdugotrajnijoj fazi naseljavanja ovog lokaliteta.

Sl. 3 – *Dobrinje. Dio profila sa izgorenim* (crvenim) *slojem* / Abb. 3 – *Dobrinje. Ausschnitt des Profils mit der gebrannten roten Schicht* (Foto I. Dervović)

2. Opis nalaza

a) Glinene figure životinja

1. Jedna 15 cm duga i između 5 i 6 cm visoka glinena figura od slabo pečene, svjetlocrvenkaste i nepročišćene gline. Sve četiri noge, rep i jedno uho su odlomljeni. Na nogama kao i u predjelu stomaka nalaze se šupljine odnosno rupice promjera oko 4mm, koje su najvjerojatnije služile za pričvršćivanje figure na neku podlogu ili na neki stalak (Tab.1,1a-1d).

Zoološka determinacija glinene figure nije posve sigurna. Oblik tijela životinje, jasno izražen rep kao i položaj glave sa naznačenim rogovima govore u prilog tome da se radi o govedu. No sama glava pokazuje odlike i nekih drugih životinja. Duga, okrugla njuška jako asocira na svinjsku, mada ostali dijelovi tijela, prije svega rogovi i jako naglašeni dugi vrat, isključuju mogućnost da se radi o domaćoj ili divljoj svinji. Profil glave sa jedne strane (Tab.1,1a) sa odlomljenim rogom i naglašenim okom mogao bi se pripistati i jelenu iako se ostale karakteristike ne podudaraju sa takvom interpretacijom.

2. Ulomak glinene figure sa očuvanim prednjim dijelom tijela (Tab.2, 1a-b). Glava i prednje noge su odlomljeni. Najveća visina iznosi 7, a duljina 5 cm. Na izduženi vrat nastavlja se u duljini od oko 2 cm relativno uski

okruglasti trup promjera 2 cm. Figurica je crveno-žućkaste boje, glina je slabo pečena i površina joj je dosta hrapava i gruba .

Dosta jednostavna izrada i fragmentiranost gotovo onemogućavaju pripisivanje jednoj određenoj životinji. Izdužen i uzdignut vrat mogao bi biti karakteristika konja ili psa, ali u nedostatku drugih karakterističnih detalja nije moguće pouzdano reći o kojoj životinji se radi.

3. Valjkasti trup životinje sa odlomljenim nogama i glavom (Tab. 2,3). U sačuvanom dijelu figura je duga 9 cm, a promjer trupa je 3,5 cm. Vidljivi su ostaci nogu. Iste je izrade kao i figura pod brojem 2. U prelomu vrata vidi se crno-sivo jezgro, koje ukazuje na pečenje gline na niskoj temperaturi.

Valjkasto i zaobljeno tijelo životinje najviše podsjeća na svinju, mada dugi i jaki vrat ostavlja otvorenu mogućnost da se radi i o govedu.

4. Parcijalno sačuvani, gotovo četverokutni trup, u sačuvanom dijelu duljina mu je 8, 5 cm a visina 5,5 cm (Tab.2,2). Zadnje noge su odlomljene i sačuvane samo u gornjem dijelu. Od istoga je materijala kao i figure 2 i 3. U prelomu trupa vidljivo je, kao i kod prethodne figure, sivocrno jezgro gotovo nepečene gline.

Ravna linija leđa, oblik tijela i rep dosta jasno upućuju na to da se radi o predstavi goveda.

b) Grupa glinenih predmeta sa urezanim ukrasima

1. Jedna okrugla, prelomljena glinena ploča promjera 10, 5 cm i debljine oko 5,5 cm (Tab.2,4) Predmet je crvene boje dok je na prelomu vidljivo sivo-crno jezgro. Na zaravnjenoj površini ploče urezan je nekim širokim predmetom motiv križa.

2. Rubni dio nekog predmeta ili jako velike posude očuvane u dva dijela, izrazito grube izrade (Tab.2,6). Debljina zidova iznosi 10 cm. Rub je dosta grubo modeliran ali se jasno izdvaja od ostatka. Po rubu su urezane, također nekim širokom predmetom, dvije cik-cak linije.

Funkcija ova dva predmeta, usljed nepoznavanja konteksta, ne može biti definitvno razjašnjena. Mikroskopskim pregledom uočeni su jasni tragovi četke, što bi značilo da su oba predmeta bila bojena. Također je bilo vidljivo nekoliko slojeva boje, koji upućuju na višekratno bojenje.[2] Nije isključeno da se radi o nekoj vrsti plastičnog zidnog ukrasa, nanešenog na već zaglađenu površinu zida, čime bi se objasnio nedostatak tragova drvene konstrukcije.

[2] Za preliminarne rezultate zahvaljujem se restauratorici Dagmar Opiola iz Bamberga, koja je objekte analizirala na licu mjesta. Rezultati njenog istraživanja, koje bi razjasnilo porijeklo i sastav boja te način bojenja, trebali bi biti uskoro objavljeni.

c) Keramičke posude i fragmenti:

1. Pet rubnih ulomaka dozvoljava rekonstrukciju plitkih zdjela (Tab.3,1-5), od kojih je jedna ukrašena kosim kanelurama odnosno tzv. turbanskim obodom (Tab.3,1), a dvije horizontalnim kanelurama odnosno facetama (Tab.3,4-5). Dvije neukrašene zdjele (Tab.2,2- 3) bikonične su forme sa naglašenim prelomom i zadebljanim, zaobljenim rubom.

2. Dva ulomka sa očuvanom drškom koja ide preko ruba posude vjerojatno su dijelovi šalica (Tab.4,1-2). Jedan fragement ukrašen je sa tri uske, horizontalne kanelure (Tab.4,1).

3. Tri ulomka predstavljaju djelove većih posuda sa izvijenim rubom (Tab.5,1-3). Dvije posude ukrašene su na unutarnjoj strani ruba. Ukrasi su izvedeni, širokim, brazdastim urezima kod jedne (Tab.5,1) te dvostrukom, urezanom cik-cak linijom, koja čini trokute spojene manjim kružnim udubljenjem, kod druge posude (Tab.5,2). Na prijelomu između zida i izvijenog ruba dvije posude ukrašene su pravilnim, horizontalnim uskim udubljenjima-kanelurama (Tab.5,1.3)

4. Pet zidnih fragmenata ukrašenih nizom uskih horizontalnih udubljenja (Tab.4,3-7). Osim na jednom primjerku (Tab.4,3) ispod uskih kanelura nalaze se i urezani ukrasi sa motivima cik-cak linije, X-motivima te vertikalnim i horizonatlnim redovima malih ovalnih uboda.

3. Kronološki okvir nalaza

U nedostatku jasne stratigrafske slike približan vremenski okvir predstavljenih nalaza sa lokaliteta Dobrinje moguće je, za sada, odrediti samo poređenjem sa već iskopavanim i kronološki jasnije definiranim nalazištima iz šire okolice, odnosno sa prostora srednje Bosne i sjeverne Hercegovine. Figurice životinja same po sebi ne pružaju sigurniji kronološki oslonac. Radi se o nedovoljno ispitanoj i relativno malobrojnoj grupi nalaza, za koju se ne može reći da je karakteristična za neki određeni period. Za razliku od figurica, keramički oblici na tablama 2 i 3 daju se uklopiti u već postojeće regionalne kronološke sisteme.

Zdjele sa tzv. turbanskim obodom (Tab.3,1) predstavljaju dobro poznat tip gradinskih naselja u široj regiji. U najbolje istraženoj gradini na teritoriji BiH, a i šire, Pod kod Bugojna, u gornjem toku rijeke Vrbas, ovakve zdjele prisutne su u horizontima kasnog brončanog doba odnosno u sloju Pod B prema Čoviću.[3] U okviru sloja, odnosno faze Pod B, turbanski obodi javljaju se u relativno malom broju i to samo u najnižem ("osnivačkom") građevinskom horizontu, kojeg Čović datira u vrijeme između Ha

[3] Čović 1965, 60, Tab. 12,1.2.

A2 i Ha B1 prema srednjoevropskoj kronološkoj šemi[4] odnosno u kraj 11. i početak 10. stoljeća pr. Kr.,[5] pri čemu naglašava da se radi o tzv. pseudoturbanskim ("degenerisanim") odnosno mlađim varijantama toga tipa.[6] Osim na Podu, zdjele sa turbanskim obodima poznate su između ostalog i sa gradine Kopilo kod Zenice,[7] koja se nalazi dvadesetak kilometara nizvodno od lokaliteta Dobrinje. Sloj u kojem su nađene vezuje se za fazu Pod B, odnosno za prvu fazu Srednjobosanske grupe kako ju je definirao Čović.[8] Od ostalih, bolje istraženih naselja iz šire okolice potrebno je spomenuti i Varvaru na izvoru rijeke Rame. Zdjele sa turbanskim obodima zastupljene su u sloju Varvara C i to u klasičnom obliku u potfazi C2 (Ha A2), dok su tzv. pseudoturbanski obodi odlika najmlađe potfaze Varvara C3, koja se paralelizira sa slojem Pod B.[9] Sličan stratigrafski odnos između zdjela sa klasičnim turbanskim obodom i njihovih imitacija (sa nepravilnijim kanelurama) prisutan je u gradinskim naseljima jugozapadne Bosne.[10] Mlađi oblici zdjela sa turbanskim obodima poznati su i iz naseobinskog kompleksa Debelo Brdo-Zlatište-Soukbunar kod Sarajeva, gdje su u nedostatku stratigrafije, pripisani periodu kasnog bronzanog doba.[11]

Primjerak iz Dobrinja mogao bi se uvrstiti u grupu sa klasičnim turbanskim obodima, koja se u navedenim naseljima uglavnom veže za horizonte koji bi odgovarali vremenu Ha A2-Ha B1.[12]

Iako su zastupljene u spomenutim naseljima zdjele sa turbanskim obodom ne pripadaju karakterističnim keramičkim tipovima srednjobosanske regije. Daleko brojnije su zastupljene u naseljima sjeverne Bosne kao što su Donja dolina kod B. Broda,[13] Kekića Glavica kod B. Krupe,[14] Zecovi kod Prijedora,[15] Pivnica kod Odžaka[16] i u fundusu kulture žarnih polja (KŽP) sjeverne Hrvatske i susjednih područja.[17] U okviru KŽP zdjele sa turbanskim obodima prisutne su kako u starijim fazama (klasični oblici) tako i u mlađem razdoblju (tzv. pseudoturbanski obodi) a određene varijante kontinuirano traju i dalje u razdoblju Ha C, kako između osta-

[4] Čović 1983, 435.
[5] Rychner 1995, 455-487. O povezivanju novijih apsolutnih datuma za kasno brončano doba, dobivenih dendrokronološkom analizom iz švicarskih sojeničarskih naselja, sa prostorom sjevernog Balkana i Karpatske kotline v. Metzner-Nebelsick 2002, 46-50.
[6] Čović 1983, 452.
[7] Trajković 1971, 25-26; Čović 1983, 452.
[8] Čović 1983, 433-457 ; isti 1987, 481-528.
[9] Čović 1983b, 393-394 Sl. 25, 1; Sl. 26, 1.2.4; Tab. 58, 6.7.
[10] Govedarica 1982, 130.143.
[11] Fiala 1895, Tab. 2; Čović 1983b, Tab. 61,11.
[12] Čović 1983, 402.
[13] Marić 1964, 28-29, Tab. 2,6.
[14] Čović 1962, 49 Sl. 1,2b.
[15] Benac 1959, 43-44, Tab. 18, 6.7.
[16] Benac 1962, Tab. 1,4.
[17] Vinski-Gasparini 1973, 65.

log pokazuju i grobovi nekropole u Vukovaru.[18] Sudeći prema stratigrafiji naselja Kekića Glavica kod Bosanske Krupe i u sjevernoj Bosni se ovaj tip zadržava do kraja kasnog brončanog doba (Ha B3).[19] Interesantno je da se i u ovom naselju, kao i na Podu, ove zdjele javljaju samo u prvom, najstarijem građevinskom horizontu. Uočljiva je, međutim, dosta velika vremenska diskrepanca, početni slojevi Poda datiraju se u Ha A2-HA B1, dok osnivanje naselja na Kekića Glavici pada na kraj kasnog brončanog doba.[20]

Za primjerak iz Dobrinja ipak je od većeg značaja položaj ovog keramičkog tipa u bliže smještenim naseljima iz srednje Bosne i sjeverne Hercegovine. Dugogodišnja iskopavanja na Podu kod Bugojna nisu u potpunosti objavljena, a isti slučaj je i sa mlađim slojevima naselja u Varavari. Na osnovu do sada prezentiranih rezultata može se zaključiti da zdjele sa klasičnim turbanskim obodima u horizontima na prelazu iz kasnog brončanog u željezno doba (Ha B3-Ha C1) više nisu prisutne te bi to bila njihova gornja kronološka granica, premda se ova konstatacija treba uzeti s rezervom s obzirom na samo parcijalno prezentirane nalaze.

Zdjele sa zadebljanim, višestruko profiliranim ili facetiranim rubom (Tab.3,2-4) karakterističan su oblik faze Pod B, gdje se javljaju u velikom broju tipova i varijanti.[21] Najčešće su ukrašene urezanim geometrijskim motivima, koji se isključivo nalaze na vanjskom i unutarnjem rubu posude.[22] Tip zdjele sa facetiranim rubom bez urezanih ornamenata kao što je primjerak iz Dobrinja (Tab.3,4) poznat je osim sa Poda[23] i iz najmlađeg horizonta naselja u Varvari (C3).[24] Zdjele sa profiliranim, zadebljanim i facetiranim rubom Čović označava kao nove elemente unutar ovog sloja u Varvari ,a njihovu pojavu objašnjava utjecajem iz srednjobosanskog prostora,[25] premda se neki tipovi sa profiliranim rubom očigledno javljaju i u starijim horizontima Varvare.[26]

Iako su jedan od karakterističnih tipova faze Pod B, ove zdjele pojavljuju se i u nešto mlađim horizontima naselja Pod odnosno u fazi Pod C1,

---

[18] Vinski-Gasparini 1973,162. Stariji primjerak bio bi iz groba u Martijancu (Tab. 25,6) dok su mlađi primjerci zastupljeni između ostalog u nekropoli Vukovar-Lijeva bara (Tab. 121,2; Tab.122,7; Tab.124,2).

[19] Čović 1962, 56.

[20] Čović 1965, 83.

[21] Čović 1965, Tab. 9,14; isti 1983, 444.

[22] Čović 1965, 50-51; Izuzetak predstavlja zdjela sa tzv. Basarabi-ukrasom, v. Čović 1983, Tab. 66,9 kod koje se ukras pruža i na zidovima posude. Gavranović 2004, neobjavljeno (kod citiranog djela radi se o magistarskom radu odbranjenom na Institutu za prahistorijsku arheologiju u Berlinu. Naslov rada je: Kasnobrončano i željeznodobno naselje Pod kod Bugojna - iskopavanje iz 1963. godine).

[23] Čović 1965, Tab. 9,11.

[24] Čović 1983b, Sl. 27,1.

[25] Čović 1983, 402.

[26] Čović 1983b, Sl. 25,6; Sl. 26,3.; Tab. 58,2.

koja se poistovjećuje sa razdobljem starijeg željeznog doba (Ha C1),[27] dok u sljedećim građevinskim horizontima, koji bi odgovarali kraju osmog i sedmom stoljeću, ovaj tip više nije prisutan. Rubovi zdjela iz građevinskih horizonata faze Pod C1 nisu više tako raznoliko profilirani kao u fazi Pod B, dok su urezani ukrasi daleko rjeđi nego kod starijih tipova i varijanti.

Dva neukrašena primjerka iz Dobrinja (Tab.3,2-3) nije moguće sa sigurnošću pripisati razdoblju koje bi odgovaralo fazi Pod B ili Pod C. Neukrašene zdjele sa takvom profiliacijom javljaju se još od najstarijih horizonata u ovom naselju i traju do horizonta velikog požara, odnosno do razdoblja Ha C2, poslije čega ih više nema u repertoaru keramičkih oblika na Podu.[28]

Široke horizontalne kanelure na vratu ili ramenu posude, kao na primjerku iz Dobrinja (Tab.3,5) ne predstavljaju uobičajenu pojavu na gradinskim naseljima srednje i južne Bosne. U naselju Pod ovaj vid ukrašavanja ograničen je na fazu Pod B, gdje se u pravilu kombinira sa nizovima urezanih geometrijskih ornamenata.[29] Kanelure bez pratećih urezanih ornamenata na zidovima posuda češća su pojava u naseljima sjeverne Bosne. U Donjoj Dolini na Savi ovaj ukras prisutan je u Starijem naselju odnosno u fazama Ia i Ib prema Mariću tj. u periodu od Ha A2 do Ha B1.[30] Nalazi posuda sa ovakvim kanelurama iz naselja Vis kod Dervente (Vis C1) također se mogu datirati u ovo razdoblje.[31]

Za razliku od širokih kanelura na spomenutoj zdjeli, nizovi uskih, gusto poredanih horizontalnih kanelura, kao na zidnim fragmentima (Tab.3,3-7), na fragmentu sa drškom (Tab.4,1), te na posudi sa izvijenim obodom (Tab.5,1), jedan su od najučestalijih ukrasa kasnog bronČanog doba na gradinskim naseljima srednjobosanskog i sjevernohercegovačkog prostora. Šalice sa drškom iznad ruba i sa tri horizontalne kanelure jedan su od vodećih tipova faze Pod B[32] te potfaze Varvara C3,[33] gdje se gotovo u pravilu pojavljuju u kombinaciji sa urezanim geometrijskim motivima, kao što je slučaj i na zidnim fragmentima iz Dobrinje (Tab.3,4-7). Ovaj način ukrašavanja keramike se bez dvojbe može okarakterizirati kao vodeći način ukrašavanja u fazi Pod B.[34] Jedan gotovo identičan ulomak sa

---

[27] Čović 1965, 53.

[28] Gavranović 2004. Čovićeva konstatacija da su ukrašene zdjele sa profiliranim i facetiranim rubom u starijim horizontima brojnije zastupljene je u osnovi tačna. Ipak se već od prvog građevinskog horizonta, koji bi se mogao pripisati kasnom bronČanom dobu, javlja i relativno veliki broj neukrašenih zdjela takve profilacije.

[29] Čović 1965, Tab. 10,2.

[30] Marić 1964, 25, Tab. 2,6.

[31] Marić 1961, 151-171, Tab. 6, 4.7.

[32] Čović 1983, Sl. 32,11.13

[33] Čović 1983b, Sl. 27,11.

[34] Čović 1965, Tab. 11; 12; Gavranović 2004, neobjavljeno.

kanelurama i urezanim X-motivima (Tab.3,7) poznat je i sa naselja Grad kod Semizovca nekoliko kilometara uzvodno od Dobrinja,[35] čije osnivanje Čović, iako nesigurno, pretpostavlja na kraj kasnog brončanog i početak željeznog doba (Ha B3-Ha C1),[36] što se ne bi u potpunosti podudaralo sa datiranjem faze Pod B.

Tri posude sa izvijenim rubom (Tab.5,1-3) također posjeduju odgovarajuće analogije u slojevima faze Pod B.[37] Široke brazdaste kanelure, kao na unutarnjem rubu jedne posude iz Dobrinje (Tab.5,1), pojavljuju se, istina ne u velikom broju, i u fazi Pod B.[38] Iako ne predstavljaju dominantan način ukrašavanja, bitna je njihova stratigrafska pozicija na Podu, gdje su posude sa ovakvim ukrasom ograničene na najstarije građevinske horizonte faze Pod B.[39]

Na osnovu iznesenih paralela moguće je okvirno odrediti kronološku poziciju crvenkastog, zbijenog, kompaktnog sloja u Dobrinjama, iz kojeg potječu zoomorfne glinene figurice i predstavljena keramika. Podrazumijeva se da trajanje i vremenski raspon toga sloja ne mogu biti određeni samo na osnovu površinskih nalaza. Prikupljeni nalazi mogli bi se datirati u period od prelaza Ha A2-Ha B1 do perioda Ha B3 prema srednjoevropskim kronološkim obrascima, što u apsolutnim brojkama odgovara približno vremenu od kraja 11. do kraja 9. stoljeća prije Krista.

4. Zaključna razmatranja

Glinena zoomorfna plastika predstavlja gotovo nepoznatu grupu nalaza u periodu kasnog brončanog doba na teritoriji BiH. Iz naselja Varvara poznate su dvije antropomorfne figure od kojih je jedna nađena u završnom sloju potfaze C3 (neobjavljeno),[40] a druga u starijim iskopavanjima bez stratigrafskih podataka.[41] Pored ove dvije figure u sloju Varvara C3 pronađena su i tri tzv. prizmatična idola, kakvi su poznati i iz naselja Kekića Glavica i iz Ripča kod Bihaća, gdje se datiraju u Ha B (Ripač) odnosno na prijelaz između Ha B i Ha C stupnja (Kekića Glavica).[42] Iz sojeničkog naselja Ripač potječe i najveći broj sitne glinene plastike (tzv. ripački idoli), iscrpno predstavljene i obrađene u novoj monografiji B. Raunig o umjetnosti i religiji na japodskom području. Od ripačkih terako-

[35] Korošec 1942, 57, Sl. 4.
[36] Čović 1965, 88.
[37] Čović 1965, Tab. 10,13.
[38] Čović 1983, Sl. 32,7.
[39] Čović 1965, Tab. 10,10; Gavranović 2004, Tab. 27,6.
[40] Čović 1983b 406.
[41] Ćurčić 1902, Sl. 17.
[42] Raunig 2004, 39.

ta samo se jedna može uslovno odrediti kao zoomorfna,[43] zbog postojećih rožastih izraslina (Tab.6,4), dok ostale figure šematizirano predstavljaju ljudski lik. Takozvane nage terakote, u koje bi spadala i figurica sa rogovima, predstavljaju, prema klasifikaciji B. Raunig mlađu grupu, čiju pojavu autorica dovodi u vezu sa početkom željeznog doba.

Glinene figure iz perioda kasnog brončanog i ranog željeznog doba, koje nedvojbeno predstavljaju životinje, poznate su na prostoru BiH samo iz mlađeg, sojeničkog naselja (na Gradini) u Donjoj Dolini (Tab.6,1-2),[44] koje je prema Mariću osnovano u vrijeme Ha C1-Ha C2 stupnja (Period II).[45] Obje životinjske figure mogu se tumačiti kao predstave goveda. Iz Donje Doline poznato je i šest, krajnje stiliziranih antropomorfnih figura[46] te jedna neodređene pripadnosti (Tab.6,3).[47] Po jedan primjerak sitne glinene antropomorfne plastike bez stratigrafskih podataka i konkteksta poznat je i iz naselja u okolini Sarajeva, Debelo Brdo[48] i Fortica.[49] Interesantno je da u opisu glinene figure sa Fortice stoji da je na stražnjoj strani imala jednu manju rupicu (slično kao i najbolje očuvana figura iz Dobrinja), koja je prema Ćurčiću služila "da se idol natakne na štap".[50] Ovim bi se i završio pregled naselja u BiH , u kojima su pronađene antropomorfne i zoomorfne glinene figure.

Značenje i funkcija ovih figura nisu ozbiljnije proučavani. Osim paušalne ocjene da se radi o "predmetima magijskog ili kultnog karaktera", ne postoje detaljnije interpretacije. U većini slučajeva nije ni poznat bliži kontekst nalaza, tako da neka iscrpnija analiza nije ni moguća. Izuzetak predstavljaju prizmatični "idoli" iz Varvare, koji su pronađeni zajedno sa grupom glinenih modela, koji umanjeno prikazuju predmete kućnog interijera (stolice, stol, peći).[51] Prema Čoviću prizmatične glinene figurice mogle bi također biti umanjena predstava velikih, drvenih idola, čija bi stvarna visina iznosila 1, 5 do 2 metra.[52] I veliki i umanjeni "idoli" predstavljali bi prema ovoj pretpostavci antropomorfna "božanska" bića. Slijedeći ovo objašnjenje i glinene figure sa rožnim izraslinama iz Ripča i iz Kekića Glavice mogle bi se također tumačiti kao predstave "božanskih" bića zamišljenih sa rogovima na glavi.[53] Sličnu hipotezu, da se kod glinenih terakota radi o predstavama nekih božanstava, iznosi i B. Raunig,

[43] Radimský 1897 Taf. 24; Raunig 2004, 44.
[44] Truhelka 1904 Fig. 25.; Marić 1964, Tab. 24,7.
[45] Marić 1964, 31; Čović 1987b 240.
[46] Marić 1964, Tab. 24,1-6.
[47] Truhelka 1909, 21 Fig. 9.
[48] Fiala 1896, 52 Fig. 106.
[49] Ćurčić 1908, 375-378.
[50] Ćurčić 1908, 377.
[51] Čović 1983, Tab. 60,1.5.6
[52] Čović 1984, 31.
[53] Čović 1984, 31.

premda ističe da je upotreba i funkcija glinene plastike nejasna i vjerojatno različita.[54]

Za glinene figure životinja iz Dobrinje ostaje konstatacija da se radi o do sada jedinim primjercima zoomorfne plastike iz perioda kasnog brončanog doba u BiH. Osim činjenice da je najbolje sačuvana figurica (Tab.1, 1a-d) bila pričvršćena, odnosno da je stajala na nekoj podlozi, ne mogu se, usljed okolnosti nalaza, iznijeti neke druge pretpostavke. U odsustvu bilo kakavih antropomorfnih odlika na sve četiri figure, teško bi se u njima mogle vidjeti predstave nekih nadnaravnih bića.

Postavlja se pitanje pojave glinene plastike u vremenu od kraja 11. do 9. stoljeća na prostoru srednje Bosne odnosno u okviru srednjebosanske kulturne grupe kasnog brončanog doba. Jedan od glavnih kriterija definiranje ove posebne grupe je zapadnobalkanski geometrijski stil,[55] čija je pak najbitnija osobina apstraktnost odnosno odsustvo predstava i motiva iz realnog svijeta.[56] Glinena plastika (antropomorfna i zoomorfna) nije do sada zabilježena na prostoru rasprostiranja ove grupe (gornji tokovi Vrbasa i Bosne, dolina Lašve),[57] što naravno može biti i odraz obima dosadašnjih istraživanja. Kronološki gledano, primjerci iz Dobrinja kod Visokog, odgovarali bi pojavi, uglavnom antropomorfne, glinene plastike u drugim regijama zapadnog Balkana (Ripač, Varvara) i jugoistočnog alpskog prostora kao što su Ptuj,[58] Ormož,[59] ili Brinjeva Gora.[60] Nalaz glinene plastike iz Dobrinje uključio bi i prostor srednje Bosne odnosno prostor rasprostiranja Srednjobosanske grupe kasnog brončanog doba u ovu širu regiju.[61] Međutim, kako se kod figura iz spomenutih naselja uglavnom radi o šematiziranim predstavama ljudskog lika, često sa naglašenim atributima (grudi, spolni organi), time je i njihova idološka i moguća religiozna konotacija zasigurno drugačija nego kod domaćih životinja iz Dobrinje. Glinene figure životinja iz Dobrinje (i eventualno jedan primjerak iz Donje Doline, Tab.6,1) predstavljale bi, prema tome, najvjerojatnije jednu novu grupu glinene plastike kasnog brončanog doba, različite funkcije i značenja od do sada poznatih nalaza.

[54] Raunig 2004, 50. Značenje glinenih figura posredno je ponuđeno i kroz naslov poglavlja "Terakote-Bogovi od gline".
[55] Čović 1984, 9; isti 1983, 438.
[56] Čović 1984, 13.
[57] Čović 1983, 448.
[58] Korošec 1951, 73.
[59] Gabrovec 1984, Sl. 1,1-5.
[60] Pahič, 1981, Sl. 26.
[61] Čović 1984, 30; Gabrovec 1984, 42.

Zusammenfassung

Spätbronzezeitliche Tierfigurinen von Dobrinje bei Visoko

1. Fundort

Der Fundort Dobrinje liegt im nordwestlichen Teil des Visokobeckens, im Oberlauf des Bosnaflusses bei der Stadt Visoko. Diese bis jetzt unbekannte Fundstelle wurde von Ilhan Dervovic aus Visoko, einem Amateurarchäologen, entdeckt, der auch die Oberflächenfunde gesammelt und sie mir dankenswerter Weise zu Verfügung gestellt hat. Bei der Fundstelle handelt es sich um einen etwa 30 m langen, steilen Hang, der sich unter einem natürlichen Felsen erstreckt. Die Funde kamen bei den Bauarbeiten zu Tage, als der Besitzer des Grundstückes an drei Stellen den Hang in einer Länge von ca. 25 m abtrug (Abb. 2). Dadurch sind drei etwa 2 m breite Terrassen entstanden. In den Profilen der zwei unteren Terrassen konnten mindestens drei Schichten beobachtet werden, während bei der Terrasse, die unter dem Felsen lag, weder Funde noch Schichten zu verzeichnen waren.

Die unterste, etwa 10-15 cm mächtige, Schicht bestand aus kleinen Kieselsteinen und enthielt nur einige unspezifische Keramikfragmente.

Die daraufliegende Schicht zeichnete sich durch rote, wahrscheinlich gebrannte Erde und einige größere Steine aus. Aus dieser ca. 50 cm mächtigen, kompakten Schicht stammen die meisten Keramikfragmente sowie alle Funde, die in diesem Artikel vorgestellt wurden.

Unmittelbar unter der Oberfläche war eine grau-schwarze, humose Schicht zu beobachten, aus der einige charakteristische frühmittelalterliche Keramikfragmente gesammelt werden konnten.

2. Funde

Die interessantesten Funden aus Dobrinje stellen vier Tonfiguren mit Tierdarstellungen (Taf.1, Taf.2,1-3) sowie zwei größere, verzierte Tongegenstände (Taf.2,4-5) Die Gruppe der Tonfiguren setzt sich aus einer nahezu gänzlich erhaltenen, Tierfigur (Taf.1,1a-1d) und drei fragmentierten Exemplaren (Taf.2,1-3) zusammen. Alle Figuren besitzen eine rauhe, rötliche Oberfläche und sind aus grob gemagertem Ton hergestellt. Der schwarze Kern, der an den Bruchstellen zu sehen ist, weist auf niedrige Temperaturen beim Brennprozess hin.

Bei der gut erhaltenen Figur (Taf.1,1a-1d), die an allen vier Beinen und im Bauchbereich mit je einem kleinem Loch (Dm: 4mm) versehen war, handelt es sich wahrscheinlich um eine Rinderdarstellung, obwohl auch Merkmale anderer Tiere vorhanden sind (Schwein). Die drei anderen Figuren sind nur fragmentarisch erhalten, doch bei zwei ihnen den kann man davon ausgehen, dass es sich auch um Rinder handelt (Taf.2,2-3), während die Figur mit dem langen Hals und erhaltenem Vorderteil zoologisch nicht näher zu bestimmen ist.

An den zwei verzierten Tongegenständen (Taf.2,4-5) waren unter dem Mikroskop die Spuren von Pinseln und mehrere Farbschichten zu sehen, was auf eine mehrfache Bemalung hinweist. Diese Stücke besitzen eine Hüttenlehmähnliche Struktur, obwohl keine Abdrücke sichtbar sind. Es ist zu vermuten, dass es sich um eine Art Wanddekoration handelt, die auf die bereits geglättete Wandoberfläche aufgetragen wurde.

Aus den Randfragmenten konnten fünf Schalen, zwei Tassen und drei Hochhalsgefäße mit ausladendem Randbereich rekonstruiert werden. Aus der roten, kompakten Schicht stammen noch fünf verzierte Wandfragmente (Taf.3-5).

3. Zeitliche Einordnung der Funde

Die chronologische Einordnung der vorgestellten Funde soll in erster Linie anhand der Vergleiche mit den besser gegrabenen Siedlungen aus der Region erfolgen. Die Tierfiguren sind dabei nicht entscheidend, da sie eine relativ kleine und chronologisch wenig spezyfische Fundgruppe darstellen. Die keramischen Formen aus Dobrinje lassen sich gut mit dem schon publizierten Funden benachbarter Fundorte vergleichen.

Die sog. Turbanrandschalen (Taf.3,1) sind aus mehreren Höhensiedlungen (Gradina) Bosniens bekannt. Im Gebiet Zentralbosniens und Nordherzegowinas (Siedlungen Pod bei Bugojno, Kopilo bei Zenica, Varvara bei Prozor) ist die „klassische" Form dieses Schalentyps für die Horizonte des 11. und 10. Jahrhunderts (Ha A2-Ha B1) charakteristisch, während die verschiedenen Varianten dieses Typs auch in den jüngeren Abschnitten (HaB3) anzutreffen sind. Das Exemplar aus Dobrinje kann zu den „klassischen" Schalen mit Turbanrand zugeordnet und somit in den Abschnitt Ha A2-Ha B1 datiert werden.

Die Schalen mit profiliertem und verdicktem Rand (Taf.3,2-4) stellen in der besterforschten bronze-und eisenzeitlichen Siedlung Bosniens, Pod bei Bugojno, die typische Form der Phase Pod B dar. Diese wird allgemein mit der Stufe Ha B (11.- 9. Jahrhundert) der mitteleuropäischen Chronologie gleichgesetzt. In dem Keramikrepertoire dieser Siedlung treten solche Schalen in vielen Typen und Varianten auf. Entscheidend ist dabei, dass sie in der nächsten Phase, Pod C, die mit dem Beginn der Eisenzeit im mitteleuropäischen Sinne (Ha C1) korreliert wird, nur noch selten und in wenigen Varianten vorkommen. Eine vergleichbare chronologische Stellung nehmen diese Gefäße auch in der Siedlung Varvara bei Prozor ein, wo sie für den jüngsten Horizont (Varvara C3) charakteristisch sind.

Die schmalen, horizontalen und dicht aneinander angebrachten Kanneluren, wie sie in Dobrinje an mehreren Fragmenten zu beobachten sind (Taf.4,1.3-7) können als eine der häufigsten Zierarten der spätbronzezeitlichen Siedlungskeramik in Bosnien und Herzegowina bezeichnet werden. Schalen mit überrandständigem Henkel und drei Kanneluren (Taf.4,1) haben in den entsprechenden Horizonten der Siedlungen Pod (Pod B) und Varvara (Varvara C3) einen Leittypcharakter. Die Kombination aus Kanneluren und eingeritzten geometrischen Motiven, wie bei den Wandfragmenten aus Dobrinje (Taf.4,3-7), scheint in Horizonten Pod B und Varvara C3 eine beliebte Verzierung der Keramik zu sein. Die Grabung aus Varvara und die langjährigen Untersuchungen in Pod sind

leider nicht vollständig publiziert, so dass die Aussagen über Häufigkeit und Verteilung der Typen und Zierelemente in den Siedlungshorizonten noch nicht endgültig zu bestätigen sind.

Die angeführten Vergleiche ermöglicht eine annähernde zeitliche Stellung der roten, gebrannten, kompakten Schicht aus Dobrinje und somit aller hier vorgestellten Funde. Über die Dauer dieser Schicht und die eventuellen einzelnen Siedlungshorizonte sind ohne Grabungen keine Angaben möglich. Die gesammelten Funde lassen sich in eine Zeitspanne vom Übergang Ha A2-B1 bis zum jüngsten Abschnitt der Spätbronzezeit (Ha B3) nach dem mitteleuropäischen Chronologieschema oder vom Ende des 11. bis zum Ende des 9. vorchristlichen Jahrhunderts chronologisch einordnen.

4. Schlusswort

Die kleine Tonplastik mit Tierdarstellungen ist eine nahezu unbekannte Fundgruppe der Spätbronzezeit in Bosnien und Herzegowina. Die antropomorphen Figuren sind dagegen aus mehreren Siedlungen (Debelo Brdo und Fortica bei Sarajevo, Ripač bei Bihać, Kekića Glavica bei Bosanka Krupa, Varvara bei Prozor) bekannt, wobei es sich dabei meistens um ältere Grabungen handelt, so dass die stratigarphische bzw. chronologische Zugehörigkeit und der Fundkontext nicht immer klar sind. Eine Figur mit schematisierter Menschendarstellungen aus Varvara wurde im jüngsten Horizont dieser Siedlung (Varvara C3) zusammen mit anderen kleinen Tonmodellen (Tische, Öfen, Stühle) gefunden. Die zahlreichste Gruppe der kleinen Tonfiguren stammt aus der Pfahlbausiedlung Ripač am Fluss Una bei Bihać. Die meisten der Figuren aus Ripač sind mit eindeutigen menschlichen Attributen (Geschlechtsmerkmale, Gesicht) versehen, während nur eine Figur mit Hörnern ausgestattet ist (Taf.4,4). Dabei ist nicht klar, ob es sich hier um eine Tierdarstellung oder um eine Maske handelt. Chronologisch sind die Figuren aus Ripač in die Übergangsperiode zwischen Spätbronze- und Früheisenzeit (Ha B3- Ha C1) einzuordnen.

Die eindeutigen Tierdarstellungen aus der Spätbronze-und Früheisenzeit sind in Bosnien und Herzegowina bis jetzt nur in der Siedlung Donja Dolina an der Save zu verzeichnen. Zwei Figuren (Taf.6,1-2) sind als Rinderdarstellung anzusprechen, während eine weitere mit Tiermerkmalen versehene Figur (Taf.6,3) nicht klar zu bestimmen ist. Diese drei Tierfiguren sowie sechs weitere anthropomorphe Darstellungen stammen aus der jüngeren Siedlung in Donja Dolina, deren Gründung in die Stufe Ha C1-Ha C2 fällt (Phase II).

Der Funktion und Deutung der kleinen Tonplastik wurde in der bisherigen Forschung wenig Aufmerksamkeit geschenkt. Da die Fundkontexte in den meisten Fällen unbekannt sind, ist eine entsprechende Analyse auch nicht durchführbar. Außer der allgemeinen Aussage, dass es „sich um Gegenstände des magischen und kultischen Charakter handelt“ sind andere Deutungsansätze kaum vorhanden. Eine Ausnahme stellt die Hypothese von Čović dar, der die Tonmodelle (Tisch, Stühle, Öfen) aus Varvara als verkleinerte Modelle der realen Gegenstände interpretierte. Demnach wären die Tonidole auch eine verkleinerte Darstellung der realen Idole (vermutlich aus Holz gebaut), deren Größe Čović auf 1,5 - 2 m schätzt. Sowohl die kleinen als auch die großen Idole

würden nach Čović bestimmte Gottheiten darstellen. Zu einer vergleichbaren Deutung für die Idole aus Ripač kommt auch Raunig in ihrer neuen Studie über die Religion der Japoden.

Für die Tonfiguren aus Dobrinje bleibt es festzuhalten, dass es sich eindeutig um Haustiere handelt, die schwer mit übernatürlichen Wesen in Verbindung zu bringen sind.

Die kleine Tonplastik (anthropomorphe und zoomorphe) war im Raum Zentralbosniens bzw. im Rahmen der Zentralbosnischen Gruppe der Spätbronzezeit, wie sie von Čović definiert wurde, bis jetzt eine unbekannte Erscheinung. Als eines der Hauptmerkmale dieser eigenständigen Gruppe bezeichnete Čović den „westbalkanischen geometrischen Stil", in dem auf die Motive und Darstellungen aus der realen Welt gänzlich verzichtet wurde.

Chronologisch betrachtet würden die Figuren aus Dobrinja bei Visoko einigen anderen Tonfiguren im westlichem Balkan (Ripač, Varvara) und südostalpinem Raum (Ormož, Ptuj, Brinjeva Gora) entsprechen und somit auch den Raum Zentralbosniens in das Verbreitungsgebiet der kleinen Tonplastik der Spätbronzezeit einschließen. Da es sich aber bei den Figuren aus den erwähnten Siedlungen vorwiegend um schematisierte Menschendarstellungen handelt, ist ihr geistlicher Hintergrund vermutlich eine anderer als bei den Haustieren aus Dobrinje.

Skraćenice

AP- Arheološki Pregled, Beograd.
AV- Arheloški Vestnik, Ljubljana.
GCBI- Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
GZM- Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
GZM n. s. A. – Glasnik Zemaljskog muzeja nova serija Arheologija, Sarajevo.
WMBIH- Wissenschaftliche Mitteilingen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien.

Literatura

Benac, A. 1956, Prethistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. GZM n. s. A. 11, 1956, 147-166.

Benac, A. 1962, Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture. GZM n. s. A. 17, 1962, 21-40.

Čović, B. 1962, Gradinsko naselje na Kekića Glavici. GZM n. s. A. 17, 1962, 41-61.

Čović, B. 1965, Einleitung in Stratigraphie und Chronologie prähistorischer Gradinen in Bosnien. GZM n. s. A. 20, 1965, 27-145.

Čović, B. 1983, Srednjobosanska kulturna grupa. U: Praistorija jugoslovenskih zemalja (PJZ) IV, Bronzano doba, 1983, 433-461.

Čović, B. 1983b, Prelazna zona. U: Praistorija jugoslovenskih zemalja (PJZ) IV, Bronzano doba, 1983, 390-421.

Čović, B. 1984, Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu. U: A. Benac (ed.), Duhovna kultura Ilira, Simpozijum Herceg Novi. Centar za balkanološka ispitivanja. Knjiga 11, Sarajevo 1984, 7-41.
Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa. U: Praistorija jugoslovenskih zemalja (PJZ) V, Željezno doba, 1987, 487-528.
*Čović, B.*1987b, Grupa Donja Dolina-Sanski Most. U: Praistorija jugoslovenskih zemalja (PJZ) V, Željezno doba, 1987, 232-289.
Ćurčić, V. 1902, Gradina an der Ramaquelle im Bezirke Prozor. WMBIH 8, 1902, 48-61.
Ćurčić, V. 1908, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva. GZM 20, 1908, 363-381.
Fiala, F. 1896, Die prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo brdo bei Sarajevo. WMBIH 4, Sarajevo 1896, 38-72.
Gabrovec, S. 1984, Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne in severne Jugoslavije. U: A. Benac (ed.), Duhovna kultura Ilira, Simpozijum Herceg Novi. Centar za balkanološka ispitivanja. Knjiga 11, Sarajevo 1984, 41-65.
Gavranović, M. 2004, Spätbronze- und Früheisenzetliche Siedlung Pod bei Bugojno-Zentralbosnien. Magisterarbeit am Institut für Prähistorische Archäologie der FU Berlin. Neobjavljeno.
Govedarica, B. 1982, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni. GCBI 20, 1982, 111-188.
Korošec, J. 1943, Noviji neobjavljeni predmeti predpoviestne zbirke: Nekoliko novih nalaza sa gradine „Grad“ iznad Semizovca. GZM 54, 1942, 56-60.
Korošec, J. 1951, Prazgodovinska naselbina na Ptujskem gradu. Ljubljana 1951.
Marić, Z. 1961, Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba. GZM n. s. A. 15/16, 1961, 151-171.
Marić, Z. 1964, Donja Dolina. GZM n. s. A. 19, 1964, 5-128.
Metzner-Nebelsick, C. 2002, Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Unenfelder- und Halstattueit im südöstlichen Pannonien. U: B.Hänsel (ed.), Vorgeschichtliche Forschungen Band 23, 2002.
Pahič, S. 1981, Brinjeva Gora 1953. AV 32, 1981, 71-141.
Radimský, W. 1897, Der prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać. Der Pfahlbau und Artefacte. WMBIH 5, 1897, 29-124.
Raunig, B. 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda. Centar za balkanološka ispitivanja. Knjiga 8, Sarajevo 2004.
Rychner, V. 1995, Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit. U: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Mainz 1995, 455-487.
Trajković, Č. 1971, Kopilo, Zenica-praistorijska gradina. AP 13, 1971, 26-27.
Truhelka, Ć. 1904, Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savabette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška). WMBIH 9, 1904, 3-171.
Truhelka, Ć. 1909, Der Pfahlbau vn Donja Dolina. Nachtragsbericht über die Grabungen im Jahre 1904. WMBIH 11, 3-28.
Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar 1973.

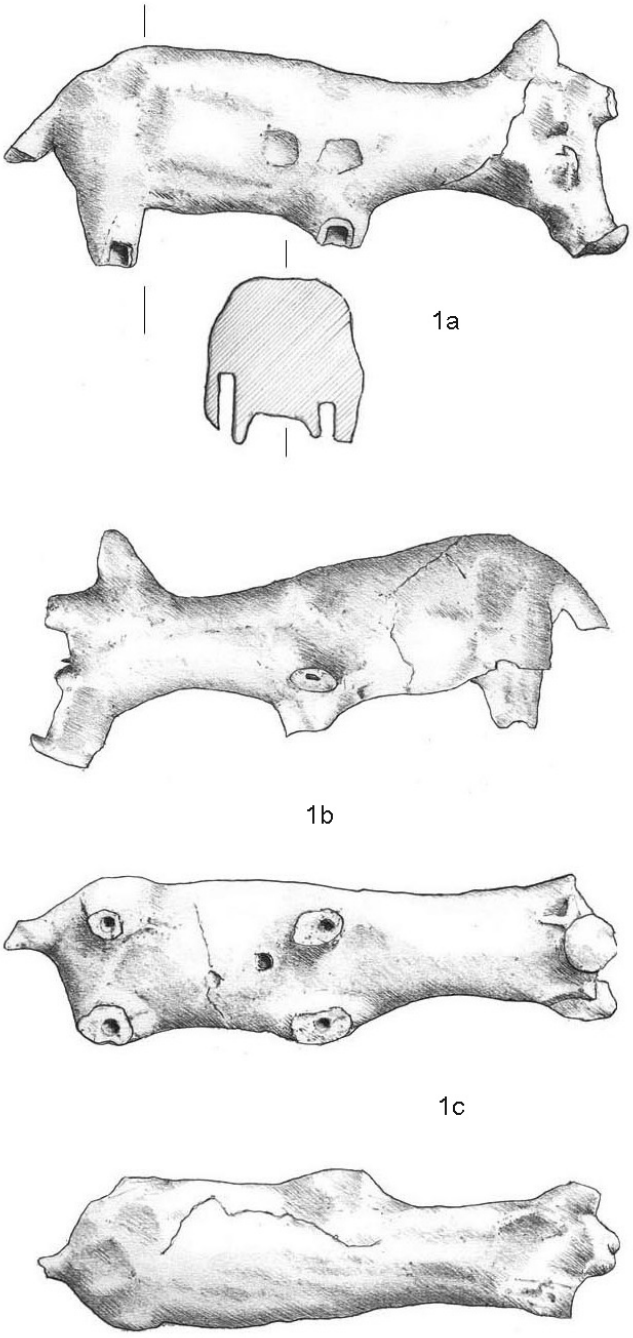

Tabla 1 *Dobrinje. Figurica životnje* (glina, R 1:2) /
Tafel 1 *Dobrinje. Tierfigurine* (Ton, M 1:2)

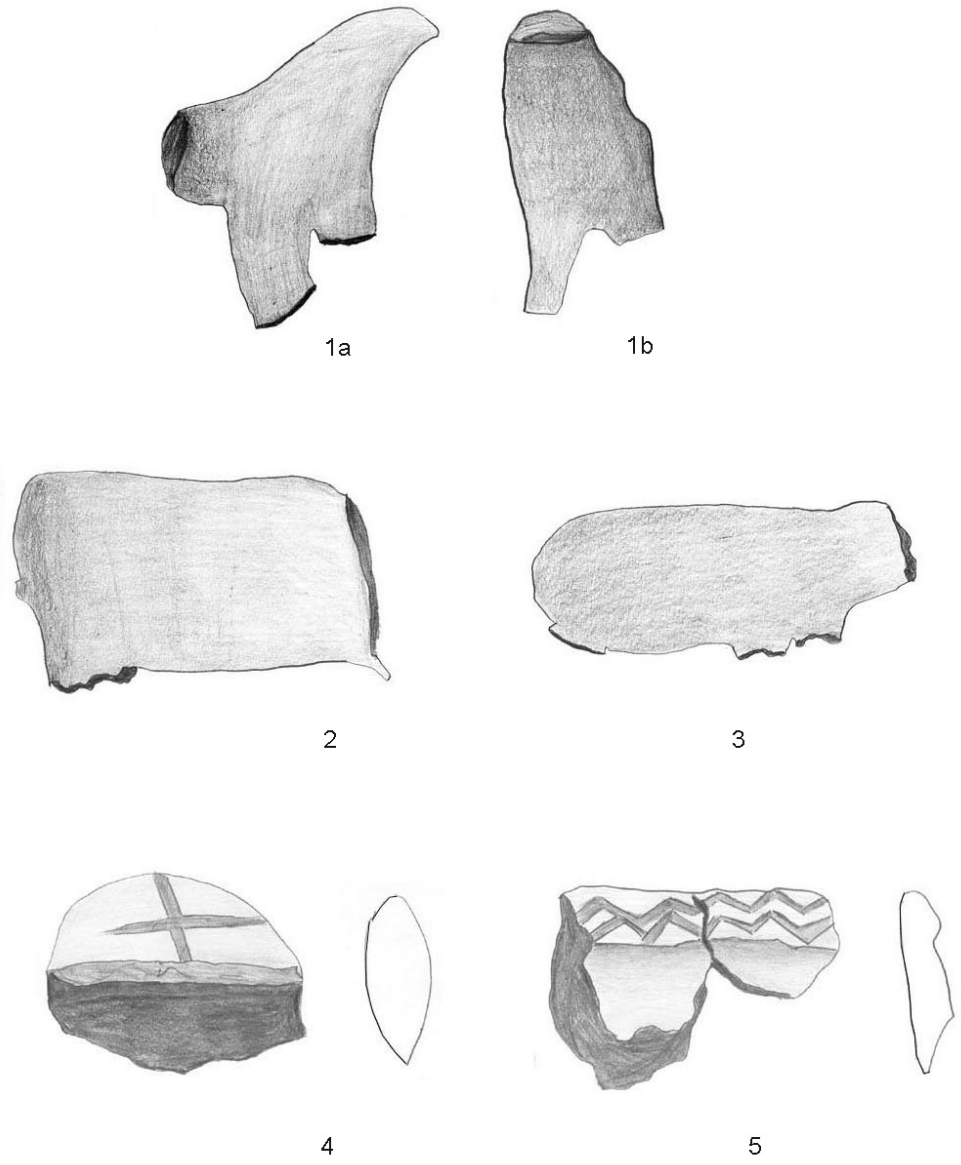

Tabla 2 – *Dobrinje. Figure životnja i glineni predmeti* (R: 1-3 1:2; 4-5 1:5) / Tafel 2 – *Dobrinje. Tonfigurinen und Tongegenstände* (M 1-3 1:2; 4-5 1:5)

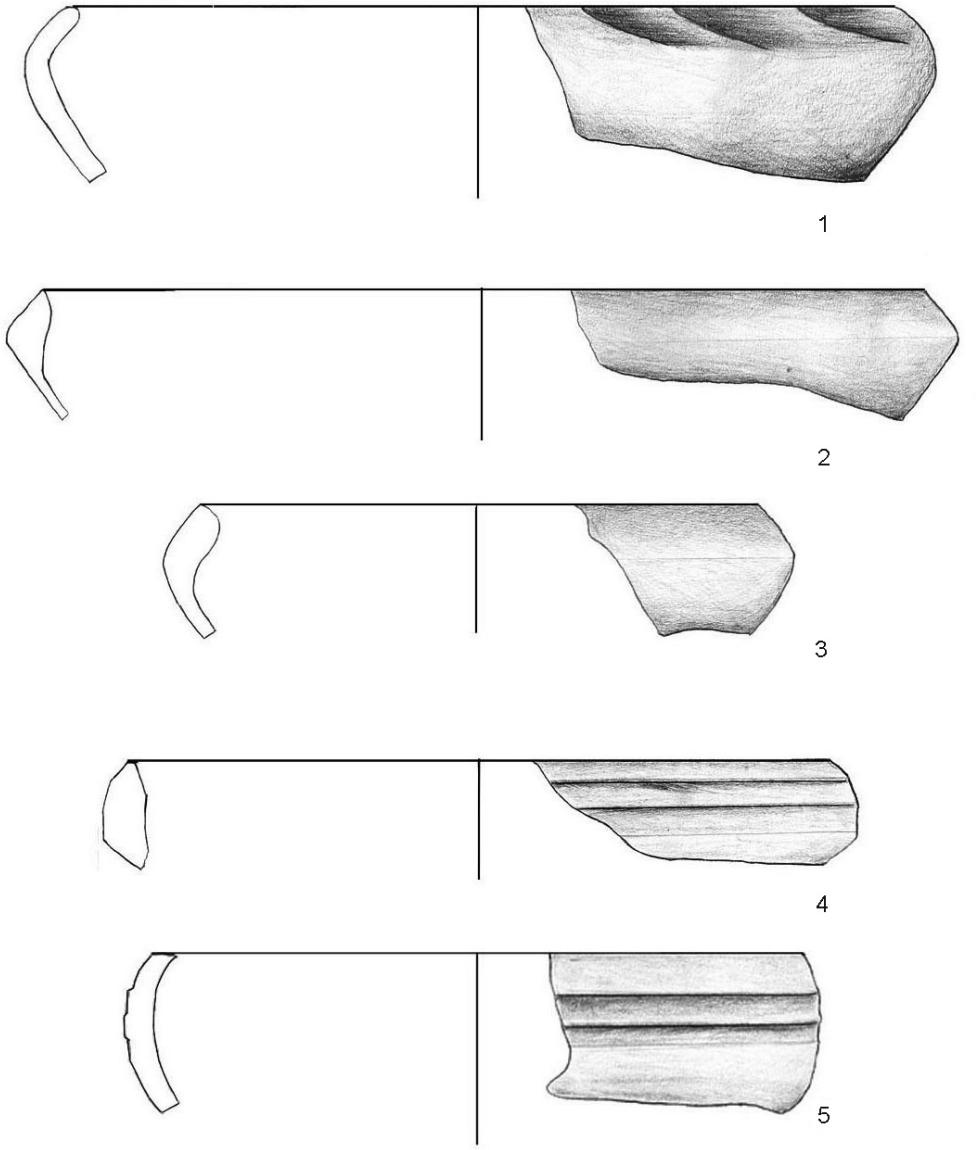

Tabla 3 – *Dobrinje. Zdjele* (R 1:2) /
Tafel 3 – *Dobrinje. Schalen* (M 1:2)

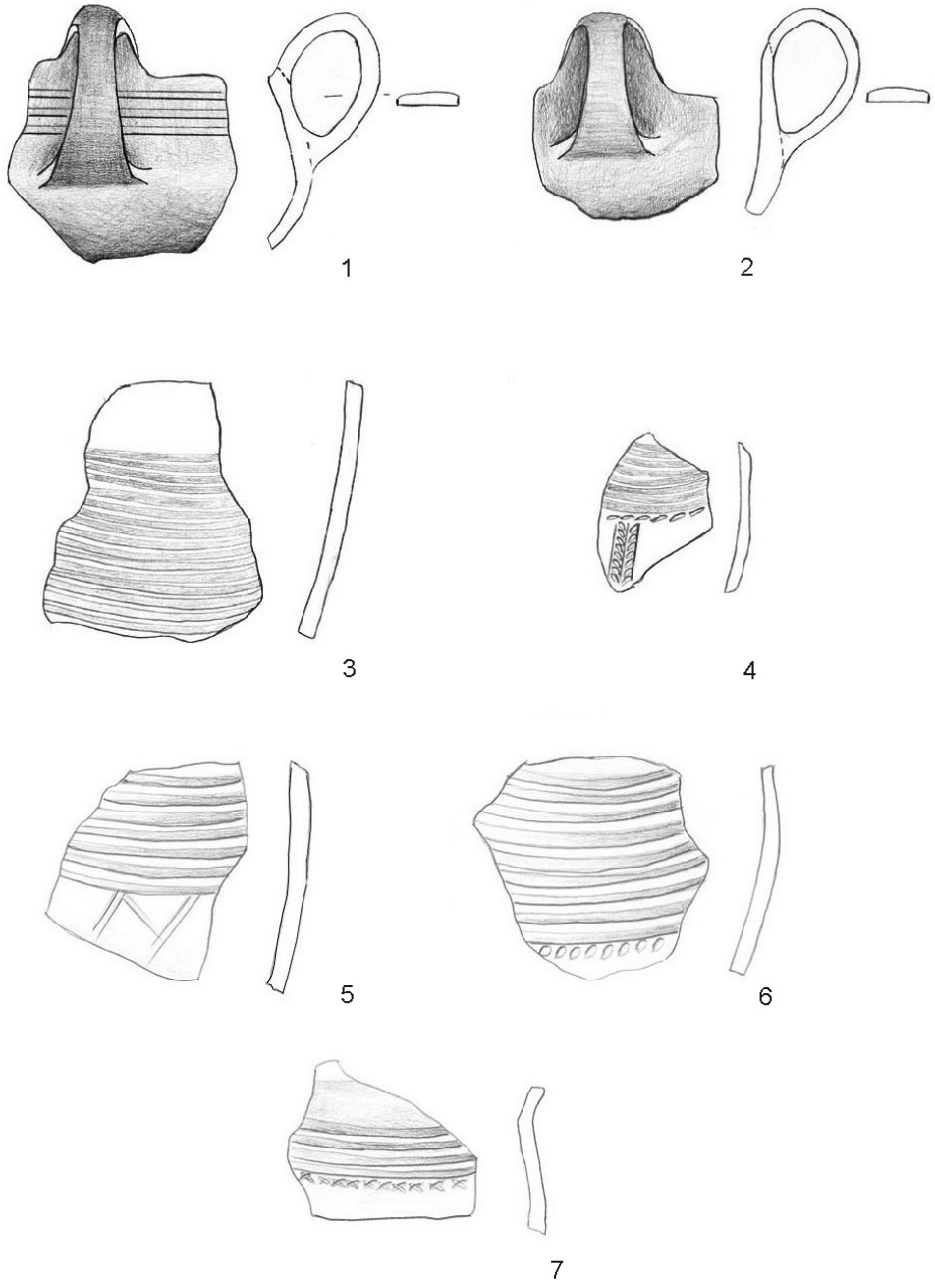

Tabla 4 – *Dobrinje. Djelovi šalica i fragmenti* (R 1:2) /
Tafel 4 – *Dobrinje. Schalen- und Wandfragmente* (M1:2)

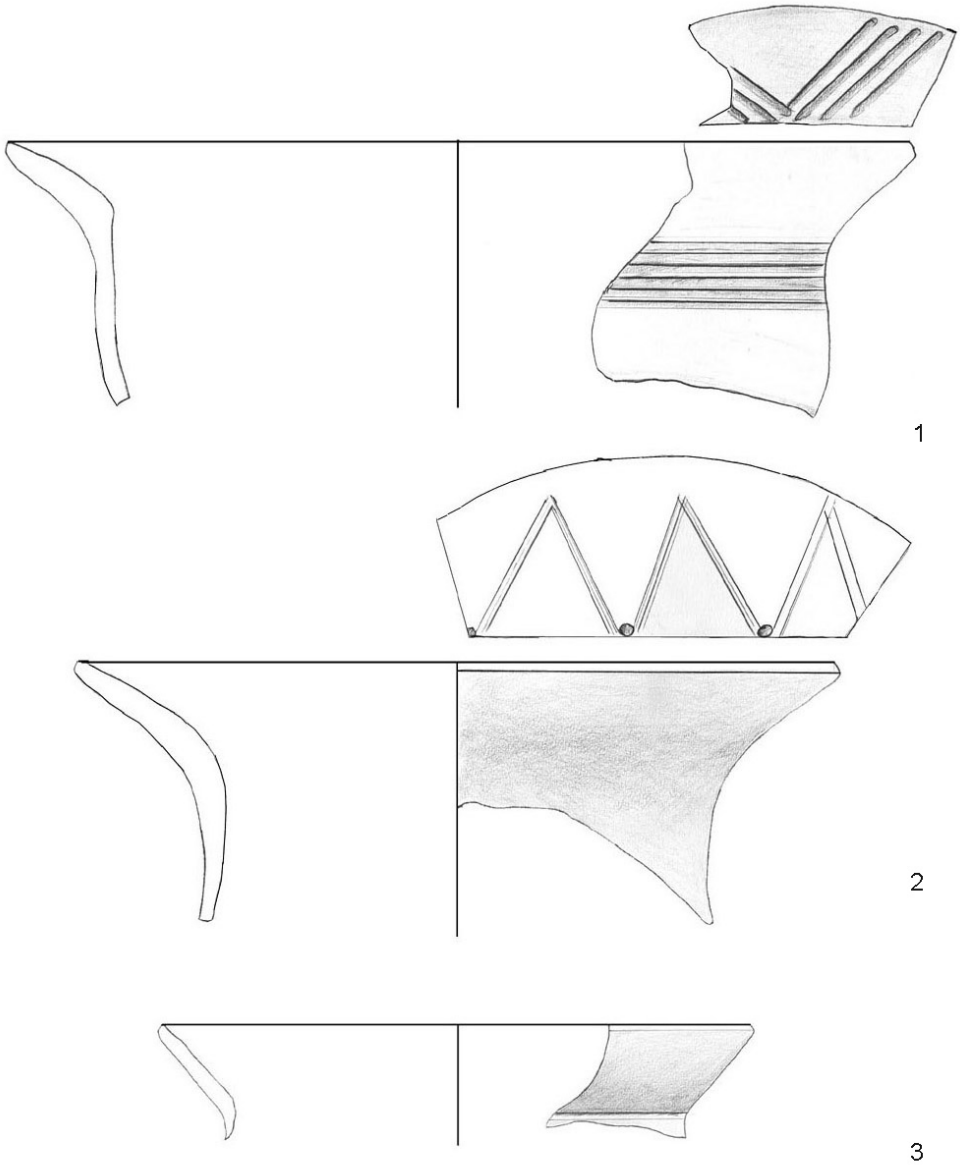

Tabla 5 – *Dobrinje. Posude sa izvijenim rubom* (R 1:2) /
Tafel 5 – *Dobrinje. Gefässe mit ausladendem Rand* (M 1.2)

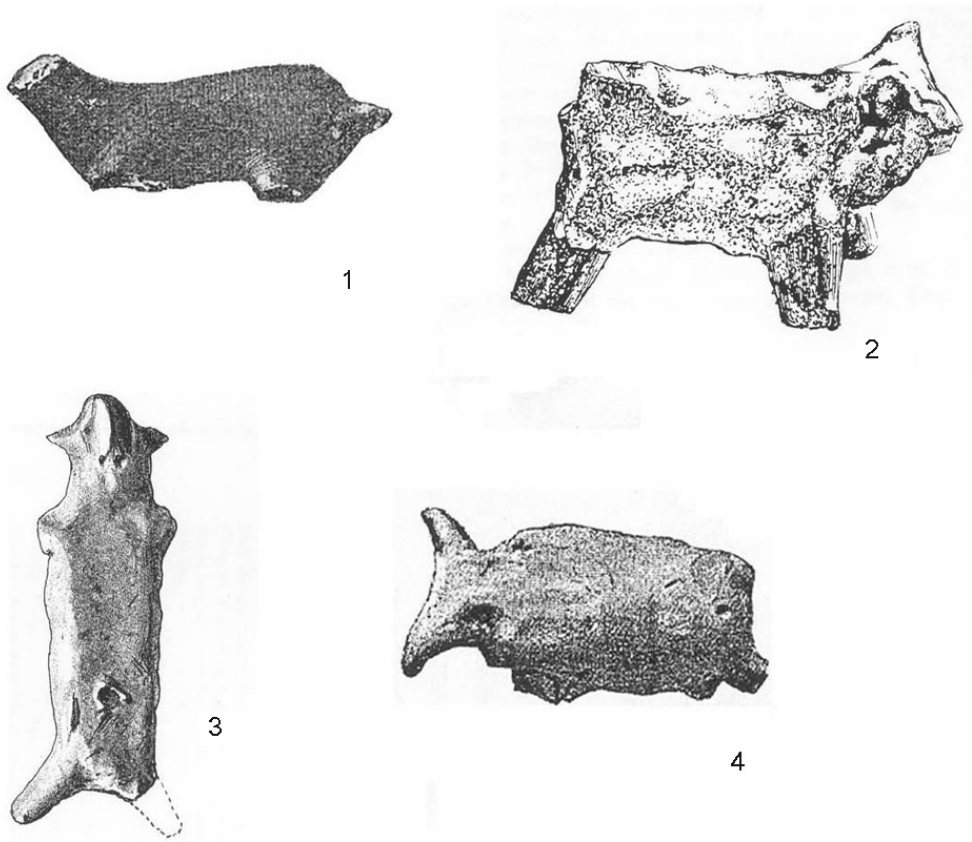

Tabla 6 – *Ostali primjerci zoomorfne plastike u Bosni i Hercegovini.* 1-3 *Donja Dolina;* 4 *Ripač, bez razmjere* / Tafel 6 – *Tierfigurinen aus Bosnien und Herzegowina.* 1-3 *Donja Dolina; Ripač, ohne Masβtab* (1-3 Truhelka 1904; 1909; Marić 1961; 4 Radimský 1985)

The zooarchaeological remains from Early Iron Age hill-top fortress at Klisura- Kadića Brdo, eastern Bosnia: a taphonomic assessment

Haskel J. Greenfield, Manitoba
with a contribution by Elizabeth Arnold, Calgary

I. Introduction – history and goals of excavation

The archaeological site of Klisura-Kadića Brdo (Gorge-Judge's Hill) is located on the Glasinac plateau in eastern Bosnia, overlooking the modern and Medieval town of Knežina (Fig. 1). Kadića Brdo is a multi-period "gradina" or hill-fort site, with occupation during the Eneolithic and the Early and Late Iron Ages. The site was abandoned at the end of the Iron Age as much of the regional population relocated to the lowlands. The activity at the settlement ceased during the period of the Late Iron Age. Judging by the scarce number of chronologically diagnostic finds, the life at the plateau stopped during or soon after the 5th century BC. During the period of the Early Iron Age, the settlement was very likely a regional center and was the locus of elite activities. It is larger than most of its contemporaries on the plateau. Furthermore, several stone covered tumuli dot the mountain heights above the settlement.

The Glasinac plateau and surrounding areas are well known in the literature from the extensive excavations of the Bronze and Iron Age burial mounds. These have been excavated on and off since the 1890's and have provided one of the linchpins of the Central European typo-chronological system proposed by Reinecke. This system was adopted by the Yugoslavian school of archaeology.[1] While the region's funerary complexes were well-known, little was known about domestic or other kinds of archaeological deposits. Hence, beginning in 1980, the Bosnia-Herce-

[1] E.g. Benac 1987; Benac and Čović 1956-7; Čović 1981, 1983, 1987; Garašanin 1973.

govinian (BiH) Academy of Sciences and Arts embarked upon an ambitious campaign to survey and excavate post-Neolithic (Eneolithic, Bronze and Iron Age) sites on the plateau. Based on an extensive survey and test excavations, Kadića Brdo was selected for large-scale excavation since it was the best preserved of the "gradina" on the Glasinac plateau.[2] It was to provide an inventory of domestic and other artifacts and information that were sorely lacking from the region.

From the author's perspective, it was also a unique opportunity to test hypotheses that developed out of his previous work in neighboring Serbia. In particular, the Serbian data indicated that a major reorientation of subsistence occurred in the region at the advent of the post-Neolithic: 1) Domestic animal exploitation shifted from primary (meat, bone, and hide) to a mixture of both primary and secondary animal products (milk, wool, and traction). 2) Land use shifted from a primary focus upon the low and mid-altitude (<500 m asl) to include the colonization and permanent settlement of sites in the agriculturally marginal highlands (>500 m asl). The zooarchaeological (animal remains) data from neighboring regions suggested that the colonization of agriculturally marginal zones may have been accompanied by the advent of transhumant pastoralism in the region, which is the movement of domestic flocks up and down the mountains in order to take advantage of seasonally available pastures.[3] Kadića Brdo provided an opportunity to collect a systematic zooarchaeological sample from eastern Bosnia, in a region traditionally associated with stock rearing and transhumant pastoralism. This report describes the results of the taphonomic analysis of the zooarchaeological remains from Kadića Brdo.

II. History of research

A test trench was excavated at the site in 1980. Preserved Early Iron Age and Eneolithic deposits were found to be *in situ*.[4] On this basis, large-scale, spatially extensive excavations were conducted at the site in 1987-88, and 1990. Plans for subsequent seasons were aborted by the 1990's Bosnian civil war. The excavations were directed by Dr. Blagoje Govedarica, then of the BiH Academy of Sciences and Arts. Between 1987 and 1990, most of the recovered faunal remains were identified by the author in Bosnia-Herzegovina.

[2] Govedarica 1985.
[3] Greenfield 1986, 1988, 1989, 1991, 1999a, 2001, 2005.
[4] Govedarica 1985.

III. Site description

The Glasinac plateau in southeast Bosnia (altitude 850-880 m) is over 1000 km^2 in size. It is situated between the large mountain massifs of *Romanija* and *Devetak*, to the west and north, respectively. The region is bounded by the mountains overlooking the Drina and Prača Rivers in the east and south, respectively (Fig. 1).

Fig. 1. *Map of Eastern Bosnia, Glasinac Plateau, showing location of Kadića Brdo* (based on Bertić 1988: 35). *Insert shows location in relation to Sarajevo.*

The site is located on a small natural rise overlooking the surrounding countryside (Fig. 2,a.b). It strategically dominates the valley of the river Bioštica. The settlement is built on the elongated cliff-edge, loosely connected in its western part to the neighboring massive (alt. 785). The eastern side of the gradina is rocky and falls precipitously towards the river. The other three sides of the settlement were fortified by a massive stone wall and dominate a small plateau between the gradina and the neighboring mountain to the west. The entrance onto the plateau, in the southern corner, was flanked by a stone and earth construction resembling a tower. The area within the walls of the settlement before the excavation was flat and covered with grass. Its shape was semi-circular, with dimensions of 75 m in length and 33 m in wide at its widest in the center.

A. Spatial characteristics of the site

Five sectors (large excavation areas) were opened during these field seasons in different parts of the site to examine its spatial characteristics (Fig. 3). Sectors I and III appears to be largely composed of domestic activity areas (Fig. 4). Sector I is the largest excavated area. Sectors II and IV investigated the fortification system of the site. Sector II cuts across the surrounding fortification walls (Fig. 5), while Sector IV investigates what was probably the guard tower overlooking the probable entrance to the site. Sector V is thought to be the High Place, a locus for ritual activities. No faunal remains were recovered from two of the areas (Sectors 4 and 5). This report summarizes the data from the other three sectors (I-III).

The size of excavation in the various sectors differed quite considerably. The standard trench size was a 4x4 m area (called quadrats). The first sector consisted of twelve quadrats, the second sector contained two quadrats, the third sector contained four quadrats. It is not surprising that the largest variety and count of species from both Horizons 1 and 2 is from sector one because of its large size. Any future comparisons between areas must control for the relative size of excavation areas.

B. Culture history

The site was excavated following the natural stratigraphy. As a result, it has been possible to group the various deposits into a series of temporally distinct units. The data are organized into eight major temporal categories for this analyses based upon the stratigraphic analysis of the settlement, taking into account the mixing processes mentioned above:

Fig. 2. *Photographs of site and valley:*
a. *View of site from mountain top to the west.*
b. *View of valley beneath site and town of Knežina in distance. Photograph taken from site. Facing northeast.*

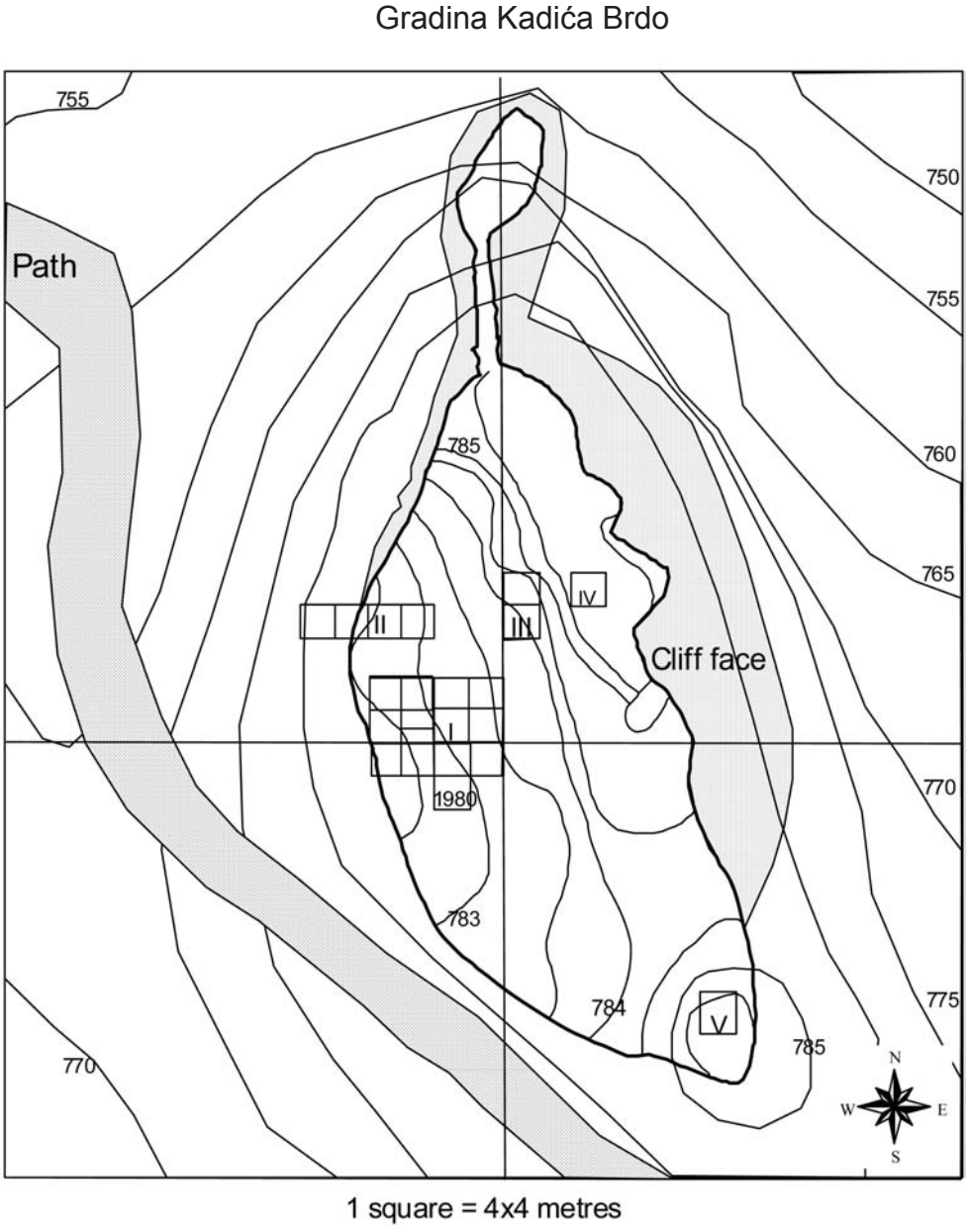

Fig. 3. *Map of site, showing terrain and excavation areas. Redrawn based on Govedarica* (1988: 85) *and various field maps of HG.*

Fig. 4. *Photograph of Early Iron Age levels, sector I. Reprinted from Govedarica and Babić* (1992, Fig. 6).

Fig. 5. *Photograph of top of Early Iron Age fortification wall, sector* II*, trenches* (sonda) SIV/ZIV-V*, facing south, wall* (bedem) *and cultural horizon* I.

- Horizon I - this represents mixed deposits from the EIA and LIA, likely including some cultural deposits (Greek – late 5th century). Nothing later than the Iron Age was found on the site, until the First World War (when it was cut by slit trenches and was a gun emplacement position).
- Horizon II - this represents pure deposits from the Early Iron Age mixed with some LIA deposits. This horizon appears to represent the foundations of EIA houses that eroded off the mound before Horizon 1 was deposited.
- Horizon III (EIA upper) - this represents mainly Early Iron Age deposits, with a few intrusions from the LIA. This horizon may represent the collapse of the Horizon 4 EIA houses;
- Horizon IV (EIA lower) - this represents pure deposits from the Early Iron Age. It consists of mostly house foundations;
- Horizon V - this represents pure deposits from the LBA;
- Horizon VI - this represents pure deposits from the Eneolithic. The ceramic material shows strong affinity towards the Kostolac-Vučedol culture types;

There may have been two distinct major EIA occupational horizons, with the earlier represented by Horizons III and IV and the later represented by Horizon II.

- Horizons I-III - this represents mixed deposits of the EIA and LIA;
- Horizons II-III - this represents mixed deposits from the Iron Age;
- Bronze Age – Later Bronze Age deposits were found at the end of the 1990 field season. Unfortunately, they are not represented in this analysis since the bones were lost during the war.
- Unknown Provenience- this represents the plow zone and other deposits that could not be specifically associated with a particular phase.

The top two cultural stratigraphic horizons (I-II) were mixed temporally. They contained ceramics from the Eneolithic through the LIA period. They were formed through the erosion and conflation of the upper horizons of the site. However, most of the ceramics were from the end of the LBA and beginning of the EIA, and were very similar to the materials in horizons III and IV.

The middle horizons from the site (III-IV) are composed of pure EIA materials. They are the best preserved at the site. The preserved remains included palimpsest of ash and charcoal deposits, and numerous bases of posts for supporting wooden structures on the sloping terrain. These were found dispersed throughout the center of the site.

The situation with respect to the Eneolithic deposits is different. The excavations were just beginning to delve into these deposits at the site when they were forced to stop. As a result, a much smaller quantity

of Eneolithic faunal material was recovered (n =111), all of which derive from the 1980 test trench.

C. Bone recovery procedures

The author was invited to analyze the zooarchaeological remains and to direct a systematic recovery system (including dry sieving and flotation) at the site. Due to limited funding and time-constraints, a sampling scheme was decided upon. Three types of collection systems were employed at the site: hand-collection, dry sieving, and wet-sieving.

In the upper disturbed horizons, all remains were collected in the trench by hand. In the lower preserved horizons, all three types of recovery systems were employed. In most trenches, the remains were hand-collected. However, large quantities of sediment from each horizon of each trench were passed through a wet-sieving and flotation tank built at the edge of the site (Fig. 6). This sampling was designed to correct for any spatial characteristics in the sample. The heavy fraction was collected on superimposed 3 mm and 5 mm screen meshes in the center of the tank. These were separately bagged for eventual examination. Unfortunately, this never took place due to the interruption of field research. The bags were stored with the rest of the fauna that have since disappeared.

During the 1987 and 1988 field seasons, a 4x4 m trench (SII/ZII) was chosen as a control for systematic recovery. All sediments from this trench were dry sieved with a 1 cm sq. screen mesh (Fig. 7).

During the 1990 field season, dry screen meshes were placed over the wheelbarrows and all of the sediments were sieved and remains from all trenches were systematically collected. This last addition to the sample, however, was lost during the war. As a result, most of the artifacts and bones at the site were recovered through hand-collection in the trench and as the sediment was deposited on the back-dirt piles. Few remains of medium or large mammals were missed during the hand-collection process. The back dirt piles were frequently examined once the excavation was beneath the plow zone in order to control for loss of bones through careless collection. Few bones were found during examination of the back dirt.

In general, the larger and more visible fragments of bone were generally collected by hand in the trench. In the sieved control trench, the hand-collected bones were then put into the same bags with the dry sieve-recovered bones. As a result, the two sub-samples cannot be distinguished. The bones from the wet-sieves and flotation were separately bagged for analysis. Bones were placed in separate bags to minimize damage caused by impact from heavier artifacts during transport from the site to the lab.

Fig. 6. *Photograph of flotation crew - Rachael Greenfield, Haskel Greenfield, and unidentified worker* (right to left).

Fig. 7. *Photograph of sieve on top of wheelbarrow.*

Temporally, there is some control over the EIA remains since they were dry-sieved and analyzed. The Eneolithic remains were entirely hand collected, so this bias has been taken into account in the discussion of bone attrition (below).

IV. Method of analysis

The faunal data from the 1980, 1987-88 field seasons was collected, identified, and quantified by the author during and after the field seasons. The faunal remains described in this report derive from a sequence of temporally differentiated deposits spanning from the Eneolithic to the Late Iron Age (Tab. 2). It was, however, often difficult to assign the faunal remains to specific time periods due to mixing of the upper levels from a variety of sources (erosion, prehistoric construction, rodent action, and excavation technique). Further, the excavators encountered several problems correlating the distinct stratigraphic horizons in the settlement with the chronology established for the region. The regional chronological sequence is based almost entirely upon materials recovered from mortuary contexts.

The remains from Horizons I and II were completely analyzed by the author while in the field in 1987-90, but those from the lower horizons (in particular, IV) were never finished due to the war. The zooarchaeological data from the various horizons will be separately presented. The material from Horizons V and VI were analyzed in 1987, since they were excavated in 1980. Even though this report is based on data of the author that was salvaged before the war, it may change dependant upon locating the excavation archives and their subsequent analysis. The goal of this paper is to be able to make some information available.

A. Identification

Each bone was separately identified to as fine a taxonomic level as was possible (e.g. size category, genus, species). The bones were identified with the aid of a combination of the author knowledge, a small comparative osteological sample, and several standard osteological atlases.[5] The biggest identification problem was the difficulty of distinguishing sheep from goat (Caprine). Every attempt was made to distinguish between them, including the use of clear morphological criteria and measurements were occasionally helpful (breadth and depth of metacarpal distal condyles). However, the vast majority of Caprine remains could not be identified to such a fine taxonomic level.

[5] E.g. Schmid 1972; see extensive bibliography in: Greenfield 1986.

Where mammal bones could not be assigned to a particular genus/species, they were assigned to several size-classes: Large mammals - similar in size to cattle, red deer, and horse; Medium mammals - similar in size to domestic pigs, caprines, and canids; and Small mammals - similar in size to hares or squirrels. Occasionally, fragments could be assigned more specifically, but still not to a specific taxon - red deer/cattle or sheep/goat/roe deer. Each is separately listed in the tables.

These less well defined taxonomic categories are important since many bone elements (e.g. ribs, vertebrae) could not be confidently assigned to the species level. It is important to recognize that missing elements may have been assigned to the size categories rather than specific species. Otherwise, the significance of the presence or absence of certain categories of data may be skewed.[6]

Specimens were identified with respect to a number of other criteria – element (e.g. humerus), part of element (e.g. distal end), side of the body, age at death, sex, size of fragment, pathology, tools, ornaments, burning, etc. Also, any evidence for and postmortem deformation was identified (e.g. weathering). Each of these variables is discussed in detail in Greenfield (1986).

B. Quantification

Quantification of bone assemblages has been the subject of numerous debates.[7] Several techniques have been proposed, but only two are used for assemblages in the Balkans: number of individual specimens (NISP) and minimum number of individuals.[8] MNI is a poor measure of taxonomic description.[9] Only NISP counts are given here due to the large size of the assemblage and the well-known affect of sample size on quantification procedures.[10] There are several reasons why NISP has been chosen over more complex, albeit more common statistical indexes among faunal analysts such as *minimum number of individuals* (MNI). The analytical criteria for calculating MNI's as practiced by zooarchaeologists is not universal. Not only are there are no set criteria, but the criteria used in various analyses are rarely specified in publications. This leads to the questionable results since it is not certain how the MNI's were calculated. The MNI can be an outcome of the composition of the data set or the choice of analytical criteria. Some zooarchaeologists may count 125 left humeri as 125 individuals, while others would take into

[6] Lyman 1994.
[7] See Grayson 1984; Reitz and Wing 1999.
[8] MNI - cf. Greenfield 1986, 1991.
[9] Grayson 1984, 90.
[10] Cf. Grayson 1984; Gilbert, Singer and Perkins 1982.

account the number of distal versus proximal ends. Others will include the depositional context and micro-stratigraphic relationships between bones. Others will include information on sex, age, pathology, etc. in an effort to find the closest approximation to the "real" world.[11] Since there is no "universal law" with the use of MNI, and if an analyst does not specify how they are using the method, the MNI is not a good indicator of taxonomic abundance. A second issue with calculating relative abundance using MNI is the definition of faunal *aggregates*. Since excavation methods differ between sites and problems always arise as to the possible mixture of deposits and the defining of micro-strata, any attempt to create a MNI statistic will always be flawed ultimately resulting in an inaccurate portrayal of the sites faunal assemblage.[12] Further, almost no zooarchaeological analyses utilize MNI for the various other statistics employed in the analyses – e.g. age, sex, etc. It is largely used for relative abundance of taxa, alone.

NISP in this study has been altered (and controlled for) by the number of articulations that could be identified on the bone, and the number of the fragments that a single element breaks up into. Therefore, if three teeth belong to the same mandible, then the NISP would be one and not four. If four fragments of bone appeared to come from the same element, this would be recorded as one element and not four. Therefore, some of the bias that results from the use of NISP [13] is avoided.

Articulations are accounted for in the following way: when articulations between bones or fragments were recognized, they were analyzed as belonging to the same individual and quantified as equal to one specimen regardless of the number of bones that were present. Therefore, each separate specimen or group of articulated specimens was quantified only once. No whole or partial skeletons were found in the assemblage. A very small part of the sample was either articulated or fused (n=214) with other bones in the entire sample (1.06% of Total), and many of these represent fused specimens (e.g. proximal radius and ulna of goats – Tab. 3).

Two conventions are employed in describing the composition of the vertebrate faunal sample below. First, percentages are commonly rounded off in the text, and therefore will not coincide precisely with the numbers given in the tables. Second, indistinguishable sheep (*Ovis aries*) and goat (*Capra hircus*) remains are described under the heading of Ovis/Capra, as the difficulty in distinguishing the two species in paramount in faunal identification. All three of these categories (sheep, goat, Ovis/Capra) are also described under a separate category termed Caprine. These terms

[11] Bökönyi 1970; Grayson 1984.
[12] Grayson 1984, 91.
[13] As outlined by Klein and Cruz-Uribe 1984, 24.

are used to distinguish between identified, unidentified, and all the sheep and/or goat remains.

In the discussion of the data, below and in Tab. 6, several types of measures were used. Each type of quantification was used in a specific manner. The Number of Identified Specimens (NISP) was used for quantifying the relative proportions of the different taxa, and for the analysis of most of the variables (e.g. ageing, modification, etc.). Number of fragments represents the number of articulations combined with the NISP. This was used in analysis of size classes and unidentifiable material because there were not any observable articulations. In effect, they were the NISP's for these classes of data. Percentages for the representation of the different taxa are given only with respect to the identified taxa, excluding rodent and human remains. For lack of a better term, these are referenced in the tables under Food Taxa.

C. Curation

The 1980 sample was stored in a room at the Academy of Sciences in Sarajevo. The 1987-90 bone assemblage was stored in a shed on a farm near the site. These have now been lost due to the war. One or two boxes were brought to Istraživačka Stanica Petnica, near Valjevo for analyses. These were left there (since it was impossible to return the material to war-torn Sarajevo) and are stored in their zooarchaeological collection. A small number of specimens were removed to the University of Manitoba for more detailed analysis. The identification of the birds, micro-fauna, molluscs, and other partially identified specimens is incomplete because they were lost during the war prior to their fuller analysis.

Most of the documentation of the excavations was stored in Sarajevo. The documentation has in the meantime been lost or destroyed by the war and the (analyzed and unanalyzed) bone remains lost.

V. Taphonomy of sample

A number of variables have been identified as sources of assemblage attrition or taphonomy. These help us to understand how much of the assemblage might have been destroyed prior to analysis. These include recovery methodology, soil conditions, weathering, burning, gnawing, butchering, and tool and ornament production. In this section, each will be discussed for the site as a whole.

A. Recovery Methodology

The remains were collected mostly by hand. One trench was systematically dry-sieved and this can provide a partial control on what might have been lost in the hand-collected sample. The wet-sieved remains were lost with the rest of the unanalyzed sample. As a result, while attempts to control for differential collection of remains were made, the data were lost during the war. Hence, it is likely that the remains of smaller and/or younger animals were not collected as systematically as those of older and/or larger animals. Therefore, there are likely analytical problems deriving from differential recovery due to bone size. This is a common problem in the region.[14] It is difficult to reconstruct the ancient economy and proportionate contributions to the diet by each of the species with such samples.[15] In this analysis, the data from both the hand-collected and dry-sieved samples have been merged and are not separately analyzed.

A good example of the level of data that were lost is the fish scales. Large quantities of fish scales were recovered during the flotation, but were lost in the fighting. This indicates that fishing occurred even at highland sites.

B. Soil Conditions

Soil pH readings were taken during excavation. In general, they ranged from 5.5 to 7.0 pH. The soil pH was not a major factor in bone attrition. The sediment was mixed with a substantial quantity of ash and charcoal, which may have reduced the effect of the more acidic soils from the region.

C. Weathering

Kadića Brdo is found in a sub-alpine climatic zone, at a very high altitude. The site is subjected year-round to extensive rain, ice and snow conditions, leading to expectations of a highly fragmented bone sample. Furthermore, there was extensive erosion of remains in the uppermost horizons.

The assemblage was analyzed with respect to weathering through the identification of various features on each bone. Different levels of weathering on the bones were noted. Bones were coded as to whether they looked fresh, with little or no discoloration; or were weathered (slight weathering - bones were lightly discolored, and the surface was not pitted with only slight cracking; medium weathering - the compact cortical surface was pitted, lightly eroded, and cracked; heavy weathering - there was major destruction of the cortical surface so that the cancellous bone was extensively exposed, or the bone was heavily cracked).

---

[14] Greenfield 1986, 1991; Payne 1985.

[15] Payne 1972; Lyman 1994.

In contrast to expectations, preservation was very good at the site (Tab. 4). Most of the bones had light weathering (81.8%). This did not change between periods, with the degree of preservation being relatively equal.

Changes in frequency between the different horizons are another situation (Tab. 5). The percentage of lightly weathered increases with depth as one moves downward from Horizon I to IV, from 82, to 81, to 87, to 94%, respectively. The small quantities in horizons V and VI are not included because they skew the results. This is largely a byproduct of proximity to the surface and the effects of erosion and exposure to freeze and thaw processes. The bones from the upper two horizons (I-II) were in poorer condition than those from the middle horizons (III-IV).

D. Gnawing

The percentage of canid (dog) or rodent gnawed bone is relatively low (Tab. 6). Overall, only 3.7% of the assemblage had any evidence of chewing. This varied dramatically between the EIA (3.5%) and the Eneolithic (7.7%). A few showed evidence of having been digested and defacated (n=9). Gnawing by rodents is extremely limited, but is more pervasive with dogs. Dogs are obviously an important taphonomic agent at the site.

E. Burning

A large percentage of the assemblage was burned (NISP: 1899; 9.5%). Most assemblages in the region indicate a much lower percentage of burned bone.[16] It could be construed that this is due to the fact that the settlement was burned down during its destruction. However, there were palimpsests of ash deposit throughout the domestic area. These appeared to be the dumping of domestic food production debris beneath the houses, which were slightly raised on the sloping terrain within the walls. The best evidence for the raising of houses was the numerous stone cassettes that encircled the post holes of the houses (Fig.8).

F. Tool making

A very small percentage (83 definite tools and 44 possible tools; for a total of 0.64% of NISP – Tab. 7) of remains showed any evidence of having been made into tools or ornaments. Based on preliminary descriptions of the tools, since none were extensively analyzed prior to the advent of the war, none were clearly ornaments. It is quite interesting that the

[16] Usually in the range of 3-7% - Greenfield 1986, 1991, n.d.

Fig. 8. *Photograph of stone cassettes to hold wooden posts for raised floors of houses on sloping terrain. Sector Ib, 1 cultural horizon* (kulturni sloj)*, 3rd excavation level* (otkopni sloj)*, base of baked earth* (dno pečene zemlje)*, viewed from north.*

frequency of tools is so low in comparison to earlier periods.[17] The advent of iron metallurgy had a significant effect upon the use of bone for tools. In essence, tool making cannot be considered a significant source of bone attrition at the site.

Another way of tracking the frequency of tool or ornaments is by examining the amount of use wear polish on bones. Even very fragmentary remains of tools or ornaments can be identified, even when the other clearer indications are not present. As with the more definite or possible bone tools, the category of polished remains is also very small (n=105; 0.53% of NISP – Tab. 8). Of these, only 10 were not also identified as definite tools or possible tools. It is interesting to observe that not all tools were polished.

G. Butchering

Very few remains show any evidence of butchering. Only 339 NISP for the entire assemblage (1.7% - Tab. 9) or 198 from the pure EIA deposits (1.76%) showed any evidence of butchering. Most of these were slicing

[17] Greenfield 1986, 1994, 1996; Greenfield and Fowler 2003, n.d.

marks (n=274; 80.83% - Tab.10), or slice and break (n=39; 11.50%). Very few were recognizable as chop marks (n=24; 7.08%). One of the characteristic changes that occurred with the transition from a stone to a metal economy is that the frequency of butchering marks on bones dramatically declines.[18]

H. Bone Fragmentation

To assess the state of preservation of the sample, the remains were analyzed according to the size of fragments recovered. In the first place, there is little likelihood that fragmentation could have been affected by transport of material from the site. All of the analyses (except for the 1980 sample) took place at the field lab constructed next to the site. Bones were also separated from ceramics and other heavy artifacts in the trench and placed in separate bags.

When the assemblage is considered in general terms, most of the remains were very fragmented - less than a quarter of their original whole bone size (76.73% - Tab.11). Surprisingly, the next largest group was whole bones (10.31%). It is very unusual to have such high frequencies of whole bones. The third largest group is between one quarter and less than a half in size (8.64%). The fourth group is one quarter to less than a half (3.29%), followed by three quarters to less than whole (1.03%). Very few were broken during recovery (n=13). In most cases, the smallest group is those that were found whole. For example, at Megalo Nisi Galanis, they were only 2.48% of the NISP. This is a remarkably large number of whole bones for Neolithic and Bronze Age sites.[19]

VI. Period by period analysis

A. Overall sample frequency

A total of 19,990 NISP (Number of identified specimens) were counted at the site, with slightly higher number of fragments (20,122 – Tab. 1 and 2). Most of the bones derive from the pure EIA horizons (III-IV – 11, 277 or 56%), with the Mixed Iron Age levels representing the second most common category (42.85% of NISP). The Eneolithic is represented by very small quantities of remains (n=13).

The level of taxonomic identification is an important indicator of the quality of the recovery during sampling, as well as preservation. The percentage of bones that were identified to a high (genus or species level) is

[18] Greenfield 1999b, 2000.

[19] See discussions in Greenfield 1986, 1991.

relatively low for the assemblage as a whole (36%) and similar for the EIA material (37.8% - Tab. 12). This is similar to sieved assemblages, but is much lower than hand-collected assemblages.[20] For example, Bukovačka Česma, a hand-collected assemblage, had a fine level of identification rate that stood at 57.7%. The rate of the medium level of identification (i.e. size-class) is relatively constant between the assemblage as a whole and the EIA level, and is similar to other sites (36.7%). It was 36.6% at Bukovačka Česma.

Many of the fragments relegated to these categories were ribs, vertebrae, and sundry other fragmentary remains that are normally difficult to identify to a higher taxonomic level. The percentage of cranial, rib, and vertebral fragments was greater among these than among the finer levels of taxonomic identification (Tab. 13). The percentage of ribs is dramatically higher in the medium and large sized mammals than among the fine taxonomic levels of identification. They are almost absent among the unknown mammals, which are relegated to very fragmentary remains.

The difference between sieved and unsieved assemblages is typically in the higher frequency of unidentifiable fragments, which were 27.3% at Kadića Brdo. At Bukovačka Česma, very few bones were completely unidentifiable (5.6%). The high rate of unidentifiable and lower rate of identifiable fragments from Kadića Brdo is a strong indication of the high rate of recovery, even though most of the assemblage was hand-collected.

B. Domestic vs. wild

In general, the frequency of domestic remains is extremely high. For the entire site, 91% of the fauna is composed of domestic taxa. This changes only slightly for the EIA (92.7% - Tab. 14). It drops slightly again, for the Mixed Iron Age (89.5%), and continues to drop for the Eneolithic (84.6%) and the Mixed Eneolithic-EIA deposits (80.7). But the validity of the percentages of the last two sets of deposits may be biased by their very small sample sizes.

The percentages do not change very much when broken down by horizon (Tab. 15). Horizons I and II are very similar (89.8 and 90%, respectively). Horizon III has a slightly higher frequency (93%). This is similar to the other EIA horizon, IV (92.7%). The Eneolithic horizons, V and VI have lower frequencies of wild remains (75 and 84.6%, respectively), although the numbers are too small have much statistical validity. The point of this exercise is to demonstrate that the economy of Kadića Brdo was extremely heavily weighted toward domestic livestock. Hunting was an insignificant activity, in terms of the quantity of material that it pro-

[20] Greenfield 1986, 1994, 1996; Greenfield and Fowler 2003, n.d.

vided. It may have remained important in terms of providing tools, skins, and other items.

C. Temporal analysis of EIA remains by taxon

The combined EIA material, from Horizon III and IV, will be summarized in the next section (Tab. 9). Each taxon will be separately described. The differences between Horizons III-IV and the more indeterminate Mixed Iron Age material from Horizons I-II are insignificant. The percentages in Tab. 16 include only those that could be considered domestic or wild. They exclude the not applicable (humans and rodents) and those of an unknown state of domestication. This is to provide some sense of the relative importance of these taxa to the economy.

The Eneolithic (Horizons V and VI) are not discussed here because of their insignificant numbers, but the data are available in the tables. It is expected that the frequencies of small taxa, such as rodents, birds, and fish would have been much higher if the water-sieved material had been included in the analysis.

1. Domestic taxa

Caprines - The most common taxon (genus and species level of identification) was the category identified above as Caprines. These include both sheep (*Ovis aries*) and goats (*Capra hircus*), as well as the more indeterminate Ovis/Capra specimens.

Sheep (n=356; 8.8%) were than twice as common as goats (n=147; 3.6%), suggesting that they were more important in the local economy than goats.

The vast majority of Caprine remains fell into the indeterminate Ovis/Capra category (n=1638). Ovis/Capra represented a total of 40.8% of all bone fragments identified to a potential food taxon.

When the sheep, goat, and Ovis/Capra remains are combined into the "Caprines combined" category, they clearly dominate the entire assemblage (53.3%). This quantity declines in the mixed Iron Age to a total of 43.2%.

Bos taurus – The next most common group is domestic cattle. A total of 915 NISP of domestic cattle were identified, representing 22.8% of the identified taxa. A similar fraction is present in the Mixed Iron Age deposits (29.2%). They dominate the Eneolithic levels (76.9%) because of the nature of collection strategy during the 1980 campaign (see discussion above) and the statistic cannot be used as a measure of subsistence importance.

Sus scrofa dom. – The third most common taxon is that of domestic pigs. They are represented by a NISP of 614 (15.3%). Similar frequencies of pig remains are found in the Mixed Iron Age deposits (16.2%)

Canis familiaris – Domestic dogs are the fourth most common domestic taxon (n=49; 1.22%), but were ranked sixth in the overall assemblage. They are clearly small to medium sized dogs, similar to those found in the region today (see measurement appendix). There is no evidence of wolf (*Canis lupus*) in the assemblage.

Equus caballus – Domestic horse is poorly represented at Kadića Brdo. There are only 5 NISP (0.12%). It is the lowest ranked among domestic taxa, and is tied for twelfth place with brown bear. This was unexpected given the supposed importance of the horse in warfare and control of the region during this period.

2. Wild taxa

Cervus elaphus – Red deer is the most common wild taxon (n=155; 3.86%), but is ranked fourth overall in frequency.

Capreolus capreolus – Roe deer is the second most common wild taxon (n=60; 1.49%) and is ranked fifth overall.

Castor fiber – Beaver are present in small but significant numbers (n=17; 0.42%). They are ranked third among wild and seventh in overall importance.

Sus scrofa fer. – Wild boar is the ranked fourth among wild and eighth overall (n=16; 0.4%).

The remainder of taxa, include in ranked order birds (Aves sp.), freshwater bivalves (*Unio* sp.), hare (*Lepus europaeus*), brown bear (*Ursus arctos*), aurochs (*Bos primigenius*), and fish (Pisces sp.). These contain less than 10 NISP, respectively.

3. Comparison with other contemporary assemblages

The only comparable results come from the excavations at the EIA settlement of Pod in western Bosnia[21] and Gradina.[22] However, due to the differences in recovery techniques, there are profound differences between the samples. There are so few remains from Boessneck and Stork's study and so little information on recovery techniques that it is difficult to judge their overall statistical validity. This study was conducted in the days before taphonomy or assemblage attrition was appreciated.

In the more recent study of the bone remains from Pod[23], the frequencies of remains are also very different than found at Kadića Brdo. Cattle (46%) and pigs are more common (18%), while Caprines are present in far lower frequencies (30%). Rather than simply assuming that this difference is a result of subsistence differences between the two sites, it is more likely due to the use of traditional use of hand-collection techniques. This type of recovery strategy results in a selective bias in assemblages

[21] Sachenbacher-Palavestra 1986.
[22] Boessneck and Stork 1972.
[23] Sachenbacher-Palavestra 1986.

in favor of larger animals and the larger bones of smaller animals.[24] Personal communication with the excavator of the site (Borivoj Čović) confirmed that animal bone collection was not a priority and was conducted on a haphazard basis. This problem clearly plagues Sachenbacher-Palavestra's study.

VII. Production and exploitation strategies at Kadića Brdo

(Authors: Haskel Greenfield and Elizabeth Arnold)

The best data for determining production strategies comes from mandibular and loose tooth eruption and wear information. The data below are summarized from analyses conducted with Elizabeth Arnold. The analysis includes only the data from the pure Early Iron Age levels. The method of analysis and data are described in detail in Arnold (2001), Arnold and Greenfield (2004) and Greenfield and Arnold (n.d.). They include both the uncorrected and corrected counts for calculation of mandibular tooth eruption and wear analysis, as well as suggested ages. Suggested ages are based on data from Grant (1975, 1982), Hambleton (1999), and Halstead 1985 (Tab.17).

A. Mandibular data

Seventy-two *Sus scrofa dom.* mandibles and loose teeth were recovered from Early Iron Age levels at Kadića Brdo (65 mandibles and 7 loose teeth). Twenty-three mandibles were unidentifiable to age, leaving forty-two mandibles and seven loose teeth in the final analysis (n = 49). Table 18 summarizes the age stage distributions of *Sus scrofa* remains from the Early Iron Age levels.

Fifty-seven *Ovis aries* mandibles (n=49) and loose teeth (n=8) were recovered from Early Iron Age deposits at Kadića Brdo. Ten mandibles were unidentifiable to age, leaving thirty-nine mandibles and eight loose teeth in the final analysis (n=47). Table 19 summarizes the age stage distributions of *Ovis aries* remains from the Early Iron Age.

Eleven *Capra hircus* mandibles (n=10) and loose teeth (n=1) were recovered from Early Iron Age deposits at Kadića Brdo. Three mandibles were unidentifiable to age, leaving seven mandibles and one loose tooth in the final analysis (n=8 – Table 20). Since these data were too small to be used on their own in the analysis, this sample was combined with the *Ovis/Capra* remains for the analysis (below).

[24] Lyman 1994.

There were a total of 254 mandibles (n=153) and loose teeth (n=101) of *Ovis/Capra* recovered from Early Iron Age levels at Kadića Brdo. Forty-two mandibles and four loose teeth were undeterminable to age, leaving 111 mandibles and 97 loose teeth in the final analysis (n=208). Tab. 21 summarizes the age stage distributions of *Ovis/Capra* remains from the Early Iron Age.

Sixty-six *Bos taurus* mandibles (n=36) and loose teeth (n=30) were recovered from Early Iron Age levels at Kadića Brdo. Eighteen mandibles and one loose tooth were undeterminable to age, leaving eighteen mandibles and twenty-nine loose teeth in the final analysis (n=47). Table 22 summarizes the age stage distributions of *Bos taurus* remains from the Early Iron Age.

B. Exploitation strategies

It is best to begin with domestic pigs since they are used for only their primary products and can be used as a control on the exploitation pattern of the other species. Domestic pig exploitation at Kadića Brdo (Fig. 9) yields a pattern broadly similar to those of the other sites. The highest mortality rate is between 2-7 months and 21-27 months. In addition, there are both very old and very young individuals at the site. The presence of the 0-2 month age class would indicate that animals are being birth at or near the site. The sex ratio was fairly well-balanced, but more weighted toward females (female: male - 55.3:44.7% - Tab. 23). Most of the males were culled as infants and juveniles (all except 1), while females were largely adults. This profile clearly indicates that the exploitation of pigs was for their primary products. The profile also indicates the lack of seasonal transhumant movement of pigs at the site. The presence of the earliest age groups (0-2 through to 7-14 months) indicates that herds were present in some proximity to the site during all seasons.

There were sufficient remains of *Ovis aries* recovered from Kadića Brdo to construct a harvest profile solely for sheep (n=47). This harvest profile (Fig. 10) shows a low mortality of the earliest age groups (0-6 months) followed by an extreme mortality of the 6-12 month age class. There is a slowing of mortality through the 1-2 year and 2-3 year age groups. There is a very low rate of oldest age groups (4-6 years, 6-8 and 8-10 years) in comparison to the earlier groups. However, this is due mainly to the complete absence of any *Ovis aries* remains from the 3-4 year, 6-8 and 8-10 year age groups. This harvest profile is visually very different from the combine Caprine profile (discussed below). The extreme mortality of the youngest age groups (0-1 year) is most similar to a strategy of milk production.[25] However, the balanced sex ratio of sheep remains (female:male – 52.5:47.5%) would argue against use of the herd for this

[25] Payne 1973.

single management strategy. As a result, the *Ovis aries* harvest pattern is seen to more fully conforms to Greenfield's (1988) expectations for a herd based on long-term stability and animal exploitation with a heavy emphasis on secondary products. The sample of remains identifiable to *Capra hircus* (n=8) was insufficient to construct representative harvest profiles. As a result, this sample was combined with the *Ovis/Capra* remains for the analysis (below).

The domestic Caprine harvest profile (Fig. 11) shows a very low mortality in the youngest age groups (0-6 months), followed by rapid mortality of age groups 6-12 months and 1-2 year, followed by a slowing in the 2-3 year, and a final very rapid mortality rate between 3-4 and 4-6 years. There is a very low rate of older age groups (6-8 and 8-10 years) in comparison to the earlier groups. There are no gaps in the youngest age groups (0 to 1-2 years). The sex ratio is different than with sheep. Sheep were fairly well-balanced (female:male – 52.5:47.5%), while the ratios become increasingly unbalanced in favor of adult females with goats (60.6:39.4%) and Ovis/Capra (76.5:23:5% - Table 23). The combined Caprine harvest pattern does not fit any of Payne's (1973) proposed models for exploitation strategies, but conforms to Greenfield's (1988) expectations for a herd based on long-term stability and animal exploitation with a heavy emphasis on secondary products.

The Caprine remains are not indicative of transhumance. The harvest profile shows the presence of all age classes, including the youngest, that implies a year round availability of the herds. This, in turn, suggests a non-transhumant movement and continuous culling of the animals, and residential stability throughout the year. It may be that at this later period, highland areas have developed enough to support year round residence of domestic herds through the production and storage of winter fodder and appropriate shelter available for the animals. This does not preclude the possibility that the bulk of the herd may have been moved in a transhumant fashion, while a part may have been kept year-round in proximity to the settlement.

The domestic cattle harvest profile (Fig. 12) indicates a very low mortality for the youngest age group (0-1 months), and complete absence of the 1-8 month age group. This is followed by a low mortality rate of the 8-18 and rapid mortality of the 18-30 month groups. The 30-36 month group is missing from the profile. There is a rapid mortality rate of the young adult group through to senile, although at a reduced rate from the previous age groups. The vast majority of adults were females (83.33% - Tab. 23). The majority of males were culled at younger ages (infant and juveniles). This harvest pattern does not fit any of Payne's (1973) proposed models for exploitation strategies. But, it conforms to Greenfield's (1988) expectations for a herd based on long-term stability and animal exploitation with an

emphasis on both primary and secondary products. Males were exploited for the primary products, while females for their secondary products.

The cattle remains from Kadića Brdo are extremely problematic in terms of investigating transhumant pastoralism. In a comparative

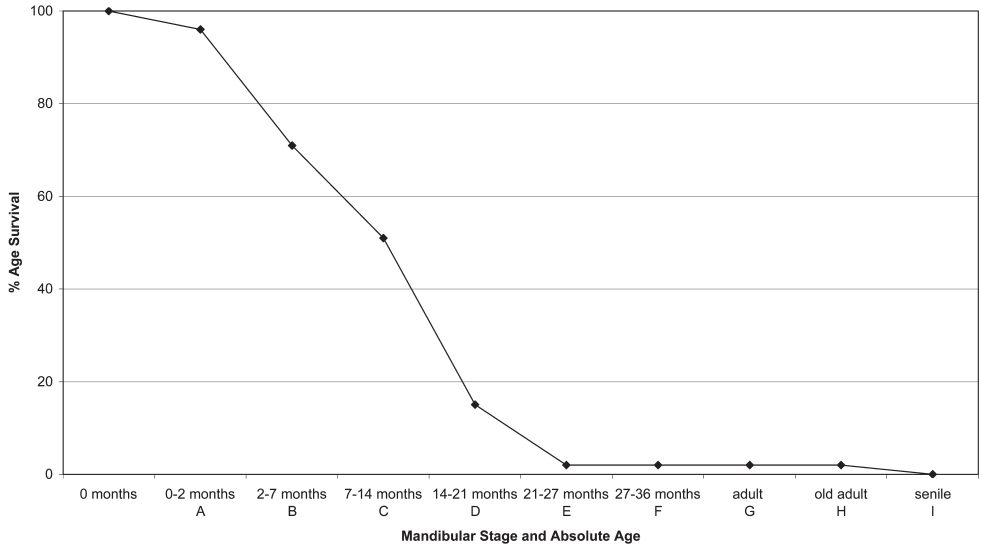

Fig. 9. *Harvest profile of* Sus scrofa dom. (domestic pigs).

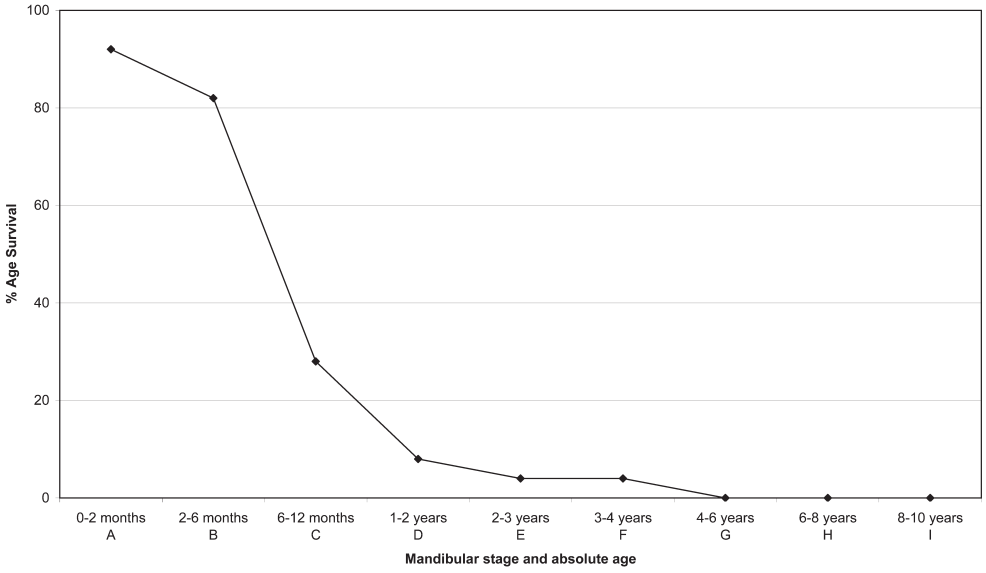

Fig. 10. *Harvest profile of* Ovis aries (domestic sheep)

study,[26] it is one of the largest sample sizes in this study, yet there is a significant gap in the age group distribution (1-8 months). This is exactly the age group that is expected to be present if there were indications of transhumance. Its absence is startling, to the say least, and difficult to

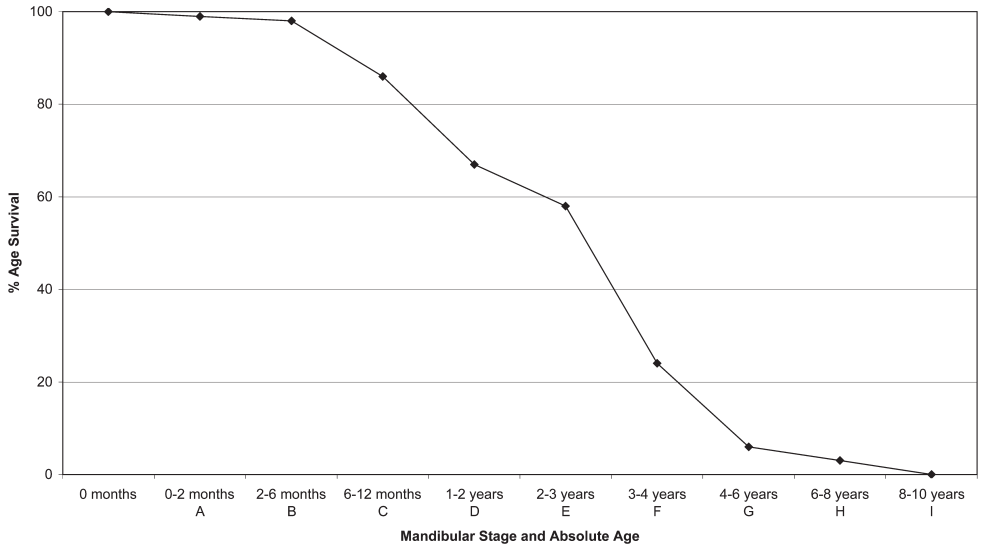

Fig. 11. *Harvest profile of domestic Caprines combined*

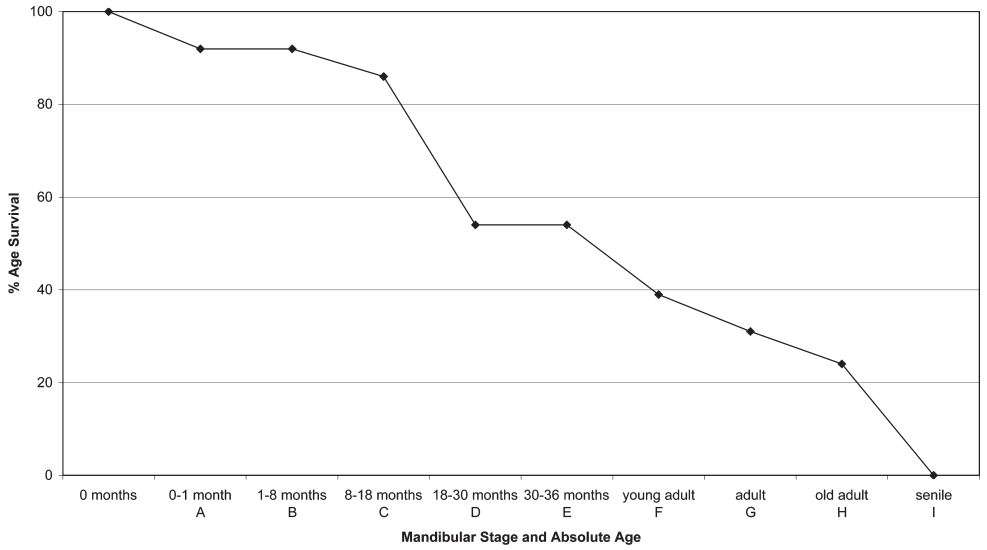

Fig. 12. *Harvest profile of* Bos taurus (domestic cattle)

[26] Arnold and Greenfield 2004; Greenfield and Arnold n.d.

explain in terms of simply transhumance. Such a pattern is found in very unpredictable climates and marginal environments, such as existed in the high mountains of eastern Bosnia (where Kadića Brdo is located). In such environments, herds often tend to pursue a herd management style that minimizes risk. Part of this strategy is to keep as many animals alive as possible. The consequence would be minimal harvesting of veal.[27] This is supported by the absence or near absence of individuals in most of the immature age groups and the high rate of mortality among adults. This is probably the best way to interpret the harvest profile.

C. Transhumant pastoralism and incremental tooth structures

While the tooth eruption and wear data were equivocal in terms of indicating transhumant pastoralism,[28] other techniques provide clearer indications. In this case, it is possible to more clearly identify the season of culling for domestic animals by examining incremental structures such as dental cementum in teeth.[29]

The archaeological thin sectioning sample consisted of ten teeth. Of these, the slides of four teeth were unreadable. Of the six remaining teeth the number of increments counted (by both readers) agrees with the age estimates obtained from tooth wear and eruption. The nature of the final increment was only determinable on four of the readable slides (Kadića Brdo Samples #2, 4, 6 and 10 - Fig.13,a- d). Each of the animals was slaughtered during what is determined to be a growth zone. Kadića Brdo Sample #4 (Fig. 13,b.) provided the best reading with the highest degree of confidence from both readers and indicates the final zone is a growth zone. This would indicate that it and the rest were slaughtered during the warm months. None of the readable samples indicated a cold season slaughter.

All the readable slides from the highland site of Kadića Brdo show a growth zone as the final increment. If involved in the transhumant movement of herds, the Kadića Brdo sample would be expected to show only a summer occupation, which it does. As such, while the sample from Kadića Brdo appears to conform to the hypotheses put forth in this investigation, it is severely limited by the lack of complementary lowland sites from the same or earlier post-Neolithic periods. Additionally, since Kadića Brdo is an EIA site (and the highlands had been colonized beginning with the Eneolithic), it is possible that colonization of the highlands has increased sufficiently for year-round settlement and herd management in

[27] As represented by the immature age groups –Arnold and Greenfield 2004; Greenfield 1988; Redding 1984

[28] Greenfield 1999a, 2001.

[29] Arnold and Greenfield 2004; Greenfield and Arnold n.d.

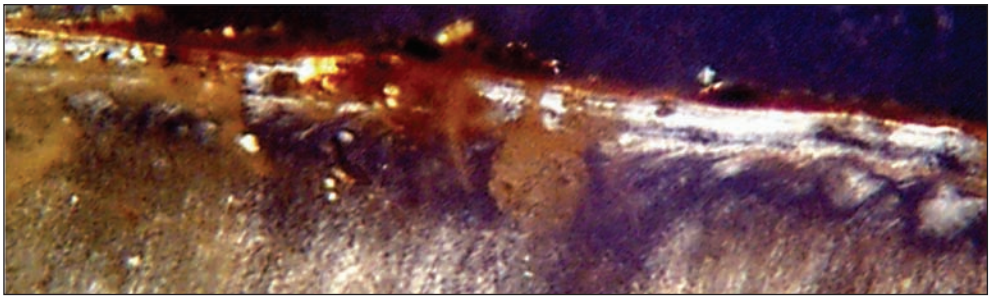

Figure 13a. *Archaeological thin sectioning sample* (Kadića Brdo sample #2)

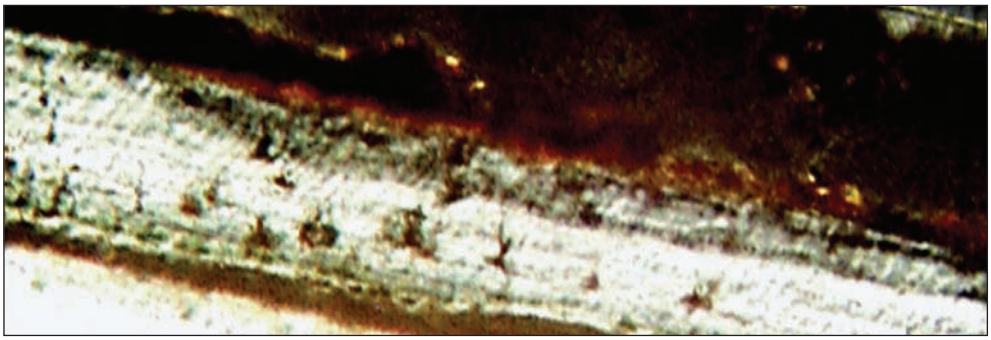

Figure 13b. *Archaeological thin sectioning sample* (Kadića Brdo sample #4)

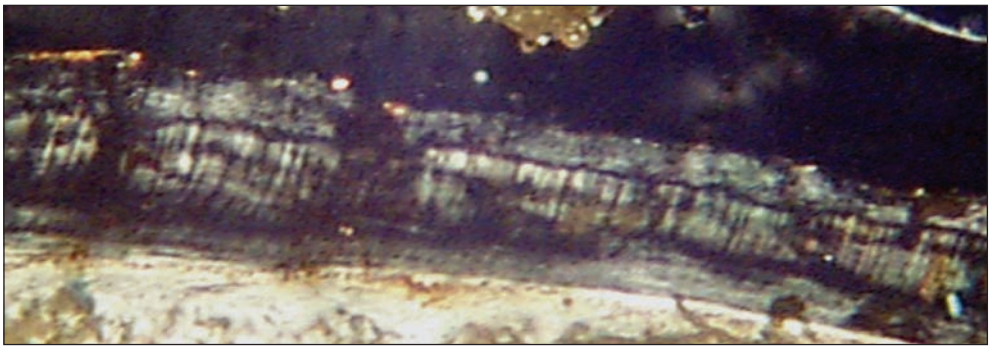

Figure 13c. *Archaeological thin sectioning sample* (Kadića Brdo sample #6)

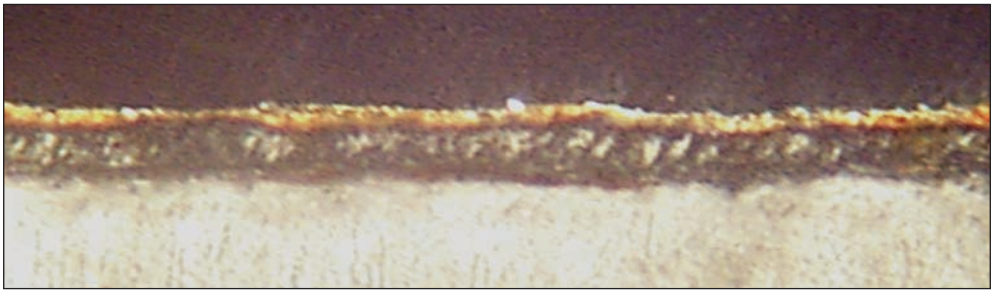

Figure 13d. *Archaeological thin sectioning sample* (Kadića Brdo sample #10)

these areas by this time. However, if this was indeed the case, one must query as to the lack of any teeth showing a winter occupation. Overall, it would seem that the data from Kadića Brdo indicates the absence of Caprine herds from the site during the cold half of the year, implying the presence of transhumance.

VIII. Conclusions

Kadića Brdo is the first systematically excavated settlement of the Glasinac culture. As a result, there is little comparative material with which to evaluate the results. Nonetheless, some results are clear.

Even thoug zooarchaeological assemblages such as this can increase our understanding of Early Iron Age subsistence strategies, it is not an easy leap from bones to human behavior. The assemblage exhibits some evidence for attrition, which may distort reconstructions of behavior. This is an extremely large, well-preserved, and reasonably well-collected sample. There is little evidence of assemblage attrition, which makes it a very good sample for reconstructing the economy of the settlement.

The differences between the various Iron Age horizons were minimal indicating little change over time during the Iron Age. The remains from Horizons I-IV are similar in terms of types and quantities of species represented. The major differences have more to do with proximity to surface and differential destruction due to weathering than to any changes in the settlements economy. The Eneolithic remains were too few to make any substantive statements.

The contribution of wild species is negligible in terms of percentages. Yet, they were probably important as occasional special foods for special occasions, for fur, tools, ornaments, etc. It was surprising to come across such strong evidence for fishing in a highland settlement, however.

Domestic animal production strategies varied according to the species. Pigs were used for their primary products (meat, hide and bone). Cattle and Caprines were used for both their primary and secondary products (milk, wool, and traction). The importance of wool and milk production at the site is corroborated by the presence of a great number of spindle whorls (of a variety of different shapes) found at the site. Their existence points undoubtedly to spinning and weaving of wool. Some of the ceramic types (such as sieves) were also probably used in the preparation of milk products.

It is clear from the cementum study that Caprines were probably moved in a transhumant pattern. All of the Caprines in the cementum analysis sample were killed during the warmer half of the year. None were either present and/or killed during the colder part of the year. This

would indicate that the animals were probably moved out of the region during the winter in order to take advantage of pastures in the lowland and to protect them from the severe weather patterns in the highlands.

In conclusion, Kadića Brdo is an important site for understanding the economy of the highland region, known as the Glasinac Plateau. It provides a baseline against which future research may be judged.

Acknowledgements

This article is dedicated to the memory of the people of the village around the site of Kadića Brdo, and especially Fatima, Mušan, Hamid and their families. They welcomed us into their homes and lives with gracious hospitality, which made our project a success. Their community was unfortunately destroyed by the war and their houses are now occupied by others. It is with great sadness that I recall the good times that we shared on the mountain top.

This research could not have successfully carried out with the help of my daughter, Rachael, who accompanied me throughout my research in the mountains of eastern Bosnia, where she learned the beauty of living close to the land, and the horrors of war. I would like to thank Dr. Blagoje Govedarica and the late Vladimir Leković (†), both of who made my research in Bosnia a real possibility. Any errors are the sole responsibility of the author.

Funding for the author's field research was provided by a series of grants through Fulbright-Hayes (1987 and 1988 *Faculty Research Abroad Grant* , Prog. No. 84.019, Proj. No. 019AH70020), *The International Research and Exchanges Board fellowship* (1987, 1988, 1989) for Yugoslavia, and the *Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research*, #4837 (1987). Support for the writing of this research was provided by the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada and the University of Manitoba.The map in Fig.s 1 and 2 are made by Kathryn Lawson.

Rezime

Zooarheološki nalazi iz ranog željeznog doba sa utvrđenog naselja Klisura u Kadića Brdu, istočna Bosna: tafonomičko istraživanje

Ovaj rad predstavlja analizu arheozooloških nalaza prikupljenih tokom iskopavanja na Klisuri - Kadića Brdu, ranoželjeznodobnoj gradini na Glasinačkom platou u istočnoj Bosni. Tafonomičkom procjenom ostataka životinjskih kostiju utvrđeno je postojanje veoma malih oštećenja. Zbog toga se ovi životinjski ostaci mogu iskoristiti za rekonstrukciju prethistorijske ekonomike ovog naselja.

Kadića Brdo je prvo sistematski istraživano naselje Glasinačke kulture, te ne postoji dovoljno materijala za uporedne analize. Ovdje se ipak radi o dosta velikoj i dobro očuvanoj arheozoološkoj zbirci, bez nekih većih oštećenja, koja prema tome predstavlja dobar uzorak za rekonstrukciju ekonomike ovog naselja.

Razlike između željeznodobnih slojeva su minimalne, što ukazuje na veoma male promjene tokom ovog cjelokupnog perioda. Ostaci iz stratuma I-IV su slični po tipu i količini zastupljenih vrsta. Glavne razlike su više vezane za blizinu površinskom sloju i klimatskim utjecajima, nego za promjene u ekonomici naselja.

Procentualno gledajući udio divljači je zanemarljiv. Ipak, vjerovatno je da je divljač bila važna za ishranu u posebnim prilikama, te zbog krzna, alatki, ukrasa itd. Međutim, iznenađujući su nalazi koji ukazuju na postojanje ribolova u ovom visinskom naselju.

Svrha uzgoja domaćih životinja razlikovala su od vrste do vrste. Svinje su se uzgajane zbog primarnih proizvoda (meso, koža i kosti). Krupna i sitna stoka je uzgajana zbog njihovih primarnih i sekundarnih proizvoda (mlijeko, vuna i za vuču). Važnost proizvodnje vune i mlijeka potvrđuje veliki broj pršljenova za tkanje (različitih veličina i oblika) pronađenih na lokalitetu. Njihova prisutnost bez sumnje ukazuje na proces predenja i tkanja vune. Neki od keramičkih oblika (kao što su sita – cjediljke) su vjerovatno korišteni u proizvodnji mliječnih proizvoda.

Analize jasno pokazuje da je sitna stoka uzgajana nomadski. Kako se vidi iz dentalne analize primjeraka, sitna stoka je ubijana tokom toplijeg dijela godine. Nema podataka o prisustvu ili ubijanju ovih životinja tokom hladnijeg perioda godine. Iz toga proizilazi da su ove životinje tokom zime preseljavane u mjesta nizinskih ispaša koja su bila zaštićena od oštrih vremenskih uvjeta ovog visinskog kraja.

Kadića Brdo, je veoma značajan lokalitet za razumijevanje ekonomije planinskog regiona, poznatog kao Glasinački plato. Ovaj lokalitet pruža dobru osnovu za buduća uporedna istraživanja.

Bibliography

Arnold, E. R. 2001, The origins of transhumant pastoralism in southeastern Europe: a zooarchaeological perspective. Unpublished MA Thesis, University of Manitoba.

Arnold, E. R. ,Greenfield H. J. 2004, A zooarchaeological perspective on the origins of vertical transhumant pastoralism and t*he colonization of marginal habitats in temperate southeastern Europe*. In: Colonisation, Migration and Marginal Areas: A Zooarchaeological Approach, edited by Mariana Mondini, Sebastiàn Muñoz, and Stephen Winkler. Oxford: Oxbow Press, 96-117.

Bertić, I. 1988, Geografski Atlas Jugoslavije: za nastavno-obrazovne programe. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Boessneck, J., Marlies S. 1972, Tierknochenfunde aus einer siedlung des 9/8. Jahrhunderts v. Chr. in Bosnien-Herzegowina. Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, band II, Heft A (Archäologie), Sarajevo, 127-154.

Benac, A. (ed.) 1987, Praistorija jugoslavenskih zemalja, Vol. V, Sarajevo.

Benac, A., B. Čović 1956-1957, Glasinac, Vol. I-II, Sarajevo: Zemaljski Muzej.

Bökönyi, S. 1970, A new method of the determination of the number of individuals in animal bone material. American Journal of Archaeology 74, 291-292.

*Čović, B.*1981 Neka pitanja hronologije Bronzanog doba Glasinačkog područja. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija 35/36, 99-140.

Čović, B. 1983, In: Praistorija jugoslavenskih zemalja. Vol. IV, (A.Benac, ed.), Sarajevo, 413-432.

Čović, B. 1987, In:Praistorija jugoslavenskih zemalja, Vol. V, (A.Benac, ed.), Sarajevo, 575-643.

*Garašanin, M.*1973, Praistorija na Tlu SR Srbije.Belgrade; Srbska Književna Zadruga; 2nd edition.

Gilbert, A. S., Singer, B.H., Perkins, D.Jr. 1982, Quantification Experiments on Computer-Simulated Faunal Collections. Ossa 8: 79-94.

*Govedarica, B.*1978, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području (Nouvelles contributions archeologiques aux des tumulus dans la region de Glasinac). Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo) XVII/15, 15-35.

Govedarica, B. 1985, O istraživanju glasinačkih gradina, Materijali saveza arheoloških društava Jugoslavije (Beograd) 20,15-27.

Govedarica, B. 1990 Klisura/ Kadića Brdo, Prehistoric Hillfort. Arheološki Pregled 29 (1988), 85-88.

Govedarica, B.,Babić,S. 1992, Metodologija istraživanja gradinskog naselja Klisura u Kadića Brdu, (The Methodology of Excavations at the Hill-fort Site Klisura, Kadića Brdo), Glasnik Srpskog arheološkog društva (Beograd) 8, 53-63.

Grant, A. 1975, The Use of Tooth Wear as a Guide to the Age of Domestic Animals. In: Excavations at Portchester Castle, edited by Barry Cunliffe, vol. 2. London: Society of Antiquaries, 245-279.

Grant, A. 1982, The Use of Tooth Wear as a Guide to the Age of Domestic Ungulates. In: Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites, edited

by Wilson,R., Grigson,C. and Payne, S.. British Archaeological Reports, British Series 109. Oxford: BAR, 91-108.
Grayson, D. 1984, Quantitative Zooarchaeology. New York, Academic Press.
Greenfield, H. J. 1986, Paleoeconomy of the Central Balkans (Serbia): A Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age (ca. 4500-1000 B.C.). British Archaeological Reports (Oxford), International Series 304.
Greenfield, H. J. 1988, The origins of milk and wool production in the Old World: A zooarchaeological perspective from the Central Balkans. Current Anthropology 29, 573-593, 743-748.
Greenfield, H. J. 1989, Zooarchaeology and Aspects of the Secondary Products Revolution: A Central Balkan Perspective. Zooarchaeologia (France) 3 (1-2), 191-200.
Greenfield, H.J. 1991, Fauna from the Late Neolithic of the Central Balkans: issues in subsistence and land use. Journal of Field Archaeology 18: 161-186.
Greenfield, H. J. 1994a, Faunal remains from the Early Neolithic Starčevo Settlement at Bukovačka Česma, Starinar: Journal of the Archaeological Institute (Belgrade, Yugo.) 43-44, 103-114.
Greenfield, H. J. 1996, Sarina Medja, Vrbica, and Večina Mala: The zooarchaeology of three Late Bronze Age/Early Iron Age Transition localities near Jagodina, Serbia. Starinar: Journal of the Archaeological Institute (Belgrade) 45-46,133-142.
Greenfield, H. J. 1999a, The origins of transhumant pastoralism in temperate southeastern Europe. in: Transhumant Pastoralism in Southern Europe: Recent Perspectives from Archaeology, History, and Ethnography, edited by Laszlo Bartosiewicz and Haskel Greenfield. Budapest: Archaeolingua Publishers (Academy of Sciences), Series Minor 11, 15-36.
Greenfield, H. J. 1999b, The origins of metallurgy: distinguishing stone from metal cut marks on bones from archaeological sites. Journal of Archaeological Science 26 (7), 797-808.
Greenfield, H. J. 2000, The origins of metallurgy in the central Balkans based on the analysis of cut marks on animal bones. Environmental Archaeology 5, 119-132.
Greenfield, H. J. 2001, Transhumant pastoralism and the colonization of the highlands in temperate southeastern Europe. in: Untrampled ground - untrammelled views: Human exploitation of and settlement patterns on new landscapes (Proceedings of the 31st (1998) Annual Chacmool Conference), edited by Susan Tupakka, Jason Gillespie, and Christy de Mille. University of Calgary, Department of Archaeology, Alberta, 471-492.
Greenfield, H. J. 2005, A reconsideration of the secondary products revolution: 20 years of research in the central Balkans. in: The Zooarachaeology of Milk and Fats (Proceedings of the 9th ICAZ Conference, Durham 2002*)*, edited by Jacqui Mulville and Alan Outram. Oxford: Oxbow Press, 14-31.
Greenfield n.d. Bonsall volume – Early Neolithic review
Greenfield and Arnold n.d.
Greenfield, H. J., Fowler, K.V. 2003, Megalo Nisi Galanis and the Secondary Products Revolution in Macedonia. Zooarchaeology in Greece: Recent Advances. British School at Athens 9, 142-151.

Greenfield, H J., Fowler, K.D. n.d., The Secondary Products Revolution in Macedonia: The Faunal Remains from Megalo Nisi Galanis, A Late Neolithic-Early Bronze Age Site in Greek Macedonia. British Archaeological Reports (Oxford), International Series. in press.

Halstead, P. 1985, A study of mandibular teeth from Romano-British contexts at Maxey. in: The Fenland Project: archaeology and environment in the Lower Welland Valley, volume 1, edited by Francis Pryor, Charles French, David Crowther, David Gurney, Gavin Simpson and Maisie Taylor. East Anglican Archaeology Report No. 27. The Fenland Project Committee, Cambridgeshire Archaeological Committee, 219-224.

Hambleton, E. 1999, Animal Husbandry Regimes in Iron Age Britain: A Comparative Study of Faunal Assemblages from British Iron Age Sites. British Archaeological Reports, British Series 282. Oxford: BAR.

Klein, R., Cruz-Uribe K. 1984, The Analysis of Animal Bones from Archaeological Sites (Prehistoric Archeology & Ecology*).* Chicago, University of Chicago Press

*Lyman, R. L.*1994, Vertebrate Taphonomy. Cambridge, Cambridge University Press.

*Payne, S.*1972 Partial recovery and sample bias: The results of some sieving experiments. In:. Higgs, E. S. (ed.), Papers in Economic Prehistory. Cambridge, Cambridge University Press, 49-64.

Payne, S. 1973, Kill-Off patterns in sheep and goats: The mandibles from Asvan Kale. Anatolian Studies 23, 281-303.

*Payne, S.*1985, Zoo-Archaeology in Greece: A Reader's Guide. In: Contributions to Aegean Archaeology: Studies in Honor of William A. McDonald, edited by Wilkie, N.C. and Coulson, W. D. E., pp. 211-244. Center for Ancient Studies, University of Minnesota, Minnesota.

Redding, R. 1984, Theoretical determinants of a herder's decisions modeling variation in the sheep/goat ratio. In Animals and Archaeology 3: Early Herders and their Flocks, edited by J. Clutton-Brock and C. Grigson. Oxford: British Archaeological Reports, 223-242.

Reitz, E., Wing, E. 1999, *Zooarchaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.

*Sachenbacher-Palavestra, M.*1986, Tierknochenfunde aus Pod bei Bugojno, einer befestigten Sidlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien. Unpublished Inaugural Thesis for the Ph.D., Ludwig-Maximilians-Universität, Münich.

Schmid, E. 1972, *An Atlas of Animal Bones*. New York; Elsevier Publishing Company.

Table 1: Bone frequency by period of occupation (NISP and # of fragments).

Period	Sum of NISP		Sum of # fragments	
	No.	%	No.	%
EIA	11278	56,42%	11350	56,41%
EIA?	28	0,14%	29	0,14%
Eneolithic	13	0,07%	13	0,06%
Eneolithic-EIA	105	0,53%	105	0,52%
Mixed Iron Age	8566	42,85%	8625	42,86%
Total	19990	100,00%	20122	100,00%

Table 2: Frequency of bone remains by cultural horizon (NISP).

Horizon #	No.	%
I	758	3,79%
II	6038	30,21%
II?	747	3,74%
III	7986	39,95%
I-II	1147	5,74%
III?	2193	10,97%
I-III	43	0,22%
I-III?	5	0,03%
II-III	298	1,49%
II-III?	5	0,03%
III-IV	44	0,22%
III-V	4	0,02%
III-V?	14	0,07%
IV	597	2,99%
IV-V	33	0,17%
V	60	0,30%
VI	13	0,07%
V-VI	5	0,03%
Grand Total	19990	100,00%

Table 3: Frequency of articulated specimens (number of fragments)

Articulation category		No.	%
Not articulated	Sum of NISP for articulations	19893	98,94%
	Sum of # fragments	19893	98,86%
Articulated/fused with following bone	Sum of NISP for articulations	97	0,48%
	Sum of # fragments	97	0,48%
Fused with preceding bone	Sum of NISP for articulations	70	0,35%
	Sum of # fragments	71	0,35%
Articulated with preceding bone	Sum of NISP for articulations	41	0,20%
	Sum of # fragments	55	0,27%
Possibly part of preceding bone	Sum of NISP for articulations	2	0,01%
	Sum of # fragments	2	0,01%
Possibly articulated with preceding	Sum of NISP for articulations	4	0,02%
	Sum of # fragments	4	0,02%
Total Sum of NISP for articulations		20107	
Total Sum of # fragments		20122	

Table 4: Frequency of weathered bones by period (NISP)

		Weathering					
Period		**0. Very light**	**1. Light**	**2. Medium**	**3. Heavy**	**4. Water smoohted**	**Grand Total**
EIA	NISP	3	9382	1831	52	10	11278
	%	0,03%	83,19%	16,24%	0,46%	0,09%	100,00%
EIA?	NISP	0	26	2	0	0	28
Eneolithic	NISP	0	11	2	0	0	13
Eneolithic-EIA	NISP	0	94	11	0	0	105
Mixed Iron Age	NISP	3	6853	1693	17	0	8566
	%	0,04%	80,00%	19,76%	0,20%	0,00%	100,00%
Grand Total	NISP	6	16366	3539	69	10	19990
	%	0,03%	81,87%	17,70%	0,35%	0,05%	100,00%

Table 5: Frequency of weathered bone by cultural horizon (NISP).

	Weathering						
	0. Very light	**1. Light**		**2. Medium**	**3. Heavy**	**4. Water smoohted**	**Grand Total**
Horizon #	**No.**	**No.**	**%**	**No.**	**No.**	**No.**	**No.**
I	1	627	**82,72%**	129	1	0	758
II	2	4908	**81,29%**	1117	11	0	6038
II?	0	556	74,43%	190	1	0	747
III	2	6961	87,17%	980	34	9	7986
I-II	0	855	74,54%	288	4	0	1147
III?	0	1410	64,30%	765	17	1	2193
I-III	0	41	95,35%	2	0	0	43
I-III?	0	4	80,00%	1	0	0	5
II-III	1	278	93,29%	18	1	0	298
II-III?	0	5	100,00%	0	0	0	5
III-IV	0	43	97,73%	1	0	0	44
III-V	0	4	100,00%	0	0	0	4
III-V?	0	14	100,00%	0	0	0	14
IV	0	563	**94,30%**	34	0	0	597
IV-V	0	31	**93,94%**	2	0	0	33
V	0	50	83,33%	10	0	0	60
VI	0	11	84,62%	2	0	0	13
V-VI	0	5	100,00%	0	0	0	5
Grand Total	6	16366	81,87%	3539	69	10	19990

Table 6: Frequency of gnawed bones by period (NISP).

		Period					
Gnawing agent	**Gnawing intensity**	**EIA**	**EIA?**	**Eneolithic**	**Eneolithic-EIA**	**Mixed Iron Age**	**Grand Total**
Canid	Heavy	4	0	0	0	3	7
	Light	382	1	1	5	327	716
	Stomach acid	9	0	0	0	3	12
Canid Total		395	1	1	5	333	735
Rodent	Light	1	0	0	0	1	2
Sum of gnawed NISP	No.	396	1	1	5	334	737
	%	3,51%	3,57%	7,69%	4,76%	3,90%	3,69%
Total NISP	No.	11278	28	13	105	8566	19990

Table 7: Frequency of bones modified into tools (NISP).

Modification	No.	%
Possibly modified	44	0,22%
Tool	83	0,42%
Unmodified	19863	99,36%
Grand Total	19990	100,00%

Table 8: Frequency of bones with use wear polish (NISP).

	No.	%
Polished	105	0,53%
Unpolished	19885	99,47%
Grand Total	19990	100,00%

Table 9: Frequency of butchered bones (NISP).

Butchering	EIA		EIA?	Eneolithic	Eneolithic-EIA	Mixed Iron Age	Grand Total	
	No.	%	No.	No.	No.	No.	No.	%
Unbutchered	11080	98,24%	28	10	100	8433	19651	98,30%
Butchering marks present	198	1,76%	0	3	5	133	339	1,70%
Grand Total	11278	100,00%	28	13	105	8566	19990	100,00%

Table 10: Frequency of taxa by period (NISP).

Note: % of is food taxa									
Taxon	**EIA**		**EIA?**	**Mixed Iron Age**		**Eneolithic**		**Eneolithic-EIA**	**Grand Total**
	No.	%	No.	No.	%	No.	%	No.	No.
Domestic									
Bos taurus	915	22,79%	4	766	29,23%	10	76,92%	23	1718
Canis familiaris	49	1,22%	0	16	0,61%	0	0,00%	1	66
Equus caballus	5	0,12%	0	9	0,34%	0	0,00%	0	14
Capra hircus	147	3,66%	1	77	2,94%	0	0,00%	1	226
Ovis aries	356	8,87%	0	171	6,52%	1	7,69%	1	529
Ovis/Capra	1638	40,80%	4	884	33,73%	0	0,00%	12	2538
Caprines combined	2141	**53,33%**	5	1132	**43,19%**	1	**7,69%**	14	3293
Sus scrofa dom.	614	15,29%	3	424	16,18%	0	0,00%	8	1049
Domestic Total	3724	**92,75%**	12	2347	**89,55%**	11	**84,62%**	46	6140
Wild									
Aves sp.	12	0,30%	0	5	0,19%	0	0,00%	0	17
Bos primigenius	4	0,10%	0	2	0,08%	0	0,00%	0	6
Canis lupus	0	0,00%	0	1	0,04%	0	0,00%	0	1
Capreolus capreolus	60	1,49%	0	29	1,11%	0	0,00%	0	89
Carnivore - small	1	0,02%	0	0	0,00%	0	0,00%	0	1
Castor fiber	17	0,42%	0	14	0,53%	0	0,00%	3	34
Cervus elaphus	155	3,86%	2	201	7,67%	2	15,38%	7	367
Felis sylvestri	0	0,00%	0	1	0,04%	0	0,00%	0	1
Lepus europaeus	8	0,20%	0	0	0,00%	0	0,00%	0	8
Meles meles	0	0,00%	0	2	0,08%	0	0,00%	0	2
Pisces sp.	4	0,10%	0	1	0,04%	0	0,00%	0	5
Sus scrofa fer.	16	0,40%	0	4	0,15%	0	0,00%	1	21
Unio sp.	10	0,25%	0	2	0,08%	0	0,00%	0	12
Ursus arctos	5	0,12%	0	12	0,46%	0	0,00%	0	17
Wild Total	292	**7,27%**	2	274	**10,45%**	2	**15,38%**	11	581
Not applicable									
Homo sapiens	3		0	0		0		0	3
Rodentia sp.	2		0	1		0		0	3
Not applicable Total	5		0	1		0		0	6
Unknown									
Bos sp.	1		0	6		0		0	7
Bos/Cervus	53		0	52		0		1	106
Bos/Equus/Cervus	104		0	128		0		8	240
Canis familiaris/lupus	2		0	0		0		0	2
Caprine/Capreolus	69		0	30		0		0	99
Ovis/Capra	12		0	6		0		0	18
Sus scrofa	0		0	1		0		0	1
Unknown Total	241		0	223		0		9	473
Size class									
Mammal - large sized	1763		6	1708		0		16	3493
Mammal - medium sized	2350		7	1449		0		10	3816
Mammal - small sized	23		0	4		0		0	27
Unknown mammal	2880		1	2560		0		13	5454
Size Class Total	7016		14	5721		0		39	12790
Grand Total	11278		28	8566		13		105	19990

Table 11: Frequency of fragment size (NISP).

Fragment size	EIA	EIA?	Eneolithic	Eneolithic-EIA	Mixed Iron Age	Grand Total	
	No.	No.	No.	No.	No.	No.	%
1. Whole	1016	1	5	18	821	1861	10,31%
2. 3/4 to less than whole	126	0	0	1	59	186	1,03%
3. 1/2 to less than 3/4	402	2	1	11	177	593	3,29%
4. 1/4 to less than 1/2	977	4	1	6	571	1559	8,64%
5. Less than 1/4	7543	18	4	53	6226	13844	76,73%
6. Modern break, fragment size >1/2	0	0	0	0	1	1	
7. Modern break, fragment size <1/2	1	0	0	0	11	12	
Cranial or mandible - not recorded	1210	3	2	16	691	1922	
Indeterminate	3	0	0	0	1	4	
Not recorded	0	0	0	0	8	8	
Grand Total	11278	28	13	105	8566	19990	
Total of categories 1-5	10064	25	11	89	7854	18043	100,00%

Table 12: Frequency of bones identified to various taxonomic levels (NISP).

(Species/genus level includes those not identified to a domestic or wild level, but identified to the genus.)											
		Period									
		EIA		EIA?	Mixed Iron Age		Eneolithic	Eneolithic-EIA		Grand Total	
Taxonomic level		No.	%	No.	No.	%	No.	No.	%	No.	%
High	Species/ genus level	4021		14	2622		13	57		6727	
	Unknown domestication	241		0	223		0	9		473	
	Subtotal	4262	100,00%	14	2845	100,00%	13	66	83,54%	7200	100,00%
Medium	Size class	0	0,00%	37	0	0,00%	0	0	0,00%	0	0,00%
Low	Unknown	0	0,00%	223	0	0,00%	0	13	16,46%	0	0,00%
	Total	4262	100,00%	274	2845	100,00%	13	79	100,00%	7200	100,00%

Table 13: Frequency of cranial, rib, and vertebral elements among size classes and unknown (NISP).

Element	Grand total of all taxa		Unknown mammal		Mammal - large sized		Mammal - medium sized		Mammal - small sized		All fine taxonomic levels combined	
	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
Cranium	1155	34,42%	247	95,74%	192	19,88%	63	7,08%	0	0,00%	653	53,22%
Rib	1486	44,28%	10	3,88%	541	56,00%	680	76,40%	14	93,33%	241	19,64%
Vertebra	715	21,31%	1	0,39%	233	24,12%	147	16,52%	1	6,67%	333	27,14%
Total	3356	100,00%	258	100,00%	966	100,00%	890	100,00%	15	100,00%	1227	100,00%

Table 14: Distribution of domestic and wild remains by major period (NISP and TNF).

		Domestic		Wild		Not applicable	Unknown	Grand Total
Period	**Data**	**No.**	**%**	**No.**	**%**	**No.**	**No.**	**No.**
EIA	Sum of # fragments	3791		294		5	7260	11350
	Sum of NISP	3724	92,73%	292	7,27%	5	7257	11278
EIA?	Sum of # fragments	13		2		0	14	29
	Sum of NISP	12	85,71%	2	14,29%	0	14	28
Eneolithic	Sum of # fragments	11		2		0	0	13
	Sum of NISP	11	84,62%	2	15,38%	0	0	13
Eneolithic-EIA	Sum of # fragments	46		11		0	48	105
	Sum of NISP	46	80,70%	11	19,30%	0	48	105
Mixed Iron Age	Sum of # fragments	2401		277		1	5946	8625
	Sum of NISP	2347	89,55%	274	10,45%	1	5944	8566
Total Sum of # fragments		6262		586		6	586	20122
Total Sum of NISP		6140	91,36%	581	8,64%	6	581	19990

Table 15: Distribution of domestic and wild remains by cultural horizon (NISP).

	Domestic		Wild		Not applicable	Unknown	Grand Total
Horizon #	**No.**	**%**	**No.**	**%**	**No.**	**No.**	**No.**
I	264	89,80%	30	10,20%	0	464	758
II	1446	90,15%	158	9,85%	1	4433	6038
II?	287	90,54%	30	9,46%	0	430	747
III	2856	93,09%	212	6,91%	4	4914	7986
I-II	345	88,92%	43	11,08%	0	759	1147
III?	474	89,10%	58	10,90%	1	1660	2193
I-III	16	84,21%	3	15,79%	0	24	43
I-III?	0	0,00%	0	0,00%	0	5	5
II-III	118	88,72%	15	11,28%	0	165	298
II-III?	2	100,00%	0	0,00%	0	3	5
III-IV	25	100,00%	0	0,00%	0	19	44
III-V	1	100,00%	0	0,00%	0	3	4
III-V?	2	66,67%	1	33,33%	0	11	14
IV	247	92,86%	19	7,14%	0	331	597
IV-V	15	100,00%	0	0,00%	0	18	33
V	30	75,00%	10	25,00%	0	20	60
VI	11	84,62%	2	15,38%	0	0	13
V-VI	1	100,00%	0	0,00%	0	4	5
Grand Total	6140	91,36%	581	8,64%	6	13263	19990

Table 16: Frequency of butchered bones by type of mark (NISP).

Butchering type	Butchering orientation	EIA	EIA?	Eneolithic	Eneolithic-EIA	Mixed Iron Age	Grand Total	
		No.	No.	No.	No.	No.	No.	%
Chop	Diagonal to main axis	3	0	0	0	1	4	
	Severed crosswise to main axis	5	0	0	0	1	6	
	Severed lengthwise of main axis	11	0	0	0	3	14	
Chop Total		19	0	0	0	5	24	7,08%
No information on type		1	0	0	0	0	1	
No information on type Total		1	0	0	0	0	1	0,29%
Slice	Crosswise to main axis	152	0	2	3	94	251	
	Lengthwise and crosswise	1	0	0	0	0	1	
	Lengthwise to main axis	11	0	0	0	11	22	
Slice Total		164	0	2	3	105	274	80,83%
Slice and break in bone		13	0	1	2	23	39	11,50%
Slice and chop		1	0	0	0	0	1	0,29%
Grand total of butchered bones							339	100,00%

Table 17: Suggested relationship between mandibular tooth eruption and wear stage and age for domestic cattle, caprines, and pigs, and frequency (NISP) for each stage based on dm4, PM4, M1, M2, and M3.

Tooth eruption and wear stage	B	C	D	E	Total
Sus scrofa dom.					
Suggested Age	2-7 months	7-14 months	14-21 months	21 months-senile	
Sus scrofa dom. frequency	12	10	18	8	48
Bos taurus					
Suggested Age	1-8 months	8-18 months	18-30 months	30 months-senile	
Bos taurus frequency	92	86	54	148	380
Caprines					
Suggested Age	2-6 months	6-12 months	1-2 years	2-10 years	
Caprines combined frequency	98	86	67	91	342

Table 18. Stage distribution of Sus scrofa dom. mandibles and loose teeth.

Stage	Suggested Age	Raw Count		Corrected Count	
		No.	%	No.	%
A	0-2 months	2	6	2	4
B	2-7 months	11	36	11.7	25
C	7-14 months	4	13	10	20
D	14-21 months	7	23	17.7	36
E	21-27 months	6	19	6.5	13
F	27-36 months	0	0	0	0
G	adult	0	0	0	0
H	old adult	0	0	0	0
I	senile	1	3	1	2
		31	100	48.9	100

Table 19. Stage distribution of Ovis aries mandibles and loose teeth.

Stage	Suggested Age	Raw Count		Corrected Count	
		No.	%	No.	%
A	0-2 months	4	11	4	8
B	2-6 months	5	14	5	10
C	6-12 months	20	55	25.6	54
D	1-2 years	5	14	9	20
E	2-3 years	1	3	1.4	4
F	3-4 years	0	0	0	0
G	4-6 years	1	3	2	4
H	6-8 years	0	0	0	0
I	8-10 years	0	0	0	0
		36	100	47	100

Table 20. Stage distribution of Capra hircus mandibles and loose teeth.

Stage	Suggested Age	Raw Count		Corrected Count	
		No.	%	No.	%
A	0-2 months	0	0	0	0
B	2-6 months	0	0	0	0
C	6-12 months	2	40	2	25
D	1-2 years	1	20	1.3	16
E	2-3 years	0	0	0	0
F	3-4 years	1	20	3.4	43
G	4-6 years	0	0	0	0
H	6-8 years	1	20	1.3	16
I	8-10 years	0	0	0	0
		5	100	8	100

Table 21. Stage distribution of Ovis/Capra mandibles and loose teeth.

Stage	Suggested Age	Raw Count		Corrected Count	
		No.	%	No.	%
A	0-2 months	1	1	1	1
B	2-6 months	1	1	1	1
C	6-12 months	15	22	25.5	12
D	1-2 years	10	14	40.5	19
E	2-3 years	5	7	19.2	9
F	3-4 years	16	23	69.8	34
G	4-6 years	17	24	39.8	18
H	6-8 years	3	4	5.6	3
I	8-10 years	3	4	5.6	3
		71	100	208	100

Table 22. Stage distribution of *Bos taurus* mandibles and loose teeth.

Stage	Suggested Age	Raw Count		Corrected Count	
		No.	%	No.	%
A	0-1 month	4	16	4	8
B	1-8 months	0	0	0	0
C	8-18 months	3	12	3	6
D	18-30 months	8	32	14.5	32
E	30-36 months	0	0	0	0
F	Young adult	2	8	7.1	15
G	Adult	1	4	3.8	8
H	old adult	1	4	3.3	7
I	Senile	6	24	11.2	24
		25	100	46.9	100

Table 23: Frequency of sexed bones (NISP).

Taxon	Female	Female?		Male	Male?		Total	Unknown	Grand Total
	No.	No.	%	No.	No.	%	No.	No.	No.
Domestic									
Bos taurus	0	15	83,33%	0	3	16,67%	18	1700	1718
Capra hircus	0	20	60,61%	1	12	39,39%	33	193	226
Ovis aries	0	21	52,50%	0	19	47,50%	40	489	529
Ovis/Capra	0	13	76,47%	0	4	23,53%	17	2521	2538
Sus scrofa dom.	7	35	55,26%	4	30	44,74%	76	973	1049
Wild									
Capreolus capreolus	0	0	0,00%	4	0	100,00%	4	85	89
Cervus elaphus	0	0	0,00%	94	0	100,00%	94	273	367

Japodsko naselje (?) na Gradini u Ripču

Branka Raunig
Bihać

Uvod

Lokalitet Gradina predstavlja zaravnjeni brežuljak na desnoj obali rijeke Une približno u centru sela Ripač. Plato Gradine se nalazi na apsolutnoj nadmorskoj visini od 250,8 m. Na južnoj strani manja udolina ("jaruga"), kojom prolazi tzv. Džamijski put, odvaja Gradinu i susjedno uzvišenje zvano Brijeg. Prema jugozapadu od ivice Gradine teren se srazmjerno blago spušta do desne obale Une, a prema zapadu, sjeverozapadu i sjeveru pad je najblaži, dok je prema sjeveroistoku i istoku nagib terena bio vrlo strm prije izgradnje puta M-5 (put AVNOJ-a), kada je odsječen dio padine. Sada plato Gradine ima nepravilno zaobljen oblik, prečnika cca 60 m.

U vrijeme iskopavanja na platou su se nalazile seoske stambene zgade čiji su vlasnici (počev od istoka prma zapadu):

- Ćirić Munir, građena 1969/70.g.
- Džaferagić Hamdija, građena vjerovatno 1947/48.g.
- Vehabović Mehmed, građena 1968/70.g. i
- Ružnić Ibrahim, vjerovatno iz 1947/49.g.

Na neizgrađenim dijelovima platoa nalazilo se nekoliko stabala voća, relativno mladi voćnjaci sađeni počev od 1950.godine, kao i okućnice.

Lokalitet Gradina spominje se u starijoj arheološkoj liteaturi isključivo po srednjovjekovnim i turskim ostacima,[1] međutim na terenu nema vidljivih ostataka iz spomenutih perioda, a zatrpani su i zaravnjeni rovovi iz drugog svjetskog rata. Niti na površini, niti u konfiguraciji zemljišta nema tragova prisustva prahistorijskog stanovništva.

Istraživanje

Lokalitet je uvršten u projekt "Arheološka istraživanja sojeničkih naselja u dolini Une" za 1975. godinu, na osnovu slučajnog otkrića ne-

[1] Radimský 1893, 61, Sl.42.

kropole sa dvadesetak grobova s urnama koji se uklapaju među nalaze s ostalih japodskih nekropola, ali pokazuju i znatne veze sa sojeničkim naseljem na Otokama u Ripču.[2]

S obzirom na viševjekovnu eksploatisanost platoa Gradine, odlučeno je da se pomoću više manjih probnih sondi na slobodnim površinama, utvrdi očuvanost dijelova prahistorijske nekropole, te da se na osnovu rezultata, eventualno pristupi sistematskom iskopavanju. Postavljene su tri sonde (I = 4 x 3 m; II = 4 x 4 m; III takođe 4 x 4 m, orijentisane prema stranama svijeta), približno na središnjm dijelu platoa, ali su sve tri dale negativan rezultat. Osim nešto materijala kasno turskog i austrougarskog perioda, nisu konstatovani nikakvi elementi koji bi ukazivali na postojanje kulturnih ostataka prahistorijskog doba. Zdravica u obliku čistog, dosta tvrdog pijska (lokalni naziv"pržina") pojavila se u sondi I na prosječnoj dubini od 1,05 m, u sondi II na 0,30, a u sondi III na 0,75 m . Posljednja sonda IV u obliku rova dužine 5 m, širine 1,50 m, orjentisana u pravcu S-J, postavljena neposredno uz površinu na kojoj su nađeni prahistorijski grobovi, dala je neočekivan rezultat. Prahistorijski slojevi iskopani rov-sondom IV, odgovarali su slojevima naselja, a iskopavani su do zdravice na najvećoj dubini od 3,35 m (Plan 1).

Stratigrafska situacija rov-sonde IV:

- od površine do prosječne dubine 0,40 m recentni humus sa vegetabilijama i rijetkim sitnim ulomcima prahistorijske keramike;

- od 0,40 – 1,15 m tamno-smeđa zemlja, nešto krupnijeg i sitnijeg kamena; u gornjim dijelovima ovog sloja, približno do dubine od 0,80 m, rijetki, sitni ulomci keramike, u dubljim slojevima se broj ulomaka prahistorijske keramike i životinjskih kostiju naglo umnožava; na granici prema slijedećem sloju javlja se i veći broj grumenja crveno i crno izgorenog kućnog lijepa;

- od 1,15 – 2,15 na južnom dijelu rova, smeđa zemlja izmiješana sa žutim pijeskom i nešto manje ulomaka keramike i životinjskih kostiju;

- od 1,15 – cca 2 m na sjevernom dijelu rova, tamna, masna, humozna zemlja, sa velikom količinom ulomaka keramike i životinjskih kostiju; približno u sredini rova snažan sloj krupnijeg i sitnijeg kamena izmiješan sa malo žutog pijeska i nešto smeđe zemlje, koji postepeno "opada" prema sjeveru i jugu;

- uz istočni profil, prema sjevernom dijelu rova, nasip od kamena bio je pokriven slojem crne, masne zemlje miješan sa goretinom, ulomcima izgorenog kućnog lijepa i ulomcima keramike, najveće debljine do 40 cm;

- uz zapadni profil, ispod sloja goretine nalazio se tanji sloj izrazito crveno izgorene zemlje, debljine cca 10 cm; na sjevernom dijelu zapadnog

[2] Raunig 1981, 146-154.

profila oba sloja (goretina i crveno izgorena zemlja) pratili su "opadanje" nasipa od kamena;

- u južnom dijelu rova sloj kamena je ležao na zdravici od žutog, dosta zbijenog pijeska ("pržina"), na dubini od 3,10 m;

- na sjevernom dijelu, sloj nasipa od kamena bio je srazmjerno oštro odsječen, tako da je sjeverni kraj rova ispunjavao izmiješani sloj koji se najvećim dijelom sastojao od ulomaka keramike, po nekog komada lomljenog kamena i rječnih oblutaka, grumenova izgorenog kućnog lijepa i crne, jako masne gareži, izmiješan sa malo zemlje koji je išao do zdravice od svijetlo-žutog, dosta zbijenog pijeska ("pržine") na dubini od 3,32 m (Plan 2).

Građevinski ostaci

S obzirom na malu površinu rov-sonde IV, od 7,5 m², podaci o građevinskim ostacima svakako su nesigurni. Prije svega, dobijen je utisak da je rovom presječen zaštitni bedem (?) naselja gradinskog tipa, čiji se vrh nalazio na dubini od 1,30 m (Tab.6,2), a podnožje na zdravici, na prosječnoj dubini od 3,20 m koja je približno u sredini bila nešto uzdignuta (Tab.7,2). Posebno treba naglasiti da su i na samoj zdravici, pod bedemom (?) nalaženi pojedinačni ulomci prahistorijske keramike. Također je manji broj ulomaka keramike i životinjskih kostiju nalažen na svim dubinama unutar kamenog jezgra bedema (?), što je uobičajena pojava na gradinskim naseljima u Pounju.[3] Pretpostavljeni zaštitni bedem naselja, na dijelu presječenom rov-sondom IV, pružao se približno u pravcu SZ-JI, a bio je izgrađen od kameno-zemljanog nasipa, dosta rastresenog jezgra s nešto kaverni (Plan 2).

Napomenuto je, da je sloj lomljenog kamena koji predstavlja jezgro bedema (?), dosta oštro odsječen u sjevernom dijelu, te da se sloj u tome dijelu rova sastojao gotovo isključivo od ulomaka keramike i životinjskih kostiju. Na osnovu tih zapažanja postavljena je hipoteza da je sjevernim dijelom rova zahvaćen dio jame za otpatke (ili nekog jarka?) ukopane dijelom u sjevernu stranu bedema, a donjim dijelom u zdravicu. Analiza keramičkih nalaza kao da potvrđuje ovu pretpostavku.

Sloj crveno izgorene zemlje konstatovan na zapadnom profilu, neposredno nad kamenim jezgrom bedema(?), kao i sloj crne masne zemlje miješane sa goretinom i većom količinom grumenova izgorenog kućnog lijepa, također predstavlja tragove građevinske djelatnosti, možda ostatke neke kuće neposredno uz bedem (?), ili ostatke drveno-zemljane konstrukcije (palisade?), odnosno dio zaštitnog bedema (Plan 2, Tab.7,1). Naravno,

[3] Radimský 1896, 73-93; Čović 1962, 42, nap.4; Raunig 1983, 75.

s obzirom na veliku eksploataciju terena u kasnijim periodima, moglo bi se pomišljati i na mogućnost da se radi npr. o tragovima rovova iz II svjetskog rata ili nečega sličnog. No, mora se naglasiti, da je u toku iskopavanja dobijen utisak da sedimenti nisu poremećeni kasnijom djelatnošću.

Kroz čitavu dubinu rov-sonde IV, u svim slojevima osim unutrašnjeg kamenog jezgra bedema, počev od dubine 0,70-0,80 m, javljalo se pojedinačno ili u grupi od nekoliko komada, grumenje izgorene zemlje (kućni lijep?), od kojih su neki bili tamno-sivi, a raspadali su se pri pokušaju vađenja, neki crno izgoreni, a pojedini su imali crveno-crnu boju i veliku čvrstinu. Među grumenjem izgorene zemlje zapaženi su komadi dosta pravilnog oblika (prosječne veličine 15 x 15 cm), koji su podsjećali na ćerpić izgorio u požaru (Tab.6,1). Najviše grumenja izgorene zemlje zapaženo je u sloju crne, masne zemlje miješane sa goretinom. Na malom prostoru rova nije bilo moguće sigurno utvrditi da li se radi samo o većim ulomcima izgorenog kućnog lijepa, ili o izgorenom ćerpiću.

Pokretni nalazi

Za kulturnu i hronološku determinaciju pretpostavljenog naselja na Gradini u Ripču jedini oslonac pružaju ulomci keramike od kojih je samo manji broj pružio dovoljno elemenata za manje-više sigurnu rekonstrukciju oblika posuda, dok je kod većine bila moguća samo djelimična grafička rekonstrukcija. Svi keramički objekti izrađeni su slobodnom rukom, od prečišćene gline sa većim ili manjim dodatkom sitnijeg ili krupnijeg, uglavnom kvarcitnog, pijeska. Moglo bi se reći, da nema izrazitije razlike između grubog i finijeg posuđa, osim u nešto pažljivijoj obradi. Obradi površina nije posvećivana posebna pažnja, kod manjeg broja ulomaka površina je slabo glačana, dok sjajno uglačanih posuda zapravo i nema. Prema načinu pečenja, javljaju se dvije osnovne grupe: oksidaciono i redukciono pečene posude, a odabrano je 830 relevantnih ulomaka posuda. Kao primarni kriterij za uvrštavanje u jednu ili drugu grupu uzeta je boja spoljašnje površine, te su u grupu oksidaciono pečenih uvršteni ciglasto crveni ulomci (198), spolja crveni, unutra crni (66), crveno unutra smeđe (115), crveno - sivi (23), zatim kombinacije okera sa crvenom, crnom, sivom ili smeđom unutrašnjom površinom (35), te 16 ulomaka posuda crvene ili oker boje sa smeđe ili crno bojenim ornamentima, ukupno 453 ulomka. U grupu redukciono pečenih posuda uvršteni su ulomci smeđe (221), crne (33), spolja smeđe, unutra crne (35), spolja smeđe, unutra crvene boje (39), te pojedinačni ulomci spolja smeđe ili crne, a unutra oker, ili sive boje (26), te svi ulomci spolja sive boje (23), ukupno 377 ulomaka. Konstatovano je da su oksidaciono pečeni ulomci u manjoj prednosti (54,6%) u odnosu na redukciono pečene (45,4%).

Najveći broj ulomaka keramike nađen je u pretpostavljenoj "jami", na sjevernoj strani "bedema"(?). Pojedini oblici posuda zapaženi su isključivo među ulomcima iz "jame", dok se u gornjim slojevima nisu pojavljivali. S jedne strane, s obzirom na mali istraženi prostor, ova pojava može biti slučajna, ali s druge strane, prema stratigrafskoj poziciji "jame", dijelom ukopane u zdravicu, vjerovatnije je da se tim keramičkim oblicima smije pripisati određeno hronološko značenje. Na osnovu toga će biti posebno naglašeno da potječu iz "jame", odnosno da ih u gornjim slojevima nema. Također je potrebno naglasiti, da je u gornjem sloju, približno do dubine od 0,70-0,80 m, nađen relativno mali broj ulomaka keramike, od kojih neki, možda, potječu i od urni iz nekropole otkrivene 1971. godine[4] u neposrednoj blizini, jer je nalazač, navodno, razbacao dio ulomaka po okolnoj površini.Uslijed toga, ulomci keramike iz gornjg sloja ne mogu imati veće značenje za hronološko opredjeljenje ukupnog keramičkog materijala iz sonde IV, te je kao gornja granica neporemećenih slojeva uzeta dubina od 0,75 m.

Među oblicima posuđa zastupljene su uobičajene vrste: zdjele, lonci, urne-amfore, šolje i male posudice, poklopci, raznovrsne drške. Zdjele i lonci su najbrojniji.

Zdjele

Tip I – konične (7 ulomaka oksidaciono, 3 redukciono pečena), 4 u gornjem, poremećenom sloju, 6 ulomaka na dub. od 0,75-1,70 m (Tab.1,1);

Tip 2 – pliće zaobljeno-konične (2 oksidaciono, 7 redukciono pečenih), počev od 0,75 – 2,20 m (T.1,2);

Tip 3 – dublje, zaobljene (jedan ulomak sa horizontalnim udubljenjem ispod oboda; 4 oksidaciono i isto toliko redukciono pečenih), također od 0,75 – 2,20 m (Tab.1,3);

Tip 4 – pliće, zaobljene sa horizontalnom drškom tipa Tab.4,26. (2 oksidaciono, tri redukciono pečena ulomka), u "jami", od 2,90-310m (Tab.1,4);

Tip 5 – zaobljene, unutra uvučenog oboda, (samo jedan oksidaciono pečeni ulomak) u "jami", na 2, 62 m (Tab.1,5);

Tip 6 – malo izvijenog oboda, ugnutog vrata, uz njih su vezane drške tipa Tab.1-4 (9 oksidaciono, 18 redukciono pečenih ulomaka, dva glačane površine) na dubini od 0,90 - 2,60 m (Tab.1,6);

Tip 7 – cilindričnog ili malo konkavnog vrata, naglašenog prelaza vrata u rame, (2 oksidaciono, 9 redukciono pečenih ulomaka, jedan sa tragom vertikalne drške, jedan slabo glačan), javljaju se od 0,75 – 1,95, a glačani primjerak na 2 m (Tab.1,7-8);

[4] Raunig 1980/81, 141-162.

Tip 8 – malo suženog oboda, zaobljenog ramena, uz njih su vezane horizontalne drške tipa T.4,19 i 20, neprobušene, potkovičaste drške tipa Tab.4,29. i dugmetasta ispupčenja tipa Tab.4,30. (6 oksidaciono, 6 redukciono pečenih ulomaka), iz "jame", na dubini od 2,55 – 3 m, (Tab.1,9);

Tip 9 – malo izvijenog, spolja malo zadebljanog oboda (3 oksidaciono, 7 redukciono pečenih), 6 slabo glačane površine i uz ove zdjele vezane su drške tipa Tab.4,19.20, horizontalne neprobušene drške tipa Tab.4,27. i dugmetasta ispupčenja tipa Tab.4,30; iz "jame", od 2,62 – 3,21 m (Tab.1,10; 3,13);

Tip 10 – malo izvijenog oboda, zaobljeno-bikoničnog tijela (5 oksidaciono, 12 redukciono pečenih ulomaka), 6 ulomaka sa drškom tipa Tab.4,1-4, zastupljena srazmjerno ravnomjerno od 1,05 – 3,20 m (Tab.3,9); tri bojena ulomka nađena su u "jami" (Tab.5,1-3);

Tip 11 – ulomak bikonične zdjele ravno odsječenog oboda, potječe iz "jame" sa dubine od 3,10 m (Tab.3,10).

Loptaste posude

Tip 12 – izrazito loptastog tijela, istanjenog, zaobljenog ili spolja zadebljanog oboda

(4 oksidaciono, 4 redukciono pečena ulomka), jedan probušen ispod oboda, jedan s dugmetastim ispupčenjem tipa Tab.4,30; sporadično od 1,05 do 2,60 m (Tab.1,11.12),

Tip 13 – samo dva ulomka izvijenog, istanjenog oboda (1 oksidaciono, drugi redukciono pečen), jedan sa dugmetastim ispupčenjem tipa Tab.4,30. na dubinama od 2,02 i 2,62 m (Tab.1,13);

Tip 14 – zaobljene, malo zadebljane ili ravno odsječene ivice oboda (5 oksidaciono, 14 redukciono pečenih ulomaka), jedan ulomak gotovo kvadratnog presjeka oboda i sa horizontalnom nalijepljenom trakom, jedan s okruglim i jedan s ovalnim ispupčenjem, jedan s potkovičastom, narezanom drškom, dva ulomka glačane površine; javljaju se od 1,10 – 2,60 m, dva ulomka iz "jame" sa dubine 3,12 m (Tab.1,14.15; 2,1);

Tip 15 – ravno odsječenog oboda, cilindričnog vrata, vjerovatno loptastog tijela (2 oksidaciono, 1 redukciono pečen ulomak), jedan s kružnim otvorom na ramenu, jedan slabo glačan; sva tri na dubini 2,55-2,62 m (Tab.2,10).

Loptasti lonci

Tip 16 – malo izvijenog oboda, ravno odsječene ili zaobljene ivice (10 oksidaciono, 10 redukciono pečenih ulomaka), 7 primjeraka ima nalijepljenu horizontalnu traku, jedan ulomak s vertikalnom drškom tipa Tab.4,6. dosta ravnomjerno zastupljeni od 1,25 do 3,20 m (Tab.2,2);

Tip 17 – sličan prethodnom sa "šiljastom" ivicom oboda, jedan ulomak s jednom facetom na unutrašnjoj strani (7 oksidaciono, 7 redukciono pečenih ulomaka), 2 sa nalijepljenom horizontalnom trakom, jedan glačane površine; javljaju se ravnomjerno od 1,95 do 3,20 m (Tab.2,3.4).

Bačvasti lonci

Tip 18 – izvijenog, malo istanjenog oboda (44 oksidaciono, 49 redukciono pečenih ulomka), 5 ulomaka slabo glačane površine, 4 sa horizontalnim (tipa Tab.4,20.21.26), po jedan s potkovičastom (Tab.4,29) i s tragom vertikalne drške, 8 ulomaka sa nalijepljenom trakom; javljaju se ravnomjerno od 105-3,10 m (Tab.2,5.6);

Tip 19 – neprofilisanog oboda, (62 oksidaciono, 35 redukciono pečenih ulomaka) 5 ulomaka sa horizontalnim drškama tipa Tab.4,20.26. jedan sa dugmetastim ispupčenjem tipa Tab.4,30. te 49 ulomaka sa nalijepljenim trakama s otiscima prsta ili nokta; dva ulomka su slabo glačana; javljaju se ravnomjerno od 0,75m do zdravice (Tab.2,8.9).

Zaobljeno-konični lonci

Tip 20 – neprofilisanog oboda (25 oksidaciono, 12 redukciono pečenih ulomaka), sa vertikalnim drškama: 3 sa "petljastom" tipa Tab.4,19. jedan, možda sa drškom tipa Tab.4,10. i dva s tragom drške tipa Tab.4,6. zatim s ispupčenjima: 4 sa dugmetastim tipa Tab.4,30. i 2 s koničnim ispupčenjem, te 7 sa plastičnim trakama s otiscima prsta ili nokta; javljaju se relativno brojno od 1,30 m do zdravice (Tab.2,7).

Urne-amfore

Tip 21 – više-manje izvijenog oboda, koničnog, visokog vrata, blago naglašenog prelaza vrata u rame, zaobljenog trbuha (14 oksidaciono, 17 redukciono pečenih ulomaka), sačuvani dijelovi 3 vertikalne drške tipa Tab.4,14. i 6 neprobušenih drški tipa Tab.4,27; ulomci jedne posude sa vertikalnom drškom bili su prebojeni crnom bojom, a dva primjerka ukrašena su bojenim ornamentima (Tab.5,9-10); zastupljene su ravnomjerno od 0,90 – 3,20 m (Tab.3,1 – idealna grafička rekonstrukcija oblika na osnovu ulomaka od različitih posuda);

Tip 22 – izvijenog, unutra facetiranog oboda (2 oksidaciono pečena ulomka); jedan primjerak potječe iz gornjih slojeva do 0,70 m, a drugi s dubine od 2 m (Tab.2,11).

Amforice

Tip 23 – izvijenog oboda, zaobljenog tijela (12 oksidacono, 14 redukciono pečenih ulomaka), tri ulomka s vertikalnom drškom tipa Tab.4,6.7.8.

jedan s dvije drške tipa Tab.4,13; jedan ulomak slabo glačan, 4 ulomka sa bojenim ornamentima (Tab.5.7.11-13); javljaju se ravnomjerno od 1,25 – 3,21m (Tab.3,2).

Šolje

Tip 24 – malo izvijenog, zaobljenog oboda (7 oksidaciono, 2 redukciono pečena ulomka), sa vertikalnom drškom tipa Tab.4,1; jedan primjerak sa bojenim ornamentom iz "jame" sa dub.3,20 m (Tab.5,4); sporadično zastupljene od 1,30-3,20 m (Tab.3,6,7).

Različite posude

Uglavnom se javljaju pojedinačno ili najviše do tri ulomka: kao što su oni od posuda s "ovratnikom" za oslonac poklopca, jedan na dub. od 1,23 m i dva iz "jame" sa dub. 2,78 i 3,20 m (Tab.3,11); zatim ulomci sa siskom za izlivanje, jedan na 2,35 m, drugi iz "jame" na 3 m dubine (Tab.3,12). Najzad, ulomci od tri čaše iz "jame" sa dub. 2,90-3,10m (Tab.3,4.5.8).

Poklopci

Repertoar keramičkih posuda završava nekoliko tipova poklopaca, od kojih je najbrojnije zastupljen tip Tab.3,14. sa 11 ulomaka (svi oksidaciono pečeni). Na jednom je sačuvana drška, 4 ulomka u slojevima od 1,40-2 m, a ostali u "jami", na dub. od 2,67 – 3,10 m. Sa 4 ulomka (oksidaciono pečeni) zastpljen je slijedeći tip, jedan ulomak s tragom drške, svi na dub. od 1,90-2,80 m (Tab.3,15). Preostala tri tipa su zastupljena sa po jednim ulomkom, u obliku kružne ploče sa tragom drške na gornjoj površini (Tab.3,16) sa dub.od 1,90 m, mali ulomak sa tragom vertikalne drške sa strane (Tab.3,18) nađen je na dub.od 2 m, a ulomak sa drškom uz ivicu gornje površine, potječe sa dub.2,60 m (Tab.3,17).

Dna posuda

Dna su uglavnom ravna, eventualno malo naglašene ivice, ponekad na donjem dijelu posude, vjerovatno kod nekih tipova zdjela, nalazi se horizontalna, rjeđe vertikalna drška, a zastupljena su ravnomjerno kroz čitav sloj (Tab.3,19-21).

Drške

Drške posuda su veoma brojno zastupljene: vertikalne na 151 ulomku, horizontalne na 142, a neprobušene na 32, dok se dugmetasta, kružno-zaravnjena i konična ispupčenja pojavljuju na 34 ulomka. U okviru svake od spomenutih grupa mogu se izdvojiti tipovi zastupljeni u većem

ili manjem broju primjeraka, dok se neki javljaju samo pojedinačno. Za neke oblike drški utvrđeno je da pripadaju određenim tipovima posuda. Tako su među vertikalnim drškama izdvojeni:

Tip 1 – "visoke" drške ovalnog presjeka, uzdignute iznad oboda (15 oksidaciono, 20 redukciono pečenih ulomaka), 4 drške s jednim, 5 sa dva, a jedna ima gore dva i dolje jedno konično ispupčenje (Tab.4,2), na jednoj oštećena životinjska protoma kod koje je nemoguće odrediti vrstu životinje[5] (Tab.4,3); tri drške su slabo glačane, a trag drške je sačuvan na bojenoj posudi (Tab.5,4); ove drške su vezane uz zdjele tipa Tab.1,6.7. i 9, kao i uz šolje tipa Tab.3,6-7; javljaju se od 1,10 m do zdravice (Tab.4,1-5);

Tip 2 – manje-više ovalnog presjeka, na zidu posude (11 oksidaciono, 7 redukciono pečenih), nije bilo moguće utvrditi kojem tipu posuda pripadaju; javljaju se od 1,10-2,78 m (Tab.4,6);

Tip 3 – ovalnog presjeka, na donjem kraju proširena s obje strane kratkom nalijepljenom trakom, na zidu posuda (8 oksidaciono, 2 redukciono pečene), jedna fragmentovana drška ovog tipa pripada amforici tipa Tab.3,2; javljaju se od 0,90 – 2,45 m (Tab.4,7);

Tip 4 – zaobljeno-pravougaonog presjeka, spolja uzdužno udubljena, na ramenu ili trbuhu posude (6 oksidaciono pečenih), jedna pripada amforici tipa Tab.3,2; javljaju se u "jami" od 2,62 – 3,00 m (Tab.4,8);

Tip 5 – ovalnog ili zaobljeno-pravougaonog presjeka (19 oksidaciono, 11 redukciono pečenih), 4 sa jednim, 2 sa dva konična ispupčenja na gornjem dijelu; nije bilo moguće utvrditi kojem tipu posuda pripadaju; jedna drška ovog tipa na poklopcu (Tab.3,14); javljaju se od 0,90 – 3 m (Tab.4,9.11);

Tip 6 – "prelomljene" drške, ovalnog presjeka (5 oksidaciono, 7 redukciono pečenih), 1 sa jednim, 2 sa dva konična ispupčenja; jedan ulomak možda pripada zaobljeno koničnom loncu tipa Tab.2,7; uglavnom na dub. od 2 – 3,2 m, tako da većina ulomaka potječe iz "jame" (Tab.4,10);

Tip 7 – približno kružnog presjeka, donekle slična daleko starijim tzv."X" drškama (8 oksidaciono, 13 redukciono pečenih), vezanim na rame ili trbuh posude; Na jednoj konično ispupčenje, na dvije nalijepljene trake; jedna na posudici tipa Tab.3,3; zastupljene dosta ravnomjerno od 1,10 m do zdravice (Tab.4,18);

Tip 8 – "koljenaste", izduženo-ovalnog presjeka (4 oksidaciono, 3 redukciono pečene), jedna sa nalijepljenim trakama s obje strane gornjeg dijela; pripadaju amforicama tipa Tab.3,2; iz "jame" sa dubine 2,78-3,20 m (Tab.4,13),

Tip 9 – "petljaste" drške, nepravilnog presjeka (3 oksidaciono, 2 redukciono pečene); pripadaju loncima tipa Tab.2,7; zastupljene u "jami" od 2,62-3 m (Tab.4,19).

[5] Raunig 2004, 31-32.

Preostale vertikalne drške javlju se u 1-3 primjerka i to: tri primjerka izduženo-ovalnog ili gotovo pravougaonog presjeka (1 oksidaciono, 2 redukciono pečena) od kojih jedna pripada jako bikoničnom obliku posude, jedna ima nalijepljene trake s obje strane gornjeg dijela; sve tri iz "jame", dva sa 2,62 m a jedan sa 3 m dub.(Tab.4,12). Slijedi ulomak velike drške izduženo-ovalnog presjeka (redukciono) s ostacima crne boje na spoljnoj površini; po fakturi i boji odgovara ulomcima jedne amfore; iz "jame" na dubini 3 m (Tab.4,14), zatim ulomak drške s okruglom pločicom za oslonac palca na gornjoj strani (oksidaciono) sa dubine 2 m (Tab.4,15) i najzad drška zaobljeno pravougaonog presjeka s uzdužnim rebrom na spoljnoj strani, iz "jame", sa dubine 3,10 m (Tab.4,16).

Horizontalne drške zastupljene su sa tri tipa, od kojih je najbrojniji:

Tip 1 – ovalnog ili kružnog presjeka (51 oksidaciono, 19 redukciono pečenih), 22 drške ukomponovane u nalijepljenu traku s otiscima prsta ili nokta, na 4 primjerka su krajevi trake polukružno povijeni iznad ili ispod krajeva drške, jedan primjerak je slabo glačan; drške se nalaze većinom na najvećem obimu posude; pripadaju loncima tipa Tab.2,6.8.9; ravnomjerno su zastupljene od 1,25-3,10 m (Tab.4,20.21);

Tip 2 – približno zaobljeno-pravougaonog presjeka (36 oksidaciono, 16 redukciono pečenih), kod 18 primjeraka drška je ukomponovana u nalijepljenu traku s otiscima prsta ili nokta, 11 drški spolja uzdužno udubljeno, tri primjerka slabo glačana; ove drške su vezane za zdjele tipa Tab.1,4.9.10. i lonce tipa Tab.2,8.9; zastupljene ravnomjerno od površine do 3,10 m (Tab.4,24-26),

Tip 3 – zaobljeno-pravougaonog, rjeđe ovalnog presjeka (7 oksidaciono, 12 redukciono pečenih), 9 sa jezičastim (Tab.1,9) i 9 sa kružnim, u sredini udubljenim proširenjima krajeva, 1 sa koničnim ispupčenjima, ponekad uzdužno udubljenim, jedna slabo glačana; po dvije su vezane za zdjele tipa Tab.1,9.10. a po jedna za lonce tipa Tab.2,5.6; javljaju se ravnomjerno od 1,32 m do zdravice (Tab.4,22).

Poseban tip predstavlja mali ulomak horizontalne drške nejasnog ukupnog oblika, kružnog presjeka, savijen gotovo pod pravim uglom u odnosu na zid posude, sa dubine 1,95 m (Tab.4,23).

Neprobušene drške se javljaju u znatno manjem ukupnom broju primjeraka, takođe sa tri tipa:

Tip 1 – horizontalne, malo uzdignutih krajeva (5 oksidaciono, 7 redukciono pečenih)

jedan primjerak na zdjeli tipa Tab.1,10. a 6 na ulomcima amfora tipa Tab.2,1; zastupljene ravnomjerno od 1,25 – 2,90 m (Tab.4,27),

Tip 2 – horizontalne, ovalno ili pravougaono zaravnjene (8 oksidaciono, 6 redukciono pečenih), dužine 2 – 6 cm; zastupljene od 1,25 – 3,20 m (Tab.4,28),

Tip 3 - potkovičaste (4 oksidaciono, 2 redukciono pečene); dvije sa poprečnim urezima; jedna na zdjeli tipa Tab.1,9; na loptastoj posudi tipa Tab.1,12, na loptastom loncu tipa Tab.1,14.15. i loncu tipa Tab.2,6; nalažene su sporadično od 2,20-3,10 m (Tab.4,29).

Otvoreno je pitanje da li se razna ispupčenja na zidovima posuda mogu smatrati drškama, mada je njihova svrha u suštini imala sličnu funkciju, kao što je i svrha ispupčenja, naročito na vertikalnim drškama očigledno služila tome, da drška ne klizi u ruci. Ispupčenja se pojavljuju kao: kružna dugmetasta, u sredini udubljena (15 primjeraka) javljaju se na zdjelama tipa Tab.3,13; na loptastoj posudi tipa Tab.1,11. i loncima tipa Tab.2,8.9; zastupljena su od 0,90-3,20 m (Tab.4,30); okrugla zaravnjena ispupčenja (11 ulomaka) nalaze se na zdjelama tipa Tab.1,9.10; loptastim posudama Tab.2,1; bačvastim loncima tipa Tab.2,8.9. i zaobljeno-koničnim loncima tipa Tab.2,7; javljaju su od 0,90-2,90 m; najzad konična ispupčenja (8 primjeraka na zidu posuda, te veći broj na drškama o čemu je naprijed bilo riječi), u jednom slučaju na ulomku posudice nejasnog oblika i jednom na loncu tipa Tab.2,7; nađena sporadično na dubini od 1,25-310 m.

Ornamenti

Na ulomcima keramike iz sonde IV na "Gradini" ukrašavanje je ograničeno pretežno na apliciranje traka na zidovima posuda. Druga tehnika ukrašavanja, nanošenjem linija crne ili, rjeđe, smeđe boje na crveno ili oker pečene zidove posuda, zastupljena je na ukupno 16 ulomaka. Tehnike udubljivanja i urezivanja zastupljene su samo na po jednom vrlo malom ulomku.

Aplicirane trake mogu biti glatke (Tab.1,15;2,2), ukrašene otiscima prsta ili nokta (Tab.2,9), otiscima nekog predmeta ili poprečnim urezima (Tab.2,8), većinom teku horizontalno, najčešće neposredno ispod oboda ili na najvećem obimu posude. Ponekad je i ivica oboda ukrašena u istom maniru: urezima na ulomku lonca tipa Tab.2,7. ili naizmjeničnim udubljenjima (vjerovatno izvedenim pritiskom dva prsta) na jednom loptastom loncu tipa Tab.2,2. i na tri lonca tipa Tab.2,6.8.9; a ivica oboda jednog poklopca tipa Tab.3,15 je "nazubljena". Često je u apliciranu traku ukomponovana horizontalna, a samo jednom vertikalna drška. Ponekad je traka lučno povijena uz krajeve drške (o čemu je naprijed bilo govora), a na nekoliko ulomaka traka je bila povijena pod pravim uglom, dok je u jednom slučaju bila ukrštena. Trake se javljaju na dva ulomka zdjele tipa Tab.1,2. na jednom ulomku zdjele sa Tab.1,9. na jednom ulomku loptastog lonca kao na Tab.1,15. dosta često na posudama tipa Tab.2,2. na dva primjerka tipa Tab.2,3. a najbrojnije su zastupljene na ulomcima bačvastih lonaca tipa Tab.2,8-9, ponekad i na loncima tipa Tab.2,7.

Od drugih vrsta ukrasa sačuvan je dio od četiri međusobno povezane, na lijevo povijene nalijepljene trake, na malom ulomku posude (Tab.5,20) sa dubine 260 m. Za ovaj motiv se sa znatnim oprezom pretpostavlja da prikazuje stilizovanu predstavu ljudske ruke.[6] Takođe je zanimljiv mali ulomak (Tab.5,19) sa dubine od 2,20 m sa apliciranim prikazom zmije, vjerovatno otrovnice.[7] Na jednom malom ulomku, nađenom na dubini od 2,45 m, sačuvana je jedna horizontalna i tri vertikalne udubljene linije (Tab.5,17), a na drugom, sa dubine od 2,55 m, urezani, naspramni, šrafirani trouglovi, između kojih ostaje glatka cik-cak traka (Tab.5,18). Nađen je i jedan vrlo mali ulomak gnatia keramike, na dub.od 0,75m.

Bojeni ornamenti, kao što je već rečeno, sačuvani su na 16 ulomaka od kojih je 11 ulomaka opredijeljeno slijedećim posudama: tri zdjele tipa 10 (Tab.5,1-3), jedna šolja (Tab.5,4), dvije amfore tipa 21 (Tab.5,9.10), četiri amforice tipa 23 (Tab.5,7.11-13), dok 6 ulomaka ne posjeduje elemente za određivanje tipa posude. Ornamenti su izvedeni crnom bojom koja se otire, a samo ulomak na Tab.5,16. bojen je smeđom bojom, na crvenoj, crvenkasto-žuto ili oker pečenoj površini posude, koja je kod nekih primjeraka slabo glačana. Ukrasi se sastoje od kosih, vertikalnih ili horizontalnih linija, cik-cak linija, trouglova i šrafiranih trouglova, a na donjim dijelovima posuda javljaju se i talasaste linije, ponekad sa zrakasto raspoređenim crticama (Tab.5,1-16). Posebne ukrase donosi ulomak na Tab.5,15. koji, mada djelimično istrveni, ipak izlaze izvan okvira uobičajenog repertoara bojene ornamentike. S obzirom na fragmentarnost ornamenta, nejasno je da li se radi o čisto ornamentalnom motivu ili o nekoj stiliziranoj predstavi? Osim ulomka na Tab.5,5. koji potječe sa dub. od 2,34 m, svi ostali su iz "jame" koncentrisani nad zdravicom, od 2,78 – 3,20 m. Među bojene posude treba ubrojiti i ulomke jedne amfore tipa Tab.3,1. nađene na dubini od 3 m, sa ulomkom velike vertikalne drške (Tab.4,14), čija je čitava površina neravnomjerno prebojena crnom bojom.

Ostali objekti

Druge keramičke izrađevine, osim posuđa, ograničene su na ulomak šestougaonog pršljenka sa dubine od 0,90 m (Tab.5,22), jedan piramidalni (vis. 11 cm), sa dubine 2,62 m i dva konična gore probušena utega (vis.11 i 13 cm) sa dubine 2,78 m. Od metala, pored jednog komada željezne troske, nađen je i ulomak, vjerovatno željezne narukvice ili fibule, sa nanizanom bronzanom perlom sa dubine od 1,25 m (Tab.5,21). Od roga, čija je spoljna površina odeljana, izrađena je jedna motika ili budak sa dubine 2,55m (Tab.5,23), dok je među mnogobrojnim ulomcima životinjskih kostiju, koje su uslijed znatne količine vlage u zemlji bile u stanju

[6] Raunig 2004, 27-29.
[7] Isto 29-30.

raspadanja, zapaženo nekoliko ulomaka sa tragovima sječenja, ali nije bilo moguće izdvojiti ni jedan određeni koštani objekt. Najzad, od kamena je nađen ulomak ručnog žrvnja na dubini od 2,62 m.

Kulturno i hronološko mjesto naselja (?) na Gradini u Ripču

S obzirom na činjenicu da je iz rov-sonde IV poznat, takoreći, isključivo keramički materijal, kulturno-hronološko mjesto ovog naselja može se odrediti prvenstveno na osnovu odgovarajućih, datiranih keramičkih nalaza s istovremenih lokaliteta iz neposrednog susjedstva, odnosno iz Bihaćkog polja i, unekoliko sa šireg prostora regije Pounja.

Prostorno najbliži lokalitet je svakako nekropola željeznog doba, slučajno otkrivena na samoj Gradini, neposredno uz površinu rov-sonde IV (Plan 1), čiji su grobovi datirani u vrijeme od VIII v. do 35.g. st.e.[8] Već letimično poređenje keramičkog materijala iz nekropole i iz rov-sonde IV, naročito urni-amfora (Tab.3,1) i amforica (Tab.3,2) pokazuje da su sličnosti više genetske prirode, a značajnu razliku u tom smislu, pored samog oblika, predstavljaju vrpčasti i urezani ornamenti na urnama-amforama i amforicama iz nekropole, kakvih nema na ulomcima ovog tipa posuda iz rov-sonde IV. Jedini ulomak s odgovarajućim urezanim ornamentima iz sonde (Tab.5,18), nema nikakvog značaja za komparaciju, jer je unutar prostora sonde mogao dospjeti sasvim slučajno upravo zbog neposredne blizine nekropole (čak i u toku iskopavanja rov-sonde). Takođe, samo genetsku vezu između bojene amforice nađene na nekropoli[9] i bojenih amforica iz rov-sonde IV, potvrđuju razlike u izvođenju bojenih ornamanata, koji su na amforici iz nekropole prethodno urezani, a zatim su obojene čitave površine, dok su svi ornamenti na bojenim posudama iz sonde izvedeni samo linijama.

Na preostale tri japodske nekropole u Bihaćkom polju – Jezerine, Ribić i Golubić – u dobro datiranom keramičkom materijalu mogu se naći brojne analogije za keramiku iz rov-sonde IV na Gradini u Ripču. U istraživanom sojeničkom naselju na Uni u samom Ripču, kao i na gradinskim naseljima po obodu Bihaćkog polja, ali i na regiji Pounja, takođe među keramičkim materijalom ima nekih analogija za oblike posuda ili pojedine elemente na keramici iz rov-sonde IV.

Osnovnu karakteristiku materijala iz stratigrafski najstarijeg sloja u rov-sondi IV, iz "jame", predstavljaju fragmenti posuda sa bojenim ukrasima (Tab.5,1-16). Keramika sa bojenim ornamentima, naročito amforice

[8] Raunig 1980/81, 147-151.
[9] Isto 151, Tab.3,18.

s jednom ili dvije drške, kojima po obliku odgovaraju ulomci na Tab.5,11-13. i gotovo identično bojene, iz nekropola Jezerine i Ribić, pripada najvećim brojem primjeraka fazi III ovih nekropola, a samo sporadično se takav ukras javlja u fazi II i fazi IV.[10] I u sojeničkom naselju na Otokama u Ripču nađeni su ulomci posuda ukrašenih bojom na sličan način.[11] Za bojom ornamentirane ulomke iz rov-sonde IV posebno je značajno da ovaj način ukrašavanja nije bio karakterističan samo za amforice, već i za druge oblike posuda: zdjele, šolje, amfore (Tab.5,1-4.5.9.10). Kao što je već navedeno, ulomci bojenih posuda nađeni su svi u "jami", na dubini od 2,78-3,20 m, s izuzetkom stratigrafski najmlađeg primjerka (Tab.5,5), sa dub. 2,30 m. S obzirom na to da bojeni ornamenti predstavljaju elemenat najbrojnije zastupljen u fazi III nekropola Jezerine i Ribić,[12] čini se, da bi vrijeme trajanja faze III, tj. vrijeme između 360-250. g. st.e., trebalo smatrati za vrijeme osnivanja pretpostavljenog naselja na Gradini u Ripču. Uz to, s obzirom na činjenicu, da je isti elemenat karakterističan za japodske nekropole u dolini Une, neće biti pogrešno, ako i ovo naselje pripišemo Japodima, čemu u prilog govori i teritorijalna blizina ovih lokaliteta, ali i drugi keramički elementi.

Ostali keramički tipovi i detalji, koji se javljaju u najdubljim sedimentima rov-sonde IV, bez obzira da li su ograničeni samo na prostor "jame", ili se javljaju i u mlađim slojevima, vežu se također za materijal sa japodskih lokaliteta. Tako zdjele tipa Tab.1,5. odgovaraju sličnim zdjelama sa gradinskog naselja Kekića Glavica, gdje se javljaju u većem broju u slojevima, koji odgovaraju periodu mlađeg željeznog doba.[13] Na jednoj zdjeli tipa Tab.1,10. i na nekim ulomcima amfora tipa Tab.3,1. nalazi se neprobušena drška uzdignutih krajeva, kakva je poznata i na urnama sa japodskih nekropola iz faze II i III, ali se javljaju i kasnije, a Marić naglašava da predstavljaju: "lokalnu karakteristiku".[14] Drške ovog tipa poznate su i u sojeničkom naselju na Otokama u Ripču.[15] Dugmetasta, u sredini udubljena ispupčenja (Tab.4,30) sa zdjele tipa Tab.3,13. lonca tipa Tab.2,7. i posude tipa Tab.2,10. a većina primjeraka potječe iz "jame", na japodskim nekropolama u dolini Une, također su karakteristična za fazu III.[16] I u sojeničkom naselju u Ripču vezana su uz neke tipove lonaca.[17] Slična, kružna, ali zaravnjena ispupčenja vezana uglavnom za zdjele tipa Tab.1,9-10. lonce tipa Tab. 2,5.6.7. javljaju se kroz sve

[10] Marić 1968, 18; sl.2; Tab.2,25;Tab.2,74;3,117b;4,140; Radimsky 1893, grobovi: 38,59,11 4,152,167,186,213,135,309,340,486; Tab.4,10.12; 45,1.4.5.7.8.9.
[11] Radimsky 1897, 58; Tab.35, 279.
[12] Marić 1968, 18-19.
[13] Čović 1962, 48 (C5).
[14] Marić 1968, 15.
[15] Radimsky 1897, 57; Tab.35, 291.
[16] Marić 1968, 19.
[17] Radimsky 1897, 54; Tab.29, 179.

sedimente na Gradini. Lonac sa "prelomljenom" drškom, sličan loncima tipa Tab.2,7. potječe iz groba 174 na Jezerinama, datiran u fazu II/III,[18] a jedan sličan lonac je iz sojeničkog naselja na Otokama u Ripču, gdje su nađeni i ulomci "prelomljenih" drški.[19] Na Gradini se ovi lonci javljaju kroz sve slojeve, ali većina potječe "jame". Jednom od primjeraka sa zdravice vjerovatno pripada "prelomljena" drška tipa Tab.4,10. nađena također na zdravici, veoma slična drški na jezerinskom loncu. U rov-sondi IV samo dva primjerka ovih drški potječu sa dubine od 2 m, dok 10 potječe iz "jame". Međutim, na gradinskom naselju Kekića Glavica, drške vrlo sličnog tipa javljaju se u sloju datiranom u I v.n.e.[20] Uz ove lonce vezane su i tri od ukupno pet "petljastih" drški (Tab.2,7), od kojih su 4 iz "jame" a samo jedna sa dubine od 1,50 m. Lonac istog tipa također sa "petljastom" drškom slučajno je nađen u Golubiću,[21] jedna drška na Jezerinama van groba,[22] zatim u sojeničkom naselju na Otokama u Ripču,[23] a jedna mala drška ovog tipa potječe sa Kekića Glavice sa dubine 0,84 m,[24] što bi odgovaralo približno kraju stare ili samom početku naše ere. Prema situaciji na Gradini u Ripču i prema spomenutom jezerinskom grobu, čini se da su ovi lonci sa obje vrste drški karakteristični za IV-III v.st.e., ali da su bili u upotrebi do kraja stare ere.

Ulomci urni-amfora tipa Tab.3,1. najbrojnije su zastupljeni u "jami", zatim se njihov broj postepeno smanjuje do dub.od 1,60 m, a u gornjim slojevima pojavljuju se sasvim sporadično. Ovaj tip, koji svoje porijeklo vuče iz kulture polja s urnama kasnog bronzanog doba, predstavlja vodeći oblik urni, u toku faza II – IV, a javlja se pojedinačno i u fazi Va, na sve četiri japodske nekropole u dolini Une.[25] Ovdje treba spomenuti da su ulomci jedne urne-amfore iz rov-sonde IV bili premazani crnom bojom, kao i urna iz groba 5 iz nekropole na "Gradini" u Ripču.[26] Kako izgleda, prema sačuvanim ulomcima iz rov-sonde IV, uglavnom su zastupljeni mlađi oblici ovih posuda s izvjesnim "omekšavanjem" profila, a postepeno smanjivanje broja ulomaka u gornjim slojevima odgovara situaciji na nekropolama. Na Kekića Glavici sličan tip urni-amfora sporadično je zastupljen već od dub.2,80 m, a predstavlja jedan od vodećih tipova posuda na dub. između 1,50-0,90m, što približno odgovara mlađem željeznom

[18] Marić nap.145; Tab.4,135b.
[19] Radimsky 1897, 53; Tab.27, 157; 33, 254,255.
[20] Čović 1962, 47-48;Tab.2,B5,Tab.1,12.
[21] Radimsky 893,47;sl.19.
[22] Radimsky 1893;Tab.49,6.
[23] Radimsky 1897, 54-55; Tab.33,259.
[24] Čović 1962,48 (C5); Tab.1,15.
[25] Marić 1968,14, 18, 24, 28; Raunig, 1980/81, 15-151.
[26] Raunig 1980,81, 150-151.

dobu.[27] Na Gradini u Ripču, uz ove urne-amfore vezane su neprobušene drške uzdignutih krajeva o kojima je bilo riječi naprijed.

U "jami" i u slojevima neposredno iznad "jame" zastupljeno je nekoliko tipova drški. Tako se od vertikalnih, drške tipa Tab.4,8. ne pojavljuju u slojevima iznad "jame", a jedna je vezana za amforicu. Slična drška se nalazi također na amforici iz jednog groba u Ribiću, datiranog u fazu IV.[28] Od tri drške tipa Tab.4,12. samo jedna je vezana uz neku zaobljeno-bikoničnu posudu, možda zdjelu tipa Tab.3,9. Ni za "koljenaste" drške tipa Tab.4,13. nije utvrđen tip posude, mada se čini da bi mogle pripadati amforicama.

Horizontalne drške tipa Tab.4,20. predstavljaju najbrojnije zastupljene drške u rov-sondi IV, kroz sve slojeve, sa nešto više primjeraka u "jami", a vezane su uz lonce tipa Tab.2,6-9. One se javljaju i na donjem dijelu posuda, koje predstavljaju vjerovatno neke vrste zdjela (Tab.3,19). Na japodskim nekropolama ovakve drške se relativno rijetko javljaju, a vezane su za zaobljeno-konične zdjele faze Vb i VI,[29] dok su na Kekića Glavici brojne, pojavljuju se spordično od dub. 2,70m, a stalno su zastupljene približno od 2,10m do površine, mada su vezane uz druge vrste posuda.[30] Za drške tipa Tab.4,25. također nešto brojnije u "jami", nije utvrđeno kojem tipu posuda pripadaju, mada je najvjerovatnije da su vezane uz neki tip lonaca. Brojnim primjercima je u "jami" zastupljen tip Tab.4,26. vezan uz zdjele tipa Tab.1,4.9-10, zatim za lonce tipa Tab. 2,6-7. Horizontalne drške tipa Tab.1,9;4,22. sve potječu iz "jame" osim jednog primjerka, a vezane su za zdjele tipa Tab.1,9-10. i lonce tipa Tab.2,5-6.

O tipu neprobušenih drški uzdignutih krajeva već je bilo govora (Tab.4,27). U "jami" su nađena 4, od ukupno 6 ulomaka sa potkovičastim drškama tipa Tab.4,29. koje su vezane za zdjele tipa Tab.1,9. loptaste lonce tipa Tab.1,14;2,2. i lonce tipa Tab.2,6.

Time bi bili iscrpljeni keramički oblici koji se najvećim brojem primjeraka javljaju u "jami".

Zdjele tipa Tab.1,6. uz koje su vezane drške tipa Tab.4,1-4. javljaju se počev od gornjih slojeva "jame" do 0,90 m. Isti tip zdjela poznat je sa Kekića Glavice, gdje je stalno zastupljen u najstarijim slojevima, ali se sporadično javlja i u slojevima, koji približno odgovaraju I v. st.e., a jednu, zaobljenog dna, donosi Radimsky iz sojeničkog naselja na Otokama u Ripču.[31] Ulomci zdjela tipa Tab.3,9 srazmjerno ravnomjerno su raspoređeni kroz sve slojeve, počev od "jame". Najsličnije su im zdjele sa Kekića Glavice, označene kao tip 3d, koje se javljaju u slojevima nešto prije sloje-

[27] Čović 1962, 45;Tab.1, 9b.
[28] Marić 1968; Tab.8,28.
[29] Isto Tab.12,20;16,53.
[30] Čović 1962, 48; Tab.2, C2.
[31] Čović 1962, 44; Sl.2 (5a); Radimsky 1897, 54; Tab.28, 164.

va koji pripadaju I.v.n.e.[32] I ovim zdjelama pripadaju drške tipa Tab.4,1-4. koje se također u donjem dijelu "jame" javljaju sporadično, najbrojnije su u gornjim slojevima "jame" i slojevima neposredno iznad, da bi njihov broj znatno opao u najmlađim sedimentima. Donekle su drškama tipa Tab.4,1-4. slične neke drške sa Kekića Glavice (A6), a naročito ulomak drške sa dubine od 0,99 m, št bi približno odgovaralo kraju stare ere, sa dva konična ispupčenja (A9),[33] kakva se javljaju i na drškama sa Gradine u Ripču (Tab.4,2). Lonci (Tab.2,5-6) se javljaju prvi put u gornjim slojevima "jame", nabrojnije su zastupljeni između 2,60-1,95 m, a ima ih i u gornjim slojevima sve do dubine od oko 1 m. Slični bačvasti lonci malo izvijenog oboda, bez drški, upotrjebljeni kao urne, u grobovima Bihaćkog polja, javljaju se krajem faze Va, a u upotrebi su do kraja sahranjivanja na japodskim nekropolama.[34] Na Kekića Glavici su također brojnije zastupljeni u slojevima koji približno odgovaraju mlađem željeznom dobu, dok su lonci sličnog profila iz sojeničkog naselja na Otokama u Ripču, većinom sa vertikalnim ili potkovičastim drškama.[35]

Bačvasti lonci (Tab.4,8-9), neprofilisanog oboda relativno ravnomjerno zastupljeni kroz sve slojeve rov-sonde IV, imaju analogije u loncima gotovo identičnog oblika i ukrasa, upotrijebljenim kao urne u grobovima 222 i 478 na Jezerinama u Pritoci, a datiranim u fazu Va (110-35.g.st.e.),[36] no prema zastupljenosti u "jami" na Gradini u Ripču, oni bi morali biti i stariji, barem u naseljima. Slična je sitaucija i s ulomcima posuda s "ovratnikom" za oslonac poklopca na unutrašnjoj strani ispod oboda, od kojih su dva primjerka nađena u "jami", dok su dvije posude s istim elementom, jedna iz groba 49 na Jezerinama i druga iz groba 101 u Ribiću, datirane u fazu VI, odnosno u I v.n.e.[37] Sasvim je logično, da su ovakve posude za pripremu hrane u naseljima duže u upotrebi, a da se u grobovima pojavljuju samo izuzetno i, u ovom slučaju, znatno kasnije. Ulomci pet tipova poklopaca (Tab.3,14-18) pojavljuju se kroz sve slojeve osim najmlađih (iznad 1,40 m), a najbliže analogije potječu iz sojeničkog naselja na Otokama u Ripču.[38]

U najmlađim slojevima rov-sonde IV pojavljuje se nekoliko oblika posuda, kakvih u starijim slojevima nema. To su, prije svega, konične, zaobljeno-konične i zaobljene zdjele tipa Tab.1,1-3. Mnoštvo zdjela sličnih oblika poznato je na nekropolama Jezerine, Ribić i Golubić iz grobova da-

[32] Čović 1962, 44;sl.2 (3d), Tab.1, 3d.
[33] Isto 48, Tab.2, A6, A9.
[34] Marić 1968, 29, 38 ; Tab.10,17,29; 11,6; 21,25, 26.
[35] Čović 1962, 45 ; Sl.3 (6b); Tab.1,6b; Radimsky 1897, 52-53 ; Tab. 25,139; 26,153; 27,157; Ćurčić 1908, Tab.5,8.
[36] Marić 1968,29; Tab.3,7; Tab.5, 190.
[37] Isto 38 ; Tab.6,20.22.35.
[38] Radimsky 54-55; Tab.29,188-189.197; 31,228-230. 232.

tiranih većinom u faze V i VI, odnosno u vrijeme između 110 g.st.e. do 110. g.n.e.[39] Konična zdjela (1a) sa Kekića Glavice potječe sa dub. od 0,99 m, odnosno neposredno prije početka naše ere, dok se zaobljeno-konične zdjele (2a) u većem broju pojavljuju u slojevima od približno 1,60-1 m (mada ih ima i u starijim i u mlađim slojevima), što uglavnom odgovara mlađem željeznom dobu.[40] Jednu manju koničnu i veću zaobljeno-koničnu zdjelu iz sojeničkog naselja u Ripču donosi V.Ćurčić.[41] Vjerovatno koničnim ili zaobljeno-koničnim zdjelama pripadaju ulomci dna sa horizontalnim ili vertikalnim drškama (Tab.3,19). Takve zdjele sa drškama iz nekropola potječu iz grobova faze V i VI.[42] Za profilaciju kakvu pokazuju zdjele tipa Tab.1,7-8. koje također potječu iz mlađih slojeva, analogije pružaju dvije šolje iz grobova u Ribiću, datirane u fazu Va i VI.[43] Loptastim posudama (Tab.1,11-12) najsličnija je urna iz groba 105 u Ribiću, datiranog u fazu V-VI, dok posudama tipa Tab.1,15. po horizontalno odsječenom obodu, odgovara urna iz groba 96 iz faze VI.[44]

Analizom keramičkih nalaza iz rov-sonde IV na Gradini u Ripču i komparacijom s odgovarajućim objektima iz japodskih nekropola u dolini Une, te iz sojeničkog naselja na Otokama u Ripču i gradinskog naselja na Kekića Glavici, dobijen je približan vremenski okvir u kome su sedimentirani slojevi otkriveni probnom sondom. Nesumnjivo je, da su najstariji slojevi (materijal iz "jame") sedimentirani u toku IV i prve polovine IIIv. st.e. Ovdje treba naglasiti da keramika iz rov-sonde IV ima srazmjerno malo komparacija u keramici slijedeće faze IV (250-110 g.st.e.), uslijed toga što je na nekropolama keramički materijal ove faze sačuvan u relativno malom broju oblika, dok onaj iz rov sonde IV pokazuje siguran kontinuitet. Za slijedeći period (na nekropolama faza Va i b – 110.g.st.e. do 10/20. n.e.) također ima dovoljno potvrda u keramici sa Gradine u Ripču. Mada se pojedini keramički ulomci iz rov-sonde IV mogu povezati s tipovima dokumentovanim u fazi VI (10/20-110.g.n.e.) na nekropolama, radi se o oblicima koji svoje korijene vuku iz prethodnog razvoja. Kako u rovsondi IV na Gradini nije nađen ni jedan elemenat koji bi se sa sigurnošću mogao pripisati periodu rimske okupacije ovih krajeva, čini se opravdanim razmišljanje da je ovaj lokalitet napušten u drugoj polovini I v.st.e., možda u vrijeme Oktavijanovih osvajanja u japodskoj zemlji 35.g.st.e., ili nešto malo kasnije. Već je napomenuto, da se i ostaci naselja na Gradini u Ripču mogu pripisati Japodima, kako zbog situiranosti unutar Bihaćkog

[39] Marić 1968, 35,38; Tab.17,30; 18,24.45; 19,25.50; 20,51.52 id.; Raunig 1968, Tab.1,44; 2, 2-3; 3, 6.10; 4,14.26.
[40] Čović 1962, 43,58; Sl.1a,2a, Tab.1,2a.
[41] Ćurčić 1908, 156; Tab.5,1.26.
[42] Marić 1962,35, 38 ; Tab.12,2; 16,53; 21,19.
[43] Isto Tab.8,24; 20,50.
[44] Isto 38; Tab.22,38; 19,9.

polja, tako i zbog srodnosti keramičkog materijala, kao osnovnog indikatora etničke pripadnosti, sa odgovarajućim materijalom iz neposredno susjednih japodskih nekropola i sojeničkog naselja na Otokama u Ripču. U odnosu na gradinsko naselje na Kekića Glavici kod Bosanske Krupe, kao što je već pokazano postoje izvjesne sličnosti i veze, ali se bez daljeg istraživanja i kompariranja materijala drugih gradinskih naselja Bihaćkog polja i šire regije Pounja, ne može za sada ništa više reći od onoga što je već utvrdio B.Čović u tom smislu.[45]

Kako u Bosni i Hercegovini narodni naziv "Gradina" u ogromnoj većini slučajeva označava ostatke prahistorijskih naselja, izgleda da se i kod Gradine u Ripču radi o takvom naselju. S jedne strane neporemećeni sedimenti od preko dva metra debljine, a sa druge sadržaj nalaza, među kojima treba naglasiti poklopce, ulomak žrvnja, motiku ili budak od roga, što su objekti primjereni naselju, kako izgleda, potvrđuju da je rov-sondom IV otkriven trag naselja mlađeg željeznog doba. Međutim, mali istraženi prostor, te nejasan pravac pružanja pretpostavljenog bedema, kao i nerazjašnjeni odnos između slojeva u rov-sondi IV i površine gdje su otkriveni i znatno stariji grobovi (Plan 1), uslovljavaju određeni oprez u deklariranju ovog lokaliteta kao prahistorijskog naselja. Tek bi dalja sistematska istraživanja većeg prostora na ovom specifičnom lokalitetu mogla pružiti razjašnjenje spomenutih i dugih problema i pitanja.

Summary

Japodic settlement (?) 'Gradina' in Ripač

Hill 'Gradina' is placed at the right side of river bank Una, closely to the centre of Ripač village. Of the four test trenches, without any findings were trenches I-III, while the trench IV (5x1,5 m), North-South oriented, excavated to the subsoil on the depth of 3,32 m; gave prehistorically material that respond to findings from the settlement (Plan 1-2).

The impression is that fortification wall (?) of this hill-fort settlement (oriented NW-SE) have been cut. Levee of cracked stones, that represents the core of the fort-wall, is strongly cut on the north side, where the layer was solely filled by pottery fragments and animal bones. So it was assumed that there was a trash pit (or some ditch), buried into northern side of the wall on upper and into subsoil on lower side. Through the whole depth of the trench appeared lumps of burned earth (burned clay-house plaster). Some of those had very regular shape, dimension 15x15 cm, alike to burned bricks.

[45] Čović 1962, 55-56.

Only basis for the cultural and chronological determination of assumed settlement, are fragments of pottery, whose analysis and comparisons with corresponding objects from the Japodic necropolises of the Una valley, and pile dwelling settlements of Otoka and Ripač, and fort-hill settlement at Kekića Glavica, we have approximate time scope presented trough the sediment layers in the test trench number IV. Undoubtedly seems, that the oldest layers (material from the pit, especially objects from the T.V, 1-16.) sediment during 4th and first half of the 3rd. Century B.C.

It has to be emphasize that pottery from the trench IV, have proportionally small comparison in pottery of the next phase IV(250-110 B.C.) because there aren't much forms from this phase preserved on necropolis, so the material from the trench IV positively shows permanence. For the next period (phase Va and b-110 B.C to 10/20. A.D. on necropolis) also there are enough correspondence with pottery from Gradina in Ripač.

Even though some pottery fragments from the trench IV can be related with a types documented in phase VI (10/20-110. A.D.), at necropolis, those are the forms with origins from the previous development. As in trench IV on Gradina, wasn't found any element, that surely could ascribe to the period of roman occupation, reflection seems acquit, that this site is abandoned during second half of 1st Century, maybe during Octavian's conquest of Iapods lands at 35 B.C., or after that. its has to be stressed that settlement remains from Gradina can be attributed to Japods, because it's position in Bihać field, but also by ceramic objects relation, as a main indicator of ethnic affiliation , in comparison with archaeological material from the neighbouring iapodic necropolis and pile dwelling settlement of Otoka and Ripač.

In regard to fort-hill settlement of Kekića Glavica near Bosanska Krupa, there are certain similarities and relations, but without further examination and material comparisons with other settlements from Bihac and Una region, we can't make more judgments. As in Bosnia and Herzegovina colloquial expression "Gradina" in a most cases, indicate remains of prehistorically settlements, as it seems that Gradina in Ripač is the same case. Unmoved sediments (over 2m thick) from one side, and contents of objects, as lids, fragment of millstone, hoe or pickaxe of horn, which are objects applicable for the settlement, on the other, justify that trace of an late iron age settlement is discovered by the test trench IV. However, small examine area and unclear direction of supposed fort-wall, as the unclear relation between layers in the trench IV and the surface where the graves from quite older period were discovered (Plan1), are causing certain caution in declaration of this site as a prehistoric site. Further systematic research of a larger scope of this area of this specific site, could offer us resolution of mentioned problems and questions.

Skraćenice

ANUBIH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
ADBIH - Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo

CBI - Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
ns. - nova serija
WMBH - Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien

Literatura

Čović, B. 1962, Gradinsko naselje na Kekića Glavici. GZM ns. XVII, Sarajevo 1962, 42-61, T.I-IV.

Ćurčić, V. 1908, Prehistorička sojenica u Ripču kraj Bihaća. GZM XX, Sarajevo 1908, 149-179, T.I-VIII.

Marić, Z. 1968, Japodske nekropole u dolini Une. GZM ns. XXIII, Sarajevo 1968, 5-79, T.I-XXV, Tabela I-VII.

Radimský, V. 1893, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća. GZM V, Sarajevo 1893.

1896, Die Gradina Čungar bei Cazin, WM BH IV, Wien 1896,73-93.

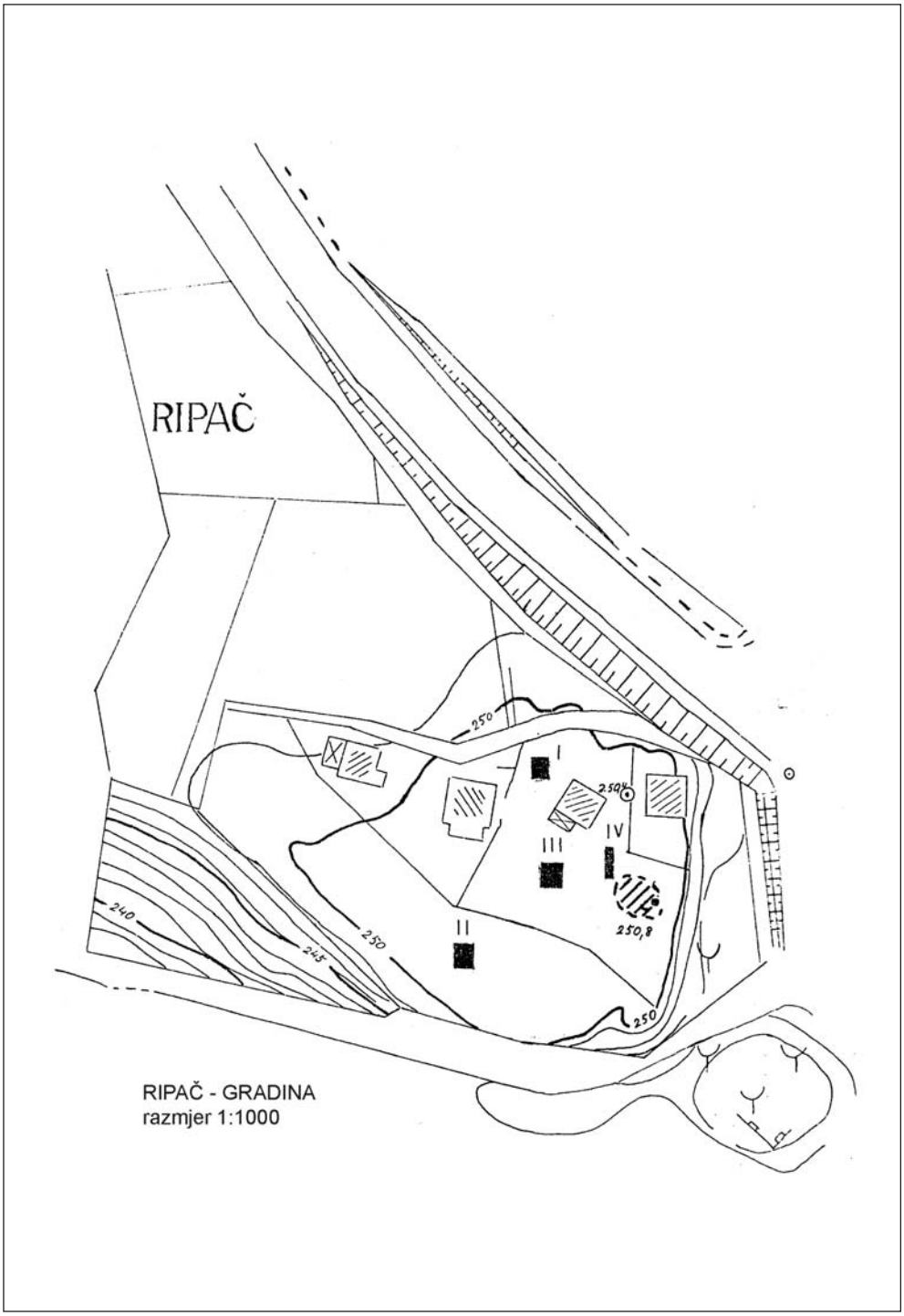
1897, Der prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać. WMBH V, 1897, 29-123, T.I-XLII.

Raunig, B. 1975, "Gradina" Ripač kod Bihaća – praistorijska nekropola i naselje, Arheološki pregled 17, Beograd 1975, 49-51.

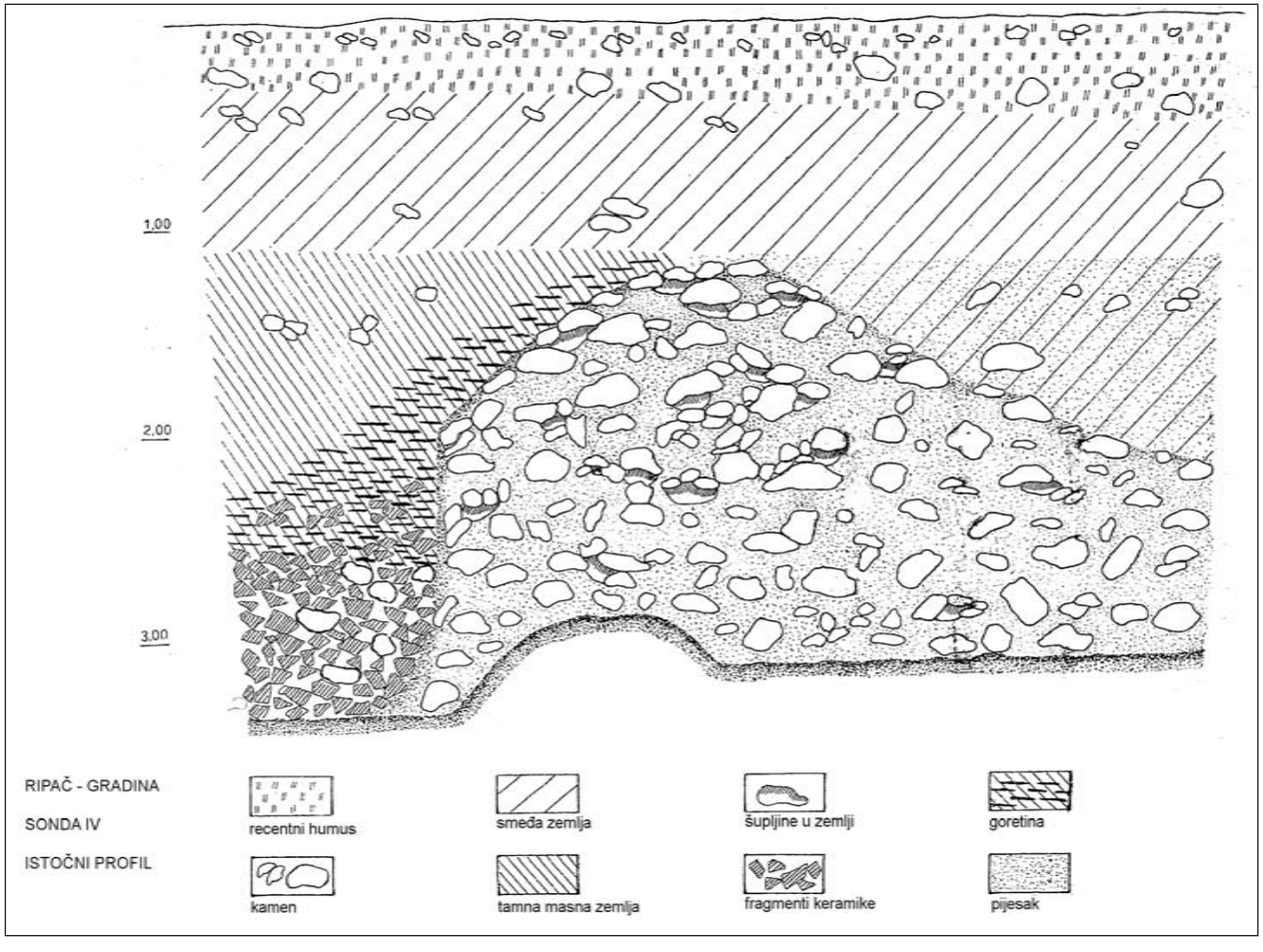
1981, Praistorijska nekropola na Gradini u selu Ripač. GZM ns. 35/36, Sarajevo 1980/81, 141-162.

1983, Neki manji neobjavljeni nalazi bronzanog doba zapadne Bosne. Zbornik ADBiH 1, Sarajevo 1983, 71-78.

2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda. ANUBIH, Djela knj. LXXXII, CBI knj.8, Sarajevo 2004.

RIPAČ
250
250
240
245
250
250,8
250
I
II
III
IV
RIPAČ - GRADINA
razmjer 1:1000

Plan 1.

1,00
2,00
3,00
RIPAČ - GRADINA
SONDA IV
ISTOČNI PROFIL
recentni humus
smeđa zemlja
šupljine u zemlji
goretina
kamen
tamna masna zemlja
fragmenti keramike
pijesak

Plan 2.

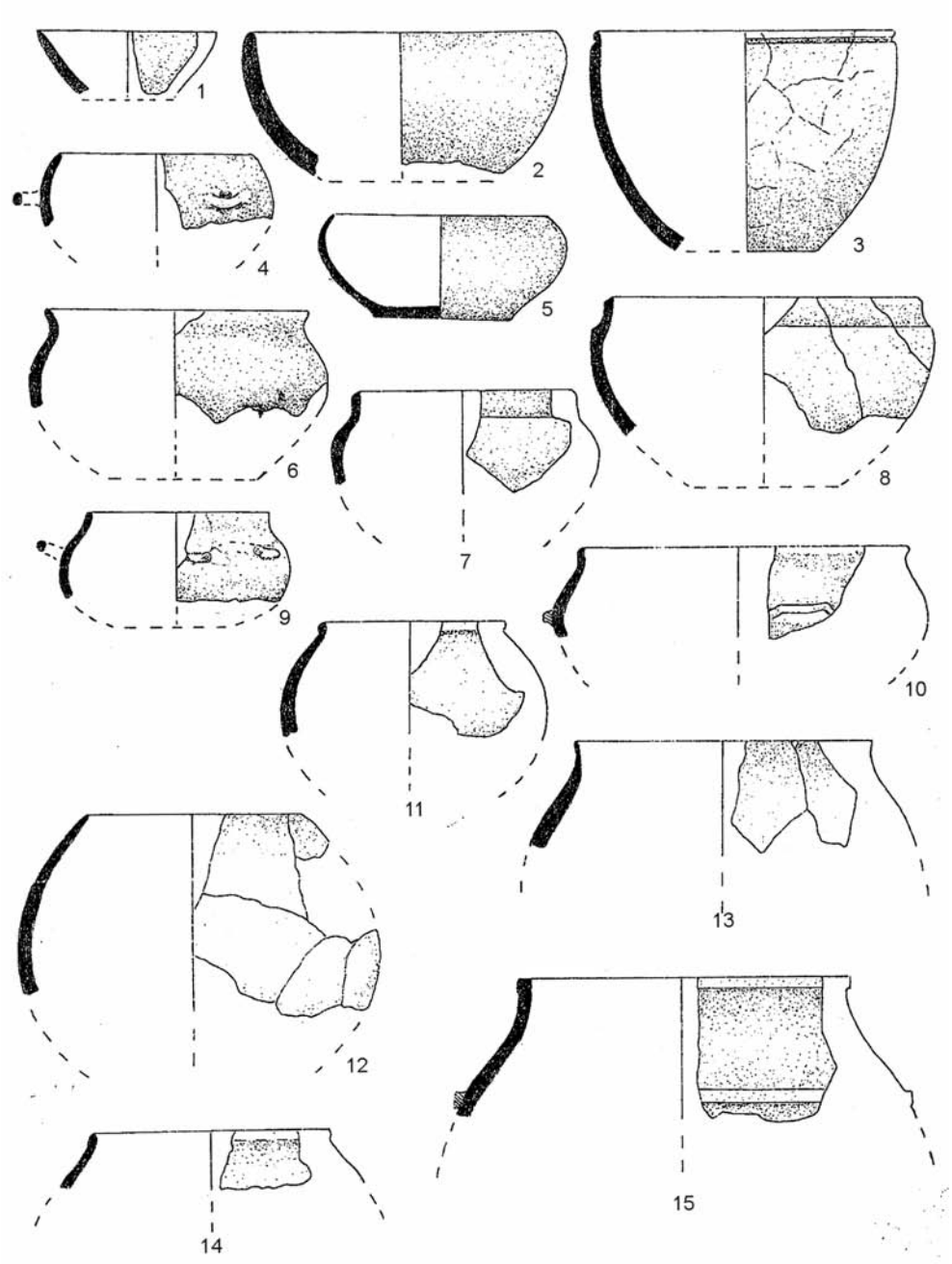

Tabla 1.

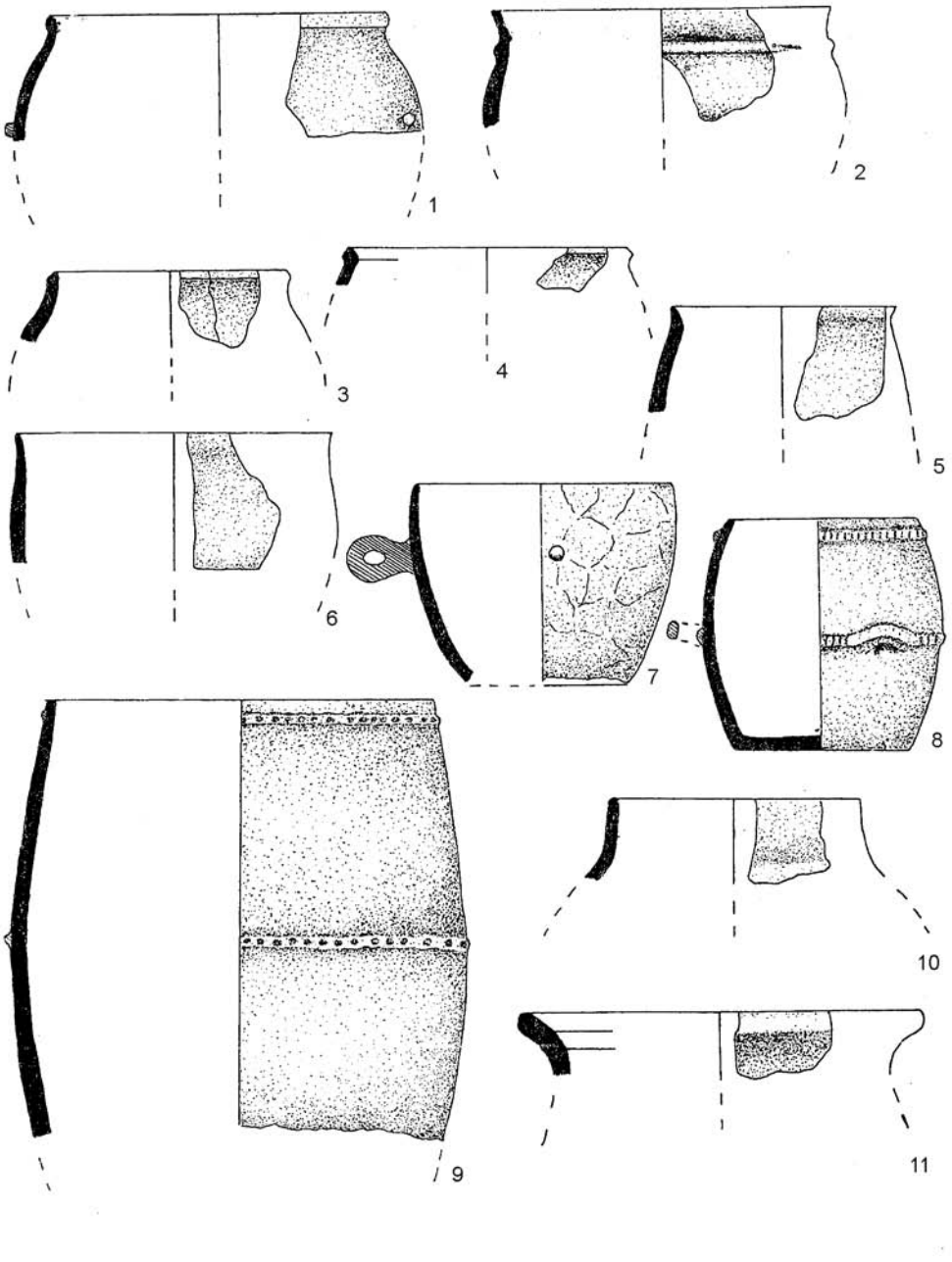

Tabla 2.

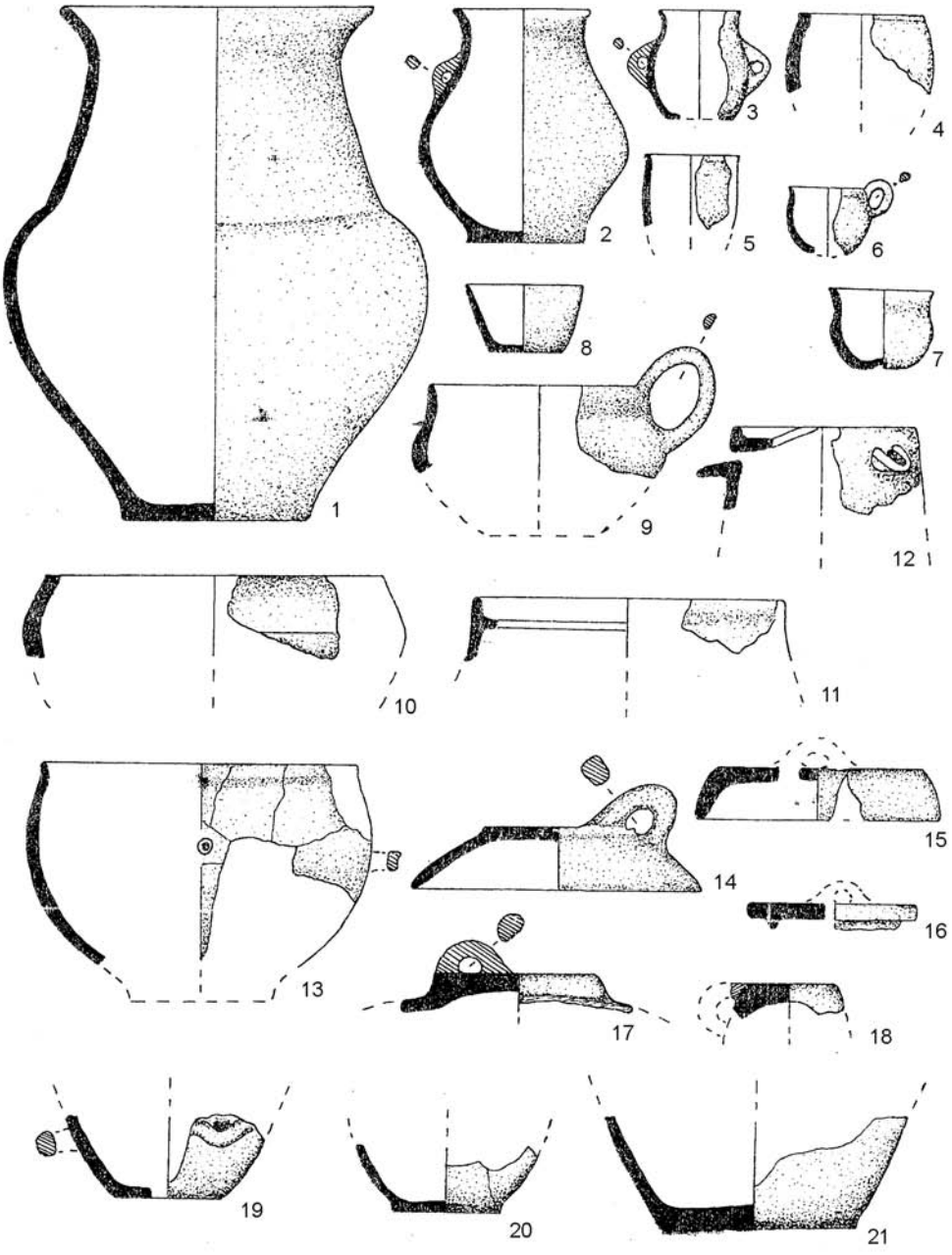

Tabla 3.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30

Tabla 4.

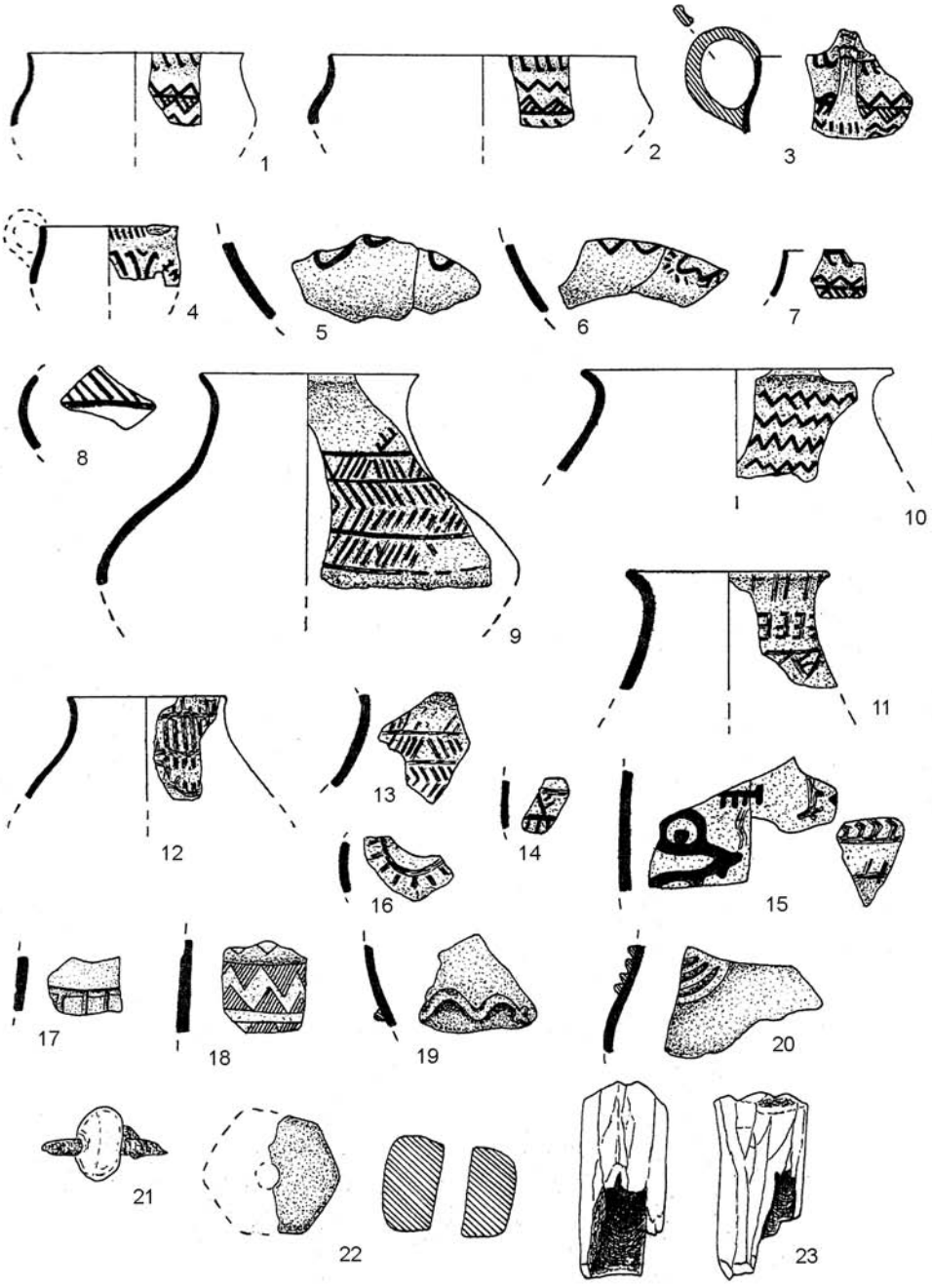

Tabla 5.

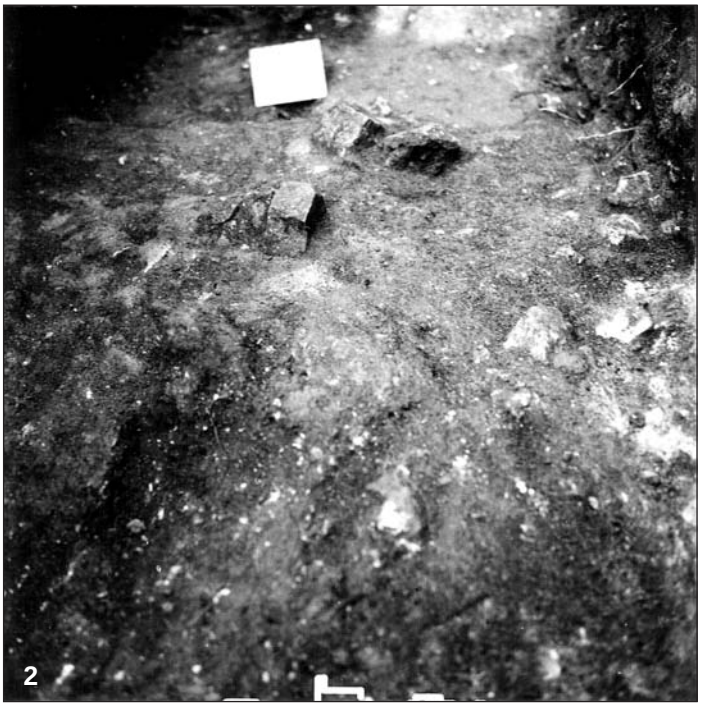

Tabla 6. 1. *Izgoreni kućni lijep* (čerpić ?); 2. *Vrh bedema* (?) *na dubini* 1,30 m

Tabla 7. 1. *Istočni profil;* 2. *Zdravica od svijetlo-žutog pijeska* (pržina)

Grafiti sa grčkih posuda iz razrušenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini
II dio

Zdravko Marić – Melisa Forić
Sarajevo

Uvod

Izučavanje pismenosti na prostoru Bosne i Hercegovine iz stoljeća prije nove ere je u neodredivom začetku prvenstveno radi nepostojanja dovoljno materijalnih podataka. Svega nekoliko pojedinačnih nalaza keramike sa urezanim znakovima-grafitima i natpisima grčkog ili etrurskog porijekla, sa prostora Bosne i Hercegovine, svrstavano je u import te nije bilo predmet obimnijih naučnih rasprava niti je rezultiralo većim analizama i studijama.[1] Zahvaljujući sistematskim arheološkim istraživanjima obavljenim u periodu 1967 – 1981.[2] na ruševinama ilirskog centra Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca među svim veoma vrijednim i bogatim nalazima pronađeni su i tragovi pismenosti ilirskog plemena Daorsa, na novčićima (ΔΑΌΡΣΩΝ),[3] na potiljku brončane kacige (ΠИΝ)[4], na obodima dviju brončanih posuda, te fragmentima keramike. Sitno urezani znakovi, u najvećoj mjeri u obliku slova iz grčkog alfabeta, na fragmentima amfora, ukazuju na to da su stanovnici Daorsona uz svoj poznavali i grčki jezik.

Inicijator i rukovodilac pomenutih arheoloških istraživanja helenističkog grada Daorsona, dr. Zdravko Marić posljednjih godina posvetio se analizi i dešifriranju ukupno 73 grafita nađena na fragmentima grčkih

[1] Arheološki leksikon BiH; Čović 1964;1987; Šalabalić 1967.
[2] Marić 1977; 1995a;1995b;1996,
[3] Patsch 1901,1914; Basler 1971; Marić 1976, 1977; Rendić- Miočević 1965;
[4] Marić 1976;

amfora te utvrdio da se radi o djelovima sjevernosemitskih[5], južnosemitskih[6], grčkih[7], italskih[8] alfabeta, te sinajskog pisma.[9] Većina pronađenih grafita sastojala se uglavnom od 2-4 slova, često u ligaturi, dok su u dva slučaja radilo o grafitima, cijelih naziva DARSOI i FARO (po Mariću, klasični latinski).[10] Funkcija spomenutih znakova na amforama još nije definirana te se pretpostavlja da označavaju početna slova nekih riječi, imena vlasnika amfora ili čak brojevnih oznaka, no sigurno je da će se detaljnijim analizama možda, njima otkriti nepoznata ilirska imena ili bar neke ilirske riječi.

Rad na objavljivanju grafita sa Ošanića, samo je inicijativa da se naučna javnost zainteresira za ovaj fenomen postojanja pismenosti kod plemena Daorsa te potvrdi pripadnost okvirima helenističkog civilizacijskog kruga u pravom smislu. Nažalost, zbog nedostatka relevantne literature na ovu temu, te kontakata sa stručnjacima iz oblasti prethistorijske epigrafike i filologije, objavljivanju grafita sa Ošanića pristupa se isključivo kataloški.

Terensko istraživanje 2004. godine

Sa uvjerenjem da je bar nekoliko tisuća fragmenata keramike sa grafitima neotkriveno, jer je ranijim istraživanjima bio zahvaćen samo manji dio ukupne površine grada, oktobra 2004. godine organizirano je manje terensko istraživanje, koje je za cilj imalo prikupljanje fragmenata amfora sa grafitima u svrhu nastavka rada na ovoj temi. Voditelj istraživanja bio je dr. Zdravko Marić, a ekipu su sačinjavali studenti postdiplomskog studija Ilirologije – Melisa Forić, Senad Kuč i Zijad Halilović, čime je spomenuto istraživanje dobilo i dodatnu dimenziju praktične terenske nastave. Svojom financijskom podrškom ovaj projekat nesebično je pomogla Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Boravak na Ošanićima bio je prilika i za sagledavanje stanja lokaliteta te je primjećeno da su cijelo njegovo područje, a naročito ostaci arhitektonskih objekata, izloženi ubrzanom propadanju zbog neprovođenja minimalnih mjera zaštite u periodu posljednjeg desetljeća (Sl.1-4). Velike količine urušenog materijala prekrile su prilaze ka stambenim terasama, te uzrokuju dalje slijevanje materijala prema koritu Radimlje. Također

[5] Encyclopedia Britannica 1967, 665, Fig.3;
[6] Isto 663, Fig.1;
[7] Enciklopedija leksikografskog zavoda 1966, 1, 73;
[8] Isto.
[9] Sethe 1926; Marić 2004, 193-194.
[10] Marić 2004, Tab.1,7; Tab.2,22.

primjećeni su tragovi samostalnih nedozvoljenih istraživanja tj. potraga za metalnim predmetima uz pomoć metal detektora.

Tokom dvodnevnog istraživačkog rada pregledan je prostor terase na jugozapadnoj strani u blizini glavne gradske saobraćajnice koja je spajala hram sa drugim građevinskim kompleksom (Sl.5). Na površini od približno 7x7 m, nalazi se velika količina fragmenata keramike amfora. Nakon pregledanja spomenutih fragmenata izdvojen je određen broj onih koji su sadržavali po jedan ili više urezanih znakova. Detaljnim pregledom spomenutog materijala izdvojen je ukupno 31 fragmenat koji je sadržavao grafite koji su upućeni na detaljniju analizu. Uglačana vanjska površina blijedožute boje te unutrašnja blijedocrvenkasta površina sa vidljivim horizontalnim uskim kanelurama ukazuje da se radi o fragmentima keramike grčkog porijekla izrađene pomoću lončarskog kola. Veličina i oblik fragmenata potvrđuju konstataciju da se radi o fragmentima velikih grčkih amfora za vino te fragmentu jedne manje posude (Tab.4,28). U ukupno 12 slučajeva radi se o fragmentima gornjih dijelova posuda dok su njih 19 ostaci trbušnih dijelova amfora.

Opći podaci o alfabetima

Alfabetsko pismo kao sistem slova,[11] tj. znakova za pojedine glasove razvilo se najprije na najistočnijim obalama i otocima Sredozemnog mora, uglavnom na području semitskih jezika. Drevna grčka tradicija (Herodot) pripisivala je pronalazak alfabeta Feničanima. Najstariji od svih smatra natpis na grobu Ahirama, kralja Byblosa (← XIII st.), otkriven 1923. godine; mlađi su, onaj, kralja Meše (tzv. "Moabitski kamen" iz ← 824.) natpisi iz Nore u Sardiniji i Sinđirlija u Siriji (← VIII), posvetni natpis Baalu libanonskom na Cipru (← VIII st.). Prastara "fenička" teorija o postanku alfabeta bila je ozbiljno poljuljana pronalaskom (1906) natpisa pisanih tzv. *sinajskim pismom*. Da su Grci primili svoj alfabet od Semita, očigledno je već po tome što su grčki nazivi za pojedina slova potekli od semitskih riječi (alfa prema alef- govedo, beta prema beth-kuća, itd.). usvojivši alfabet negdje na početku prvog milenija pr.n.e., Grci su ga različito razvijali i usavršavali (npr. dopunili slovima za sve vokale); konačno je na početku ← IV st. jonski tip alfabeta prihvaćen kao općegrčki. Grčkog je porijekla čitav niz maloazijskih alfabeta (frigijski, lidijski, likijski, karijski). Iz zapadnogrčkih osobito sicilskih varijanti razvio se niz utalskih alfabeta: etrušćanski, venetski, mesapijaki, umbrijski, oskijski i latinski; ovaj posljednji je osnova našem današnjem latiničnom pismu (latinica).

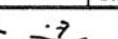
[11] Djelo citirano pod 4, str. 73;

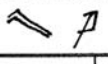
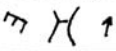
Poslije sinajskog pisma, najstarijeg alfabeta na svijetu, prije 3600. ili 3800. godina (1600 ili 1800. godine pr.n.e.) javlja se najstarije feničko alfabetsko pismo na njegovom najstarijem spomeniku. Na sarkofagu kralja Ahirama u Byblosu, koji je iz XIII st. pr.n.e.. Od sinajskog pisma potekao je južnosemitski alfabet, otac arapskog pisma. U oktobru 2004. godine pronađen je prvi klasični latinični grafit DALETH = D = d (Tab.1,4) u ruševinama helenističkog grada Daorson-a.[12]

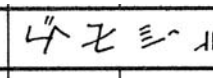
[12] Vrsalović 1979, 345-351, Tab.86-89;

Redni broj	Grafit	Pismo	Grčki naziv	Klasični latinski	Glas
001		staro grčko, umbrijski oskijski	NI	N	n
002					
		grčko, starolatinsko, latinsko	HI	X	ks
		semitsko, ranogrčki	GAMMA	C	g, c
		argivski	LAMBDA	L	l
		oskijski	JOTA	I	i
		tarentinisko-jonski c.280. B.C.(starolatinski), oskijski	--	--	i
		južnosemitsko (sabaeanic)	--	--	s
003		starogrčki, starolatinski	HI	X	ks
004		starolatinsko, latinsko	DALETH	D	d
005					
		južnosemitsko (sabaeanic)	--	--	s
		starogrčko, starolatinsko	LAMBDA	L	l
		grčko, starolatinsko, latinsko	HI	X	ks
		starogrčko, starolatinsko	ALFA	A	a
006		oskijsko	JOTA	I	i
007		starogrčko, starolatinsko	LAMBDA	L	l
008					
		etruščansko	IPSILON	V	u, y
		semitsko, starogrčko	TAU	T	t
		južnosemitsko (lihijanic)	--	--	t

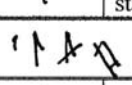
Grafiti na keramici sa Ošanića 2004.

Redni broj	Grafit	Pismo	Grčki naziv	Klasični latinski	Glas
009					
		starogrčko, starolatinsko	JOTA	I	i
		semitsko, starogrčko	TAU	T	T
		grčko, starolatinsko	HI	X	ks
010					
		feničko, starogrčko	GIMMEL GAMMA	C	g, c
		oskijsko	JOTA	I	i
011		grčko, starolatinsko	MI	M	m
012		starogrčko, etruščansko	NI	N	n
013		starogrčko, starolatinsko	IPSILON	V	u, y
014					
		???			
015		???			
016		safahitic	ETA	H	h

Redni broj		Pismo	Grčki naziv	Klasični latinski	Glas
017					
		starogrčko	IPSILON	V	v
		starogrčki (terski), etruščanski, starolatinski, Kumae VI B.C., latinski	GAMMA	C	c, g
018					
		starogrčki	ETA	H	h
		ranoetiopski	TAU	T	t
		???			

019					
		oskijski, tarentinsko-jonski 280.B.C,	JOTA	I	i
		sabean, therski, argivski	LAMBDA	L	l
		jonski, halkidički	LAMBDA	L	l
		???			
		jonski	GAMMA	C	g, c
		???			
020		starogrčki, etrušćanski	LAMBDA	L	l
021					
		starogrčki, starolatinski	JOTA	I	i
		južnosemitski, thamudenic	MI	M	m

Redni broj	Grafit	Pismo	Grčki naziv	Klasični latinski	Glas
022					
		oskijski, etrušćanski	IPSILON	V	u, y,v
		jonski, halkidički	LAMBDA	L	l
		oskijski, tarentinsko-jonski 280.B.C,	JOTA	I	i
		umbrijski	ALFA	A	a
023		???			
024					
		južnosemitsko, sjevernosemitsko	TAU	T	t
		sinajsko, jonski	GAMMA	C	c, g
		starogrčki	LAMBDA	L	l
025					
		starogrčki (therski, etrušćanski)	LAMBDA	L	l
		starogrčki	GAMMA	C	c, g

026					
		starolatinski	SIGMA	S	s
		starogrčki,starolatinski	JOTA	I	i
027					
		starogrčki (therski, halkidički)	ALFA	A	a
		starogrčki (therski)	LAMBDA	L	l
		???			

Redni broj	Grafit	Pismo	Grčki naziv	Klasični latinski	Glas
028					
		starogrčki	IPSILON	V	u, y
		starogrčki	LAMBDA	L	l
029					
		starogrčki	LAMBDA	L	l
		starogrčki, starolatinski	JOTA	I	i
030					
		starogrčki	IPSILON	V	u, y
		starogrčki	JOTA	I	i
031		starogrčki, starolatinski	JOTA	I	i

Grafiti na keramici sa Ošanića 2004.

Zusammenfassung

Graffiti auf Griechischen Gefäßen aus der zerstörten illyrischen Stadt Daorson in der Nähe des Dorfes Ošanići bei Stolac in der Herzegowina

Teil II

Im ersten Teil dieses Aufsatzes (Jahrbuch XXXIII/31) sind 69 Graffiti dargestellt, die während der Ausgrabungen von 1963 bis 1981 in der hellenistisch-illyrischen Stadt Daorson gefunden wurden. Bei den Geländebegehungen im Jahr 2004 konnten im Gebiet dieser Stadt weitere 31 mit vergleichbaren Einritzungen versehene Gefäßfragmente freigelegt werden. Es handelte sich um griechische Keramik aus der Zeitperiode vom 4. bis in das 1. Jh. v. Chr. Die dargestellten Graffiti lehnen sich offenbar an einige altgriechische und altitalische Buchstaben an. In diesem Artikel werden die neu entdeckten Graffiti katalogisiert und der Öffentlichkeit zur Verfügung gestellt. Ohne diese Graffiti im Detail deuten zu wollen (das soll Spezialisten überlassen bleiben), wird doch festgestellt, dass sie ein Element der hellenistischen Tradition im ostadriatischen Hinterland darstellen. Weiterhin sind sie als ein sicherer Hinweis auf die bisher wenig beachteten Schriftkenntnisse beim illyrischen Stamm der Daorsen anzusehen.

Literatura

Basler, Đ. 1971*,* Novčić plemena Daorsa. Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM), (A), n.s. XXVI, Sarajevo, 1971,333-336

Čović,B. 1964, Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. Archaeologia Iugoslavica V, Beograd, 25-32; (tab.1-8.)

Čović B, 1987, Srednjodalmatinska grupa. u: Prethistorija Jugoslovenskih zemalja V (željezno doba), 523;

Marić, Z. 1995, Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegovina). Bericht der Römisch-Germanischen Komission 76, Meinz am Rhein, 30-72, T.I-24;

Marić, Z. 1977, Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine. GZM (1975/76), 5-99, (Tab.1-37);

Marić, Z. 1995a, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890-1978). I dio. Hercegovina 1(9), 43-65, Tab.1-25;
Marić, Z. 1996, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890-1978). II dio, Hercegovina 2 (10), 7-33.
Marić, Z. 2004, Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona u Hercegovini, Godišnjak CBI, XXXIII/31,193-194
Encyclopedia Britannica. 1967, Volume 1 (A to Anstey), Chicago, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokio, Manila.
Enciklopedija leksikografskog zavoda.1966, 1 (A-Ćus), Zagreb.
Patsch, K. 1901, Daversi. Paulys-Wissowa Real- Encyclopädie, Neue Bearbeitung, IV Band, Sttutgart, 1901., 2231-2232.
Patsch, K. 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. GZM 1914, Sarajevo, 1914, 143-145.
Rendić- Miočević, D. 1965, Prolegomena ilirskoj numografiji. Godišnjak CBI III/1, 77-93.
Sethe, K. 1926, Der Ursprung des Alphabets. Die neuentdekter Sinaischrift. Berlin,
Šalabalić, R. 1967, Eine umbrisch-etrurkische Inschrift aus Bosnien (Pod bei Bugojno). Arhaeologia Iugoslavica VIII, Beograd, 35-46; (Tab.1,I-II.)
Vrsalović, D. 1979, Arheološka istraživanja istočnog Jadrana, Zagreb.

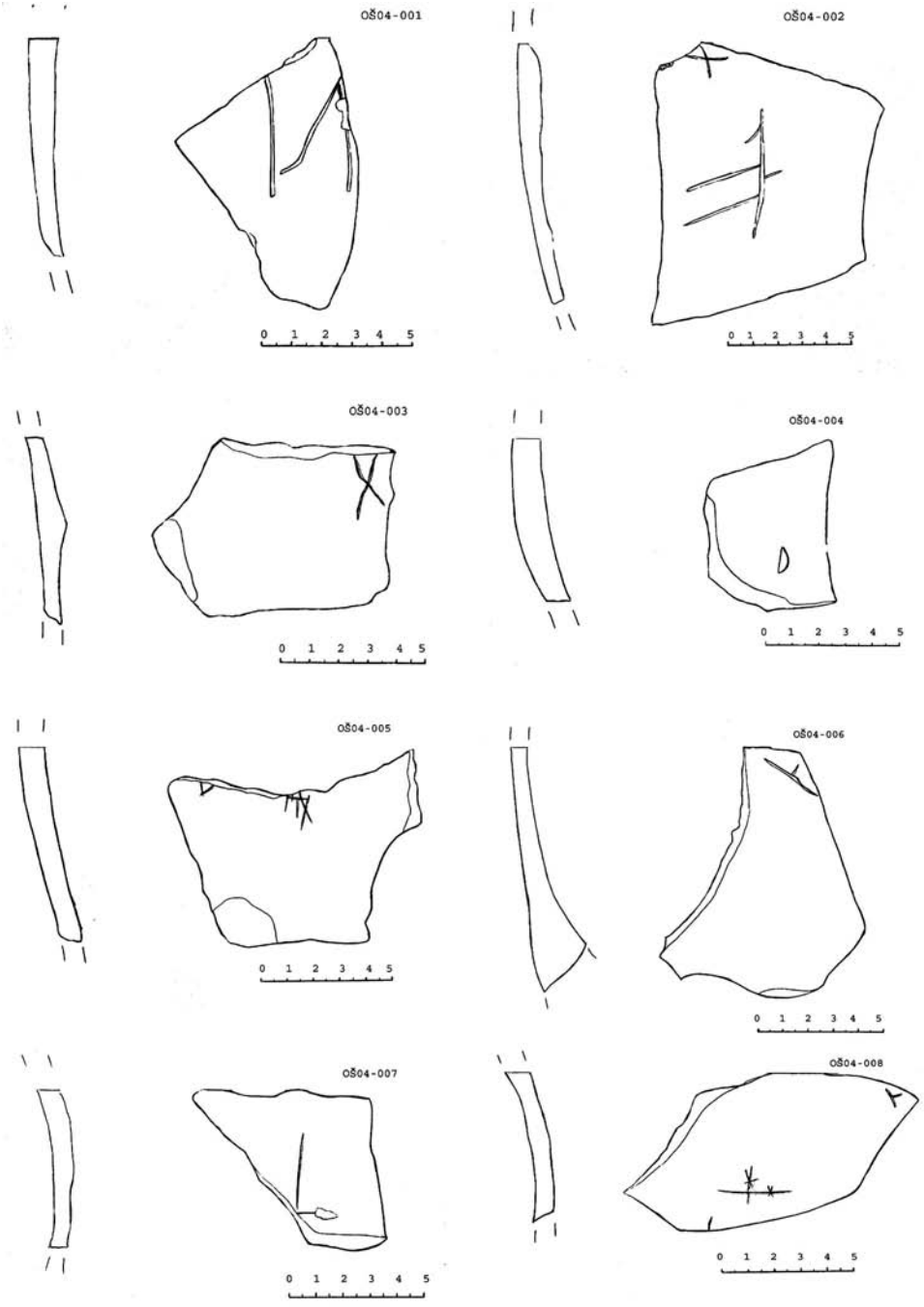

Tabla 1. *Grafiti na keramici sa Ošanića* 2004

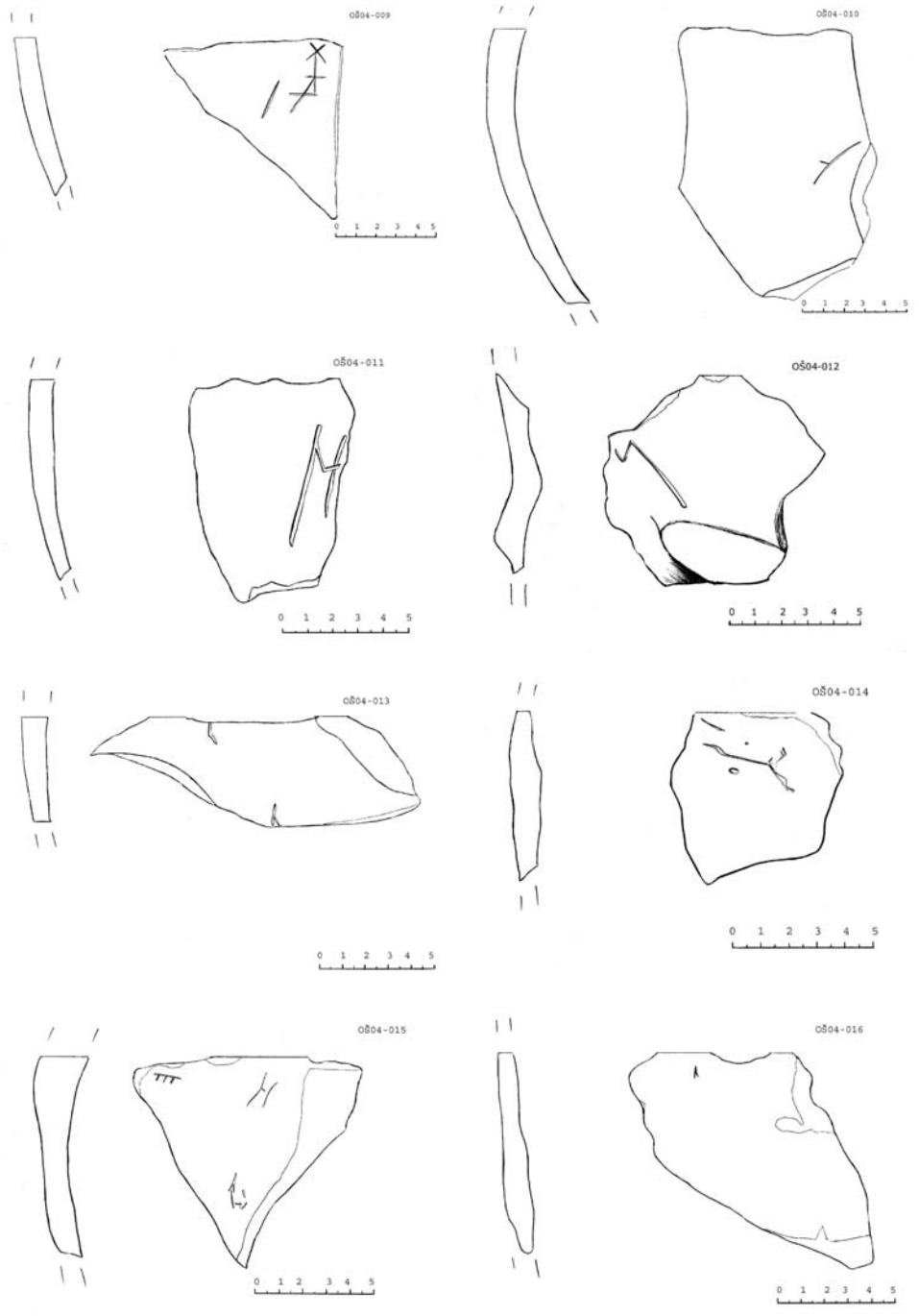

Tabla 2. *Grafiti na keramici sa Ošanića* 2004

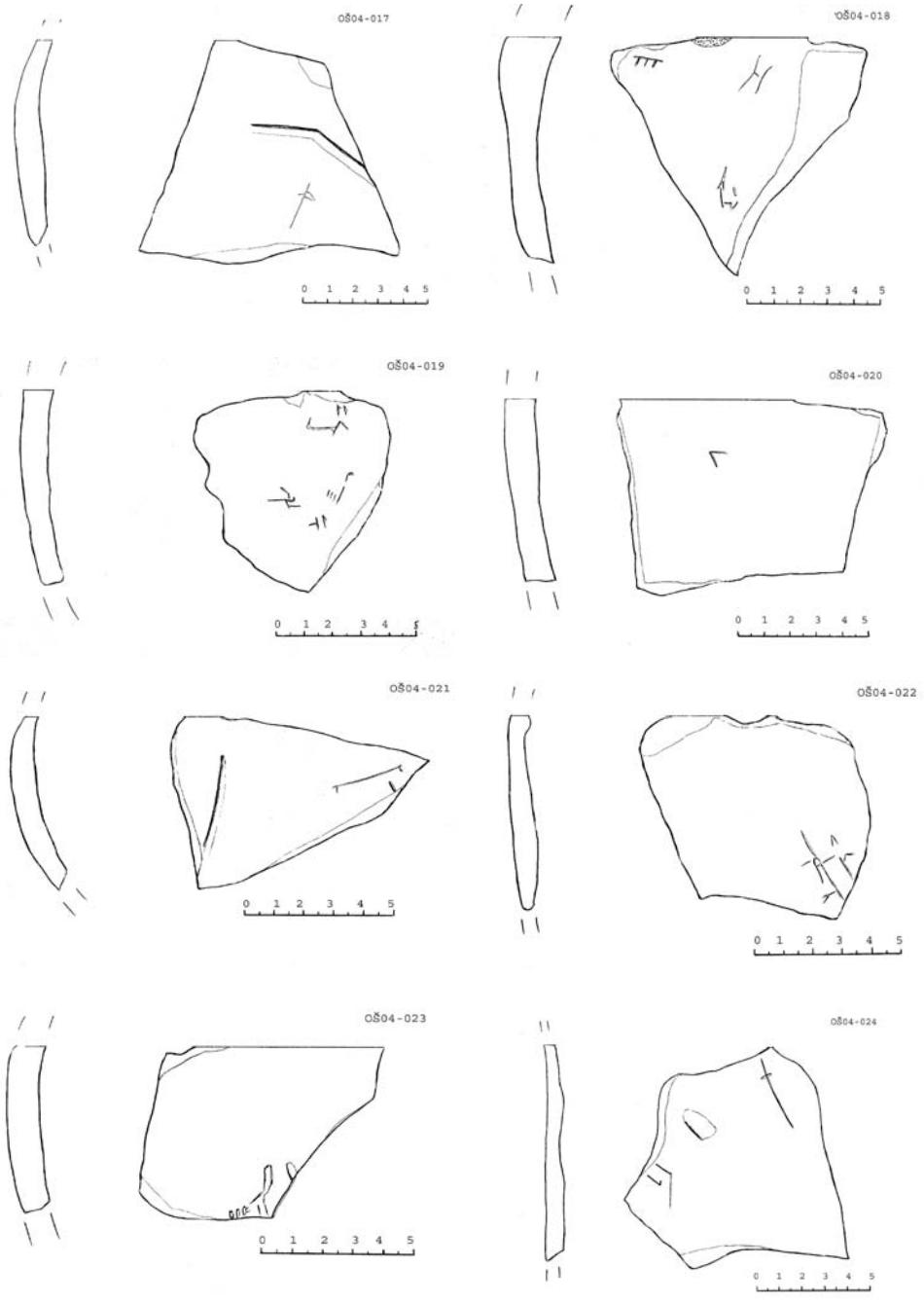
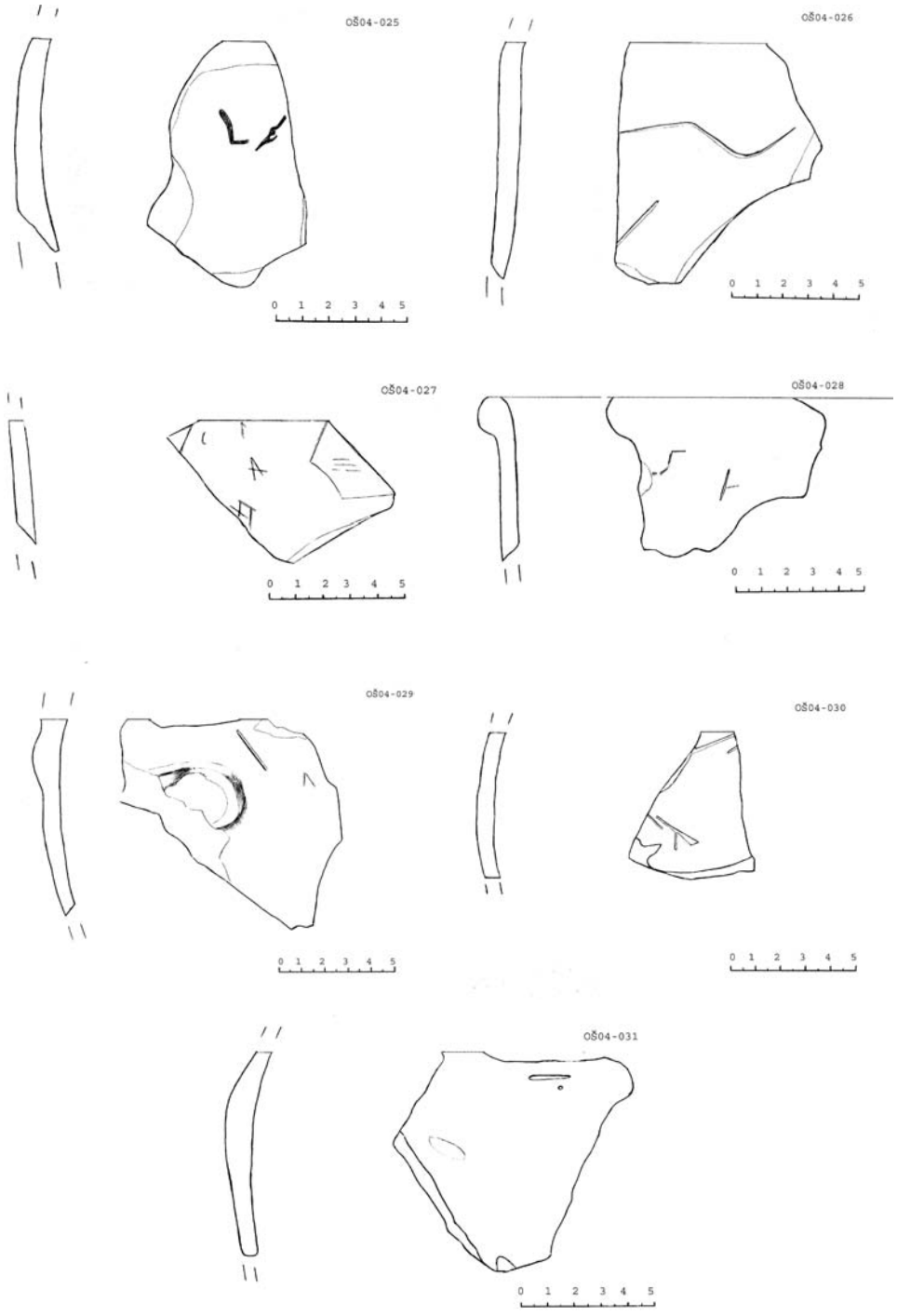

Tabla 3. *Grafiti na keramici sa Ošanića* 2004

Tabal 4. *Grafiti na keramici sa Ošanića* 2004

Sl.1. *Pogled sa platoa na Banjama na kiklopski zid – snimljeno oktobra* 2004.

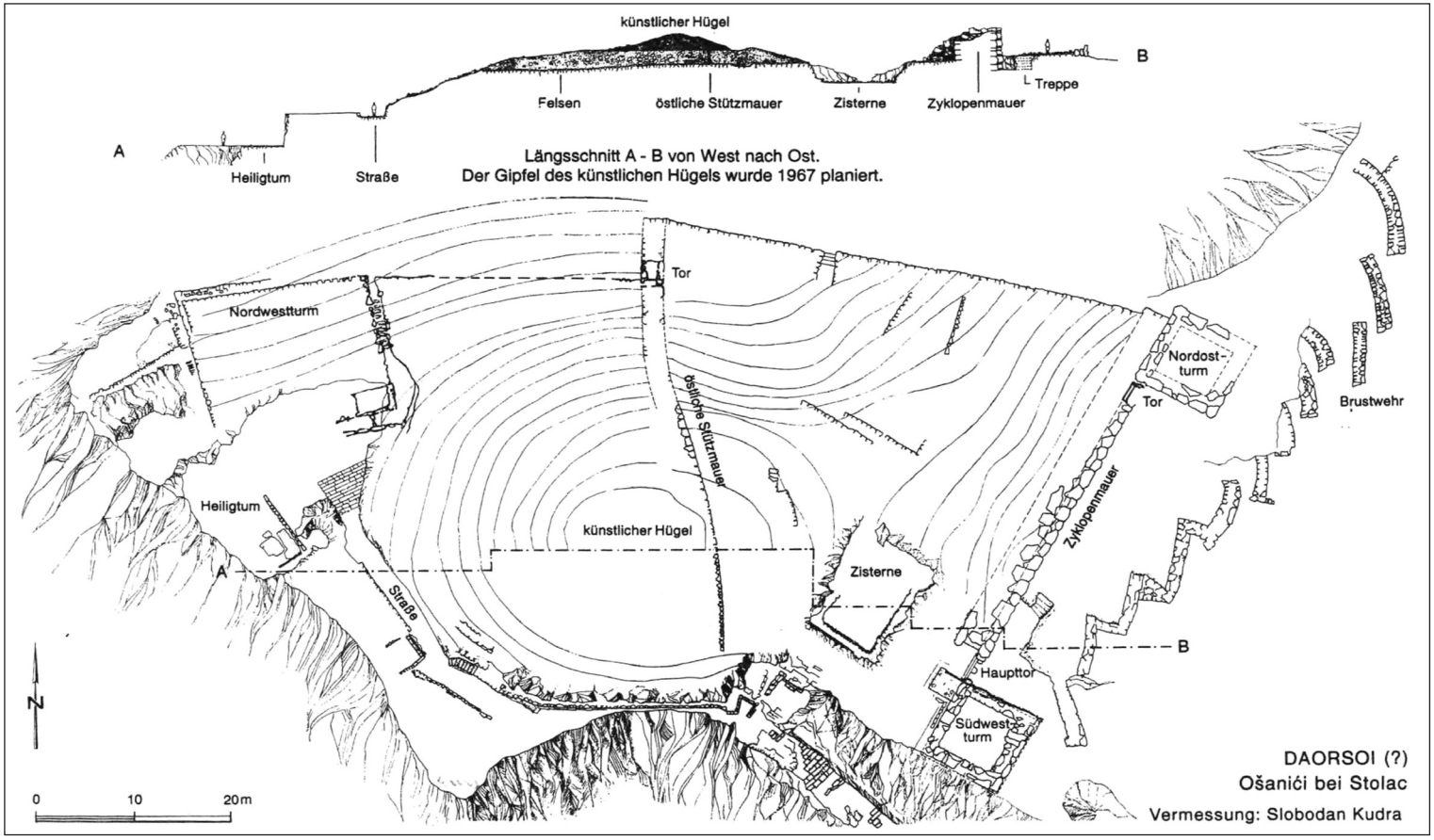
Sl.2. *Pogled sa sjeveroistočne kule na Veliku gomilu- centralni prostor akropole Daorsona*

Sl.3. *Pogled sa jugozapadne kule na Veliku gomilu, gradsku saobraćajnicu i plato prema svetilištu*

Sl.4. *Stepenice koje vode od Velike gomile prema gradskoj saobraćajnici i platoima sa stambenim objektima*

Plan akropole Daorsona, na Ošanićima kod Stoca, po Mariću

Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba

Veljko Paškvalin
Sarajevo

U doba pokoravanja od strane Rima[1] 9. g. pos. Kr., ilirska plemena ili narodi imaju već izgrađenu fizionomiju svoje religije s kultom raznih božanstava, pa tako i Dezidijati. Oni su u predrimsko i rimsko doba naseljavali gornje krajeve rijeke Bosne s naseljima oko Sarajeva i Zenice, pa područje gornjeg Vrbasa i Bugojna u regionalnom smislu nazivamo uže i šire središte Bosne (Karta.1*).[2]

U kontekstu naslova teme, a u smislu ispitivanja kulturnog života Dezidijata, kao značajne, u obzir uzimamo samo kultne reljefe, ili njihovu ikonografiju koja upućuje na više kulturnih utjecaja, vidljivo prisutnih u rimskoj provincijalnoj umjetnosti na kultnim spomenicima u kraju Dezidijata.

Tako ćemo se ovdje prvo osvrnuti na grčki ili helenistički utjecaj koji je izuzetan i vidljiv u kultnoj ikonografiji na žrtveniku Silvana iz Lepenice kod Kiseljaka[3] (Tab.1,1). Pored Silvana iz Lepenice, također ćemo se osvrnuti na dva fragmenta kultnih reljefa s ovog područja, od kojih jedan pripada kultnoj zajednici Silvana i nimfa[4] (Tab.1,2), a drugi božici Silviji (Silvia) kod Kiseljaka[5] (Tab.2,1).

U tom istom kontekstu pokušat ćemo razmatranje ove teme proširiti na veći fragment žrtvenika iz Zenice (Tab.2,2), koji na jednoj strani ima ikonografiju boga Libera i božice Libere.[6]

Posebno su relevantni, u istom kontekstu, kult "Tračkog konjanika" (Tab.2,2) u obliku medaljona, nađen u Sarajevu,[7] ili manji votivni žrtvenik Apollo-Tadeno[8], nađen na Ilidži kod Sarajeva, te olovna pločica iz Vi-

[1] Paškvalin 1963, 128; Rendić-Miočević 1955, 5 i d.; Imamović 1977, 160-167 i d.; Raunig 2004, 11 i d. *Karte nacrtao arheološki tehničar Slobodan Kudra.
[2] Čović 1988, 70; Čović 1987, 527-528.
[3] Sergejevski 1932, 35-37.
[4] Paškvalin 1979, str. 68.
[5] Patsch 1894, 343, sl. 3; Čremošnik 1953, 303-315.
[6] Sergejevski 1932, 35-36; Paškvalin 1963, 142.
[7] Sergejevski 1948, 172.
[8] Skarić 1926, 101-104; Patsch 1914, 68; Paškvalin 1963, 145.

teza kod Travnika, što je u arheološkoj nauci poznato kao tračko-mitrički kult.[9] Ovoj problematici mogli bismo također približiti dosta raširen kult Magnae Matris u zapadnim krajevima Rimskog carstva, čije prisustvo kod Dezidijata vidimo u predstavi Atisa iz Ilijaša[10] (Tab.7,1).

Ovdje su izneseni arheološki nalazi božanstava rimskog perioda koje štuje epihorsko dezidijatsko pučanstvo (Tab.1,1.2; Tab.2,1.2), orijentalno (Tab.7,1), doseljeno tračko-helenističko (Tab.7,2), te tračko-mitričko.[11] Njihova koncentracija na središnjem dijelu dezidijatskog teritorija (Tab.1) govori o aktivnijim kulturnim i kultnim utjecajima koji su bili prisutni na njihovom prostoru već od kulturnog perioda latena, rane helenizacije, pa predrimskog osvajanja i njegove romanizacije, sve do podjele Rimskog carstva, a glavnu riječ u svemu tome vodili su privredni i trgovački interesi toga doba, poznati više-manje kao osvajački.[12] U tom smislu, puno toga osvjetljava "Kamenjača", nekropola Dezidijata (Hedum Castellum Daesitiatium), Breza, Sarajevo.[13]

Stoga bi svrha ovog rada bila pokazati domaću kultnu tradiciju kroz dugi kulturno-povijesni kontinuitet, od njihove samostalnosti, preko Rima, do kršćanstva, a u tome očitovati različite utjecaje prisutne u kultnoj umjetnosti Dezidijata u doba Rima, koji bi osvjetljavali duhovno ozračje tek malog prostora antičke Dalmacije (Karta 1).

***

Ikonografska kompozicija Silvana na žrtveniku ili ari iz Lepenice (Tab.1,1) koja posjeduje sve elemente kanonske slike grčkog Pana prenesene iz grčke pastirske Arkadije na prostore ilirsko-panonskih Dezidijata, privlači, osim sadržajem kultne ikonografije, već i svojom umjetničkom obradom koja ga diferencira od svih drugih, njemu posvećenih reljefa na kamenim kultnim spomenicima u BiH iz rimskog doba.[14]

Analizom Silvanove ikonografije na ari iz Lepenice htjeli bismo njegovu kultnu sliku raščlaniti po atributima, kako bismo dobili sliku kultnih specifikacija. U tom smislu prvo treba reći da se ikonografija Silvana prikazuje unutar hrama grčko-rimske arhitekture, koja se u takvom stilu može javiti i u doba cara Augusta.[15] Tako imamo profiliranu bazu žrtvenika iznad koje se, unutar edikula, nalazi reljef Silvana, a iznad toga ugraviran element arhitekture – timpanon. Ispod se nalazi arhitrav s votivnim natpisom: AVR(e)LIVS MARC(i) FIL(ius) V(otum) S(olvit)

[9] Nowotny 1894, 201-208.
[10] Paškvalin 2001 (19-20), 32.
[11] Paškvalin 1963, 143-146.
[12] Bojanovski 1988, 37-54.
[13] Paškvalin 1975, 57-62; Paškvalin 2002, 521-540; Paškvalin 2002, 329-343.
[14] Rendić-Miočević 1955, 13 i d.
[15] Paškvalin 1985, 119-131.

(Tab.1,1). Sve to drže dva arhitektonska stupa, postavljena na bazi žrtvenika, koji u dekorativno četvrtastoj formi uokviruju ikonografsku sliku grčkog Pana, inače nazvanog latinskim imenom SILVANVS.[16]

Gledajući žrtvenik Silvana iz Lepenice s tipološke strane, dobivamo u njemu arhitektonski tip spomenika, ili grčko-rimsku aru, jednostavno pročelje hrama ili edikulu, posvećenu Silvanu, domaćem božanstvu Dezidijata sa istim kultnim specifikacijama koje ima grčka ikonografija boga Pana.[17]

U realistčkom prikazivanju Ageipana,[18] Silvanove kultne karakteristike su dobro sačuvani atributi. To su nago kozoliko tijelo, na kojem se ističu kozje noge, te rogovi na glavi i slabo sačuvano bradato lice. Jedan od svojih temeljnih atributa – savinut pastirski štap (pedum) - drži u lijevoj ruci, a drugi – sviralo ili siringu – u desnoj, u laktu savinutoj ruci. Uz ove likovne atribute koji bi tumačili prirodu njegova božanstva, s njegove desne strane nalazi se jare, ili koza, okrenuto glavom s pogledom na Silvana (ili Pana), a pored Silvana na lijevoj strani je drugi atribut, pas s podignutom glavom koji motri Silvana. Međutim, u sinkretističkom pogledu, odnos između Silvana i drugih božanstava imamo u prikazu lavlje kože u Silvanovoj ruci, atribut boga Herakla, što bi u nekim kultnim specifikacijama zbližavalo ova dva božanstva.[19]

Tako bismo, na osnovi ovako opisane Silvanove ikonografije na arhitektonskom tipu žrtvenika iz Lepenice, posjedovali identičnu sliku, ili likovnu predstavu grčkog Pana, samo kad bismo od nje izuzeli lavlju kožu, atribut boga Herakla, te bi u tom kontekstu, kako je već spomenuto, pružala istinsku ikonografiju boga Pana iz grčke pastirske Arkadije.[20] Prema tome, ovakav reljef Silvana iz Lepenice nadvisuje sve njegove prikaze u BiH, a posebno kad se radi o umjetničkom djelu obrade. Ono, bez sumnje, pripada skulptoru s velikim osjećajem za kiparsku granu umjetnosti.[21]

Ovim bi se, dakle, božanstvo Silvana očitovalo kao bog zaštitnik šuma i pašnjaka, otkrivajući tako u svojim kultnim specifikacijama srodno ili analogno božanstvo i kod ilirsko-panonskih Dezidijata, čiju su ikonografiju preuzeli od Grka, vjerojatno trgovaca doseljenih na dijelu istočne obale Jadrana, odakle su širili kulturu Grka, odnosno helenizma.[22] To bi, dakle, svjedočilo da je slika grčkog Pana u religiji Dezidijata bila poznata još ranije, kao i predstava njihovog božanstva istih kultnih karakteristika, dobivši samo u razdoblju rimske vlasti, romanizacije, umjesto

[16] Rendić-Miočević 1955, 13 i d.
[17] Rendić-Miočević 1955, 12-21.
[18] Rendić-Miočević 1955, 12 i d.
[19] Rendić-Miočević 1955, 16 i d.
[20] Rendić-Miočević 1955, 12-21.
[21] Rendić-Miočević 1955, 7.
[22] Paškvalin 2002, 521-531, Tab. 2-3.

imena autohtonog božanstva, ime kojim su ga nazivali Rimljani, odnosno Italici.[23]

Kolika je kultna srodnost između Silvana i Dioniza pokazuje najbolje Dionizijev tijas, u kojem učestvuje kao njegov zabavljač i peharnik.[24] Međutim, u Silvanovu tijasu, gledajući u sinkretističkom smislu, imali bismo u lavljoj koži atribut boga Herakla. Takvi i slični ikonografski detalji pružaju nam značajne podatke u kontekstu izučavanja antičkih religija, ili pojedinih božanstava.[25] U tom pogledu pokušat će se nešto više učiniti i na planu izučavanja Silvanova kulta i njegovih zajednica u središnjem dijelu prostora naseljenog Dezidijatima (Karta 2).

Za ovo klesarsko djelo, izvedeno u arhitektonskoj kompoziciji, ili u stilu grčko-rimskog hrama, važno je istaknuti da je u ikonografiji predstavljen Silvan iz doba rimske provincijalne umjetnosti 2.-3. st. pos. Kr., koja upućuje na dobre skulptore i njihove radionice u kraju Dezidijata. To bi, zatim, povlačilo pitanje: gdje se na ovom centralnom dijelu dezidijatskog prostora mogla nalaziti i djelovati skulptorska radionica. Moguće je da je bila upravo kraj antičkih banja Aquae S... (Ilidža kod Sarajeva), ili u blizini, u Kiseljaku i Kreševu, pa čak i u Sarajevu.[26]

Isto tako, moguće je pretpostaviti i prihvatiti da su radionice Salone (Solin), posebno Narone, u tom smislu mogle podmirivati potrebe antičkog stanovništva na unutrašnjim područjima, kao što je bio kraj Dezidijata. Dokaz ovakvom razmišljanju o djelovanju salonitanskih radionica u njezinom zaleđu, vidimo u dijelovima sarkofaga iz kraja Ljubuškog (Narona), te bi se nešto takvo moglo pretpostaviti i za Silvanov žrtvenik iz 2.-3. st. pos. Kr.[27]

***

Na položaju "Ograja" u Putovićima kod Zenice (Karta 2), prigodom arheoloških iskopavanja ostataka iz rimskog doba, nađen je, nažalost manji, fragment reljefa Silvanove kultne zajednice (Tab.1,2). Na ovom ulomku reljefa po redosljedu prikazivanja likova, imali bismo pouzdano ikonografiju boga Silvana, a u drugom, ženskom, sačuvanom liku, moguću predstavu božice Dijane, ili nimfe. To bi eventualno moglo upućivati na kultnu zajednicu Dijane, Silvana i nimfa, odnosno Silvana i nimfa, kako to unutar spomenika ove kultne zajednice susrećemo u krajevima Bosne i Hercegovine.[28] Međutim, bez obzira o kojoj se kultnoj zajednici

[23] Rendić-Miočević 1955, 6 i d.
[24] Rnjak 1979, 71.
[25] Rendić-Miočević 1955, 13; Rnjak 1979, 20; u ikonografiji Pana, Silvana u čast sinkretističkim predstavama.
[26] Rendić-Miočević 1955, 13; Paškvalin 2000, 177-180.
[27] Cambi 1982, 91-109; Rendić-Miočević 1967, 351 i d.; Marin 1980, 207-210.
[28] Rendić-Miočević 1955, 21-28; Paškvalin 1979/1980, 68, sl. 18.

radi, ulomak reljefa sa "Ograje" iz Putovića, "interpretatio Romana", pripada kultu romaniziranih Dezidijata, čiji ćemo kultni sastav boženstava pokušati i utvrditi.

S obzirom na prisustvo kultne zajednice Silvana i nimfa, ili Dijane, Silvana i nimfa, primjećuje se da bi se ova kultna zajednica, sa ovakvim kultnim sastavom božanstava, očitovala kao dosad nepoznata u kraju Dezidijata. Naime, na ovom području Bosne (Karta 2) nalazimo samo jedan žrtvenik s kozolikom ikonografijom grčkog Pana, i to onaj iz Lepenice (Tab.1,1). Inače, kultnu zajednicu Silvana i nimfa poznajemo u kraju Delmata, iz Kamena (Karta 1), u kraju Japoda, iz Založja, a na području Jajca iz Metaljke.[29] Međutim, samo jedan reljef kultne zajednice Silvana, Dijane i nimfa nalazimo među Delmatima, u Suhači kod Livna.[30] Prema tome, ako bismo na osnovi prikazanih reljefa kultnih zajednica pokušali ikonografsku predstavu sa "Ograje" u Putovićima pripisati kultnoj zajednici Silvana i nimfa (Tab.1,1), onda bismo se najprije priklonili kompozicijama koje imamo u kraju Delmata iz Garduna,[31] te iz Založja kod Bihaća,[32] jer na našem reljefu ne vidimo sigurnih kultnih atributa koji bi definirali kultnu pripadnost ove zajednice. Zbog tih likovnih nedostataka na ulomku reljefa iz Putovića odlučujemo se za kultnu zajednicu Silvana i nimfa, a u Bugojnu, također dezidijatskom kraju, imamo nalaz žrtvenika posvećen samo nimfama.[33] To bi, dakle, bio i ozbiljan razlog da uz likovni prikaz glave Silvana vidimo ikonografsku predstavu glave nimfe, odnosno nimfa (Tab.1,2), što će u daljoj raspravi pokazati i manji dio sačuvanih temelja hrama, zdenac (Tab.3,3). Tako bismo, s obzirom na hram posvećen nimfama (nimfeum), mogli s većom sigurnošću govoriti o zajedničkom hramu kultne zajednice Silvana i nimfa, čiji bismo tijas, s obzirom na blizinu arheološkog nalaza kultnog spomenika Libera i Libere iz Zenice (Bilimišće),[34] pokušali približiti domaćem kultu Silvana i nimfa, koji su po kultnim specifikacijama srodna božanstva (Tab.2,2).

Na ulomku reljefa sa "Ograje" iz Putovića, kod sačuvanih likova, posebno boga Silvana, prevladavaju antropomorfne likovne karakteristike koje bi više upućivale na italski utjecaj, kao retardaciju starijeg arkadskog.[35] Tako, s obzirom na obradu ikonografije Silvana i nimfa, naročito očiju i kose, te Silvanove nešto retardirane glave s malim rogovima, a više s gustom, čak kovrčastom vunom koja više konfrontira vuni ovce, a manje dlaki koze, prevladava više italski način predstavljanja Silvana i

[29] Rendić-Miočević 1955, 25; Paškvalin 1963, 151-155.
[30] Rendić-Miočević 1955, 34-36.
[31] Rendić-Miočević 1955, 31.
[32] Rendić-Miočević 1955, 17; Paškvalin 1964, 135.
[33] Paškvalin 1964, 136.
[34] Rendić-Miočević 1955, 22 ili 38: „Nymphis cum Silvano"; Sergejevski 1932, 35-36.
[35] Rendić-Miočević 1955, 18.

nimfa, pa bismo s takvom ikonografijom Silvana i nimfa (Tab.1,2) ulomak datirali u 2.-3. st. pos. Kr.[36]

Nažalost, mora se konstatirati da sačuvani dio reljefa iz Putovića ne predstavlja čitav kultni spomenik Silvana i nimfa, a koji bi nam u smislu upoznavanja ove kultne zajednice mogao puno više otkriti o njezinom kultnom karakteru, jer nedostaju njihovi prepoznatljivi atributi. Tako, osim glave Silvana koja je predstavljena kao glava ovna s rogovima, tu je i glava koze ili jarca s rogovima, u čemu bismo prepoznali dobro skulptorsko djelo majstora Dezidijata i njegovu radionicu, a s tim u vezi, domaći kult Silvana i nimfa, prepoznavši u njemu dezidijatsko stado u kome prevladava ovca, a ne koza s mediteranskih strana.[37] Tu bismo imali ikonografsku različitost u prikazivanju Silvana, Pana iz Lepenice i ovog s nimfom, sa "Ograja" iz Putovića (Tab.1,1.2). U prvom bismo imali izraziti grčki utjecaj, ili refleks helenističke umjetnosti koja je u doba helenizacije istočne obale Jadrana među ilirskim plemenima u njihovoj unutrašnjosti ostavila dublji trag i među Dezidijatima, što pokazuje i Silvan iz Lepenice, dok bi nesačuvano skulptorsko djelo Silvana i nimfa (Tab.1,2) više očitovalo italski utjecaj, u kojem bismo rado htjeli vidjeti arkadsku retardaciju na reljefu Silvana i nimfa iz Putovića.

Međutim, tako ne bismo mogli govoriti o glavi žene, sigurno nimfe (Tab.1,2). Bitno je ikonografski iznijeti kako izgleda lik žene, odnosno nimfe. Naime, kod žene se najprije primjećuje zanimljiv način češljanja kose. Domaći majstor klesar taj način češljanja kose izvodi iznad niska čela u više pramenova, čini se bez pokrivanja glave maramom ili šalom, koji kao da se ipak primjećuje oko vrata. Uz ovaj način njegovanja frizure u pramenovima, analogno današnjim mlađim djevojkama, dobro je primjetljiva izrada lica na kojem se dobro vide oči ispod oštro izvedenih i naglašenih arkada, obrva, te između jako širokog nosa i veoma stisnutih usana, a unutar očnih kapaka izradom se pokazuju bademasto izbuljene oči bez naglašenih zjenica, jednako kao i kod Silvana sa oštećenom bradom i nosom (Tab.1,2). Tako bismo u ovakvom načinu obrade detalja na glavama Silvana i nimfe mogli prepoznati klesarsko djelo domaćeg klesara majstora, iz kojeg naprosto izbija umjetnost naiva iz vremena rimske provincijalne umjetnosti s kraja 2. i početka 3. st. pos. Kr.[38]

***

Osim prethodnog ulomka reljefa boga Silvana i nimfa iz Putovića nedaleko Zenice, imamo i jedan manji odlomak votivnog reljefa iz Blažuja kod Sarajeva. Na njemu je, u donjem dijelu, prepoznatljiva ikonogra-

[36] Paškvalin 1979/80, 68.
[37] Rendić-Miočević 1955, 18-19.
[38] Rendić-Miočević 1955, 7.

fija grčke Artemide, po sačuvanom epigrafsko-votivnom imenu SILVIA (Tab.2,1), a ne kao Diana, prema poznatom imenu.[39] Naime, na ulomku reljefa iz Blažuja majstor klesar božicu Silviju predstavlja u kratkoj potpasanoj haljini, hitonu, s nogama u visokim lovačkim čizmama, i s njezinim kultnim atributima, po kojima se prepoznaje kao božica šuma i lova. To su, s njezine desne strane, tragovi košute, a s lijeve pas (Tab.2,1), dakle životinje koje obično prate prikaz grčke Artemide, rimske Dijane ili Silvije. To bi još otkrivalo karakter božanstva u italskoj ili rimskoj likovnoj predstavi, ali u Panteonu Dezidijata su domaće božice, zaštitnice šuma i lova, ukazujući također na ekonomiju plemena.[40]

U likovnoj kompoziciji psa na oštećenom reljefu Silvije (Tab.2,1), trebamo ga gledati ne kao njezin atribut, već više kao kultni atribut drugog božanstva, ili sliku kultnog sinkretizma koji božicu Silviju veže srodnom kultnom specifikacijom upravo za kult Silvana, odnosno Pana.[41] Ta ikonografska pojava prisutna je također na ovakvim kultnim spomenicima kod Delmata i Japoda, kao i kod drugih plemena na ovim prostorima koji su bili pod jačim grčkim kulturnim utjecajem.[42] Stoga je spomenuta likovna pojava na reljefima kultnog karaktera posvećena Silvanu (Panu), Silvanu i nimfama, te Silviji (Dijani), prisutna i na prostoru Dezidijata, a što je zanimljivo, koncentrirana je više na njegovu središtu (Karta 2).

Ovaj arheološki kulturno-povijesni fragmentirani kultni reljef, u kontekstu već spomenutih kultnih zajednica, potvrdio bi da među Dezidijatima postoje epihorske zajednice, u kojima domaći skulptori svoja djela izvode na način "interpretatio Romana", ili pak na način grčke umjetnosti, kao u reljefima Silvana, Pana iz Lepenice (Tab.1,1), te Silvije, Artemide iz Blažuja (Tab.2,1). Također, na ovom istom području, u formi prikazivanja na italski način susrećemo, na žrtveniku iz Zenice, kult grčke zajednice Dioniza (Tab.2,2). Prema tome, ove kultne konfrontacije kakve nalazimo u krajevima Dezidijata, unutar epihorskog stanovništva, nastale su sigurno zahvaljujući prodiranju grčke duhovne kulture u zaleđe istočne obale Jadrana, na područje Ilirika. Rezultat toga je kultno diferenciranje i poistovjećivanje unutar ilirskog Panteona s grčkim i italskim, što se vidi u ikonografiji božanstava i u njihovim imenima.[43]

Na ovo i slična razmatranja navela nas je već spomenuta ikonografija grčkog boga Pana s jedne strane, a epigrafska posveta s druge (Tab.1,1). To isto vidimo i kod ulomka reljefa iz Blažuja. Naime, ikonografija božice pokazuje grčku Artemidu, a votirana je rimskoj božici Silviji, a ne Dijani (Tab.2,1). Važno je istaknuti da su ti ikonografski prikazi,

[39] Patsch 1894, 342; Paškvalin 1963, 133.
[40] Rendić-Miočević 1955, 8, 30.
[41] Rendić-Miočević 1955, 30-31.
[42] Rendić-Miočević 1955,30 i d.
[43] Rendić-Miočević 1955, 7 i d.

ili reljefne predstave na spomenicima, klesarsko djelo domaćih majstora. Nastali su sigurno na osnovi davno čuvane grčke tradicije, a s rimskom okupacijom Dezidijata njihova izrada je potaknuta grčko-rimskom provincijalnom umjetnošću već u razdoblju 1.-3. st. pos. Kr.[44] U svemu ovom pouzdan kulturno-povijesni dokaz nalazimo u većem broju arheoloških nalaza iz centralne dezidijatske nekropole na "Kamenjači" u Brezi, datirane u period 3. st. pr. do 3. st. pos. Kr.[45] (Tab.7,3; Tab.7,1-4).

Sve ovo govori o kulturno-povijesnoj činjenici da su Dezidijati, kao i Grci, u svom domaćem Panteonu imali srodna kultna božanstva kao i druga plemena, pa ih zato u našim krajevima susrećemo pod utjecajem grčke ili italske umjetnosti. To bi pristajalo razmišljanju, ili čak tvrdnji M. Zaninovića, da je vinova loza, osim antičkim Grcima, bila poznata i Ilirima,[46] pa prema tome i Dezidijatima. Štovanje Dioniza, ili italskog Libera, u zaleđu istočne obale Jadrana dokaz je da su i Dezidijati poznavali vinovu lozu, na što bi upućivao i lokalitet "Vina" u Župči,[47] koji je u blizini središnje dezidijatske nekropole "Kamenjača" u Brezi.

***

Uz opisanu kulturno-povijesnu konstelaciju kultova epihorskog karaktera u kraju antičkih Dezidijata, čijem Panteonu pripada i kultna zajednica Libera i Libere (interpretatio Romana), na "Bilimišću" u Zenici nađen je, među arheološkim ruševinama kasnoantičke i srednjovjekovne arhitekture, ulomak spomenika kao spolija (Tab.2,2).[48]

Pouzdanu potvrdu ove kultne zajednice nalazimo u natpisu njezina hrama na Humcu kod Ljubuškog,[49] a njihovu ikonografiju na većem ulomku žrtvenika sa "Bilimišća" u Zenici (Tab.2,1). Međutim, ikonografiju samog boga Libera vidimo na žrtveniku iz Vašarovina kod Glamoča,[50] ali i uz atribute srodnih kultova (sinkretizam), dok samo Liberovu glavu nalazimo na ulomku njegova spomenika iz Duvna.

U smislu proučavanja kultova boga Libera kod Delmata, te boga Libera i Libere kod Dezidijata (Tab.2,1), pa Silvana (Tab.1,1), ili Silvana

[44] Rendić-Miočević 1955, 7 i d.
[45] Paškvalin 2002, 521-538; Paškvalin 2002, 329-341.
[46] Zaninović 1976, 267-268.
[47] Svojevremeno mi je akademik Nedim Filipović, tada direktor Orijentalnog instituta u Sarajevu, u jednom razgovoru – znajući da izučavam antičko područje plemena Dezidijata – rekao da se još u srednjem vijeku u kraju Zenice njegovala vinova loza (podatak vjerojatno iz arhiva). Možda je i sam naziv arheološkog lokaliteta „Vina", ranosrednjovjekovno groblje u Župči (Breza), sačuvalo ime po štovanju kulta Dioniza (Libera), po grčkoj mitologiji začetnika vinove loze i teatra (Rnjak 1979, 13-38).
[48] Patsch 1914, 164, sl. 28; Sergejevski 1932, 38; Paškvalin 1963, 137; Imamović 1977, 163-165.
[49] Rendić-Miočević 1967, 341-351.
[50] Paškvalin 1986, 61-69, sl. 1;

i nimfa (Tab.1,2), bitno je reći da uz njihove ikonografije nemamo uvijek iste kultne atribute, osim onih koji ukazuju na sinkretizam među njima. Stoga bismo u ovom kontekstu htjeli prikazati te likovne razlike u atributima, ili njihovu retardaciju.

Tako, kod boga Libera u antičkom kraju Delmata, na reljefima uz njegovo klesarski dobro modelirano tijelo s naglašenim putenim karakteristikama, vidimo njegov osnovni ikonografski atribut – vinovu lozu s grožđem i štap, tirs; dok se na području Dezidijata posebno ističe samo dugački štap – tirs (Tab.2,2) i podudara samo s modifikacijom nagosti tijela i bujnom gustom kosom (Tab.2,2). Uz atribut vinove loze i grožđa Dionizu se, u kraju Delmata, u Duvnu, pripisuje i vegetabilni prikaz bršljana.[51] Inače, svi drugi likovni atributi u ikonografiji boga Libera mogu se naći samo u sinkretističkom smislu srodnih božanstava.[52] To bi, čini se, na području Delmata upućivalo više na helenistički, a u kraju Dezidijata i na italski utjecaj, što bi se također moglo primijeniti na ikonografiju Silvana i njegove kultne zajednice Silvana i nimfa (Tab.1,1.2.). Naime, u ikonografiji Silvana, Pana, u žrtveniku iz Lepenice imamo izrazitu sliku grčkog Pana (Tab.1,1), za razliku od nje, nažalost oštećene, izgleda italski način predstavljanja u kojem, inače, vidimo i predstavu kultne zajednice iz Panteona plemena Dezidijata, kao i rad iz radionice domaćeg majstora (Tab.1,2).[53]

Sad bismo se pokušali vratiti hramu koji smo u prvom izvještaju identificirali kao hram nimfa, ili nimfej (Tab.3,1.2.3), s tim da bismo nešto više svjetla bacili na sveopću arheološku konstelaciju na lokalitetima "Ograja" i "Dvorišta" u selu Putovići nedaleko Zenice, kao i na ulomak kultnog spomenika Libera i Libere sa "Bilimišća" iz Zenice.[54]

Gledajući u tom kontekstu na iznesenu arheološku situaciju na prostorima "Dvorišta" i "Ograje", prepoznat ćemo dvije kronološke kulturne faze u razvoju Dezidijata, njihove materijalne i duhovne kulture. Tako bismo prvi i najstariji kulturni horizont vidjeli u keramičkoj peći (Tab.5,2), sačuvanoj u svojim obrisima i prepoznatljivoj po svom tipu ispod temelja rimske urbane arhitekture, terma, ili vile rustike poljoprivrednog imanja koja bi, uz sve drugo, ukazivala na privredni život predrimskog dezidijatskog stanovništva.[55] Uz nju, kronološki paralelno, stajala bi zgrada u suhozidu, s tragovima lijepa bez maltera (Tab.4,1.2). Dakle, u iznesenoj arheološkoj dokumentaciji, vidjeli bismo na platou "Dvorišta" i "Ograja" kulturni horizont razdoblja dezidijatske samostalnosti, povijesnog razdo-

[51] Patsch 1897, 232, sl. 8;
[52] Paškvalin 1986, 66, sl. 3;
[53] Rendić-Miočević, 1955, 7 i d.;
[54] Paškvalin 1979, 62-63, sl. 6. 7. 8. 9. 11. 12. 13. 14.15. 16. 17 i 18; Paškvalin 1989/90, 66 i d., Tab. 12, 15;
[55] Vidi napomenu 54;

blja kasnog latena oko 2. st. pr. Kr., do pada pod rimsku vlast, kad su Dezidijati i druga plemena živjeli u miru prema svojim običajima i u duhu svoje religije.[56] Drugi kronološki horizont na položaju ovih lokaliteta išao bi od izgradnje urbane arhitekture terma (Tab.5,2), ili vladavine cara Vespazijana (69.-79.), kad Dezidijati od ovog rimskog cara počinju sticati rimsko građansko pravo, pa sve do cara Karakale, Constitutio Antoniniana, 212. g., kad završava proces romanizacije, te svi Iliri, pa i Dezidijati, postaju rimski građani.[57] Međutim, u povijesno vrijeme romanizacije i međusobnog zajedničkog suživota, počinju se romanizirani Dezidijati vraćati domaćim tradicijama i Panteonu svojih predaka, što prepoznajemo upravo u "interpretatio Romana" kultovima Silvana, Dijane i nimfa (Tab.1,1.2), te uz ikonografiju grčkog Pana na osnovi čuvanih ranijih bliskih odnosa svojih predaka s kulturom helenizma.[58]

S obzirom na arheološko-povijesnu činjenicu da prostor zgrade u suhozidu (Tab.4,1.2; Tab.5,1.3.4.5.6) sa keramičkom peći ispod temelja terma (Tab.5,2) pripada najstarijoj kulturnoj fazi Dezidijata, može se mirne duše tvrditi da je taj isti prostor u vrijeme njihove samostalnosti služio kao kultno mjesto sub divo, gdje su u čast svojim bogovima, a s obzirom na nalaz ulomka reljefa Silvana i nimfa (Tab.1,2), pa tragova vatre i životinjskih kostiju (Tab.4,2; Tab.5,1), održavali kultne svečanosti u kojima je dominirao ples, odnosno igre.[59] Također je moguće pretpostaviti da je ovaj prostor služio i za druge kultne svečanosti unutar dezidijatskog Panteona, pa s tim u vezi i za svečanosti i igre boga Libera, Dioniza, koje su bile dobro poznate i prihvaćene i kod Dezidijata.[60]

Takve svečanosti, poznato je, održavale su se u čast boga Libera, Dionizija, a vršile su se i u čast boga Silvana, Pana, sličnih kultnih specifikacija, možda i zajedno, kad pogledamo sastav učesnika ili njihov tijas u tim svečanim igrama.[61]

Kako doznajemo na osnovi pisanih izvora, to se gotovo podudara sa stavom ikonografske slike na reljefima kultnih zajednica Libera, Dioniza ili Silvana, Pana, te nimfa.[62] Dakle, na temelju ovakvih razmatranja koja rezultiraju iz već iznesenih arheoloških nalaza (Tab.4,1.2; Tab.5,1-6), možemo izvesti zaključak da je prostor pouzdano mogao služiti za kultne svečanosti i igre spomenutih zajednica "sub divo", na otvorenom domaćem kultu Liberu (Dionizu) u povijesnom periodu njihove samostalnosti,

[56] Vidi napomene 54 i 55;
[57] Bojanovski 1988, 65 i d.;
[58] Paškvalin 2002, 521 i d.; Paškvalin 2002, 329 i d.;
[59] Paškvalin 1978/1980, 62 i d., objekt A, B, te slike i tlocrti koji se odnose na ovu problematiku; Rnjak, 1979, 14-17;
[60] Rnjak 1979, 14-17;
[61] Rnjak 1979, 14-17;
[62] Rnjak 1979,16-17;

koji se poistovijetio najprije sa interpretatio Grecca (Tab.1,1), pa onda interpretatio Romana (Tab.1,2), što bi konfrontiralo italskom načinu prikazivanja.[63] To bi, drugim riječima, govorilo da autohtono stanovništvo, primjenjujemo to i na Dezidijate, u protopovijesti i ranorimskoj povijesti pokazuje sposobnost primanja utjecaja tada velikih civilizacija i kultura, kao što su grčka i rimska, ali istodobno je spremno čuvati vlastite tradicije i običaje.[64]

Tako bi dakle, plato "Dvorišta" i "Ograja" sve do izgradnje terma, pa i kasnije do podignuća hrama (Tab.3,1.2.3.) predstavljao glavni prostor za kultne svečanosti spomenutih zajednica, a u tu svrhu je, vjerojatno, ostao i dalje. U kronološkom smislu, nazvali bismo to drugom kultnom fazom štovanja navedenih domaćih bogova iz Panteona Dezidijata, kada se u provincijalnom duhu helenistička i rimska umjetnost susreću na istom prostoru i u istom vremenu, stavljajući vezu između grčke i rimske umjetnosti u širi kontekst rimske provincijalne umjetnosti u kraju romaniziranih Ilira, o čemu svjedoči ikonografija kod Dezidijata (Tab.1,1.2; Tab.2,1.2.), kao i reljefi drugih plemena u zaleđu istočnog Jadrana.[65]

Tako bi to bila jedna od kulturno-povijesnih konstatacija, koja bi se odnosila na povijesno razdoblje njihove samostalnosti i prvog stoljeća rimske okupacije, kada su proživljavali njezine teške dane, pa sve do početka romanizacije krajem I i početkom II stoljeća pos. Kr., doba u koje, otprilike, treba staviti izgradnju hrama tzv. nimfeja (Tab.3,1.2.3.) ili čak istovremeno s termama.[66] To bi, imajući u vidu teške posljedice rata, govorilo o brzom ekonomskom oporavku Dezidijata, kao i o slobodnijem ispoljavanju ili prakticiranju vjere predaka, u koju ulaze kultovi "interpretatio Romana" Silvana (Pana), nimfa (Tab.1,1.2.), te Libera i Libere (Tab.2,2.) i Dijane, Afrodite (Tab.2,1.).

Ostaje još da se raspravi pitanje kojem je božanstvu, od navedenih kultnih zajednica, bio posvećen hram "nimfej" (Tab.3,1.2.3.) na platou "Ograja". S obzirom na ulomak reljefa Silvana i nimfe (Tab.1,2.), nađenog u dijelu zgrade izgrađene u suhozidu (Tab.4,1.2.), možemo govoriti da zidana arhitektura koja predstavlja kuću u obliku grčkog hrama "templum in antis" s dodatnim manjim zidanim bazenom sa odvodom vode uz zid (Tab.3,3.), odgovara hramu kultne zajednice Silvana, te nimfa, pa se u tom kontekstu treba držati ne samo hramom nimfa, nego hramom kultne zajednice nimfa i Silvana.[67] U središtu teritorije Dezidijata ovo bi kon-

[63] Rendić-Miočević 1955, 5 i d.;
[64] Rnjak 1979, 17;
[65] Rendić-Miočević 1955, 5 i d., te Tab. 1-5; Imamović 1977, usp. kultne reljefe koji se odnose na Silvana (Dioniza), Dijanu i nimfe s područja BiH, koji bi kao autohtoni pripadali ilirskim plemenima;
[66] Paškvalin 1989/90, 15 i d; posebno terme (kupatilo) antičke vile, 67-70, Tab. 1-15;
[67] Paškvalin 1979/80, 75, sl. 2, objekat A;

frontiralo domaćoj kultnoj zajednici koju prepoznajemo u ikonografiji "interpretatio Romana" (Tab.1,2.), ili pak u "interpretatio Greca" (Tab.1,1; Tab.2,1). Na ovaj način bismo proširili i dokazali da se ne radi samo o nimfeju kao hramu nimfa, već o dezidijatskoj kultnoj zajednici "interpretatio Romana" nazvane Silvan i nimfe (Tab.1,2.). Da spomenuti hram pripada upravo ovoj kultnoj zajednici pokušat ćemo utvrditi na temelju kultnih atributa ili simbola, od kojih se, nažalost, sačuvao samo reljef bršljana (Tab.2,3.) unutar četvrtasto profiliranog polja interne pregrade hrama, te uz ostale dijelove rimske arhitekture hrama (Tab.2,3.).

Veoma je zanimljivo istaknuti da imamo samo dva kulturno-povijesna elementa na osnovi kojih bismo mogli determinirati kultnu pripadnost hrama. U tom kontekstu, prvi podatak imamo u dodatnom bazenčiću sa ispustom vode, koji asocira na naš prvi preliminarni zaključak da se radi o hramu nimfa (Tab.3,3).[68] Bazen, bio on veći ili manji, obično prati njihove hramove, pa bi to bio slučaj i kod hrama na lokaciji "Ograja" u Putovićima (Tab.3,1.3). Međutim, kako se uz oblik hrama "templum in antis" našao i ulomak reljefa Silvana i nimfa (Tab.1,2), onda ne bi bilo teško zaključiti da ovakav hram može pripadati samo kultnoj zajednici Silvana i nimfa u "interpretatio Romana".

No, kad je u pitanju simbol, ili kultni atribut, bršljan (Tab.2,3), onda može biti čak i nagovještaj da se ovdje radi i o široj kultnoj zajednici koju je na položaju "Ograja" i "Dvorišta" slavilo domaće romanizirano stanovništvo, Dezidijati. Naime, pouzdano doznajemo da je atribut bršljan i kultni atribut boga Dioniza, rimskog Libera, jer ovaj likovni prikaz kao atribut sigurno imamo na ovjenčanoj glavi boga Libera ili Dioniza iz Duvna,[69] te ga ne susrećemo direktno u ikonografiji Dioniza, odnosno Libera, nego u Dionizijevoj pratnji, čiji su učesnici uvijek okićeni vijencima bršljana.[70] Stoga nismo bili sigurni, jer nedostaju i ostali eventualni atributi na internoj pregradi koji bi razriješili ovu dilemu, ili problem pripadnosti hrama, pa postoji velika mogućnost da uz ovaj hram, uz kultnu zajednicu Silvana i nimfa, bude prisutna i zajednica Libera i Libere sa "Bilimišća" iz Zenice (Tab.2,2), za čiju se lokaciju hrama ne zna sigurno. Stoga izgleda da, uz vinovu lozu i grožđe, što su njegovi osnovni kultni simboli, kultni atribut bršljana postaje atribut njegove šire kultne zajednice, posebno onih iz njegova tijasa pri Dionizijevim svečanostima u kojima aktivno učestvuje i Silvan kao njegov peharnik i zabavljač.[71] Prema ovom, ostaju dva otvorena pitanja. Jedno je: ako ulomak nalaza ikonografije Silvana

[68] Paškvalin 1979/80, 83, sl. 2;
[69] Patsch 1897, 332, sl. 8; Paškvalin 1979/80, 60, sl 6;
[70] Rnjak 1979, 17; Rendić-Miočević 1955, 15-18;
[71] Rendić-Miočević 1955, 38; Nymphae fontanae ili sudionice raspojasanih Bakhovih svečanosti o Antesterijima u mjesecu veljači kao povratak božanstva iz donjih svjetova; Rnjak 1979, 14; Paškvalin 1979/80, 55 i d.;

i nimfa (Tab.1,2), s obzirom na kultni atribut bršljana koji se nalazi na pregradi interne arhitekture hrama (Tab.2,3), pripišemo Silvanu, onda uz banju nimfa (Tab.3,3) pouzdano imamo hram kultne zajednice Silvana i nimfa, u grčko-rimskom stilu "templum in antis" (Tab.3, sl.1) s karakterističnim elementima antičke arhitekture hramova[72] (Tab.3,2). Međutim, ako vegetabilni prikaz bršljana predstavlja kult Dioniza, onda bismo na prostoru lokaliteta "Ograje" i "Dvorišta", uz spomenuti hram, imali čini se širu kultnu zajednicu u Dionizu (Liberu i Liberi) (Tab.2,2) i u Silvanu i nimfama. Ona pripada domaćem Panteonu Dezidijata i u ikonografiji preuzima atribut bršljana kao dekorativnog bilja u Dionizijevim svečanostima, ali ne kao atribut Silvana – zbog čega se i ne susreće u ikonografiji Silvana kao atribut, već samo u ikonografiji Dioniza.[73] Inače, mogao bi se smatrati elementom kultnog sinkretizma u ikonografiji Silvana s Dionizom iz njegova tijasa u povorci učesnika.[74]

Na osnovi izvedene arheološke problematike o pripadnosti hrama kultnoj zajednici Silvana i nimfa (Tab.1,2), ili široj zajednici Dioniza, Libera i Libere (Tab.2,2) sa bližeg položaja "Bilimišća" iz Zenice nedaleko Putovića, mogli bismo s više pouzdanja pretpostaviti da zidani hram tipa templum in antis s bazenom pripada kultnoj zajednici Silvana i nimfa. Ipak, s obzirom na vegetabilni kultni atribut bršljana, koji pripada bogu Dionizu, nismo daleko od pretpostavke da se na širem prostoru "Ograje" i "Dvorišta" u Putovićima slavilo i božanstvo Dioniza u njegovoj široj kultnoj zajednici, kojoj pripada i Silvan, u čijoj se pratnji također nalaze menade koje odgovaraju nimfama. Iz tih kultnih manifestacija i obreda veselog karaktera rodio se antički teatar, kulturna institucija koja je svojom kontinuiranom aktualnošću prisutna u svijetu kulture i danas.[75]

***

Uz grčke i italske kultne utjecaje u ikonografiji Silvana / Pana (Tab.1,1), Silvije / Dijane (Tab.2,1), te Silvana i nimfa (Tab.1,2), posebno u kultnoj zajednici Libera i Libere (Tab.2,2), također je zanimljivo prisustvo orijentalnog kulta Atisa (Tab.7,1), iako u skromnim tragovima.

U tom kontekstu spomenut ćemo kult "Magnae Matris" kojem pripada Atis, inače više raširen u krajevima zapadnih provincija Rimskog carstva.[76] To ipak nije slučaj u krajevima ilirskih zemalja (Karta 1), osim eventualnih tragova tog orijentalnog božanstva među Delmatima i u Sa-

[72] Paškvalin 1979/80, 72-81;
[73] Rendić-Miočević 1955, 16 i d;
[74] Rnjak 1979, 17; Paškvalin 1989, 157 i d.; Marin 1980, 159-41;
[75] Rnjak 1979, 13 i d.;
[76] Paškvalin 2001, 32-41, 1;

loni,[77] a slično tome i kod Dezidijata, u fragmentu Atisovog reljefa iz Ilijaša, nedaleko nekropole na Kamenjači u Brezi[78] (Tab.7,1).

Na osnovi kratko iznesene ikonografije o različitosti kultnih utjecaja, ne iznenađuje nas ni kultno prisustvo "tugujućeg" Atisa kao kultnog atributa "Magnae Matris", u svojstvu njezinog stalnog pratioca.[79] Zato bi mu odgovarale kultne specifikacije, odnosno karakteristike, da u sebi sažimlje soteriološko-eshatološku metroačku religiju, koju inače ispovijedaju pristaše ovog dosta raširenog orijentalnog kulta. U svemu tome Atis ima i svojstvo podzemnog božanstva, pa kao takav postaje čuvar groba umrlom iz ove kultne zajednice.[80]

Eventualno prisustvo kulta "Magnae Matris" iz Vašarovina,[81] te u fragmentu reljefa Atisa, njezina pratioca, iz Ilijaša (Tab.7,1), nije izgleda mimoišlo ni pleme Dezidijata (Tab.2). Moguće je da je prodor ovog kulta započeo u vrijeme rimskih osvajanja krajeva Male Azije, najviše u doba vladanja cara Augusta, odnosno pri kraju Helenizma, kad su istočne religije ili kultovi tog doba počeli vrlo brzo osvajati duše zapadnih stanovnika Rimskog carstva.[82] Sigurno je da kult božice "Magnae Matris" predstavlja orijentalno božanstvo, pa je u kraju Dezidijata mogao imati svojih pristaša u 3. st. pos. Kr.

U kontekstu iznesenih kultno-ikonografskih predstava različitih božanstava među Dezidijatima, posebno je zanimljivo prisustvo tračko-mitričkog kulta, u jednoj manjoj olovnoj pločici iz Viteza.[83] Na toj olovnoj pločici malih dimenzija prikazuju se u reljefu figure kulta Kabira i Dioskura, te Mitrasa i Sola, kao i prizori u četiri paralelna reda među tordiranim stubovima i korintskim kapitelima, te votivne pločice u formi male edikule s prikazom boga Sabazija.[84] Slični reljefi nađeni su i na području Panonije i Dacije. Te reljefe nalazimo u Noricumu: Caruntumu i Ptuju.[85] Tračko-mitrički reljefi, s obzirom na male dimenzije, predstavljaju ikone ili slike koje su služile, po svoj prilici, za kućnu upotrebu. Ovi reljefi potvrđuju bliske kulturne odnose s provincijama Podunavlja (Karta 3).

Spomenuti utjecaji kultnih ikonografija idu od grčkih (Tab.1,1; 2,1), preko italskih (Tab.1,2; 2,2), orijentalnih (Tab.7,1), do tračko-mitričkih. U ovom segmentu rada istaknuto mjesto dobiva antička provincija Tracija (Tab.3). Nalazi se sjeverno od Grčke, sa izrazito snažnim kulturnim

[77] Paškvalin 1983,167-176, Tab. 2, 5.6;Marić 1933,71-76; Magna Mater Deorum;
[78] Paškvalin 2001, 36 i d., Tab.1,1;
[79] Paškvalin 2001, 40-41;
[80] Paškvalin 2001, 40-41;
[81] Paškvalin, 1983, 167-176, Tab.2,5.6;
[82] Bojanovski1988, 350-353; Paškvalin 105; Paškvalin 1983, 167-177, Tab.1-4;
[83] Nowotny 1894,201-208; Gabričević 1954, 41-45; Paškvalin 1963, 147-148; Bojanovski 1988, 372; M. Gabričević, ČGT, 1972., 53-56;
[84] Paškvalin 1961, 203-209; Medini, 67-86;
[85] Paškvalin 1963,147;

tračko-helenističkim sepulkralnim i kultnim utjecajima, koji su u rimsko doba preko podunavskih provincija stigli i u sjeveroistočne krajeve provincije Dalmacije, na područje Dezidijata (Karta 3).

U tom kontekstu slikovit primjer je nalaz žrtvenika posvećenog božanstvu APOLLIN(i) TADENO iz Ilidže kod Sarajeva, a posebno medaljon s ikonografijom konjanika, analognog reljefima "Tračkog konjanika" s područja Tracije, nađenog u Sarajevu[86] (Tab.7,2).

S obzirom na epigrafsko-votivni karakter spomenika are sa Ilidže: APOLLIN(i) TADENO, zapažamo dvije bitne stvari. Jedna je APOLLO, ime grčkog božanstva, a druga TADENVS, ime tračkog, pa bi ova votivna ara ukazivala na dva božanstva istih kultnih specifikacija. To bi onda konfrontiralo mišljenju A. Mayera, da je TADENVS tračko božanstvo.[87] Isto promišljanje da se radi o tračko-helenističkim srodnim kultovima, potvrdio bi i sarajevski medaljon s ikonografijom "Tračkog konjanika" (Tab.7,2).

Naime, na sarajevskom medaljonu očituje se da je jahač u pokretu, jer mu ogrtač lepršа, a mogu se vidjeti i pokreti prve i zadnje desne noge konja. Na votivnim reljefima "Tračko božanstvo" naziva se raznim imenima, a javlja se u obliku samostalnog medaljona i jedini je primjer u unutrašnjim krajevima rimske Dalmacije, te kod nas u kraju Dezidijata (Karta 3).

Da bismo znali što bi, u tradicionalnom religijskom smislu vjerovanja Tračana, mogao predstavljati ili simbolizirati reljef jahača (Tab.7,2), moramo znati mišljenje najboljeg poznavaoca ove kulturno-povijesne problematike. To je G. Kacarov koji kaže: "Tračanin koji je najviše volio rat, lov i konje, svoje glavne bogove je zamišljao kao konjanika i kad je svoje nadgrobne spomenike ukrašavao slikom Herosa na konju, on je tim ispoljavao svoju nadu da će pokojnik kao blaženi jahač, prateći svog boga uživati u besmrtnom i blaženom životu".[88]

Osim ovog Kacarevog mišljenja, vidjet ćemo kako na reljef "Tračkog jahača" gledaju neki drugi istraživači koji su izučavali njegovu zanimljivu kulturno-povijesnu problematiku, a koja se odnosi na sepulkralno i kultno pitanje, tražeći u tome odgovor u vjeri Tračana u zagrobni život, eshatologiju. Tako neki istraživači u jahaču vide lokalno božanstvo koje se nejednako javlja kod tračkih plemena u pojedinim oblastima. Ili pak, D. Tudor koji smatra da kult "Tračkog konjanika" nastaje pod utjecajem grčkih sepulkralnih spomenika.[89] N. Vulić, opet, drži da slika "Tračkog konjanika" nosi grčko podrijetlo, te on u konjaniku vidi heroiziranog po-

[86] Sergejevski 1948,172-174; Gabričević 1954, 41-46; Bojanovski 1988, 372;
[87] Paškvalin 1963,145-146; Marić 1933,115; Patsch 1914, 179, 58; Skarić, 1926, 101-104; Sergejevski, 1940, 140, 9; Bojanovski,1988, 144 i d.;
[88] Ovaj tekst usp. kod Sergejevskog u GZM, 1948,173-174;
[89] U istom radu kod Sergejevskog 1948, 174;

kojnika, a ne tračko božanstvo s grčkim imenom i grčkim načinom prikazivanja.[90] D. Sergejevski, izučavajući sarajevski nalaz "Tračkog konjanika", priklanja se mišljenju G. Kacareva, dok, uz već izneseno mišljenje, D. Tudor smatra to pitanje još uvijek otvorenim.[91]

Međutim, s obzirom na ikonografski sadržaj, sarajevski medaljon s konjanikom ima više analogije s reljefima "Tračkog konjanika" koji su nađeni na području Tracije i izvan nje. Potrebno je onda iznijeti neka mišljenja o tome kako dobivamo u slici antičke umjetnosti toga doba slobodni medaljon jahača sa usadnikom (Tab.7,2). U tom pogledu B. Gabričević drži da samostalni medaljon "Tračkog konjanika" nastaje na osnovi izostavljanja sporednih slika na reljefu njegove proširene slike.[92] To isto drži I. Čremošnik, koja smatra da na isti način nastaje i tzv. tip "panonske" daće, izbacivanjem grčko-helenističkih likovnih elemenata na sepulkralnim spomenicima grčko-helenističkog podrijetla, ostavljajući samog jahača u medaljonu.[93]

Prema tome, ako sarajevski medaljon "Tračkog konjanika" nastaje spomenutom eliminacijom grčko-helenističkih likovnih elemenata na sepulkralnim, ili nekim drugim kultnim tračko-helenističkim reljefima, onda bismo, na osnovi G. Kacarevog promišljanja o značaju i vjeri koju Tračani njeguju, iskazujući u reljefima slobodnog jahača u medaljonu, mogli prepoznati koliko tračko božanstvo, toliko i kult heroiziranog pokojnika, kako o tome misli N. Vulić za ovaj tip spomenika[94] (Tab.7,2).

Ovo se ipak dopunjuje i potvrđuje tračkim božanstvom Tadenus, prisutnim u kraju Dezidijata, a što je jednako grčkom Apollo, i kroz njihov sinkretizam i njihovo tračko-helenističko prožimanje. Tako imamo dobro poznati grčki (Tab.1,1), italski (Tab.1,2), orijentalni (Tab.7,1), te tračko-mitrički, što je veoma relevantno, jer nam otkrivaju širok spektar kultnih utjecaja aktivnije prisutnih u Podunavlju[95] (Karta 3).

U ovom konspektu razmišljanja ne bismo smjeli ispustiti iz vida blizinu rudarskog distrikta col. Domavia (Srebrenica), s većim brojem pristaša ovih kultova, među kojima bismo istakli upravo tračko-helenističko duhovno ozračje u prikazima pokojnika na stelama i cipusima, u obradi grčko-helenističke daće, gozbe s konjanicima, jer bi taj kultni utjecaj posvje-

[90] Vulić 1925, 87 i d.; Vulić 1934, 283 i d., Sergejevski 1948, 174; Čremošnik 1959, 226;
[91] Sergejevski 1948,174;
[92] Sergejevski 1948, 174; Gabričević, 1954, 43; Paškvalin, 1963, 143-144; uz ovu literaturu ovdje je navedena i druga vezana za ovo pitanje;
[93] Sergejevski 1934, 29 i d.; Čremošnik 1959, 24. i d.; ovaj autor u ovom dijelu rada upravo raspravlja o keltskom podrijetlu daća u Panoniji, odnosno pod utjecajem Scordisca u Podrinju;
[94] Vulić 1925, 87-88;
[95] Todorović 1974,150 i d.;

dočio i njegovo prisustvo u središtu Dezidijata (Hedum Castellum) Breza-Ilidža (Karta 3), u žrtveniku Apollo-Tadenus i "Tračkom konjaniku".[96]

Premda se ne radi o reljefu konjanika u samostalnom medaljonu, nego o pokojnicima u medaljonima kako to pokazuje rimska umjetnost tog doba na stelama i cipusima, u topografskom povijesnom pogledu treba istaknuti da su te predstave rezultat snažnog panonskog utjecaja kad se radi o prikazima pokojnika u medaljonu, naročito predstavama daća pokojnika u krajevima Podrinja, gdje su i najbrojnije, manje u kraju Bihaća (Japoda), a po jedan u Sarajevu i Hercegovini.[97] To naime govori da bi ova geografsko-topografska raširenost tih spomenika s medaljonima i daćama na velikom području Norika i Panonije, odnosno Podunavlja, imala uzrok u poznatim povijesnim keltskim pomjeranjima ili kontaktima sa heleniziranim pokrajinama, posebno Tracijom prema Podunavlju. To je donosilo velike promjene u razvoju i pomjeranja stanovništva obogaćenog religijom novih kultova. Na temelju ove povijesno-topografske slike kretanja Kelta zanimljivo je primijetiti da je grčko-helenistički utjecaj sa sjevera jedva dopirao na istočnu obalu Jadrana, ukoliko se može prepoznati u nalazu stele iz Salone (Solina),[98] pa izgleda kao da je taj snažan kulturni utjecaj nakon keltske stabilizacije u Podunavlju, preko Podrinja upravo stao kod Dezidijata, a na to bi upućivali reljef "Tračkog konjanika" (Tab.7,2) i grčko-tračka ara, ili žrtvenik Apollo-Tadeno sa Ilidže. Te kulturno-povijesne događaje zasigurno bi trebala potvrditi nekropola ilirsko-panonskih Dezidijata u Brezi na "Kamenjači", jer dosadašnji nepotpuni rezultati izučavanja otkrivaju upravo tu kulturnu ovisnost Dezidijata s Panonima, ali, s druge strane, i kulturno-povijesni kontakt s Grcima na Jadranu[99] (Tab.7,3; Tab.7,1-4).

Predstavljanje ove skupine reljefa s različitim prikazima kultne ikonografije upućivalo bi na mnogo ranije kulturno-povijesne kontakte Dezidijata sa svijetom Podunavlja i Mediterana, pa se ne bi moglo govoriti da ovi utjecaji dolaze tek nakon osvojenja ilirskih zemalja, definitivno nakon cara Augusta. To bi se moglo odnositi na orijentalni kult Atisa (Tab.7,1), odnosno "Magnae Matris" i tračko-mitrički kult, dok su grčki (Tab.1,1), tračko-helenistički (Tab.7,2) i italski (Tab.1,1) mogli u krajeve Ilirika stizati i ranije, jer su postojale trgovačke komunikacije s istočnom

[96] Patsch 1906, 463-467; Marić, 1933, 21; Skarić 1926, 101-104; Paškvalin 1963, 145 i d.; Sergejevski, 1934, 28; Sergejevski 1948, 172 i d., Tab.3,1; Gabričević 1954, 41; Čremošnik, 1959, 225 i d.;

[97] Stela tipa „medaljon"

[98] Rinaldi Tufi 1971, 124-125, 16 i 39;

[99] Paškvalin 2000, 521-538; Marić 1976, 247 i d.; Marović 1976, 287 i d.; Zaninović 1976, 301; navedeni radovi u svojim sadržajima istraživanja upućuju na kulturno-povijesne i druge kulturne odnose sa istočnom obalom Jadrana u razdoblju protohistorije, pa u tom pogledu ti odnosi jasno očituju i kulturne veze iz istog perioda povijesti i sa Dezidijatima više prema unutrašnjosti;

obalom Jadrana.[100] Koliko kulturno, toliko i ekonomski, kroz razvoj rudarstva u osvojenim ilirskim krajevima, njihov dolazak najviše se veže uz ranije pomjeranje što su ga izazvali Kelti[101] (Karta 3). Drugo je sugurno bilo poslije rimskih osvajanja Male Azije i Bliskog Istoka, nakon cara Augusta, što će pokazati i nekropola Dezidijata na "Kamenjači".[102]

Do pojave tračko-helenističkih kultova na prostoru Podunavlja i u kraju Podrinja, što je vidljivo u sepulkralnoj ikonografiji na spomenicima tipa cipus i stela, došlo je velikim kulturnim strujanjima izazvanim keltskim pokretima prema jugu, u Traciji i Grčkoj, te njihovim povratkom i stabilizacijom u Podunavlju. To je obogatilo različito prisustvo kultova, što se pokazalo i na području Dezidijata[103] (Karta 3).

Ova kretanja koja su se događala krajem 3. st. pr. Kr. u Podunavlju (Karta 3), sa onima na istočnoj obali Jadrana, pokazuju dva velika kulturna utjecaja u to doba, a vrlo su se jasno odrazili na području Dezidijata. Jedan je grčki (Tab.8,1-4), ili tračko-helenistički, koji se u Podrinju, pod snažnim utjecajem Podunavlja, odrazio preko duhovne kulture stanovništva u nadgrobnim spomenicima stela i cipusa; a na području Dezidijata u prisutnim kultovima tračko-helenističkog podrijetla, u Apollo-Tadeno i u "Tračkom konjaniku" koji bi, istodobno, pokazivali i krajnju granicu tog utjecaja od strane Podunavlja ili Podrinja (Tab.7,2).[104] Taj utjecaj već nagovještavaju arheološki rezultati s "Kamenjače" u Brezi dobiveni dosad, te objavljeni arheološki rezultati iskopavanja u Putovićima kod Zenice.[105] Međutim, drugi, intenzivniji utjecaj stizao je iz gradova grčke kolonizacije na istočnoj obali Jadrana, direktno preko grčkog emporia Narone (Vid, Metković), ili preko plemena Daorsa, sa sjedištem u Stocu (Daorson, Ošanići), čiji su se pripadnici više zanimali trgovačkim poslovima.[106]

Tako bismo, u iznesenoj arheološkoj situaciji na prostoru Dezidijata oko Sarajeva u jednom određenom povijesnom vremenu, imali istovremeno povijesnu granicu kretanja ili dopunjavanja keltskih pomjeranja

---

[100] Usp. napomenu 99;

[101] Čović 1987, 512 i d.; Benac 1987, 797; Bojanovski 1988., 193 i d.;

[102] Rezultati istraživanja nekropole Dezidijata na Kamenjači u Brezi nisu, za razliku od jednog dijela nalaza, još objavljeni, a to je rimski rani period;

[103] Ovdje se misli na kultove tračkog podrijetla (Tadenus-Apollo), te na reljefe na stelama i cipusima; Čremošnik 1959, 227; ovu problematiku znanstveno tretira u još neobjavljenoj tezi, V. Paškvalin, Sepulkralni spomenici rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1983.; pod različitim pitanjima vezanim za tračkі kulturni i kultni utjecaj; Sergejevski 1934, 11-41;

[104] Paškvalin 1979(1980), 55-84; Paškvalin 1990, 43-47; Paškvalin 2002, 521 i d.; Paškvalin 2002, 329 i d.; Todorović 1974,150;

[105] Vidi prethodnu napomenu;

[106] Otkrićem dezidijatske nekropole na Kamenjači u Brezi otvaraju se u vezi izučavanja ilirskih plemena Daorsa i Dezidijata šire mogućnosti u smislu trgovačke suradnje sa unutrašnjošću u predrimsko doba; Marić 1973, i Patsch 1907, 118; Paškvalin 1972, 53-61; Bojanovski 1988, 119 i d.;

prema jugu i obratno, te grčko-helenističkih, u smislu traženja boljih životnih prostora na otocima istočne obale Jadrana (Tab.7,3; 7,1-4) i trgovine s plemenom Dezidijata na sjeveru, pa vjerojatno i dalje. Južnije od područja Sarajeva pouzdan tračni ili tračko-helenistički trag nije sigurnije potvrđen, osim panonskog podrijetla u medaljonu na jednoj steli iz Salone.[107]

U vezi sa ovim kontemplativnim gledanjem na prisutnost tračkog elementa u kraju Dezidijata ili tračko-helenističkog nakon spomenutih keltskih pomjeranja do Grčke i obratno, bit će zanimljivo spomenuti jednu činjenicu koja se veže za podrijetlo Daorsa. Naime, oko polovine I milenijuma pr. Kr., Hekatej je zabilježio da su Daorsi tračko pleme: "Dársioi éthnos Thrakion", pa je to dovelo do zabune kod nekih istaknutih povijesničara i lingvista. Tako K. Patsch kaže da su Daorsi Tračani, jer sa Ilidže (Aquae S) imamo i epigrafsku aru posvećenu grčko-tračkom božanstvu Apollo-Tadeno, pa mi je bilo lakše povjerovati u Hekatejevu vijest, koji je rekao da su ih kasnije pokorili Ardijejci. Ovo mišljenje je preuzeo i J. Wilkes, mišljenje da su Daorsi tračkog podrijetla preuzeo je G. Alföldy. Danas, međutim prevladava mišljenje da Daorsi pripadaju velikoj ilirskoj grupaciji plemena.[108] Stoga bismo na tračko podrijetlo trebali gledati prije u plemenu Dezidijata, na čijem teritoriju imamo i takve arheološke nalaze (Tab.7,2) kao što je žrtvenik Apola-Tadena, te medaljon "Tračkog konjanika", koji upućuju na tračke kulturne etničke tragove. Međutim, ova arheološka konstelacija nalaza više govori o kulturnoj perifernoj granici utjecajnih sfera između sjevera - Podunavlja i juga - Jadrana, a to isto potvrđuju i grčki ili helenistički nalazi iz nekropole Dezidijata "Kamenjača" u Brezi (Tab.7,3; 7,1-4). Bez obzira na to što je grčki povijesničar Hekatej oko 500. godine pr. Kr. iznio u svom izvješću povijesnu netočnost o tračkom podrijetlu Daorsa, pravu povijesnu istinu o tome pruža ipak arheologija. Naime, na ovim prostorima na kojim su Daorsi arheološki potvrđeni, a to je područje neumskog primorja, te lijevo od grčkog emporija Narone i rijeke Neretve prema unutrašnjosti, s glavnim sjedištem DAORSON (gradina "Ošanići" iznad Stoca) – rimski mun. Diluntum (Karta 2), nema arheoloških tragova tračke kulture koji bi potvrdili Hekatejev povijesni podatak.[109]

Ipak je značajno spomenuti da kod Dezidijata, za razliku od plemena Daorsa, u rimsko doba, 2. do 4. st. pos. Kr., ima arheoloških potvrda koje ne dokazuju, ali ukazuju, na tračko-helenistički kulturni utjecaj (Tab.7,2). Prisustvo tračko-helenističkog utjecaja u kraju Dezidijata više bi konfrontiralo kulturnom utjecaju iz Podunavlja, ili bliže iz Podrinja,

[107] Rinaldi Tufi 1971,124-125 i d.;
[108] O tračkom podrijetlu Daorsa suvremena arheologija drži da pripadaju velikoj ilirskoj skupini plemena. Vidi kod Benca 1987, 788;
[109] Marić 1973, 109-110;

ali ne onom južnom smjeru grčko-helenističkom sa Jadrana, iako je zapaženo prisutan u dezidijatskoj nekropoli na "Kamenjači" u Brezi (Tab.7,3; 7,1-4).

U ovoj raspravi o kultnoj ikonografiji koja očituje kulturne smjerove utjecaja, od grčkih, italskih, do orijentalnih (Tab.1,1.2; 2,1), najveću pažnju privlači prisustvo kultne ikonografije "Tračkog konjanika" u slobodnom medaljonu sa usadnikom iz Sarajeva (Tab.7,2).

Ako su na središnjem prostoru Balkana uočljiva dva različita kulturna utjecaja – jedan latenski sa sjevera, a drugi helenski, grčki s juga – onda se istovremeno mogu tražiti i duhovne strane tih utjecaja, nastalih na osnovi pomjeranja stanovništva, povezanih s kultovima ili religijom. Tome su puno doprinijele trgovačke veze koje su u tom vremenu protohistorije izgleda bile veoma intenzivne.[110] Svemu tome doprinijela su mnoga uzajamna dopunjavanja i prožimanja, pa su tako nastale nove vrijednosti, osobito kad je riječ o duhovnosti ili vjeri čovjeka latenske kulture i visokog religioznog duha helenizma, u to doba paralelnog stvaralačkoj snazi duha grčke umjetnosti.

S obzirom na međusobne utjecaje navedenih kultura, posebni epilog u tim utjecajima dobiva južni ili helenistički, koji se nakon 279. godine pr. Kr., po povratku Kelta iz Grčke i Tracije u Podunavlje, odrazio i u rimskom periodu vlasti u prikazivanju grčko-helenističke daće, gozbe, na sepulkralnim spomenicima i u kraju Podrinja do samostalnog medaljona, tzv. "Tračkog konjanika" (Tab.7,2).[111] On bi u kraju Dezidijata mogao inaugurirati "tračkog Diomeda", za razliku od onog grčkog na Jadranu, gdje se štuje kao božanstvo, a ovaj u Dezidijata kao Heros, što bi više govorilo o prilagođavanju grčkog mita u duhu tračkog poimanja ili gledanja vjere na život Tračana.[112] Tako bismo u "Tračkom konjaniku" iz Sarajeva imali sjeverni, kopneni put dolaska grčkog mita o Diomedu u rimsko doba. Mit je čak dospio i do slavenskog usmenog pjesništva,[113] pa je tim više moguće da je mogao stići do Dezidijata u rimsko doba, a ne, što je iznenađujuće,

---

[110] Pitanjem grčko-helenističke daće bavili su se Sergejevski 1934, 29 i d.; te Čremošnik 1959, 7 i d.; Paškvalin, sa daleko širom problematikom, izlažući ovo pitanje u spomenutoj tezi;

[111] Vidi prethodnu napomenu;

112 Povod ovom i ovakvom razmišljanju dao mi je R. Katičić svojim radom pod naslovom „Mitski sloj legende o junaku Diomedu" (Katičić 2004.). Stoga, s obzirom na razmišljanja G. Kacereva o religiji Tračana, te njihove duhovne i kulturno-povijesne povezanosti s Grcima, pa u toj bliskosti izgleda kao da je došlo do religijskog ili mitskog sinkretizma, te do tračko-helenističke verzije o junaku Diomedu koji je kopnenim, a ne morskim putem stigao u zemlju Dezidijata preko Podrinja, u čijem kraju nalazimo najviše spomenika s tračkim utjecajem. U tome bismo vidjeli trački kult Herosa, ili „Tračkog konjanika", nađenog u Sarajevu, čiji se mit sačuvao do III st. pos. Kr. Tako bismo u njemu gledali tračku, a ne mediteransku verziju mita o Diomedu (Kirigin 2002, 363-379);

[113] Katičić, 10 i d.;

preko helenizirane obale Jadrana, iako su, izgleda, u to doba imali dobre trgovačke odnose (Tab.7,3; 8,1-4).

I na kraju, mogli bismo ipak konstatirati da je pleme Dezidijata, odnosno njihovo područje, bilo prema sjeveru prostor podunavskih kulturnih utjecaja, što bismo radije nazvali panonskim, jer novija istraživanja pokazuju i bliže njihovo panonsko podrijetlo.[114] Sa tog stanovišta gledamo i pojavu "Tračkog konjanika", odnosno put grčkog mita pretočen u duhu tračkog gledanja na duh i religiju Tračana, kako je to lijepo opisao G. Kacarov, a D. Tudor potakao nastavak izučavanja ovog još uvijek otvorenog pitanja.[115]

Zaključna razmatranja

U zaključnim razmatranjima o kulturno-povijesnim utjecajima koji dolaze iz različitih kulturnih i geografskih sredina Antičkog svijeta, Mediterana i Male Azije, te kontinentalnih dijelova Grčke, Tracije i Podunavlja (Karta 3), moguće je preko ikonografije sačuvanih božanstava (Tab.1,1.2; 2,1.2; 6,1.2) na užem području antičkih Dezidijata izučavati i pratiti različitosti kulturnih utjecaja u razdoblju rimske vladavine, u periodu od 2. do 4. st. pos. Kr..

Na određeni način, u kontekstu izučavanja kulturnih utjecaja, naročito u kultnoj umjetnosti Dezidijata, mnogo nam pomaže njihova istražena nekropola na Kamenjači u Brezi. Naime, ova nekropola, s obzirom na nalaze, osobito sepulkralne, te povijesno-epigrafske i druge, ukazuje na njezin značajan kulturno-povijesni i znanstveni karakter iz doba mlađeg latena i ranog Rimskog carstva (Tab.5,3-6; 7,3). Nekropola, dakle, u kronologiji svog aktualnog kontinuiranog trajanja, obuhvata vremenski dijapazon od šest stoljeća, od kojih tri odgovaraju dobu mlađeg latena, a druga tri razdoblju rimske vlasti.

Tako bismo, u tom povijesnom razdoblju od tri stoljeća dezidijatske samostalnosti, nalazili njihovu već sigurno izgrađenu epihorsku religiju, mitove ili Panteon, što bi, prema kultnim specifikacijama, trebalo odgovarati većim religijama – grčkoj i italskoj. To se relativno brzo očitovalo u rimskoj kultnoj umjetnosti (Tab.1,1.2; 2,1.2) potkraj helenizma pod njegovim utjecajem (Tab.1.1), te pod utjecajem italske kulture (Tab.1,2; 2,1.2; 6,1) u skulpturi kultnih reljefa.

Na temelju prethodnih razmatranja, u razdoblju romanizacije Ilira, posebno Dezidijata – osvjedočenih neprijatelja Rimljana – počeli su otvorenije pokazivati svoju autohtonu religiju, iako više u kultnoj ikonografiji

[114] Benac 1987, 744, 751, 755, 759, 761, 767 itd.; Paškvalin 1990, 70;
[115] D. Sergejevski, GZM, 1948., str. 174;

grčkog Pana, nego italskog Silvana (Tab.1,1), ili grčke Artemide (Tab.2,1), italske Silvije (Silvia, Diana), za što bi razlog mogao biti i tjesnija stara duhovna veza Dezidijata s Grcima na Jadranu. Osim toga, teški neprijateljski ratovi, pa nakon toga i teška romanizacija tek krajem I i početkom II stoljeća pos. Kr., bili su razlog težeg prihvatanja rimske civilizacije i kulture. Tako su sliku svog zaštitnika šuma i poljoprivrede, dakle glavno božanstvo, konfrontirali s grčkim kozolikim Aegipan-Silvanom (Tab.1,1) u sinkretizmu s bliskim kultnim božanstvom u kanonskoj ikonografiji klasičnih grčkih reljefa. Ta slika nije tako poznata na spomenicima ove vrste u krajevima Dalmacije, gdje su najbrojniji, pa bi Dezidijati u tom pogledu bili etnički napredniji i jači od ostalih ilirskih plemena. O tome najbolje svjedoči njihovo vodstvo u sveilirskom ratu protiv Rimljana.

Međutim, za razliku od Libera-Dioniza na reljefu iz Vašarovina, na kojem ga majstor klesar predstavlja više kao Dioniza pod utjecajem grčke tradicije (Tab.5), na fragmentu žrtvenika ili kultne are (Tab.2,2) očituje se više italski utjecaj rimske kultne umjetnosti. Na osnovi iznesenog, u kultnim reljefima, uz grčki utjecaj kultnih ikonografija, nalazimo italski utjecaj koji intenzivnije dolazi tek s rimskom okupacijom, posebno romanizacijom stanovništva, što je imalo utjecaj i na isticanje božanstava Dezidijata (Tab.1,1.2).

U kontekstu daljih istraživanja italskih utjecaja u religiji Dezidijata eklatantan primjer pokazuju arheološka iskopavanja na lokalitetima Ograja i Dvorišta kod Zenice (Tab.1,2; 2,3; 3,1-3; 4,1.2; 5,1-6). Na njima su u II i I st. pr. Kr. konstatirani tragovi štovanja domaćih božanstava sub divo (Tab.4,1.2; 6,1-6), a u periodu romanizacije, u II st. pos. Kr., sagrađen je hram (Tab.3,1.2.3) čiji tlocrt "templum in antis" govori da je posvećen božanstvu Silvanu i nimfama, kao nimfeum (Tab.1,2; 3,1.3). S obzirom na nutarnju pregradu hrama (Tab.2,3), sa sačuvanom dekoracijom lista bršljana (Tab.2,3), također pretpostavljamo i zajedničko kultno mjesto Libera i Libere (Tab.2,2) – šire kultne zajednice poistovjećene po kultnim specifikacijama, štujući zajedno oba božanstva u njihovim svečanostima.

Osim toga, u razdoblju mlađeg željeznog doba u kraju Dezidijata očigledno je postojao i trački utjecaj koji je postao aktivniji nakon 279. godine pr. Kr., po povratku Kelta sa njihovih ratnih pohoda iz Grčke i Tracije u Podunavlje (Karta 3). Odatle se, izgleda, u tračko-helenističkom ozračju počeo širiti južno od Podunavlja, stigavši i do Dezidijata (Tab.7,2; Karta 1, 2). O toj povijesnoj činjenici dokaz imamo u sinkretističkom grčko-tračkom kultu Apolli-Tadeno sa Ilidže (Karta 2) iz rimskog perioda, a još bi pouzdanije o tračkom utjecaju svjedočio medaljon "Tračkog konjanika" iz Sarajeva (Tab.7,2) upućujući indirektno na dezidijatsku religioznu tradiciju, usko vezanu za Podunavlje, odnosno bližu Panoniju (Karta 3).

U tom kontekstu mogao bi se izučavati grčko-tračkи mit o junaku Diomedu pod Trojom, čiji je jedan put vodio, prema helenističkoj verziji, prema Mediteranu i stigao grčkim naseljenicima do Palagruže; dok je drugi put, prema tračkoj verziji o Herosu, "Tračkom konjaniku", stigao preko Podunavlja u Panoniju i do Dezidijata (Karta 3). Tako bismo u tome vidjeli dva različita puta i dvije različite interpretacije širenja grčko-tračkog mita o junaku Diomedu, odnosno tračkom Herosu. D. Tudor drži da bi izučavanje ovog pitanja trebalo nastaviti, jer ga smatra još uvijek otvorenim.

Od orijentalnih utjecaja u kraju Dezidijata u rimsko doba (Karta 2) može se konstatirati samo trag kulta Magnae Matris u Atisovu reljefu, njezinom stalno prisutnom atributu (Tab.7,1), čiji je kult stigao na zapad Rimskog carstva nakon osvajanja Male Azije (Pessinunt) (Karta 3). Takvo njegovo prisustvo, iako skromno, ipak ukazuje da je među Dezidijatima bilo njezinih pristaša Orijentalaca.

I na kraju, u kronološkom pogledu slijedio bi utjecaj tzv. tračko-mitričkog kulta koji se duhovno i kulturno najviše veže za orijentalna područja. Na njima je bio veoma raširen kult boga Mitre, dok je tračko-mitrički u krajeve Dezidijata bio prenošen preko svojih pristaša iz Podunavlja, gdje je također najviše prisutan kod pristaša soteriološke filozofske misli o životu poslije smrti, nakon koje slijedi kršćanstvo.

Na temelju ovog malog segmenta iz kulturno-povijesne baštine predrimskog i rimskog plemena ilirsko-panonskih Dezidijata (Karta 1, 2), u kojem se preko njihovih ikonografija očituju različiti kultni i kulturno-povijesni utjecaji, otkrivajući tako njihovu religioznost, te kulturne i trgovačke kontakte sa susjedima i šire, može se razumjeti njihova uloga u dugotrajnim ratovima sa rimskim osvajačkim legijama, imajući u vidu njihovu teritoriju, brojnost stanovništva i organiziranost (Karta 1, 2).

Uz spomenuti kulturno-povijesni segment, o kultnoj ikonografiji koju smo pratili na njihovim reljefima kao pojavu i kulturni i kultni utjecaj kod ilirsko-panonskog plemena Dezidijata, saznat će se puno više kada se objave prikupljeni arheološki nalazi latenskog i ranog rimskog razdoblja. Oni će nam tada očitovati više o kulturi i životu tri stoljeća prije i tri stoljeća poslije Krista, u razdoblju rimske dominacije do pune romanizacije.[116]

[116] Benac 1987, 744 i d.; Bojanovski 1988, 173 i d.; Paškvalin, 1979, 70.

Summary

Cultural-historical influence to the Desidiates Cultic Art during the Roman period

Cultural-historical influences coming from different cultural and geographical areas of the Classical World, Mediterranean and Asia Minor, as well as continental parts of Greece, Thrace and Danubian basin (Map 3) can be studied and followed in their diversity in the period of Roman rule, from the 2nd to the 4th centuries AD. This can be done through iconography of the preserved deities (Tab.1,1.2; 2,1.2; 6,1.2) found in the territory of the Desitiates.

In a certain way, a great help in studies of cultural influences and cultic art of the Desitiates, is their necropolis at Kamenjača in Breza. This necropolis, considering its finds, especially the sepulchral ones, as well as historical-epigraphic and others, shows its important cultural-historical and scientific character from the periods of the late La Tène and early Roman Empire (Tab.5,3-6; 7,3). This means that the necropolis in its chronology encompasses a period of six centuries, three of them from the La Tene period, and three from the period of Roman rule.

Thus, in the historical period of three centuries of the Desitiates' independence, we can find their definitely developed indigenous religion, myths or Pantheon, which could, according to cultural specifications, correspond with major religions – Greek and Italic. This can easily bee seen in the Roman cultic art, in the sculpture of cultic reliefs, (Tab.1,1.2; 2,1.2) from the end of the Hellenism, and under its influence (Tab.1,1), as well as under influences of Italic culture (Tab.1,2; 2,1.2; 6,1).

In the period of romanisation of Illyrians, especially that of the Romans' keen enemies Desitiates, they started more openly to show their religion, although more through the cultic iconography of Greek Pan then the Italic Sylvanus (Tab.1,1), or Greek Artemis (Tab.2,1), and Italic Sylvia (Silvia, Diana), what might have its reason in a closer spiritual connection of Desitiates with the Greeks from the Adriatic. Besides, severe wars, and afterwards very difficult romanisation by the end of the 1st and beginning of the 2nd centuries AD, were the reasons for a more difficult acceptance of the Roman civilisation and culture. In that way they confronted the image of their protector of the woods and agriculture, i.e. their major deity, with the Greek goat-like Aegipan – Sylvanus (Tab.1,1) in a syncretism with a closely related deity from the canonic iconography of the classical Greek reliefs, which was not known in the monuments from parts of Dalmatia. In this sense, the Desitiates could be considered as ethnically more progressive and stronger tribe than other Illyrian tribes. Their leadership in the all-Illyrian war against Romans is the best testimony of that.

However, unlike Liber – Dionysius under the influence of Greeks tradition (Tab.6), the Italic influence of the Roman cultic art is more visible in the altar fragment, or cult *ara* (Tab.2,2). Thus, besides the Greek influence of cultic icono-

graphy and images in reliefs, the Italic influence is also present, which appears more intensively with the Roman occupation, and especially with romanisation of the population. This also affected Desitiates in representation of their deities (Tab.1,1.2).

Studies of Italic influences to the Desitiates' religion have an exceptional example in archaeological excavations in the localities of Ograja and Dvorišta near Zenica (Tab.1,2; 2,3; 3,1-3; 4,1.2; 5,1-6). There the traces of *sub divo* worshipping of domestic deities were found for the period of the 2nd and 1st centuries BC (Tab.4,1.2; 5,1-6), and in the period of romanisation, in the 2nd century AD, a temple was built there (Tab.3,1.2.3). From the temple's ground-plan, "*templum in antis",* it could be seen that it was dedicated to the deity of Sylvanus, and to the nymphs, as a *nymphaeum* (Tab.1,2; 3,1.3). Considering the inside partition wall of the temple (Tab.2,3), we also assume here a common cult place of Liber and Libera (Tab.2,2), as a wider cult community identified by cultic specifications, where both deities were worshipped in their feasts.

Besides, in the Desitiates territory obviously existed also the Thracian influence during the period of Early Iron Age, which became more active after 279 BC, upon the return of the Celts from their war raids in Greece and Thrace to the Danubian basin (Map 3). It seems that from there it started to spread southwards in the Thracian-Hellenistic manner, thus reaching Desitiates too (Tab.7,2; Maps 1, 2). An evidence on this historical fact exists in the syncretistic Greek-Thracian cult of Apollo-Tadeno from Ilidža (Map 2), and the Thracian influence is even more reliably seen in the medallion of the "Thracian Horseman" from Sarajevo (Tab.7, 2), which indirectly points at religious tradition of the Desitiates closely connected with the Danubian basin, i.e. with Pannonia (Map 3).

The Greek-Thracian myth of the hero Diomedes under Troy could be studied in this aspect. In a Hellenistic version the myth came from the Mediterranean to the Greek settlers at Palagruža, while the other, Thracian version of Heros, the "Thracian Horseman", tells that it came to Pannonia and the Desitiates over the Danubian basin (Map 3). Here we see two different ways and two different interpretations of spreading the Greek-Thracian myth of the hero Diomedes, namely the Thracian Heros. D. Tudor thinks that studies of this issue should be continued, since it still is open.

As for the oriental influences in the territory of the Desitiates (Map 2) during the Roman period, only a trace of the Magna Matris cult, and its ever present attribute could be found in the relief of Atis, (Tab.7,1), whose cult came to western Roman Empire after conquering of Asia Minor / Pessinunt (Map 3). Thus its presence, although modest, yet shows that the followers of the Oriental cult were present among Desitiates.

And finally, from a chronological point of view, comes the influence of the so-called Thracian-Mithraic cult, which mostly is connected with the oriental regions in a spiritual, as well as cultural way. In these regions cult of the god Mithras was widespread while Thracian-Mithraic cult came to the territory of the Desitiates with its followers from the Danubian basin, where it was common among the followers of soteriological philosophic thought about life after death. After this, chronologically follows Christianity.

This segment of cultural and historical heritage of the pre-Roman and Roman tribe of Illyrian-Pannonian Desitiates (Map 1,2) shows through their iconography the presence of different cultic and cultural-historical influences, thus revealing their religiosity, as well as cultural and trade contacts with their neighbours and wider. This may help understanding of the population size and organisation, and their role in the long lasting wars with the conquering Roman legions.

In addition to this cultural-historical segment, we can learn much more about the cultic iconography of the Desitiates after publishing of the La Tène and Early Roman finds. This will show us in more detail culture and life over the six centuries of romanisation until full domination.[117]

Skraćenice

AI - Arheološki institut, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
ALBiH - Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
AP - Arheološki pregled. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.
ARR - Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb.
ATK - Antički teatar, katalog, Novi Sad.
ATS - Antički teatar, saopćenja, Novi Sad.
ČGT - Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla.
GCBI ANUBiH - Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Glas - Glas, Srpska kraljevska akademija, Beograd.
Godišnjak - Godišnjak. Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
GZM n.s. A - Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova Serija, Arheologija, Sarajevo.
HM - Hrvatska misao. Časopis za umjetnost i znanost. Matica hrvatska, Sarajevo.
Institut - Institut za izučavanje istorije Vojvodine. Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad – Beograd.
JÖAI - Jahrbuch des Österreichischen Archäologischen Institut, Wien.
Muzej - Zbornik radova o 100-godišnjici muzeja na Humcu, Mostar.
PJZ - Praistorija jugoslavenskih zemalja. "Svjetlost" i ANUBiH CBI, Sarajevo.
Spomenik - Spomenik. Srpska kraljevska akademija, Beograd.
VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
VM - Veselin Masleša, Sarajevo.
Zbornik - Zbornik radova, Književni krug Split, Split.

[117] See note 116.

Literatura

Benac, A. 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, Pojam etničke zajednice. PJZ, V, Sarajevo.

Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba. GCBI ANUBiH, Sarajevo; Desitiati. ALBiH, Tom 1, Sarajevo.

Cambi, N. 1982, Sarkofag iz Šipova. Godišnjak, CBI XX/18, ANUBiH, Sarajevo.

Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa. PJZ, V, Sarajevo.

1988. Desitiati. ALBiH, Tom 1, Sarajevo.

Čremošnik, I. 1953, Izvještaj o iskopavanjima u Rogačićima kod Blažuja. GZM n.s. VIII, Sarajevo.

1959, Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmäler in Jugoslavien. Jahresheften des Österreichischen archäologischen Institutes, Band XLIV, Wien.

Gabričević, B. 1954, Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika. GZM n.s. A, IX, Sarajevo.

1972, Olovna pločica s predstavom dunavskih konjanika iz Velike Obarske. ČGT IX, Tuzla.

Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine. Veselin Masleša, Sarajevo.

Katičić, R. 2004, Mitski sloj legende o junaku Diomedu. Godišnjak, CBI XXX, ANUBiH, Sarajevo.

Kirigin, B. 2002, Novosti o Grcima u Dalmaciji. Godišnjak, CBI, ANUBiH, Sarajevo.

Marić, R. 1933, Antički kultovi u našoj zemlji. Zadužbina Luke Ćelovića Trebinjca 4, Beograd.

Marić, Z. 1973, Daorsi. Godišnjak, CBI X, ANUBiH, Sarajevo.

1986, Ošanići-Centar Daorsa – kulturno-historijske značajke. Jadranska obala u protohistoriji, Simpozij u Dubrovniku, AI, Zagreb.

Marin, E. 1980, O antičkim kultovima u Naroni. Znanstveni skup Metković, VHAD, Split.

2002, Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova znanstvenog skupa, Književni krug, Split.

Marović, I. 1976, L'Elmo greco-illirico. Jadranska obala u protohistoriji, Simpozij u Dubrovniku, AI, Zagreb.

Medini, J. 1980, Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji. VAHD, LXXIV, Split.

Novotny, E. 1894, Zanimljivi reljef o misterijama u bosansko-hercegovačkom Zemaljskom muzeju. GZM VI, Sarajevo.

Paškvalin, V. 1961, Bronzana votivna ruka iz Sasa. GZM n.s. A, XV-XVI, str. 203-209.

1963, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. GZM n.s. A, XVIII, Sarajevo.

1964, Reljef Silvana i nimfi. GZM n.s. A, XIX, Sarajevo.

1975, "Kamenjača", Ul. 6. april, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobska i rimska dezidijatska nekropola. AP 17, Beograd.

1979, Antički nimfej u Putovićima kod Zenice. Prilog upoznavanju duhovne kulture autohtonog stanovništva. GZM n.s. A, XXXIV, Sarajevo.

1983, Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne s atributima kulta Kibele i Dionisa. Zbornik I (1982-1983), Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo.
1985, Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz Muzeja na Humcu kod Ljubuškog. 100 godina muzeja na Humcu (1884-1984), Zbornik radova muzeja na Humcu, Mostar.
1985./86, Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne. GZM n.s. A, 40/41, Sarajevo.
1989, Arheološka kulturno-historijska problematika o grčko-rimskom kultu Dionisa-Libera i nalaza s teatarskom tematikom na području Bosne i Hercegovine. Antički teatar na tlu Jugoslavije, Zbornik radova, Novi Sad.
1990, Arheološko nalazište Ograja u Putovićima kod Zenice. GZM n.s. A, 45, Sarajevo.
2000, Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone. Godišnjak CBI XXXI, ANUBiH, Sarajevo.
2001, Ulomak antičkog reljefa iz Ilijaša kod Sarajeva. Hrvatska misao V, 19/20, Sarajevo.
2002, Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na Kamenjači u Brezi kod Sarajeva. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, Zbornik radova znanstvenog skupa, Književni krug, Split.
2002, Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezidijata. Godišnjak CBI XXXII, ANUBiH, Sarajevo.

Patsch, C. 1894, Novi i revidirani natpisi. GZM VI, Sarajevo.
1897, Novi spomenici iz Županjac-Delminiuma. GZM IX, Sarajevo.
1906, Trački tragovi na Adriji. GZM XVIII, str.463-467. Sarajevo.
1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u B-H Zemaljskom Muzeju. GZM XXVI, Sarajevo.

Raunig, B. 2004, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda. Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Sarajevo.

Rendić- 1955, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s MIOČEVIĆ, D. područja Dalmata (ikonografska studija). GZM n.s. A, X, Sarajevo.
1967, Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina, ARR IV-V, Zagreb.

Rnjak, D. 1979, Od kulta do pozorišta, ATS, ATK, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Koncepcija kataloga i uvodna studija, Novi Sad.

Sergejevski, D. 1939, Spätantike Denkmäler aus Zenica. GZM XLIV, sv.2, Sarajevo.
1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka. Spomenik SAN XCIII, Beograd.
1948, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja u Sarajevu. GZM, III, Sarajevo.

Skarić, V. 1926, Apollo-Tadenus. GZM XXXVIII, Sarajevo.

Todorović, J. 1974, Skordisci, istorija i kultura. Institut, Novi Sad-Beograd.

Tufi Rinaldi, S. 1971, Stele funerarie con ritratti di etá romana nel Museo Archeologico di Spalato, Saggio di una tipologia Struttuale. Lincei-Mem. Scienze morali, serie VIII, vol. XVI, 3, Roma.

Vulić, N. 1925, Nekoliko pitanja iz rimske prošlosti. Glas SKA CVIV/64, Beograd.
1934, Antički spomenici naše zemlje. Spomenik SAN, XCVIII, Beograd.

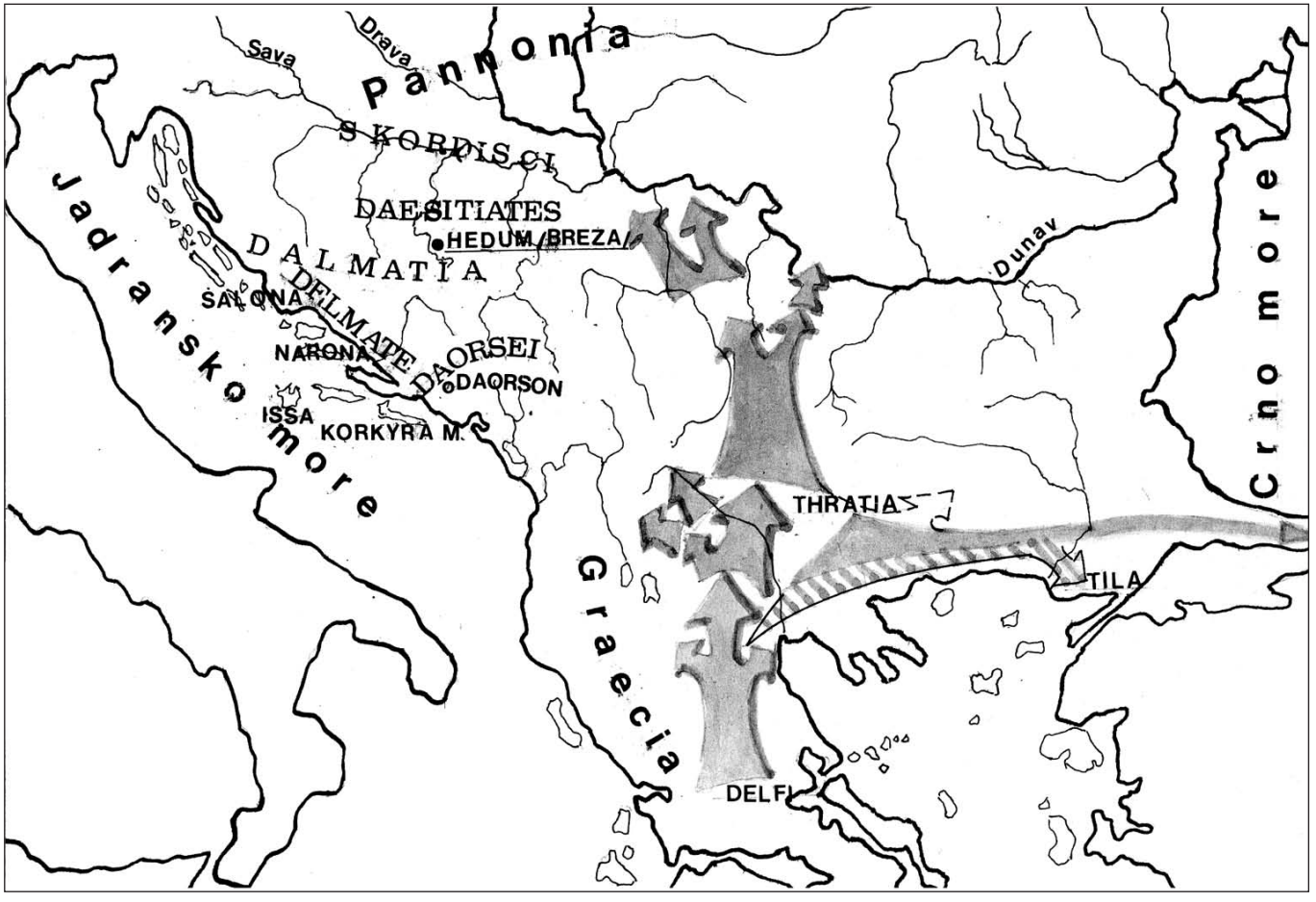
Zaninović, M. 1976, Iliri i vinova loza. Godišnjak CBI XIII, ANUBiH, Sarajevo.

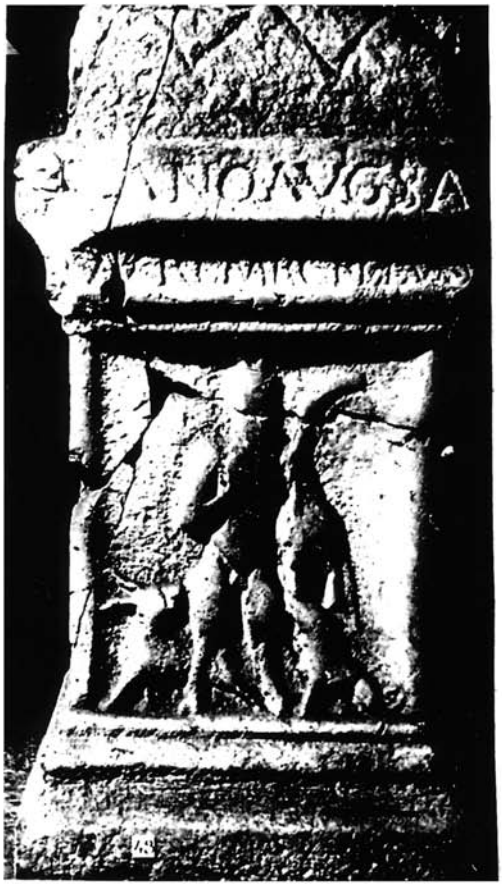
Karta 1. *Geografski položaj Dezidijata unutar provincije Dalmacije i BiH*

Karta 2. *Nalazišta kultnih reljefa različitih utjecaja antičkih kultura kod Dezidijata*

Karta 3. *Karta povratka keltskih plemena u Podunavlje, poslije 279. godine pr. Kr. iz južnih oblasti Balkanskog poluotoka* (prema Todoroviću)

1

2

Tabla 1. 1. *Reljef Silvana ili grčkog Pana na žrtveniku iz Lepenice;*
2. *Ulomak reljefa glava Silvana i nimfe iz Putovića kod Zenice*

1

2

3

Tabla 2. 1. *Ulomak reljefa božice Silvije iz Blažuja, Kiseljak;* 2. *Žrtvenik boga Libera i Libere iz Zenice;* 3. *Ulomak pregrade iz unutrašnjosti hrama u Putovićima, Zenica*

1

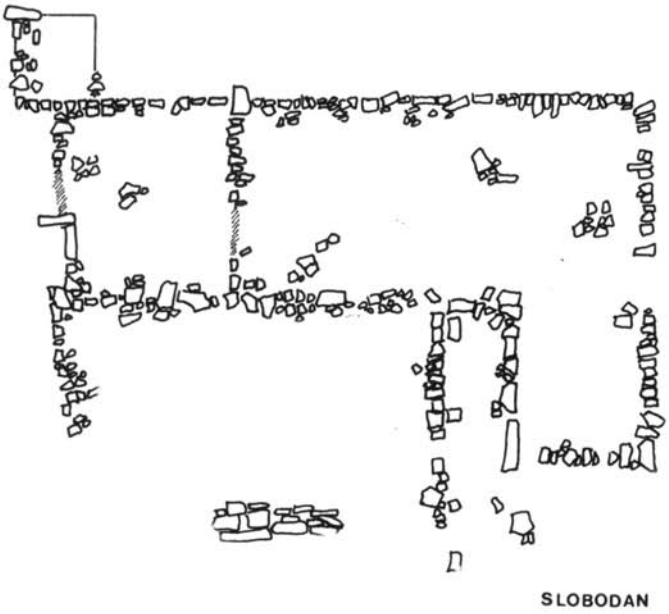

2

3

Tabla 3. 1. *Temelji hrama, Putovići;* 2. *Akroterij hrama, Putovići;* 3. *Mala prostorija u sklopu hrama Putovići, Zenica*

1

2

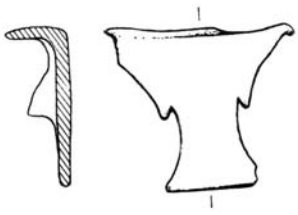
Tabla 4. 1. *Tlocrt građevine u suhozidu, Putovići;*
2. *Objekat E u sastavu građevine u suhozidu, Putovići*

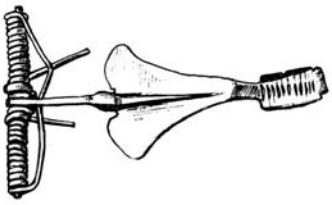
1

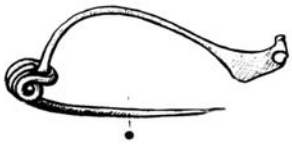
2

3

4

5

6

Tabla 5. 1. *Tragovi crvene zemlje, mjesto kulta;* 2. *Keramička peć ispod temelja rimskih terma;* 3. *Ručka zemljane kaserote, Putovići;* 4. *Bronzana fibula u obliku bršljanovog lista, Putovići;* 5. *Bronzana kopča kasnolatenske sheme, Putovići;* 6. *Bronzana fibula kopljastog tipa, Putovići*

1

2

Tabla 6. 1. *Reljef s prikazom boga Libera iz Vašarovina kod Livna;*
2. *Stela djevojke Lupe iz Sovića*

1

2

3

Tabla 7. 1. *Reljef Atisa iz Ilijaša, Sarajevo;* 2. *Prikaz tračkog konjanika u medaljonu, Sarajevo;* 3. *Tip Teriomorfne srebrene naušnice iz Kamenjače, Breza*

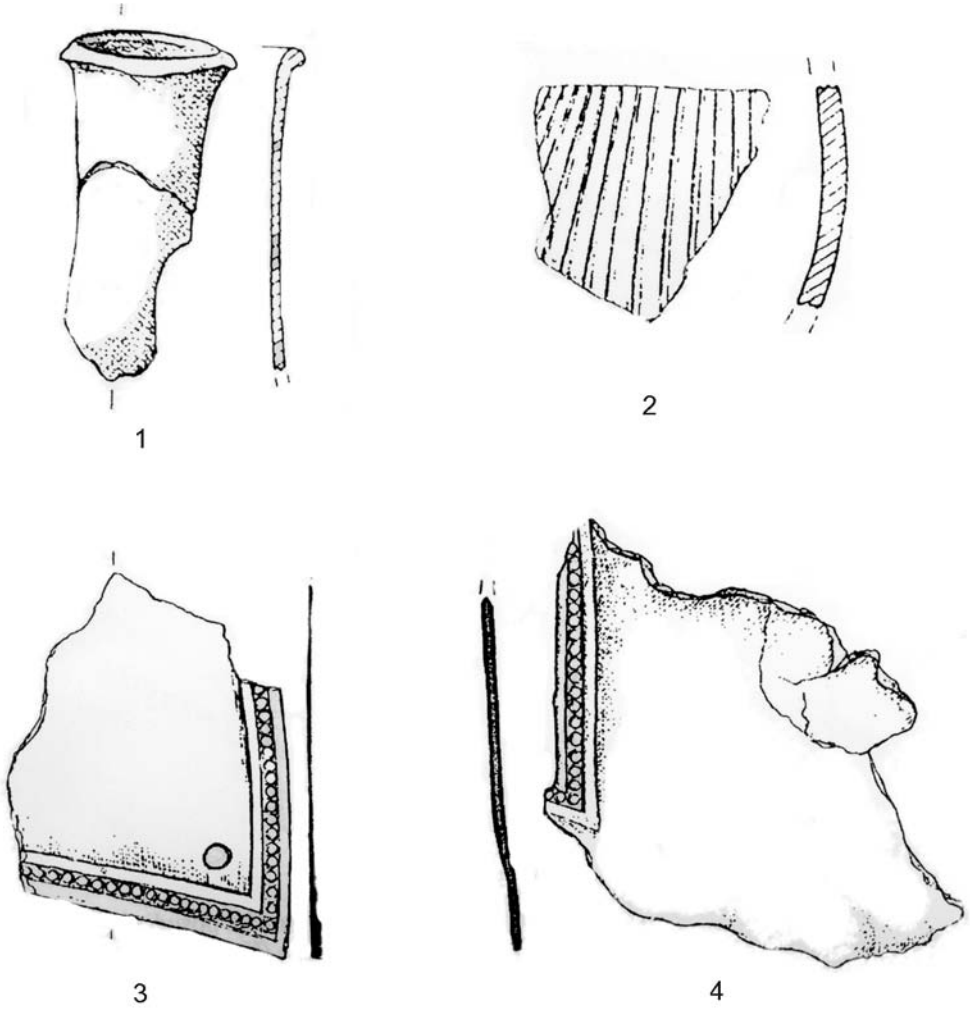

Tabla 8. 1. *Ulomak keramičke posudice tipa vretenastog lekita iz Kamenjače, Breza;* 2. *Ulomak grčke keramike s kanelurama ili rebrastim ornamentom, Kamenjača;* 3. *Ulomak paragnatide grčko-ilirske kacige-obrubljene zakovice ili čavlićima, Kamenjača;* 4. *Ulomak paragnatide grčko-ilirske kacige-obrubljene zakovicama ili čavlićima, Kamenjača*

Verkehrsrichtungen, Wehranlagen und ihr Einfluß auf die Raumentwicklung einer römischen Stadt - Beispiel Poetovio

Iva Mikl-Curk
Ljubljana

Es sind schon gut 20 Jahre her, als ich an einer archäologischen Tagung unter dem etwas ominösen Tittel „Begräbniskult in der Vor- und Frühgeschichte" in BiH teilgenommen habe. Es freut mich, dass ich nach soviel Jahren erneut die Gelegenheit habe, bei einer wissenschaftlichen Zeitschrift in diesem Lande mitzuwirken. Mein Aufsatz soll vorerst das Andenken aller Kollegen, welche seit damals nicht mehr am Leben sind, ehren. Damit sind mir alle in BiH tätigen Kollegen im Sinne, obwohl nur die Namen von meinem Spezialfach nächsten Irma Čremošnik und Nada Miletić erwähnt werden.

Eine Frühphase von Landschaftsarchäologie sowie die Gesetze der Raumnutzung und der Städtebau-Logik in der Entwicklung von römischen Siedlungen als geschlossenen Organismen waren immer, da ich ja in der Denkmalpflege tätig war, unter den Themen meiner Forschungsversuche anzutreffen. Verkehrsrichtungen, die durch den Zeitlauf sich ändernde politische Gegebenheiten beeinflusst wurden, haben jeweils die Kernpunkte und Achsen der Entwicklung einer Siedlung auf eine wesentliche Art bestimmt. Diese Richtungen waren aber oft zugleich auch zur geöffneter Pforte für Kriegshandlungen geworden. Die einzelnen Wehranlagen können nur auf Grund von dieser Logik verstanden werden. Wie zur römischen Kaiserzeit verschiedene Geschehnisse in den Provinzen Pannonien und Dalmatien neue Richtungen auch für den kleinen, ökonomische Besserung suchenden Mann gelegentlich geöffnet haben, so waren solche Möglichkeiten auch vor dem 1. Weltkrieg zu Beginn des 20. Jhdts. von einem Zweige meiner Vorfahren genutzt. Sie haben Bosnien zu ihrer Wahlheimat gemacht. Leider sind auch ihnen Kriegshandlungen später zum Verhängnis geworden. Die Erinnerung an zwei nahe Verwandten, Julius (gest. 1944 in Doboj) und Ferdo (gest. 1992 in Sarajevo)

Golub, soll damit festgehalten werden. Mit solch einer, sonst unüblichen, ins Persönliche greifenden Einleitung soll die Wahl des Themas für den vorliegenden Aufsatz erklärt werden.

Es wird angenommen,[1] dass die Römer um 15 vor Chr. *Poetovio* (jetzt Ptuj, Slovenija), welche später zu einer überregionalen Bedeutung gelangte, als Legionslager - mit dem Ansatz zu einer Stadt - zur Zeit der pannonischen Kriege gegründet haben. Der Stützpunkt musste danach so die von Italien über Aquileia kommenden Wege, wie die weiteren, welche einen Nachschub und Waffenversorgung aus den ostalpinen Eisenerzgebieten ermöglichten, sichern und die aus dem Nordosten möglich erscheinende Gefahr aufhalten. Im mittleren Laufe des Flusses Drava (Drau) befindet sich am, entlang der Ebene des Feldes (Dravsko polje) sehr wechselhaften Strome bei der heutigen Stadt Ptuj (deutsch Pettau) nur eine ständige natürliche Furtstelle, gegen Osten durch zwei Anhöhen geschützt und zugleich bezeichnet.[2] Diese Furtstelle liegt auch hinsichtlich der Eigenschaften von den beiden bei Ptuj in Drava mündenden Zuflüsse sehr günstig. Die Zuflüsse können nämlich große Wassermassen zu gleicher Zeit mit Drava führen und so mit ihr katastrophale Überschwemmungen verursachen. Das Inundationsgelände unter Ptuj war bis neuester Zeit durch unbesiedelte, auch schlecht übersehbare Auen bezeichnet. Die Umgebung von der ausnähmlichen Felsenschwelle, welche im sonst wechselbaren Flußbett die Furt ermöglicht hat, wo sich auch das Überschwemmungsgelände sehr verringert, war seit Urzeiten aber immer wieder besiedelt gewesen. Da hat also auch das römische politische Interesse zur Zeit der pannonischen Erroberungskriege einen geradezu ideal entsprechenden Stützpunkt gefunden. Natürlich war die Stelle von der Position der Macht erworben und gewählt, war aber im Detail auch durch gutes strategisches Denken ausgebildet.

Als zweckmäßige landschaftliche Schwerpunkte und Achsen der Raumnutzung, welche diesen Bedingungen der Frühzeit entsprechen könnten und auch das spätere Stadtgebilde bestimmt haben, sollen die Itinerarstraße Westen - Osten (im engen Stadtraum gegen Osten, Nord- und Südosten verlaufend, übernimmt später auch die Rolle vom *decumanus maximus*), weiter die entlang der Drava führenden Verkehrsverbindungen, die unter den beiden Hügeln geschützte Brückenstelle sowie das Legionslager, aufgezählt werden. Alle müssen auch auf Grund der schriftlichen historischen Quellen angenommen werden, und sind mittels Analogien mit anderen Städten des Imperiums seit dem Beginn der archäologischen Forschung im Gelände gesucht worden. Das Zentrum des von der römischen Stadt eingenommenen Raumes war nämlich von

[1] Šašel 1980.
[2] Auch Slapšak 2001.

den sich wiederholenden Überschwemmungen[3] stark und tief zerstört worden. So fehlt noch heute eine gewisse Menge vom archäologischen Beweis. Allerdings sind die frühen Phasen der Itinerarstraße in der weiteren Region bis zum Rand des Zerstörrungsgeländes genau bekannt, so dass nur eine cca 100 m lange Strecke direkt am Flussübergang binnen des Stadtareales fehlt. Durch die Richtung dieser Straße (bzw. der Gruppe von Stadtgassen, welche ihren Verkehr durch die Stadt leiteten und welche man den ergrabenen Fragmenten im Baugewebe bei sorgsamem Studium der alten und neuen Aufnahmen ablesen kann)[4] wird auch die Brückenstelle auf genaueste ermittelt, das Bauwesen der Brücke selbst aber durch einige erhaltene Elemente und über die Gesetze der römischen Bautechnologie gedeutet.[5] Der Bau der Brückenköpfe und das Zimmern der Holzpfosten des Brückenkörpers war jedenfalls zugleich mit dem Ausbau der Straße von der Armee unternommen. Zur Zeit, wo das Legionslager als Winterlager zu funktionieren begann, war die Brücke ja unentbehrlich geworden. Das Bestimmen der Lage von den erwähnten drei Achsen der späteren Entwicklung wird (zu Teil nachträglich) archäologisch auch durch den Verlauf der von der Legion (allerdings erst aus dem späten 1. Jhdt nach Chr.) gebauten Wasserleitung, durch die Lage der ältesten Gräberfelder,[6] durch die Fundstellen der Militärinschriften, durch Siedlungsschichten der julischen Zeit und durch spärliche Spuren einer Ummauerung[7] heute ermöglicht. Die Stelle, wo am glaubhaftesten das Legionslager gelegen war, befand sich nur scheinbar im Überschwemmungsgebiet; zur frühen Römerzeit war das noch festes Feld gewesen.

Das Festhalten der Stellen der frühesten römischen Anwesenheit bestätigt und ermöglicht zugleich nochmals das schon vor Zeit ausgelegte Betrachten von A. Moczy[8] zu unterstreichen. Das Lager war als Verteidigung und zugleich zum Kern der römischen Anwesenheit gewesen und war nur gegen die bedeutendste Richtung der möglichen Gefahr, also gegen Osten, gewendet. Der natürliche strategische Mittelpunkt des Raumes war nämlich schon von den Siedlungen der vorrömischen Bevölkerung eingenommen worden, konnte aber von römischer Raumplanung ungeachtet bleiben.

Am Flusse näheren, weil isoliert gelegenen, markanteren von den zwei Hügeln - heutigen Grad, Grajski grič (Schlosshügel) - und an seinem Fuße befand sich während der Eisenzeit nämlich eine bedeutende Sied-

[3] Dazu zuletzt Pahič 1996.
[4] Auch Mikl-Curk/Tušek 1985.
[5] Curk 1999.
[6] Ausführlich Istenič 1999; Istenič 2000.
[7] Lubšina-Tušek 2000, L.T. 2001, 95-97; für die ganze Stadt zusammenfassend Horvat und Mitarb. 2004.
[8] Moczy 1953.

lung, die allem Anschein nach auch eine Rolle im Kult gespielt hat. Und diese Rolle war dann in die römische Periode weiter gegeben.[9] Die strategische Rolle dieser Siedlung wurde gewiss bei der in größere Entfernung gezielten, im großen Raum sich mittels umfangreichen Militärformationen entwickelnden römischen Kampfweise und durch starke neue Bewaffnung gemindert oder sogar verneint worden. Durch Aufnahme des Kultes und möglich auch durch das Stationieren einer bewaffneten römischen Wache hier, im Zentrum des municipalen Lebens der Einheimischen - *peregrini* - könnte die Wehrkraft der vorrömischen Siedlung für die Römer vollkommen unschädlich gemacht werden. So war kein Grund dazu gegeben, das Bauwesen vollkommen zu vernichten; das römische Element scheint seine Grundzüge, das Gassennetz, das Zonieren, so wie die Festigung und Abstufung der Hänge zum Fluss in gewissen Maße bald selbst wieder verwendet zu haben. Das ganze besiedelte Areal war somit dem Legionslager auch im städtebaulichen Sinne unterordnet. Die im Osten vom Lager liegende alte, jetzt zivile Siedlung war im gewissen Sinne zu seinem Vorposten geworden.

Um das Jahr 100 nach Chr. war die Legion von Poetovio[10] an die Donau abkommandiert und die Stadt bekam den offiziellen Titel einer Kolonie und die entsprechende Verwaltung. Archäologische Beweise über Gebäude, wo sich die damit verbundenen Tätigkeiten haben abwickeln können, bleiben nach wie vor sehr spärlich und nur indirekt. Man muss vermuten, dass die Parzellen, wo schon früher die Verwaltung der Zivilsiedlung unterm Grajski grič dicht am Flussübergang tätig war, dazu verwendet worden sind, zugleich aber auch, dass die öffentlichen Gebäude des Lagers für den Bedarf der Ämter der Stadt umgestaltet waren. Die neuen führenden Familien[11] schienen sich vorerst dem Ausbau des Forums bzw. des Hauptforums in Vičava[12], der Flussüberquerrung nahe, und des „Nebenforums" in Sp. Hajdina, sowie der Tempel zu widmen und waren dabei auch durch eine kaiserliche Stiftung[13] unterstützt. Den Ausbau scheinen auch die wenigen erhaltenen Steinrelieffragmente mit Amonkopf und mit von Bukranien getragenen Girlanden, welche oft die Kolonnaden der Fora in Provinzen zu schmücken pflegten, zu beweisen. Wehrbauten waren zu dieser Zeit jedenfalls unnötig, und die Ummauerung des Lagers noch erhalten.

Aber schon aus der 2. Hälfte des Jahrhunderts besitzen wir wieder indirekte Beweise über eine Anwesenheit des Militärs in der Stadt. Diese war ja jedenfalls zu einem Knotenpunkt von römischer Abwehr in den

[9] Neulich Mikl-Curk 2001; Šašel-Kos 1995; Šašel-Kos 1999.
[10] U. Mann 1983, 32.
[11] Auch Šašel-Kos 1996.
[12] Neufunde Tušek 1995.
[13] Inschrift bei Mikl-Curk/Tušek 1985.

Markkommanenkriegen geworden. Wehranlagen sind uns aber auch aus dieser Zeit nicht bekannt. Möglich waren neue noch immer nicht nötig: die Stadt war eher eine Versammlungs- und Versorgungsstelle und war nicht direkt an Kriegshandlungen, welche doch bald bis an die Grenzen abgeschoben worden sind, beteiligt gewesen.

In der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts hat sich das Bauwesen der Stadt bedeutend geändert. Es können überall neue Bauphasen festgestellt werden, Gräberfelder fanden am früher durch Gebäude besetzten Stadtraum Platz. Dies stand sicher auch mit den Krisen der Zeit vor Diokletian, weiter mit seinen Militär- und Verwaltungsreformen und mit anderen sozialen und wirtschaftlichen Umwälzungen in Verbindung. Doch manches im Bauwesen der Stadt, gut datierte Neuorientierung gewisser Stadteile, besonders deren dem Fluss nahe, und große Abänderung der Infrastruktur,[14] das kann nur durch eine gründliche Änderung der natürlichen Bedingungen im Stadtraum, vorerst des Wasserwesens, verursacht werden. So bin ich nach wie vor der Meinung, dass zu dieser Zeit die große Flusslaufänderung, welche sicher während der römischen Zeit statt gefunden hat, jedenfalls bei einer Überschwemmung oder Überschwemmungsserie katastrophaler Ausmaße, die breiteste Schleife der Zerstörung ins Gelände geschnitten hat.[15] Durch dieses Geschehen könnte dann das vom Legionslager zurück gebliebene Bauwesen vollkommen vernichtet sein. Die Inschriften beweisen weiter eine massive Anwesenheit der Soldaten in der Stadt sowie das Funktionieren von den Ämtern der Armee. Die Begräbnisse beweisen durch bezeichnende Neuigkeiten in der Tracht tiefgehende soziale Umwälzungen, jedenfalls auch eine bedeutende Anwesenheit der Foederaten. Neulich wurde dieser Zeit auch die von Klemenc[16] ergrabene kleine Festung am Grajski grič zugeschrieben.[17]

Diese Meinung war von Sachkundigen vertreten, doch kann ich ihr nicht beistimmen. Das Bauobjekt kann auch durch die Tatsache, dass solche Kastellgrundrisse am Donaulimes des 3. Jhdts. bekannt sind, nicht datiert werden. Solche Grundrisse sind nämlich auch aus späteren Perioden bekannt. Bautechnisch sind die Mauerreste den Mauern des Überganges vom 3. ins 4. Jhdt. in Poetovio nicht vergleichbar, viel eher diesen, welche den Mauern der konstantinischen Zeit stratigraphisch nachfolgen. Die älteren Bauspuren von einem großen Bauobjekt, von der Kirche nach Klemenc, weisen auch eine so späte Bauart auf (obwohl ich mir gut der Tatsache bewusst bin, dass ein Gebäude nie nur bautechnisch datiert werden darf). Die jüngeren, die Spuren der Festung zum Teil zerstörende Eintiefungen und Mörtelspuren, welche ursprünglich

[14] Mikl-Curk 2000.
[15] Gaspari 2001, 51 ff.
[16] Klemenc 1950.
[17] Jevremov/Tomanič-Jevremov/Ciglenečki 1993.

dem altslawischen Heiligtum und dann manchmal eher dem Mittelalter zugeschrieben worden sind, müssen wegen des sehr nahe stehenden und datierten kleinen Turmes des mittelalterlichen Schlosskomplexes vor das 11. Jhdt. datiert werden. Sie stehen stratigraphisch dazu noch in Verbindung mit dem frühmittelalterichen Gräberfeld. Dadurch wird die Reihe der archäologischen Bauobjekte fest abgeschlossen. Weiter können die der kleinen Festung nahe liegenden Begräbnisse aus dem 4. Jhdt. nicht ausschließlich als Gräber der Besatzung dieser Festung betrachtet werden. Zu derselben Zeit sind uns nämlich in Poetovio noch ausgedehnte Gräberfelder bekannt. Sie befinden sich noch fast an allen für römerzeitliche Begräbnisse bestimmten Flächen, so an den beiden Hügeln wie weit in der Ebene. Durch ihre Lage weisen diese Nekropolen darauf, dass die meisten Stadtteile, besonders die zentralen, dem Fluss nahe gelegenen, noch voll in Funktion gestanden sind. Dazu sind durch die ganze Stadt, besonders aber am Südufer der Drava umfangreiche Ausbesserungen und Neuaustattungen der Gebäude, welche jetzt auch im ganzen Grundriß erkennbar sind und in die konstantinische Periode datiert werden können, festgestellt. Die Krisen der vordiokletianischer Zeit scheinen also die Stadt noch keinesfalls zu einer Lage der dauernder Abwehr gezwungen zu haben. Auf solche Art würde man eher die Vermutung vertreten, dass die zwar immer mehr militarisierte Stadt vorerst Raum für verschiedene Ämter der Armee Vieles in den vormaligen Verwaltungs- und auch Zivilgebäuden abgetreten hat, überließ weiter dem Militär auch neue Flächen für zeitlich beschränktes Lagern. Sie hat sich aber keine festen Wehranlagen zugedacht, da die direkte Gefahr für die Stadt nie ständig geographisch orientiert geworden ist. Die Gefahr bildeten nämlich, öfter als die großen Armeen, kleinere, aus verschiedenen Richtungen plötzlich einstürmende Einheiten. Diese Räubertruppen aller, auch unterm römischen Adler stehenden Soldatesken haben jedoch zur Zeit vorerst noch die kleinen Siedlungen im offenen Lande gefährdet und nicht so sehr die Stadt selbst.

Das Netz der Verkehrslinien und die interessanten Richtungen sind auch durch die spätrömische Periode die gleichen geblieben, wie die der Frühzeit. Die Intensität des Verkehrs hat sich zwar geändert, so wie die Eigenschaften der Transporte, jedoch blieb die West-Ost Linie die bedeutendste Verkehrsader. Noch zur Hunnen-Zeit im 5. Jhdt. spielte die Stadt die Rolle von einem bedeutenden Orientierungs-Punkt, wie uns das durch den Bericht von Priscos über die Gesandtschaft zu Attila[18] veranschaulicht wird. Auch in der Stadt selbst blieb die Rolle des von Alters her gebildeten Gassennetzes als von einem der den Stadtraum bildenden Grundvorsätze erhalten.

[18] Auch Šašel-Kos 1994.

Die Entwicklung durch das 5. Jhdt. ging dem neu in den Vordergrund getretenen Prinzip der allgemeinen Fertigkeit zum Wehrkampf und des zusätzlichen baulichen Befestigen der neuralgischen Punkte weiter. Die Festung am Grajski grič wäre somit auch zur Hunnen-Zeit oder noch später, wie es von Klemenc[19] vorgeschlagen war, gut am Platz. Es dürfte also angenommen werden (wegen der geänderten Arten der Gefahr, oft in einer Form den „Rennern und Brennern" nahe, und wegen der geänderten Kampfweise), dass ein gegen eine bestimmte Richtung gezieltes Befestigen der ganzen Stadt nicht unbedingt nötig gewesen wäre. Allerdings war nach wie vor der Flussübergang der bedeutendste von den neuralgischen Punkten der Stadt gewesen, welcher auch von der Höhe ab, von einer Stelle mit weiter Sicht, und dazu ist der Grajski grič sowie sein Nachbar, Panorama, besonders geeignet, auch in dieser Periode beschirmt werden musste.[20]

Das Zentrum der Siedlung mit den Verwaltungsräumen (jedenfalls nicht sehr umfangreich) musste sich[21] zur Spätzeit noch immer im Sattel zwischen dem Grajski grič und Panoramahügel und in der heute meistens zerstörten Einsenkung am Fluss befinden. Die sonst in vielen Städten für die Verwaltung verwendeten Nebenräume der Bischofskirche könnten wegen der Lage der nachkonstantinischen Kirche am Panorama[22] ev. schon zu ausgesetzt liegen. Der Sattel um das alte Dominkanerkloster (heute Museum) wäre also das Gelände, wo sich auch ein Siedlungskern der vor- und frührömischen Zeit befunden hat. Die Rolle von den beiden Hügeln war, wie gerade erwähnt, in der Spätzeit strategisch zweifelsohne betont worden, obwohl die Begräbnisse (gewiss auch aus dem entwickelten 5. Jh. stammende) noch auch an ein gewisses Weiterleben des Kultes an diesen gehobenen Lagen zu schließen ermöglichen.[23] Die beiderseits in die Ebene reichenden Teile der römischen Stadt mussten in der spätesten Periode natürlich ihre Bedeutung eingebüsst haben. Die vereinzelt bekannten und modern ausgegrabenen Gräber der Mitte und 2. H. des 5. Jhdts. rufen jedoch klar den Gedanken wach, dass die Bestimmung des Raumes für die Gräberfelder noch voll im Bewusstsein der ganzen Bevölkerung, auch der Neuankömmlinge gewesen ist. Die erwähnten späten Gräber sind nämlich noch immer vom System der römischen Gräberfelder, wenigstens deren nach dem Beginn des 3. Jh., abhängig begraben. Das gilt so für die Funde vom Grajski grič[24] wie für die

[19] Klemenc 1950.
[20] Ciglenečki 1993 sieht - wegen der geringen Menge von datierbaren Funden - den Verfall der Siedlung zu diesem Zeitpunkt schon als fortgeschritten.
[21] Mikl-Curk/Tušek 1985; Tušek 1993.
[22] Tušek 1998; auch Mikl-Curk/Tušek 1989; Knific/Sagadin 1991, 15-17; Mikl-Curk 2001
[23] Mikl-Curk 1997a.
[24] Korošec 1999; Knific 1993; Jevremov/Tomanič-Jevremov/Ciglenečki 1993.

beiden Gräber im Gebiet des großen Ostgräberfeldes.[25] Die bedeutendste Tatsache stellt aber der zentralgelegene Teil von einem Reihengräberfeld mit Gräbern der zweifelsohne führenden Schichte von Stadteinwohnern nach der Mitte des 5. Jhdt., der Tracht nach nicht romanischer, alteinsäßiger Abstammung, dar.[26] Diese neue Nobilität hat also auf alte, noch bestehende Begräbnisplätze in der Stadt zwar Rücksicht genommen, sich aber jedoch den ersten bestgelegenen Platz östlich vom Stadtzentrum, über den Wasserlauf der Grajena, direkt an der Hauptstraße und an einer Stelle, wo die Begräbnistradition schon unterbrochen gewesen ist, zu eigen gemacht. Dieser Begräbnisplatz befand sich mit dem Siedlungszentrum unter den beiden Hügeln durch Sicht und Logik des Raumnutzens aufs engste verbunden.

Aber das Stadtzentrum war jedenfalls durch die Befestigung am Grajski grič, und durch eine zweite, bis jetzt weniger präzise datierte am Panoramahügel, zu wenig geschützt. Lange hat man sich erhofft, neue Grabungen würden die Frage der im Jahr 1942 von B. Saria[27] gesichteten Wehrmauer am heutigen Muzejski trg klären. Direkte Beweise an der beobachteten Stelle, obwohl ganz nahe Notgrabungen[28] stattgefunden haben, fehlen noch. Doch inzwischen konnte öfter bewiesen werden, dass die großen Renaissancezeitlichen Stützmauern der zum Fluss abfallenden Terrassen bei dem Mali grad - Unterem Hof in Prešernova u. am Fuße des Hügels auf römische Grundmauern gestellt sind. Beginn des Terrassierens wird dadurch datiert. Und man kann sich wohl vorstellen, dass solche Stützmauern auch zu Wehrmauern auszubauen wären und dass das auch tatsächlich geschehen war. Leider wird es bis jetzt noch nicht durch dokumentierte Funde bewiesen.

Meiner Meinung nach müssen sich die jetzt (durch Grabungen sowie durch Neuauswertungen) zahlreicher gewordene Funde[29] aus dem späten 5. und 6. Jh., u. A. die Schnallen aus dem Gebiet der Ostnekropole und von Zg. Breg,[30] das Ohrgehänge von Zg. Breg[31] auch in einer Verbindung mit den Gräbern befinden. Es sind zwar auch Zufallsfunde darunter, aber am dicht belegten, generell ins 3.- 4. Jh. datierten Gräberfeld, wo man auch einen Prozentsatz der undatierten (beigabenlosen) Gräber geborgen hat, entdeckt. Bedeutend wäre auch über das vor Jahrzehnten ausgegrabene Grab mit einem, der Zeichnung nach, Merkmale dieser Zeit

[25] Korošec 1980; Knific 1993; Ciglenečki 1993; Tušek 1992, an der Karte 2 durch + angegeben.
[26] Grabung Lubšina-Tušek, noch unpubliziert.
[27] Saria 1974
[28] Tušek 1997; Lubšina-Tušek 2001, 98-99.
[29] Mikl-Curk 1997.
[30] Ciglenečki 1993; Slabe 2003.
[31] Ciglenečki 1993.

tragenden Goldplättchen, vom Rande der großen Westnekropole, mehr zu wissen.[32] Solche Fundortlage dürfte ein hoch in die Zeit der großen Völkerwanderung reichendes Verharren der die anthropogene Raumgestaltung bestimmenden Verkehrs- und Abwehrregeln erlauben. Doch um darüber überzeugt zu sein, dazu ist die Fundreihe noch zu gering.

Man muss zuletzt noch die Tatsache, dass die hier bearbeitete Dimension des Urbanismus, zu Teil sogar mittels der erhaltenen Bauspuren, das frühe Gassensystem der mittelalterlichen Stadt beeinflusst hat,[33] erwähnen. Weil aber zu dieser Zeitperiode dann die Form der Macht[34] und das Kriegswesen erneut anders geworden sind, war das Wehrsystem der mittelalterlichen Stadt vollkommen neu gestaltet. Allerdings hat auch die mittelalterliche Stadt teilweise den Raum vom strengsten Zentrum der römischen Stadt bis zum 14. Jhdt. - als das Gelände der ehemaligen Furt und der römischen Brücke vom Fluss endgültig zerstört war -, weiter verwendet[35] und war nicht im Ganzen östlich von dem römischen Stadtraum gewachsen, wie früher öfters angenommen war.[36] Also darf die malerische, noch bestehende Altstadt von Ptuj, im Sinne der Raumgestaltung tatsächlich als ein Nachlass der Jahrtausende, u. a. auch der Verkehrsströme und der damit verbundenen Strategie-Logik im römischen Reich, bezeichnet werden.

Anm. Für die Lektur habe ich Prof. Dr. Anamarija Muster-Čenčur, und für die graphische Gestaltung sowie die neuesten Grabungsergebnisse Marija Lubšina-Tušek zu danken.

Rezime

Utjecaj putnih pravaca i odbrambenih postaja na prostorno uređenje rimskog grada – primjer Poetovio

Putni pravci koji su se shodno političkim odnosima često mijenjali uvijek su presudno utjecali na položaj i pravac pružanja naseobinskih cjelina. Te komunikacije su ujedno bitno olakšavale i ratne pohode, tako da se postojanje određenih odbrambenih utvrđenja i postaja može objasniti samo na osnovu te logike. Ova uzajamnost se u članku ilustruje na primjeru današnjeg Ptuja koji je osnovan 15 g. prije Hrista kao rimsko uporište na putu koji je vodio iz Italije

[32] Ferk 1891.
[33] Curk 1969, 58; Curk 1999.
[34] Von solcher Sicht wird neulich auch der Raum von römischem Emona - heute Ljubljana von Županek 2002- bearbeitet.
[35] Curk 1999; Curk 2003.
[36] Z. B. Grafenauer 1969; auch Mikl-Curk 1969, 41.

preko Aquileie u rudna područja istočnih Alpa. Uz to se na ovom mjestu nalazi i najpogodniji prelaz preko Drave u njenom čitavom srednjem toku, što tom položaju daje još jednu važnu stratešku dimenziju. Rimski legionarski logor koji je na tom mjestu podignut u vrijeme panonskih ratova, čini već početke gradske aglomeracije. U radu se iznose brojni arheološki podaci o prostornoj organizaciji i razvoju urbanog jezgra rimskog Poetovia. Na osnovu cjelokupnog istraživanja da se zaključiti, da su u ptujskom starom gradu i pored brojnih preuređenja iz vremena srednjeg vijeka i narednih perioda, očuvani pravci komunikacija i drugi detalji uređenja gradskog prostora u kojima je jasno prepoznatljiva urbana strategija rimskog carstva.

Literatur

Cigleneč̌ki, S. 1993, Arheološki sledovi zatona antične Petovione, Ptujski arheološki zbornik, Ptuj, 505-520.

Curk, J. 1969, in: Jože und Iva Curk, Ptuj, 1969, Ljubljana, Mladinska knjiga.

Curk, J. 1999, Nekaj nerešenih problemov ptujske topografije, Kronika 47, 1-10.

Curk, J. 2003, Gradbena podoba Ptuja na pragu novega veka - Baugewebe von P. zu Begin der Neuzeit, Statut 1513, Gradivo in razprave 2, Zgodovinski arhiv Ptuj, 113-118.

Ferk, F. 1891, Handschriften: Ferientagebuecher - im Archiv des Landesmuseums Ioanneum in Graz, Tagebuch für das Jahr 1891, 21. August, Grab mit silbernem Tintenfass und dreiblätrigem Bronzeplättchen.

Gaspari, A. 2001, Raziskave rimskega mostu na Ptuju- zur römischen Brücke, Archaeologia Poetoviensis 2, Ptuj, 51-60.

Grafenauer, B. 1970, Ptuj v srednjem veku, Zgodovinski časopis 24, 168 ff.

Horvat, J. u. a. 2004, Poetovio in Autonomous Cities, Pannonia I , Situla 41, 153-189.

Istenič, J. 1999, Poetovio zahodna grobišča I - western cemeteries, Katalogi in monografije 32

Istenič, J. 2000, Poetovio zahodna grobišča II, Katal. in monogr. 33

Jevremov, B. / *Tomanič-Jevremov,* M. / *Cigleneč̌ki S.* 1993, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu- Spätröm. Gräberfeld, Arh.ves. 44, 230-251.

Klemenc, J. 1950, Ptujski grad v kasni antiki - Le chateau de Ptuj dans antiquite tardive, Dela SAZU 4 .

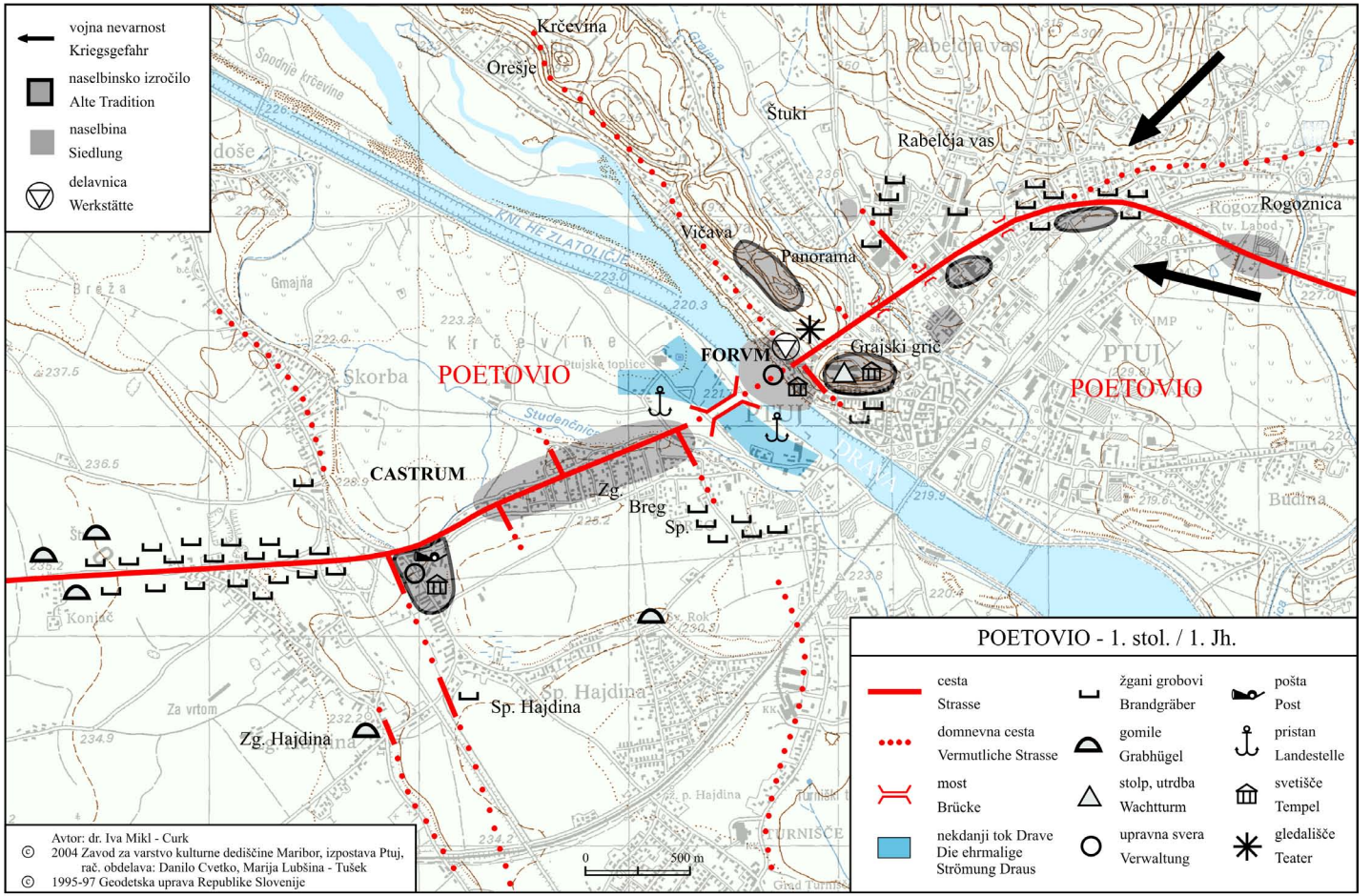
Knific, T. 1993, Hunski sledovi v Sloveniji? Ptujski arheol. zbornik Ptuj, 521-542.

Knific, T. / *Sagadin, M.* 1991, Pismo brez pisave- carta sine litteris, The Archaeology of the First Centuries of Christianity in Sl., Narodni muzej, razstavni katalog, Ljubljana.

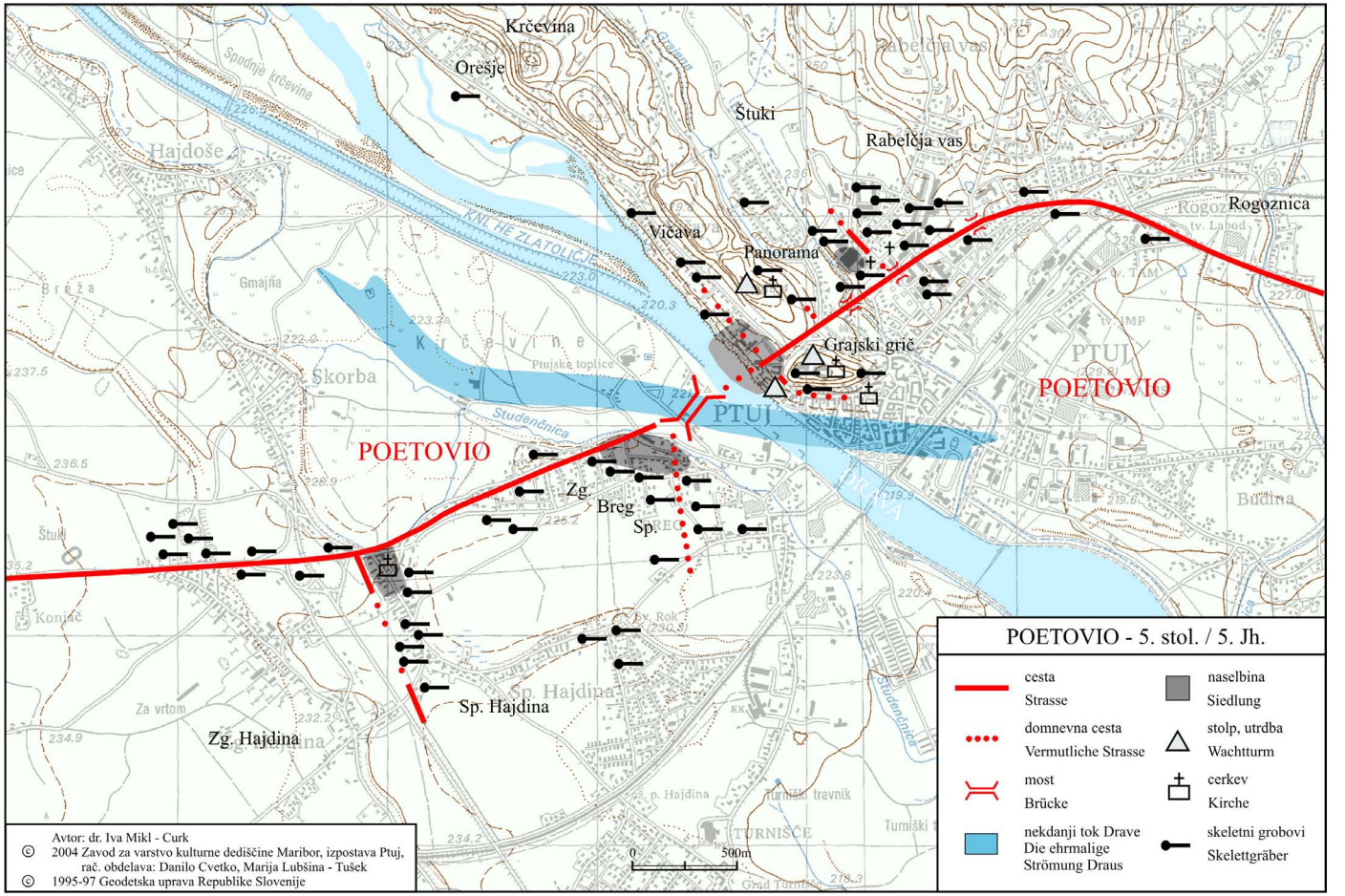
Korošec, P. 1980, Skeletni grob z bloka B III na Ptuju in materialna kultura tega obdobja, Arh. ves. 31, 25-37.

Korošec, P. 1999, Nekropola na Ptujskem gradu - Das Gräberfeld, Pokrajinski muzej Ptuj.

Lubšina-Tušek, M. 2000, Zavod za varstvo NK dediščine Maribor, konservatorska poročila III, Maribor bes. 157, 280-284.
Lubšina-Tušek, M. 2001, poročila Varstvo spom. 38, 95-101 .
Mann, I. C. 1983, Legionary Recruitment ...during the Principate, Institute of Archaeol. London Occ. Publ. 7.
Mikl-Curk, I. 1969 in Jože und Iva Curk, Ptuj, Ljubljana, Mladinska knjiga.
Mikl-Curk, I. 1997, Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih - Zur spaetroem. Zeit in Sl., Zgodovinski časopis 51, 4, 445-482.
Mikl-Curk, I. 1997a, Ästhetik und röm. Grabanlagen- Versuch am Material aus Slowenien, Akti - Akten des IV. Kolloquiums über Probleme des p. röm. Kunstschafens, B. Djurić, I. / *Lazar* ed. Situla 36, 67-72, bes.71 .
Mikl-Curk, I 2000, Ptuj sv. Viktorina; urbanistično tkivo in tvarna kultura- Stadtstruktur und materielle Kultur 1-10.
Mikl-Curk, I. 2001, Rimska svetišča na Slovenskem kot urbanistični fenomen- Römische Kultstätten, Archaeologia poetoviensis 2, 327-333.
Mikl-Curk, I / Tušek I. 1985, O središču Poetovione - Zum Zentrum von P., Arh. ves. 36, 285-314.
Mikl Curk, I. / Tušek, I. 1989, Oblikovni značaj stavb poznoantičnega Ptuja, Lihnid 7, 207-212
Moczy, A. 1953, Das territorium legionis und canabae in Pannonien, Acta archaeol. acad. sc. hung. 4.
Spahič, SP. 1996, Uničujoča Drava - der zerstörende Drava, Ptujski zbornik 6, Ptuj, 131-156.
Sari, a B. 1974 Pregled topografije Poetovija - Übersicht der Topographie, Časopis za zgod. in narodopisje ČZN NV 10, 219-226.
Slabe, M. 2003, O pasnih sponah iz časa velikega preseljevanja ljudstev na Slovenskem, 50let Gorenjskega Muzeja - Avguštinov zbornik, Kranj, 82-90.
Slapšak, B. 2001, Poetovio as a Supra- Regional Center, Archaeologia poetovionensis 2, 11- 26.
Šašel, J. 1980, Začetki Poetovione in nekaj strani njene zgodovine, Kronika 28, Ljubljana 157-161.
Šašel-Kos, M. 1993, Petovionska vladajoča aristokracija - The Rulling Aristocracy in P., Ptujski arheol. zbornik, PM Ptuj.
Šašel-Kos, M. 1994, Romulovo poslanstvo pri Atilu, ena zadnjih omemb antične Petovione, Zgodovinski časopis 48, 285-295.
Šašel-Kos, M. 1995, Iuppiter Depulsor - an Norican Deity, Živa antika 45 (Sertum Gantarianum) 371-382.
Šašel-Kos, M. 1999, Pre-roman Divinities of the E Alps and the Adriatic, Situla 38
Tušek, I. 1984, Poročila, Varstvo spom. 26, 244-246.
Tušek, I. 1992, Poročila Varstvo spom. 34, 283-284.
Tušek, I. 1995, Poročila, Varstvo spom. 35, 133- 134.
Tušek, I. 1997, Poročila, Varstvo spom. 36, 187.
Tušek, I. 1998, Die frühchristliche Basilika in Ptuj auf Panorama, Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split, 737-742 .
Županek, B. 2002, Oblike moči: poselitev emonskega prostora, Arheo 22, 45-52.

Poetovio v zgodnjem 1. *stol. n. št. / Früh* 1. *Jh. nach Chr.*

Poetovio v 5. stoletju. / in 5. Jh.

"Kovač" Jurina

Ante Milošević
Split

Različiti oblici stećaka najčešći su nadgrobni spomenici kasnoga srednjeg vijeka zapadnoga Balkana. Do danas ih je preostalo oko 70.000, no, uprkos količini, na bitna pitanja u njihovim izučavanjima još uvijek nema općeprihvatljivih odgovora. Jedno od takvih pitanja je i ono koje se odnosi na njihovo radioničko porijeklo, odnosno na majstore koji su ih klesali. Kao "kovači" ostali su zapisani tek na dvadesetak spomenika,[1] s time da dosadašnja literatura koja je obrađivala tu problematiku gotovo ne navodi "kovača" Jurinu koji je zabilježen na jednome stećku iz okolice Imotskoga.[2]

Riječ je o sljemenjaku koji pripada visokim, izrazito monumentalnim nadgrobnicima s naglašenim krovnim dijelom i lučno povijenim hrbtom sljemena. Gotovo u pravilu, takvi stećci su ukrašeni i položeni na pločasti postament. S obzirom na njihovu uočljivu tipološku osebujnost među svim nadgrobnim spomenicima ovakvoga oblika, te s obzirom na njihovu koncentraciju na prostoru današnje Dalmacije nazvali smo ih *sljemenjacima dalmatinskog tipa*. Tipološkom i ikonografskom analizom utvrđena im je šira rasprostranjenost na cetinskom i imotskom području u Dalmaciji, te na prostoru Duvanjskog i Kupreškog polja u jugozapadnoj Bosni.[3]

Za razliku od drugih oblika, *sljemenjaci dalmatinskog tipa* ukupnim izučavanjima stećaka pružaju najviše mogućnosti. To se prvenstveno odnosi na moguće prepoznavanje regionalnih klesarskih radionica, ali i utvrđivanje njihova kronološkog razvoja. Držimo da ovom prilikom nije neophodno detaljnije analizirati pojedinačne ikonografske i reljefne sadržaje na tim spomenicima koji, za ovdje postavljen problem, također mogu biti jednako zanimljivi. Njih je, uostalom, u znatnoj mjeri već obradila N. Miletić,[4] a kako su rezultati koje je ona u tome postigla za nas prihvatljivi

[1] Bešlagić 1982, 459-484.
[2] Petričević 1981, 281-284.
[3] Milošević 1991,42-44.
[4] Miletić 1982, 145-149.

u svim bitnim elementima, mislimo da je u ovoj prigodi vrijednije upozoriti na neke druge, do sada neuočene činjenice koje se odnose na ovu skupinu stećaka.

Vrijeme njihova nastanka jedno je od važnijih pitanja koje se do sada u literaturi vrlo često raspravljalo, pri čemu je gotovo plebiscitarno prihvaćena pretpostavka da su stećci ovoga tipa nastajali tijekom druge polovine 14. i dijelom u 15. stoljeću. Prihvatljivo rješenje problema otežavao je i gotovo potpun nedostatk natpisa na tim spomenicima, pogotovu na onima u poljima jugozapadne Bosne, u Duvanjskom i na Kupreškom. Situacija s takvim stećcima u Dalmaciji, međutim, nešto je povoljnija. U posljednjih dvadesetak godina na sljemenjacima u okolici Imotskoga, u Lovreču i Cisti, uočena su i pročitana tri natpisa, no, ni ti nisu pružili relevantne podatke za njihovu dataciju, premda se njihov sadržaj pokušao iskoristiti i za tu svrhu.[5] Izvjestan pomak u tom smislu dala su međutim, naslutiti istraživanja groblja s ovakvim sljemenjacima u selu Bisku južno od Sinja. Njima je utvrđeno da je na jednom spomeniku uklesana godina ispisana ćiriličkim slovima, a u brojčanim vrijednostima označava 1440. godinu (Sl. 1). U odnosu na kosu plohu sljemena nepravilno je postavljena, što je u početku budilo sumnju da je možda i naknadno uklesana, odnosno da je stećak izrađen i postavljen ranije nego li to navedena godina označava. Dvojbe izražene u tom pogledu odagnao je nalaz srebrnog novca u grobu uz sami stećak, a pripadao je mletačkom duždu Francescu Foscariju iz polovine 15. stoljeća. Obzirom na uočljivu stilsku i ikonografsku srodnost ovih stećaka iz Biska sa drugima iz Dalmacije, ovim otkrićem dobiven je i siguran oslonac za približnu dataciju većine njima sličnih spomenika.[6]

Pouzdana mogućnost datiranja ovih cetinskih stećaka, a s njima i drugih sličnih primjeraka u Dalmaciji i onih u jugozapadnoj Bosni, daljnjim izučavanjima sljemenjaka ovoga tipa pružila je sasvim nove mogućnosti.

U našim dosadašnjim istraživanjima uočili smo nadalje, da se *sljemenjaci dalmatinskog tipa* u cetinskoj regiji (Tab.1) jednostavnijim pratećim dekorativnim elementima i oblicima simbola duhovnog karaktera, ikonografskim rješenjima i izborom motiva narativnih scena, a ponekad i predstavama ljudskih i životinjskih figura, te klesarskom obradom, razlikuju od bolje ukrašenih takvih stećaka u poljima jugozapadne Bosne (Tab.2). Sve elemente i jedne i druge skupine, međutim, nalazimo na stećcima Imotske krajine koja među ovim zonama predstavlja zemljopisnu sponu (Tab.3.4). Ove uočljive stilske i ikonografske razlike, dakako, navode na pomisao da u ovoj široj regionalnoj grupi *sljemenjaka dalmatinskog tipa* treba prepoznati nekoliko klesarskih radionica.[7]

[5] Petričević 1981, 284; Lozo 1985,342-343.
[6] Milošević 1991, 11-37.
[7] Milošević 1991, 44-52.

Daljnjom detaljnijom likovnom analizom utvrdili smo među ovim spomenicima još neke razlike, prvenstveno stilskog i ikonografskog karaktera. Odnose se u prvom redu na grupu jednostavnije ukrašenih *dalmatinskih sljemenjaka* u kojoj su uočene dvije radionički podvojene, ali vremenski vjerojatno približno istovremene skupine ovih spomenika (Tab.5). Jednoj pripadaju monumentalni nadgrobnici koje karakteriziraju u lovu ili plesu sjedinjene ljudske i životinjske figure izduženih udova koje kompozicijski uspješnije i s više likovne slobode tretiraju duže strane tih spomenika. Vrlo često su ove kompozicije dodatno uokvirene stiliziranim vegetabilnim ili tordiranim trakama što u cjelini pojačava njihov likovni doživljaj. Van svake je sumnje da su u ovoj skupini umjetnička ostvarenja klesara stećaka iz Biska dosegla svoj najviši domet.[8]

Drugu, malobrojniju skupinu ukrašenih *sljemenjaka dalmatinskog tipa* čine oni na kojima su s manje vještine klesane reljefne lovačke kompozicije, a uz to su i skromnije veličine. U likovnom smislu odlikuju ih ljudske i životinjske figure kratkih nogu, ukočena i naivno predočena pokreta, a sve bez dodatnih ornamentalnih ukrasa. Važno je još primjetiti da su stećci ovakvih osobina prostorno ograničeni na triljsku i imotsku okolicu, te da ih u poljima jugozapadne Bosne nema.[9]

U skupini bolje i složenije ukrašenih stećaka ove grupe, slične podjele nije moguće uočiti, pa je vjerojatno da veći dio tih spomenika pripada istom radioničkom krugu, pri čemu su ponešto različiti samo prateći dekorativni elementi koji se postupno dodaju narativnim scenama, posebno motivi tordirane užadi i cik-cak linija, križevi s romboidnim krakovima, arkade koje uokviruju narativne scene, te antropomorfni ljiljani (Sl. 2) koji su u ovoj skupini gotovo zaštitni znak njihovog klesara. Povremeno obogaćivanje reljefnih prikaza novim ornamentima u ovom slučaju, pretpostavljamo, ne očituje i drugoga klesara, nego naprosto odražava interni radionički razvoj, odnosno klesarsko usavršavanje i likovno dotjerivanje zadane ikonografske sheme.

Gdje su bila ta radionička središta, danas još uvijek nije moguće pouzdano utvrditi. U činjenici da obje osnovne skupine *sljemenjaka dalmatinskog tipa* u otprilike jednakom broju i kvaliteti nalazimo u okolici Imotskog, pretpostavljamo da je ondje bila i većina tih klesarskih središta. No, kako je riječ o zaista monumentalnim spomenicima, ponekad teškim i po nekoliko tona, a uz to raštrkanim na relativno širokom prostoru, na različitim, za transport često vrlo nepovoljnim lokacijama, logično je pretpostaviti, da se pri njihovoj izvedbi u većini slučajeva, vjerojatno, radilo o putujućim majstorima klesarima. Na tu, u srednjem vijeku inače uobičajenu praksu,[10] upućuje i podatak, da je u selu Bisku, nedaleko spo-

[8] Milošević 1991, 42-44.
[9] Milošević 1991, sl. 63.
[10] Bešlagić 1982, 37-41.

menutog groblja sa stećcima pronađen i njihov kamenolom u kojemu je do danas preostao jedan prepolovljen poluproizvod.[11]

Rezimirajući na kraju prethodno iznijete pretpostavke o najmanje dvijema radionicama koje su klesale *sljemenjake dalmatinskg tipa,* te pretpostavljajući duže trajanje one koja je klesala raskošnije ukrašene takve spomenike, nužno se nameće i pitanje njihovog međusobnog kronološkog odnosa. U tim nastojanjima vrlo dobre mogućnosti za rješenje ovog problema pružile su nam spoznaje koje smo posredno iščitali s uklesanih natpisa na nekolicini ovakvih stećaka iz okolice Imotskog. Dva od njih su iz Ciste i pripadaju vlaškim supružnicima Jerku i Vladni Kustražić, a jedan je iz Lovreča i pripada Vlkoju Bogdaniću. Stećak Jerka Kustražića (Sl. 3) radionički i stilski vrlo je blizak spomenicima iz Biska (Sl. 1), čak u tolikoj mjeri da pouzdano možemo pretpostaviti da ih je radio jedan klesar, pa ga otprilike jednako ovima treba i datirati, dakle oko 1440. godine. Ako uz to znamo da su Kustražići 1436. godine bili cetinski Vlasi, kako je to ostalo zabilježeno u *Zakonu za cetinske Vlahe*, te da su nakon talovčevog osvajanja Cetine počeli progoni Vlaha, posebno nakon 1446. godine, vjerojatno je i da stećak Jerka Kustražića treba datirati nakon tih godina, tj. nakon njihovoga povlačenja iz Cetine.[12] S tim u vezi zanimljiv je i stećak njegove supruge Vladne Kustražić (Sl. 4) za koju u natpisu na njenom spomeniku stoji da je sahranjena pokraj groba svoga supruga, što znači da je ona umrla i da je pod svojim spomenikom sahranjena poslije njega, te da je stoga nužno i da je njen stećak kasnije isklesan. Uvažimo li ovdje poznatu činjenicu da su žene u kasnom srednjem vijeku na dalmatinskom prostoru živjele u prosjeku 10-15 godina duže od muškaraca, dobivamo pretpostavljenu moguću godinu klesanja i postavljanja njenog stećka, a to je po ovakvoj računici vrijeme oko 1455-1460. godine.[13] Ova činjenica sama po sebi i ne bi bila toliko značajna, da ovaj sljemenjak Vladne Kustražić stilski i radionički nije vrlo blizak spomenutom sljemenjaku Vlkoja Bogdanića (Sl. 5), pa je preciznijom mogućom datacijom stećka Vladne Kustražić posredno dobiveno i približno vrijeme klesanja i postavljanja Bogdanićevog stećka, a time i desetine drugih, stilski i radionički vrlo sličnih bogatije ukrašenih *sljemenjaka dalmatinskog tipa* sačuvanih u okolici Imotskog, te posebno u Duvanjskom i na Kupreškom polju. Za stećak Vlkoja Bogdanića iz njegovoga natpisa znamo da ga je klesao u početku spomenuti "kovač" Jurina, čime smo zapravo dobili vrijeme djelovanja ovog iznimno značajnog i jedinog nam poznatog klesara dalmatinskih stećaka, i uz to izdvojili grupu njegovih sljemenjaka koji umjerenošću dekorativnih elemenata, jednostavnošću i čistoćom kompo-

[11] Milošević 1991, 36-37, sl. 47.
[12] Milošević 1991, 54-55, 58.
[13] Milošević 1991, 58.

zicije, te izrazitom monumentalnošću oblika nesumnjivo spadaju među najljepša ostvarenja umjetnosti stećaka.

Očekujući daljnja istraživanja i bez pretenzija da donosimo definitivne zaključke, držimo da smo donekle uspjeli pokazati da sve stećke, kojima je na bilo koji način moguće utvrditi pripadnost, treba odrediti kao vlaške nadgrobne spomenike.[14] Ako takvim našim spoznajama dodamo i one do kojih su došli drugi koji zastupaju tzv. *vlašku teoriju o porijeklu stećaka*, posebno B. Hrabak i M. Wenzel,[15] i većinu ostalih takvih spomenika, stoga, treba protumačiti kao nadgrobnike te etničke skupine. Dosadašnja istraživanja pretpostavljaju da su ti spomenici nastali uglavnom u vremenskom rasponu od 13. do 16. stoljeća (s time da im je težište produkcije u 14. stoljeću), naši podaci pouzdano dokazuju da ih većinom treba datirati u peto i šesto desetljeće 15. stoljeća, poglavito ukrašene sljemenjake koje smo prepoznali kao regionalni *dalmatinski tip*. Važna je i nova spoznaja o "kovaču" (klesaru) Jurini kojemu smo pokušali odrediti stilski prepoznatljiv opus (uključivo i radionički razvoj, Tab.6), a koji u likovnom smislu i zanatskoj vještini predstavlja vrhunac u umjetnosti stećaka u toj skupini, ali i u umjetnosti stećaka uopće (Sl. 6).

Summary

„Blacksmith" Jurina

The text will discuss the group of monumental monolithic tomb stones (stećak) characteristic of the area of Dalmatinska zagora (surroundings of Trilj and Imotski) and southwest Bosnia. By decorative elements, simplicity and clarity of composition, the overall stonework orderliness and the monumentality of shape, this g roup of tomb stones represents one of the most beautiful art creations on the tomb stones from the second half of the fifteenth century.

However, as many monuments of this kind, this group is nearly devoid of inscriptions and most of the stones will always remain the tomb ornaments of unknown heroes made by a hammer and a chisel of unknown stonemasons.

Fortunately, the few of the most beautiful tomb stones from this group has at least some remaining inscriptions. For example, two of the tomb stones (from Cista near Imotski) belong to the couple Vladina and Herko (Jerko) Kustrazić, another one (from Bisko near Trilj) importantly bears the year 1440, while a third (from Lovreč near Imotski) belongs to Vlkoje (Vukoje) Bogdanić. The latter was chiselled by "blacksmith" Jurina (blacksmith is the most common term for stonemasons mentioned on the tomb stones inscriptions). All previously men-

[14] Milošević 1991.

[15] Usp. Hrabak 1956, 29-39; Wenzel 1962, 102-143, a također i Milošević 1991,. 6-9, 39-59.

tioned examples and some others without inscriptions from the graveyards in the surrounding area have very similar style and choice of ornament motifs and stonework orderliness. Therefore, there is a high probability that these monuments belong to a group made by the same stonemason. Moreover, by following the development of ornament motifs displayed on these unique examples it is possible to follow the stonework development of that workshop: from the simplest ones in Bisko near Trilj from year 1440 till the most illustrious tomb stones, judged by the ornaments and composition, from the Imotski surroundings and particularly from the field of Kupres, which were made in the last decades of fifteenth century. By the new motifs of narrative scenes (hunting or dance in the circuit) and the depiction of knight tournament under the arcades, the latter have reached the highest art levels on the tomb stones in general.

The aim of this text is therefore to establish the group of thirty monuments which are most probably made by "blacksmith" Jurina as well as to recognise this exceptional stonemason (probably originated from the Imotski surroundings) from the second half of fifteenth century. If not better, the work of "blacksmith" Jurina is at least comparable with the one of the most famous stonemason master Grubač who chiselled the tomb stones in Boljuni near Stolac in Hercegovina approximately at the same time.

Literatura

Bešlagić, Š. 1982, Stećci - kultura i ujetnost, Sarajevo, 1982.

Hrabak, B. 1956. O hercegovačkim vlaškim katunima..., Glasnik Zemaljskog muzeja, N. s., Etnografija, 11, Sarajevo, 1956.

Lozo, L. 1985, Dva stećka iz Ciste, Imotska krajina 342-343, Imotski, 1985.

Miletić, N. 1982, Stećci, Beograd, 1982.

Milošević, A. 1991, Stećci i Vlasi. Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni, Split, 1991.

Petričević, I. 1981, Pročitani «izgubljeni» natpisi, Kačić 13, Split, 1981.

Wenzel, M. 1962, Bosnian and Herzegovinian tombstones – Who made them and why, Südost-forschungen, 21/1962.

Sl. 1. *Sljemenjak iz Biska s uklesanim slovima na kosoj plohi sljemena koja označavaju* 1440. *godinu.*

Sl. 2. *Antropomorfni ljiljan na sljemenjaku iz Lovreča.*

Sl. 3. Stećak Jerka Kustražića iz Ciste
(danas ispred Muzeja HAS u Splitu)

Sl. 4. *Stećak Vladne*

Sl. 5. *Stećak Vlkoja Bogdanića iz Lovreča*

Sl. 6. *Sljemenjaci "kovača" Jurine na Ravanjskim vratima na Kupreškom polju.*

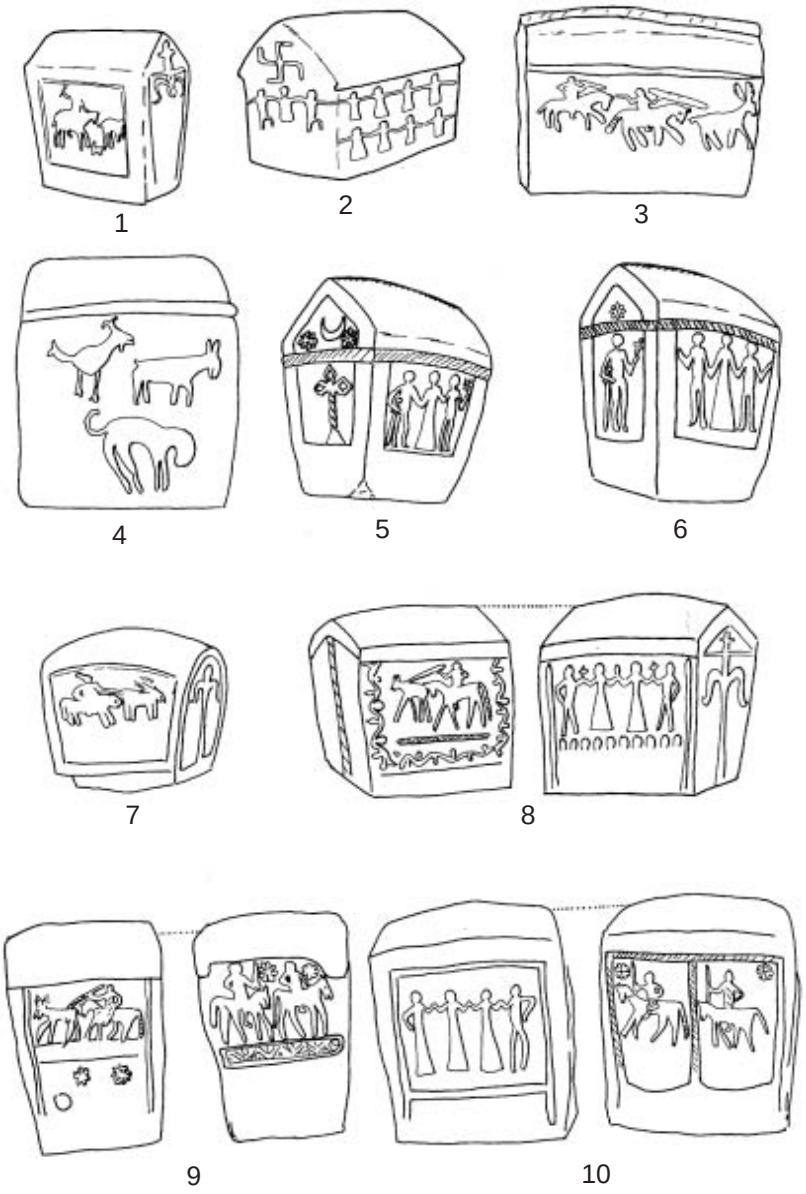

Tabela 1. *Sljemenjaci dalmatinskog tipa triljskog područja:*
1-4. *Budimiri,* 5, 6. *Bisko,* 7, 8. *Strizirep,* 9, 10. *Voštane*

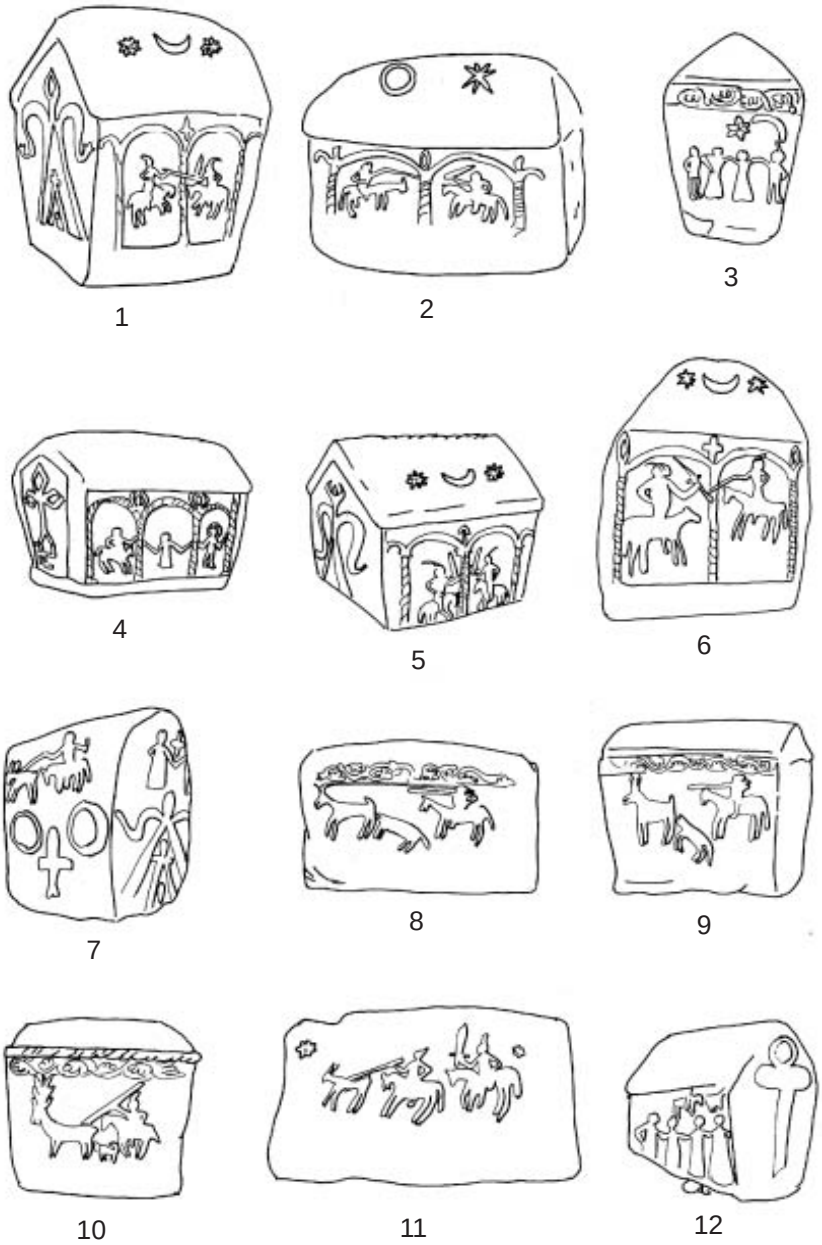

Tabela 2. *Sljemenjaci dalmatinskog tipa u poljima jugozapadne Bosne:* 1, 5, 6, 9. *Ravanjska vrata,* 2. *Dvorišta,* 3, 10. *Sarajlije,* 4. *Eminovo selo,* 7. *Uzur glavica,* 8. *Letka,* 11. *Vukovsko,* 12. *Kongora*

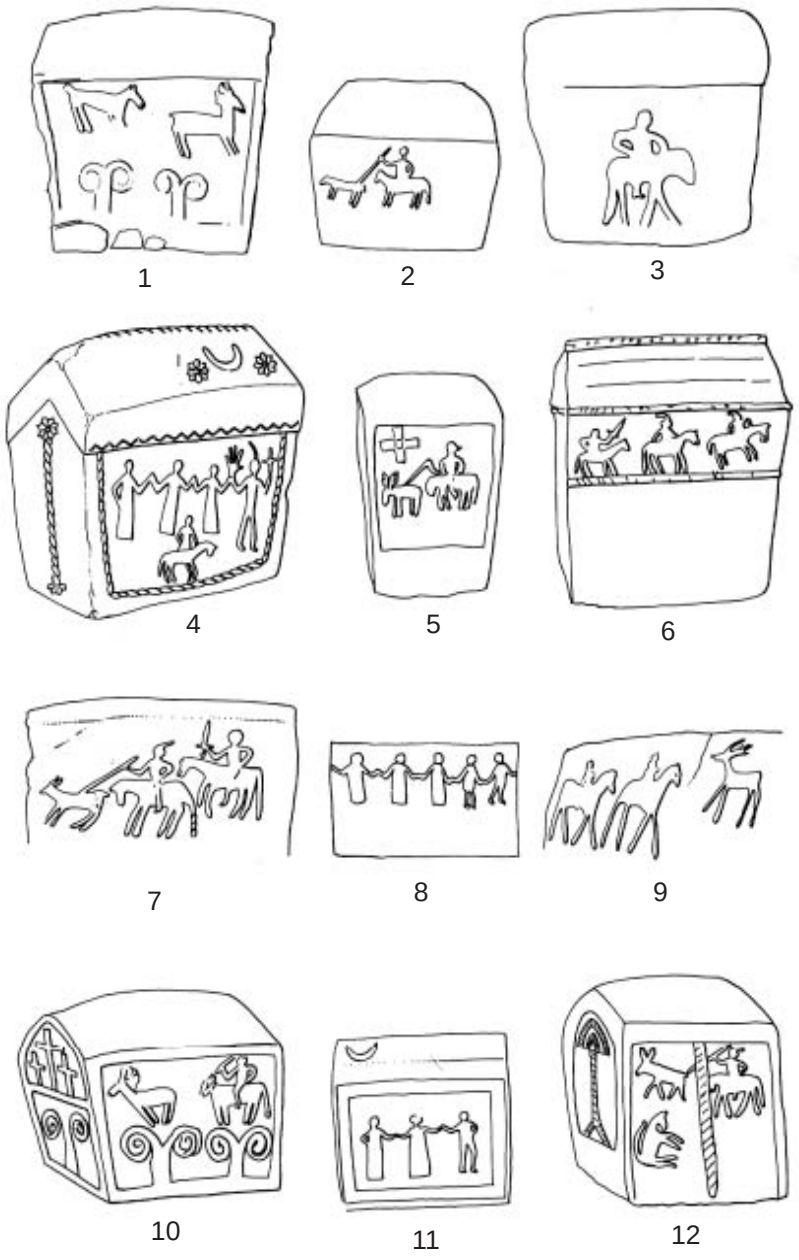

Tabela 3. *Jednostavnije ukrašeni sljemenjaci dalmatinskog tipa imotskoga područja:* 1, 3, 5, 9, 10. *Lovreč,* 2, 4, 6-8, 11, 12. *Cista*

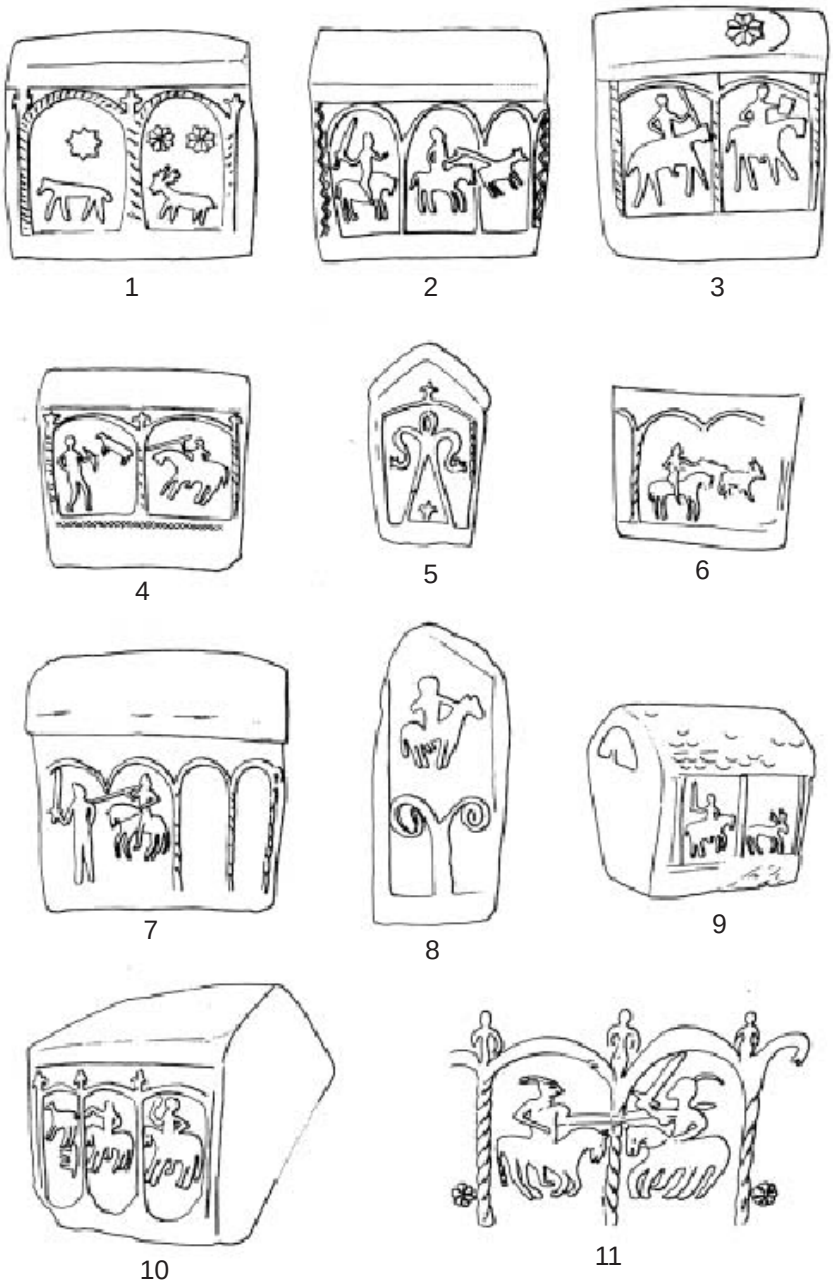

Tabela 4. *Bogatije ukrašeni sljemenjaci dalmatinskog tipa imotskoga područja:* 1-4, 9, 10. *Cista,* 5-7. *Lovreč,* 8, 11. *Lokvičići*

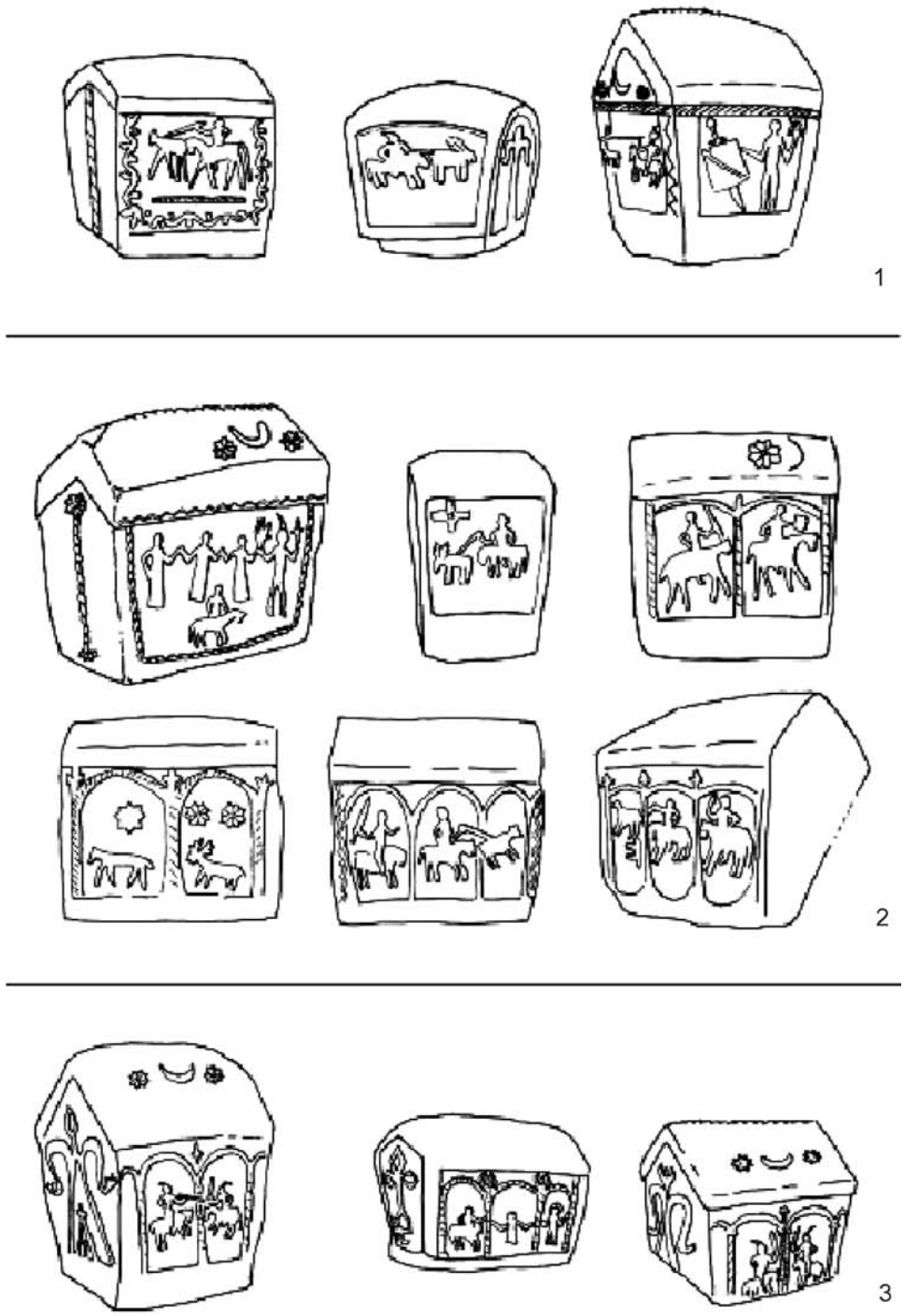

Tabela 5. *Poredbeni pregled ukrašenosti sljemenjaka dalmatinskog tipa po regijama:* 1. *triljska skupina,* 2. *imotska skupina,* 3. *skupina Duvno-Kupres*

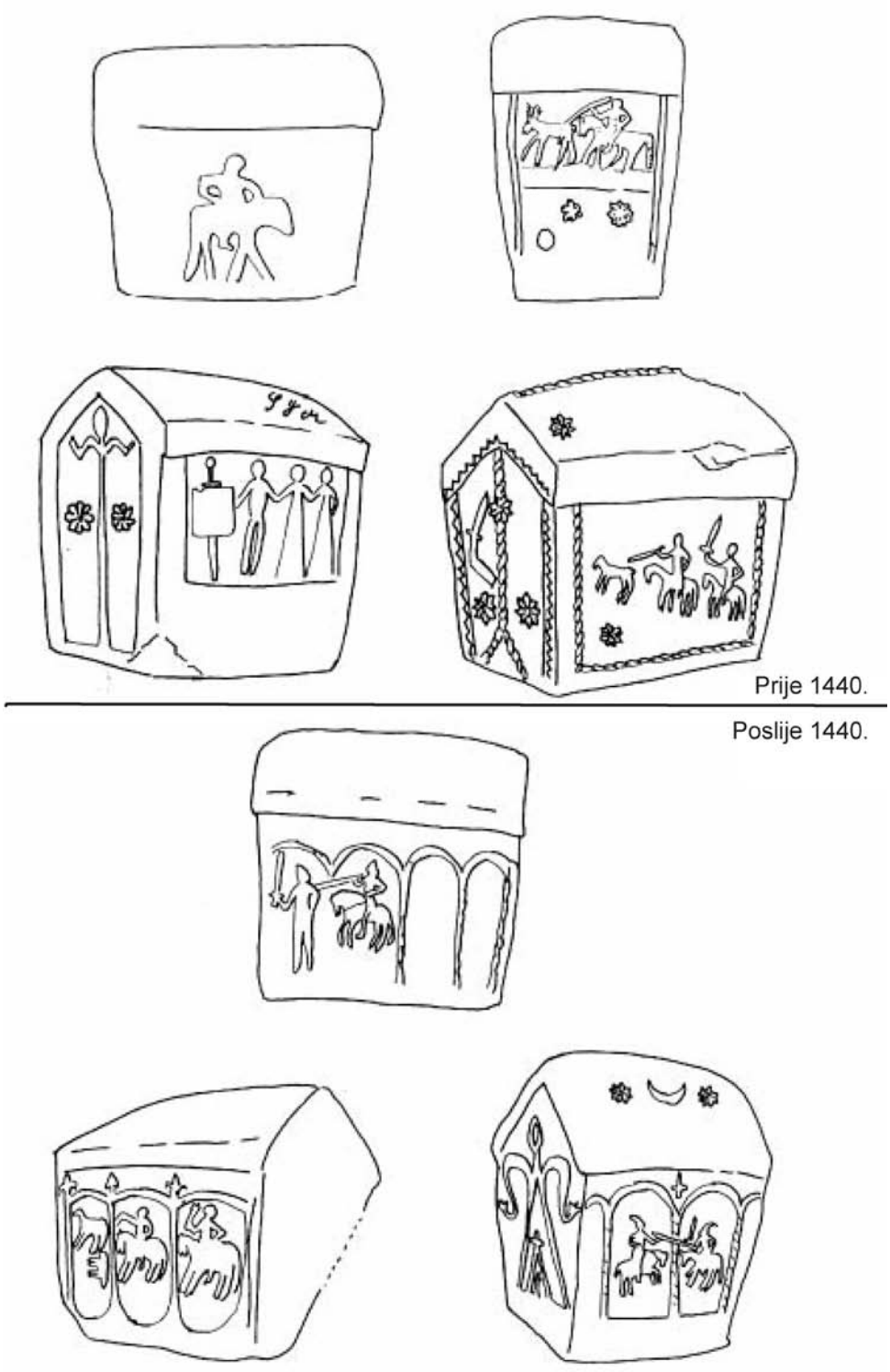

Tabela 6. *Shematski prikaz kronološkog usvajanja dekorativnih elemenata na sljemenjacima dalmatinskog tipa u radionici "kovača" Jurine*

Pljačke i nasilja Dobrovojevića, ljudi vojvode Sandalja Hranića sa područja Vrsinja

Esad Kurtović
Sarajevo

Polazišta

U izvrsnoj monografiji o humsko-trebinjskoj vlasteli, kojom su brojni anonimni vlasteličići i njihovi podanici značajno izišli na svjetlo historije, Mihailo Dinić posvetio je pažnju i vlasteli Dobrovojevićima. Pred sobom nije imao dosta materijala za obradu, ali je ipak uspio da ih apostrofira i predstavi stručnoj javnosti kao dio šarolike slike teško uočljive sitnije vlastele šireg hercegovačkog područja.[1] Oskudni pokazatelji nisu, a i dalje ne daju dovoljno prostora da se o njima saznaju korisniji detalji pred kojima zainteresirano stoji struka. Tako je i niz osnovnih stvari iz njihovog života teško razaznavati, dokučiti i bitnije promijeniti nepoznato i zahtijevano nad siromašnim obrisima otkrivenih i poredanih dostupnih pokazatelja. Prikupljeni materijal iz Državnog arhiva u Dubrovniku, zasad jedinom relevantnom izvorištu koje pruža informacije o Dobrovojevićima, na ovom mjestu djelimično proširuje dosad poznato i o njima ima razloga reći još koji faktografski pokazatelj pred budućim detaljnijim istraživanjima i širim sintetskim sagledavanjima.

Povoljan strateški položaj – ishodište pljačke

Prema dostupnoj izvornoj građi, zabilježeni podanici bosanskog velmože, velikog vojvode Sandalja Hranića sa područja Vrsinja, smještenog između Konavala i Trebinja u današnjoj istočnoj Hercegovini,[2] uglavnom se odlikuju razbojništvima. Obzirom na profil očuvane građe, koja može da karakterizira izuzetke, to nije jedino njihovo srednjovjekovno ispolja-

[1] Dinić 1967, 53.
[2] Tošić 1998, 32-34.

vanje, ali može biti i svakako jeste indikativno obzirom na brojne prateće situacije i primjere. Blizina konavoske, pa kasnije, time i dubrovačke granice i značajne putne komunikacije koja je spajala sirovinama i poluproizvodima bogato zaleđe sa Dubrovnikom kao centrom posredničkih usluga u trgovini, omogućavala je Vrsinjanima da se bave pljačkom kao unosnim zanimanjem. To je u tolikoj mjeri učestalo i kao takvo ostalo zabilježeno, prema dosad poznatom, da nije bilo registriranja pljački i žalbi na njihova razbojništva, o njima skoro da ništa drugo ne bismo ni znali! Razbojništvo nad dubrovačkim trgovcima i susjednim Konavljanima predodređeno je njihovim strateškim razmještajem u blizini bogatih susjeda koji su pripadali drugoj feudalnoj hijerarhiji i odgovornosti, te značajnim putevima koji prolaze u njihovoj blizini. Dodatno, izmješanost posjeda i ljudi dvije vlastelinske porodice iz zaleđa, Pavlovića i Kosača, koja se naročito ispoljavala u blizini Trebinja, Popova, Vrsinja i Konavla, bila je povoljan okvir u kojemu su se pojedinci skrivali, maskirali ili baš zbog toga, zajednički djelovali u razbojništvima i lakše uklanjali tragove svojih djelovanja. Takve konstelacije egzistiraju cijelo vrijeme. One nisu mogle proći bez dubrovačkih žalbi njihovom senioru vojvodi Sandalju Hraniću. To je naročito došlo do izražaja u toku Konavoskog rata (1430-1433) između vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovčana. U tom ratu vojvoda Sandalj Hranić se nastojao neutralno ponašati, no njegovi podanici su pokušavali i uspijevali iskoristiti nastalu situaciju radi uobičajene vlastite koristi. Takvim se naročito predstavljaju članovi porodice Dobrovojevića.

Rodonačelnik Dobrovoj Branojević !?

Kao ljudi Sandalja Hranića sa područja Vrsinja pominju se Radič i Branko Dobrovojević.[3] Javljaju se u periodu između dvadesetih i pedesetih godina XV stoljeća. Na jednom mjestu, novembra 1419.g. navedeno da je Radič Dobrovojević imao dva brata.[4] Njihova imena navedena su nešto kasnije. Decembra 1425.g. u jednoj tužbi pomenuti su braća Dabiživ, Branko i Radič Dobrovojević.[5]

[3] Dobrovojević Vlatko, pomenut kao trgovac maja 1414.g., bez dodatnih odrednica, vjerovatno nije u srodstvu sa ovim Dobrovojevićima iz Vrsinja: "Bencho Radosaglich et Stoicho Milletich et Vlatcho Dobrouoyeuich mercatoribus" (24.05. 1415.g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XL, 168v.

[4] "supra Radich Dobrouoieuich cum fratribus suis duobus" (22.11. 1419.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 109.

[5] "supra Dabisiuum et Branchum fratres Radiç Dobrouoeuich Xubaç" (04.12. 1425.g.), DAD, Lamenta de foris, VI, 185v.

Porijeklo Dabiživa, Branka i Radiča Dobrovojevića nije najjasnije.[6] Ima osnova za razmišljanje o njihovom rodonačelniku. Obzirom na učestalu pojavu, po svemu sudeći i Dobrovojevići su svoje prezime baštinili od očevog imena Dobrovoj. Sa druge strane, obzirom da je na području Vrsinja zasvjedočeno ime Dobrovoja Branojevića, čini se da je to upravo onaj okvir u koji bi mogla da se unese pretpostavka o rodonačelniku ovdje razmatranih Dobrovojevića. Naime, sredinom februara 1411.g. Radojko Tvrtković iz Krstca (Krstac kod Glavske) podigao je tužbu protiv Ragušina Miloševića iz Vrsinja 'iz sela Dobrovoja Branojevića' ('*de Versigna de villa Dobrouoi Branoyeuich*') zbog krađe jednog vola. Ragušin je krađu izvršio nad svojim zemljakom Dobrašinom Sredanovićem iz Vrsinja, kod kojega je bila navedena tužiteljeva životinja, a to je optuženi učinio u društvu sa Dobrom Radašinovićem, čovjekom kneza Pavla Radenovića.[7] Pitanje je da li je Dobrovoj Branojević, po kome je nazivano ili prepoznavano 'selo' na području Vrsinja, u nekakvoj vezi sa budućim Dobrovojevićima. Takvim svojim ugledom on odaje mogućnost da je upravo otac Dabiživa, Radiča, Branka i Dobrovojevića, ipak viđenijih i poznatijih podanika porodice Kosača u ovom dijelu njihovog ogromnog posjeda. Uz sve rezerve datih veznih postavki i obzirom na izostajanje direktnih pokazatelja o rodonačelniku Dobrovojevića, ova pretpostavka ostaje na razini ubjedljivosti o kojoj bi trebalo voditi računa.[8]

Nasuprot ove postavke jedno pominjanje Radiča Dobrovojevića iz septembra 1423.g. nije najjasnije. Među većim brojem tada optuženih, naročito onih koji su ljudi porodice Pavlović, kao pljačkaš naveden je i Radič Dobrovojević sa pridodatim prezimenom Jurašević.[9] Prema tome, širokom prostoru za pretpostavke, najvjerovatnije bi proizilazilo da je njihov otac mogao imati prezime Jurašević koje se pokušavalo prenijeti i na njegove nasljednike. Moglo bi biti i da je u pitanju neka druga osoba istog imena i prezimena, a ne naš Radič Dobrovojević. Otuda, u svakom slučaju, sa navedenim dodatnim prezimenom Jurašević, ranija kombiniranja sa Dobrovojem Branojevićem ostaju samo kao radno polazište u potrazi za rodonačelnikom Dobrovojevića iz Vrsinja.

---

[6] Dvadesetih godina XV. stoljeća spomenut je izvjesni Bogeta Dobrovojević, ali bez konkretnijih oznaka o porijeklu: "Bogeta Dobrouoeuich etatis annorum quindecim ut dixit se acordauit usque ad quatuor annos proxime futuris ad texendum cum Vochaç Radosaglich" (09.06. 1425.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 152.

[7] "Radoichus Tuertchouich de Crestaz ... conqueriter supra Rogusin Milloseuich de Versigna de villa Dobrouoi Branoyeuich, dicens quod ipsum furatur fuit unum bouem quam tenebat Dobrassinus Sredanouich de Versigna. Dobria Radassinouich homo comitis Pauli Radinouich fuit cum eo ad furandum dictum bouem" (15.02. 1411.g.), DAD, Lamenta de foris, II, 32v.

[8] Indikativno, takvu kombinaciju nije pravio M. Dinić iako je poznavao dotični pokazatelj, Dinić 1967, 77.

[9] "Radiç Dobrouoieuich Iuraseuich" (20.09. 1423.g.), DAD, Lamenta de foris, V, 206.

Radič Dobrovojević zvani Vrag

Istaknuto negativnu poziciju u izvorima ostavio je Sandaljev čovjek Radič Dobrovojević zvani Vrag iz Vrsinja. Njegov nadimak Vrag odgovara karakteru izvorne pojavnosti koja ga izbacuje na svjetlo historije, barem po modernijem i današnjem poimanju karaktera nasilnih i okorjelih osoba u jednoj društvenoj sredini. Prema registriranoj optužbi iz novembra 1419.g. Radič Dobrovojević je sa svoja dva brata ('Radich Dobrouoieuich cum fratribus suis duobus') opljačkao četiri svinje Ostoji Hvalkoviću u Konavlima u Vodovolji (Vodovađe).[10] To je prvo poznato javljanje Radiča Dobrovojevića, koji će se kasnije kroz duže vrijeme pojavljivati u sličnim tužbama. Kroz ovaj pokazatelj nije poznato tko su, imenima ne pomenuta Radičeva dva brata. Tek kasnije ćemo utvrditi da su to Dabiživ i Branko Dobrovojević. U svakom slučaju, pljačka se desila na području Konavala gdje je svoj posjed Sandalj Hranić već bio prodao juna 1419. godine i gdje je veći broj njegovih podanika prešao pod dubrovačku vlast, a u isto vrijeme to nije učinila porodica Pavlovića sa svojim posjedima i ljudima. Time je stvoreno jako izvorište za brojne pljačke i razbojništva, jer Dubrovčani nisu mogli u potpunosti kontrolirati izmješani posjed koji su kupili samo od jednog velmože.[11]

Krajem februara 1420.g. podignute su dvije tužbe u kojima se zbog razbojništva tereti veći broj osoba među kojima i Radič Dobrovojević na području Začule ('in Xaçoli' i 'in Xazoli'). U prvoj tužbi Radovac Radosalić za pljačku optužuje Pripčina Brankovića, Radiča Dobrovojevića, Radiča Tolanovića i Radašina Letiradalja zbog pljačke mača, osam komada tkanine (bursella ?), ogrtača i novčanika (vrećice za novac).[12] U drugoj tužbi Nenko Radovčić optužuje iste osobe za pljačku tri stara ulja, osam dubrovačkih dinara i 12 parvula i dvije lanene vreće od Ostoje Lisčića koji je za Nenka prevozio navedene stvari.[13] Mimo Radiča Dobrovojevića, koliko je poznato, ostale osobe se više ne povezuju uz područje Vrsinja. Ima razloga da neke od njih sigurno, a možda i sve, pratimo u Začuli, na posjedu

[10] "Ostoia [precrtano: *Palchouich*] Qualchouich ... supra Radich Dobrouoieuich cum fratribus suis duobus. Eo quia diebus nuper elapsis in Canali in contrata dicta Vodouogle predicti sibi abstulerunt violenter quatuor sues siue porcas" (22.11. 1419.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 109.

[11] Uporedi specifičnu izmješanu sliku posjeda u Konavlima; U: Kapetanić 1999, 9-31.

[12] "Radouaç Radosaglich ... supra Pripcinum Brancouich et Radiç Dobrouoieuich et Radiç Tholanouich et Radassinum Letiradagl. Eo quia hodie in Xaçoli predicti sibi violenter abstulerunt unum ensem, octo burzolatos et unam clamidem et saccum unum" (27.02. 1420.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 155.

[13] "Nenchus Radoucich ... supra predictos Pripcinum Brancouich, Radiç Dobrouoieuich, Radiç Tholanouich et Radassinum Letiradagl. Eo quia hodie in Xazoli predicti sibi violenter abstulerunt staria tria olei et grossos octo in denarii et 12 torollos, duos saccos de lana ab Hostoia Liscich cui Hostoia dictus Nenchus reconomiserat res predictas" (27.02. 1420.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 155.

Pavlovića između područja Trebinja i Popova, gdje su se ove dvije pljačke i desile. To je izvjesno obzirom na pominjanje Pripčina Brankovića, koji je pripadao porodici Krasomirića sa područja Začule, a inače posjeda porodice Pavlović. Na samom početku augusta 1420.g. registrirana je tužba protiv Pripčina Brankovića iz Začule i protiv njegovih ljudi braće Ivka i Radovca Mezića. Oni su u Začuli izvršili pljačku 16 posuda žita, jednog vola i jednog magarca. Pored navedenog i drugi primjeri pokazuju vezanost Brankovića-Krasomirića za Začulu.[14]

Ako do tada nije nosio svoj nadimak Vrag, sa kojim se kasnije susreće, Radič Dobrovojević ga je vjerovatno stekao poslije izvršenog nasilja novembra 1421.g. Naime, tada ga tuži Obrad Sarijević iz Konavala zbog teškog ranjavanja mačem njega i njegovog sinovca Petka u Prapratnom. U iscrpnom opisu zločina koji je izvršio Radič Dobrovojević navodi se da je Obradu stradala desna potkoljenica, dok je njegov sinovac Petko ostao bez tri prsta desne ruke.[15]

Januara 1422.g. Radič Dobrovojević je bio ponovo optužen za pljačku. Izgleda pogrešno. Kao da je glas o njemu kao razbojniku stalno bio prisutan u Konavlima. Prvo je Pribinja Ivanović za pljačku dvije krave u Konavlima optužio Radiča Dobrovojevića, Bogosava i Juraka Ostojića, Špiroja Preljubovića i Radiku Bečića.[16] Osim za Radiča, za ostale nismo sigurni odakle su. Već marta 1422.g. Pribinja Ivanović je preko Vukoslava Vukočića (možda Vukčića) imao informaciju da su pomenuti pljačku zapravo izvršili braća Bogeta i Bogiša Milošević, Regoje Pribilović, Grupko Staničić i Jurin Pribinović (Pribilović).[17]

---

[14] Mada bi moglo ličiti na prvi pogled i na Žakovo, navedeno 'in Xaçoli' i 'in Xazoli' najprije će bi biti da je u pitanju zapravo Začula. Među optuženima pominje se Pripčin Branković, koji je jasno u jednoj optužbi naveden da je iz Začule: "supra Pripçin Brancouich de Zaççula et supra Iuchum et Radouaç Mezichi fratres homines dicti Pripçini ... in Zaççula ... coppellos sexdecim frumenti et unum bouem et unum assellum" (01.08. 1420.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 226; "supra Zochanum, Radossauum et Pripcinum Crassomirich" (08.02. 1421.g.), Isto, 288; "supra Zochan et Pripcin fratres Branchouich" (27.02. 1421.g.), Isto, 291; "supra Zochan Crassomirich Branchouich ... in Uschoplie" (26.03. 1421.g.), Isto, 297. Sa više primjera o Brankovićima-Krasomirićima, Dinić 1967, 44-45.

[15] "Obrad Sarieuich de Canali ... supra Radiç Dobrouoieuich Zubaç. Eo quia dictus accusati die domenico propelapso in Canali in Prapratno uno ense vulnerauit Petchum nepotem dicti Obradi, duobus vulneribus, uno, videlicet, in tibia sinistra et alio in manum sinistra et amputauit digitos tres manis sinistre ipsi Petchi et per vulneris in tibia dicto tibia dicta arescet. TT [Testes]: Miladin Stupochna et Goicho Stupochna" (20.11. 1421.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 357.

[16] "Pribigna Iuanouich ... lamentatur Radiç Dobrogoeuich, Bogossauum Ostoich, Iurach Ostych, Spiroe Pleglubeuich, Radich Becich. Eo quia die dominicho proxime peterito omnes predicti accusati rapina acceperunt dicto accusatori duas vacchas et in loco Canalis. TT: Bogossauus, Radossauus, Bogocini Chomaych" (14.01. 1422.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 388v.

[17] "Pribigna accusator predictus ... Vochossauum Vococich ... dixit quod malefactoris supradicti lamenti fuerunt Bogheeta Miloseuich, Boghissa eius frater, Regoe Pribilouich,

Septembra 1423.g. među većim brojem optuženih, kao pljačkaš, naveden je i Radič Dobrovojević Jurašević. Naime, Bogdan Nartičić iz Konavala optužio je braću Radosava i Jurja Račića, Vukosava Vukšića, Radiča Korenića, braću Vukosava i Ostoju Dragančića, jednog njihovog rođaka od Usinovića čije ime nije znao, Radiča Dobrovojevića Juraševića, Stjepana i Radosava Musbratovića, Radosava Krestosa, više ljudi Dragančića i Usinovića kojima imena nije znao, te Nikolu Barojevića, Nenadu i njegova dva sina Božidara i Radeta Nenadića. Ovaj zajednički napad ljudi Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića završio je temeljitim pljačkanjem imovine i spaljivanjem kuće Bogdana Nartičića iz Konavala[18] (inače, prije kupoprodaje Konavala, ranijeg čovjeka vojvode Sandalja Hranića koji je prihvatio dubrovačku vlast).[19] Dragančići i Usinovići (od Usina Dragančića) su isti rod, inače ljudi porodice Pavlović.[20] Nešto kasnije, početkom oktobra 1423.g. Bogdan Nartičić je spisku optuženih pridodao dvojicu Kapičića i Radosava Bosojevića, inače ljude Ostoje Poznanovića.[21] Kapičići su vlasi Bobani, a njihov senior Ostoja Poznanović član je uglednije porodice Pavlovića sa područja Trebinja.[22] Obzirom na njene dimenzije i značajno učestvovanje ljudi porodice Pavlović, ova pljačka je

Grupchus Stancich, Iurin Pribinouich" (12.3. 1422.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 388v.

[18] "Bogdan Narticich de Canali ... supra Radossau et Iuray Raçichi fratres, Volcossaum Vochsich, Radiç Corenich, Volchossaum et Ostoiam Dragançichi fratres et unum eorum consobrinum Usinouich cuius nomine ignoratus, Radiç Dobrouoieuich Iuraseuich, Stipanum et Radossaum fratres Musbratouichi, Radosau Crestos et plures homines de Dragançichi et de Usinouichi quorum nomine ad huc ignorat et Nicolam Baroeuich, qui omnes supradictos instigauit et fecit eos venire ad faciendum infrascriptum dampnum et Bosidarum et Radath Nenadichi fratres et Nenad patrem ipsorum. Eo quia dicti accusati die veneris propelapsa de nocte venerunt supra dictum accusatorem et sibi more prodonico et violenter acceperunt sibi res infrascriptas de domo sua et insuper conbuserunt sibi domum, videlicet, tres gonellas amuliere panni latini, mantellum unum panni latini ab homine, I diploidem, I biretum, I par calegarum, II paria subtularium, II mantellos de mercina, I mantellum de Rassia alba, I gugn, I barchaniçam, I scutum, I arcum cum friciis, I cultellissam, I cingulum, II nappas et plures alias res quorum non recordatur et insuper conbuserunt sibi in domo predicta centum quinquaginta staria frugum, item tres equos, item XV boues, item LXXXVII animalia pecudina et caprina, item XV sues" (20.09. 1423.g.), DAD, Lamenta de foris, V, 206.

[19] O Nartičićima u Konavlima polazne informacije, u: Kapetanić/Vekarić 2002, 417-418.

[20] O Dragančićima (i Usinovićima), Dinić 1967, 49.

[21] Kasnije je uz tužbu pridodato: "Item die IIII octobris 1423 predictus Bogdan ... reperisse quod duo Capicich homines Ostoie Posmanouich [*Posnanouich* ?] quorum nomine ignorat et Radoe Bosoeuich homo dicti Ostoie fuerunt inter dictos malefactores et cum dictis malefactoribus", DAD, Lamenta de foris, V, 206.

[22] Za Kapičiće: "Die XXII martii 1427 idem Goiach constituiter ... reperit ... Radossauus Capiçich de Gliubaç et Ifcho Bogdanouich et Radiuoi eius frater de vlachi Bobani", Lamenta de foris, VI, 186v. O Poznanovićima, DINIĆ (1967), 47-48.

našla svoga odraza i u dubrovačkoj intervenciji preko njihovog poslanika kod vojvode Radoslava Pavlovića.[23]

Dvije godine kasnije, septembra 1425.g., Radič Dobrovojević je ponovo među optuženima za pljačku. Naime, Gojsav Boljanović optužio je Radiča Dobrovojevića i Novaka Radetinića zbog pljačke dva vola i tri krave. Stoka se nalazila na čuvanju kod Milosava Milanovića, čovjeka Radosava Krasomilovića. Pljačka se desila u mjestu Strepče kod Konavala ('in Strepze prope Canale', možda Stravča ?).[24] Novak Radetinić je iz Vrsinja i čovjek je vojvode Sandalja Hranića. Zajedno sa svojim srodnicima i on je poznat po većem broju dubrovačkih optužbi.[25] Nepun mjesec dana kasnije Radič Dobrovojević je ponovo među optuženima. Sredinom oktobra 1425. g. ljudi Radiča Dobrovojevića iz Rapta na području Trebinja odgovorni su za nestanak krave Pribila Gojčinovića. Jedan od njih, Radiša Radmilović obavezao se da će oštećenom Pribilu isplatiti četvrti dio vrijednosti ukradene krave.[26] Prisustvo ljudi Radiča Dobrovojevića na području Rapta kod Trebinja, još jednom potvrđuje da je izmješanost posjeda Kosača i Pavlovića, koju značajno pratimo u Konavlima, bila djelimično i u unutrašnjosti. Dublje zaključke ipak ne treba brzo izvoditi. Oprez se nalaže zbog veza lične zavisnosti vazala prema senioru koje ne ograničava mjesto posjeda vazala, a naročito obzirom na vlahe čija staništa i veze lične zavisnosti prema pojedinoj vlasteli nisu do kraja precizirane.

Decembra 1425.g. u jednoj tužbi po imenima su pomenuta sva trojica braće Dobrovojević. Naime, tada su Radosav Ratković i Radač Gojsalić iz Vitaljine, inače kao ljudi dubrovačkog vlastelina Vite Rastića, podigli optužbu protiv većeg broja lica zbog pljačke stoke i stvari njihovih slugu koji su tu stoku čuvali. Za pljačku su optuženi Dabiživ i Branko, braća

---

[23] "alli nostri mercadanti che venian a Ragusa soura lo vostro teren doe volte roppe la carauana e tolseno molte some di cera et altre mercadantie. Et da piu andaron in Canal soura lo nostro e brusorno la casa de Nartiçich homo nostro" (8.10. 1423.g.), DAD, Lettere di Levante, IX, 14v.

[24] "Goissauus Boglanouich ... supra Radiç Dobrouoeuich et Nouach Radetinich. Eo quia dicti accusati presenti nocte preterita violenter acceperunt Milossauo Milanouich homini Radossaui Crassomilouich duos boues et tres vachas quos et quas ipse Radossauo Milossaus pascebat pro dicto accusatore. Et hoc fuit in Strepze prope Canale" (22.9.1425. g.), DAD, Lamenta de foris, VI, 154.

[25] Dubrovčani u pismu Sandalju Hraniću: "Nouach Radetinich de Versigna" (3.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 145v-146; "supra Radiç Branoeuich et supra Nouach Radetinich et Stipan fratrem suum et Pocraiaç etiam fratrem suum et supra Stanichna Raschouich et Milman Radetinich et Volchoslauum fratrem eius et Thomam filium dicti Milmani et Branchum Branoeuich ... in Versigna" (11.1. 1420.g.), DAD, Lamenta de foris, IV, 131v.

[26] "Cum Radissa Radmilouich de Rapath de Tribigna homo Radizi Dobrouoieuich furatus fuerit cum frater suo Dobrillo et Milouaçio Miletich et Pribisauo Malouçich et Bogdano Radmilouich omnibus de Tribigne vaccam unam Pribilo Goicinouich valoris yperperos nouem. Videlicet, idem Radissa Radmilouich confessus est ... pro parte ipsum ... pro quarta parte ... promisit super se ... dare dicto Pribillo" (15.10.1425.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIII, 212v.

Radiča Dobrovojevića, izvjesni Ljubiša i drugi ljudi Radiča Dobrovojevića, braća Bogiša i Bogdan Milošević, braća Radivoj i Vukosav Božićković iz sela Bani (u Konavlima), dva čovjeka 'de Bardo' (ili de bardo ?; u svakom slučaju 'iz Brda') vlasi Banjani, te Nikša Vukšić Voitanović, Pelargo Bogunović, Branko Božićković, Ogrin i Ljubiša Gojaković Đurinić iz Vitaljine. Kada su sluge bile sa stokom na ispaši 'in Copiza', optuženi su ih noću napali i oteli im 23 koze, vola i kravu, vlasništvo tužitelja Radosava Ratkovića, zatim tri koze drugog tužitelja Radača Gojsalića, te svu odjeću i prateću opremu ('arma') koju su imale njihove sluge.[27] Kada se razvrsta čitav niz optuženih, uz Dobrovojeviće i Miloševiće kao ljudi vojvode Sandalja Hranića iz Vrsinja, u ovom razbojništvu daju se prepoznati i Dračevičani, te Konavljani iz naselja Bani i iz Vitaljine koji su ranije (prije kupoprodaje Konavala) bili Sandaljevi ljudi.[28] U dopunama optužbe, dvije godine kasnije, pomenut je i Ljupko Miljević, inače i on sa područja Vrsinja.[29]

Na samom kraju 1426.g. Radič Dobrovojević je ponovo među optuženima. Radota Mihačević i Radič Branisalić iz Vitaljine optužili su Radiča Dobrovojevića, Vukca Dobrašinića, Nenada i Večerina Mazića, sve iz Vrsinja,a zbog izvršene pljačke žita u konavoskim planinama.[30]

Dubrovačka intervencija kod Sandalja Hranića

Teško je znati kako su se sve navedene tužbe završavale. Po svemu sudeći Radič Dobrovojević je bio izvan ruku pravde koju su tražili oštećeni dubrovački susjedi i trgovci. U ranijem periodu nije poznato ni

---

[27] "Radossauus Ratchouich, Radaç Goissaglich homines ser Vite de Resti in Vitaglina ... supra Dabisiuum et Branchum fratres Radiç Dobrouoeuich Xubaç et supra Gliubissam et alios homines ipsius Radiç, Boglissam et Bogdan fratres Milosseuichi, Radiuoi et Vochossauum fratres Bosicchouichi de villa Banni et supra duos homines de Bardo de vlachis Bagnani [sa strane dodato: "*Et supra Nixam Vochzich Voitanouich, Pelargum Bogunouich, Branchum Bosicchouich, Ogrin et Gliubissam Goiacouich Iurinich de Vitaglina*"]. Eo quia ... dum ipsorum conquerentis famuli essent cum animalibus eorum in pascius in Copiza noctis tempore ipsi suprascriptis accusati suprauenerunt supra dictos famulos ... ipsos verberauerunt et ligauerunt. Et deinde per vini sibi acceperunt et alio conduxerunt, videlicet, dicto Radossauo pecudes viginta tres, unum bouem et unam vacam, et dicto Radaç tres pecudes et item scripte pecudes et qui erant unius hominus voiuode Sandagl et omnia arma et vestimenta que erant et habebant dicti famuli custodientes animalia predicta" (04.12. 1425.g.), DAD, Lamenta de foris, VI, 185v.

[28] O Vojtanovićama iz Dračevice, DINIĆ (1967), 52.

[29] "Gliupcho Miglouich" (25.1.1428.g.), DAD, Lamenta de foris, VI, 185v.

[30] "Radota Michaceuich et Radiç Branisaglich de Vitagnina de Canali emptores planinarum communis in Canali ... supra Radiç Dobrouoeuich et Vochaç Dobrasinich et Nenatam Masich et Veçerin Masich Subzi de Versigna. Eo quia predicti accusati de dictus Planinas eis violenter abstulerunt centum coppellos de frumento et ordeo et segule" (30.12. 1426. g.), DAD, Lamenta de foris, VII, 123.

da su pojedini od navedenih slučajeva dobijali šire dimenzije u odnosima između susjeda, Kosača i Dubrovčana, mada se u pljačkama značajno pominju i ljudi Dobrovojevića, kao i to da se radilo o učestalijem prisustvu Vrsinjana u tim razbojništvima. Ispratili smo dubrovačke intervencije kod vojvode Radoslava Pavlovića, čiji ljudi su akt Sandaljeve kupoprodaje Konavala 1419.g., kao svojevrsno prelazno doba, češće iskorištavali kroz raznorazne pljačke. Očito je i da su Sandaljeva kupoprodaja Konavala 1419., njegova pomoć Dubrovčanima oko stjecanja Sokola 1423. i kupoprodaje dijela Konavala porodice Pavlović na samom kraju 1426.g. bili prostor kojim su, radi koristi, Dubrovčani prelazili preko nekih stvari u odnosima sa vojvodom Sandaljem. Možda i nemamo dostupne informacije o konkretnim dubrovačkim intervencijama zbog razbojništva Dobrovojevića, no i to se kasnije promijenilo. U svakom slučaju, u narednom periodu dolazi i do direktnih intervencija Dubrovčana kod vojvode Sandalja Hranića.

Početkom 1427.g. dubrovački ambasador Ivan Gundulić koji se nalazio u poslaničkoj misiji kod vojvode Radoslava Pavlovića imao je od svoje vlade iz Dubrovnika nalog da nađe prostora i za susret sa vojvodom Sandaljem Hranićem.[31] Između ostalog, kod Sandalja je trebao intervenirati upravo zbog neposlušnosti njegovog podanika Radiča Dobrovojevića. Prema informacijama kneza i providura Konavala, koje su bile vrlo precizne, u petak, 10. januara 1427.g. Radič je iz Vrsinja prešao u Konavle i ukrao tri krave. Poslanik je trebao tražiti Sandaljevu intervenciju da se te krave vrate.[32] Čini se da je u svemu tome iznađeno pozitivno rješenje među susjedima. Ovo je ujedno i prvi direktni pokazatelj da su Dobrovojevići sa područja Vrsinja bili podanici velikog vojvode Sandalja Hranića.

Dobrovojevići, prije svega Radič, svojim pljačkaškim potezima zahladili su i svoje odnose sa Dubrovčanima. Izgleda da su uspijevali i da poprave svoj imidž pred Dubrovčanima, ali da nije zaboravljano koje sve probleme pružaju gradu podno Srđa svojim pljačkama. To pokazuje činjenica da je Radič Dobrovojević bio primoran da traži kratkotrajnu dozvolu da bi mogao doći i boraviti u Dubrovniku. Marta 1427.g. Radiču je data vjera da može doći slobodno u Dubrovnik, ali samo na osam dana.[33] De-

[31] "Se nello andare o nel tornare vostro voi trouerete circa del vostro camino voiuoda Sandagl andare alla sua presençia" (13.1.1427.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 5.

[32] "P er letere del nostro prouedidor et del nostro conte che venerdi passato adi 10 di questo mese Radiç Dobrouoyeuich venne et tolse in Canale tre vache e menole in Versigna. Pero pregate el dito voiuoda che li piaça di far comandamento alli officiali suoi in quel luogo che fazano rendere le dite vache et che damo auanti nessun non al si a rubar li nostri pero che noi sauemo di certo che questo e contra ala volonta del dito voiuoda" (13.1.1427.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 5.

[33] "de dando fidam Radiç Dobroeuich [*Dobrouoeuich* ?] venient Ragusium ... usque ad festum Pascalis proxime quo venire teneant habeant fidam octo dies postquam aplicatus fint" (15.3.1427.g.), DAD, Consilium Rogatorum, IV, 15v.

talji nisu poznati, pa je pravo pitanje u kakvom svojstvu ili poslu je tada Radič dolazio u Dubrovnik.

Dubrovačka intervencija kod Sandalja Hranića nije polučila značajnije promjene ponašanja u taboru Dobrovojevića. Oni se i dalje koriste pljačkom i nasiljem kao uhodanim, a prema dostupnim izvorima reklo bi se i jedino poznatim sistemom privređivanja. U značajnoj mjeri sada se počeo isticati Dabiživ Dobrovojević.

Već u drugoj polovini marta 1427.g. Dobrovojevići su opet predmetom tužbe. Naime, Maroje Čibranović (Zibranović) iz Gruža optužio je Dabiživa Dobrovojevića brata 'Radiča Vraga', Bogdana Miloševića, Radivoja Bogosalića i Dobrila Petkovića zbog pljačke tri krave i jedne svinje koju je Maroje držao kod Ratka Miošića u Konavlima.[34]

Krajem novembra 1428.g. četvroica braće, Biladin, Sridan, Boljesav i Miladin Stuponja iz Konavala, inače ljudi ('villici') dubrovačkog vlastelina Aloviza Gučetića, zbog pljačke 133 grla sitne stoke (koza i ovaca) u mjestu 'Narattum' (nama pobliže nepoznatom), optužili su veći broj Vrsinjana, te zasigurno po jednog Dračevičana i Riđanina. Među optuženima koji su pljačku izvršili 'sa oružjem u rukama' bio je i Dabiživ Dobrovojević.[35] Ni na tome se nije stajalo. Početkom 1429.g. Mioša Radosalić iz Brena prijavio je tužbu zbog pljačke dvije krave i opreme, ali nije poznavao napadače.[36] Godinu dana kasnije za tu pljačku je optužio Dabiživa Dobrovojevića, braću Vukca i Radivoja Bogosalića, braću Mladena i Mladoša Starčića (Baljinovića) i braću Radivoja i Vidaka Dobrosalića.[37] Inače

[34] "Maroe Zibranouich de Grauosio ... conqueritur Dabisiuum Dobroeuich fratrem Radiç Vragh, Bogdan Milosseuich, Radiuoi Bogosalich, Dobrillum Petcouich Subzi. Eo quia tres vacas et unum porchum salsum quas et quem habeant ab eo Maroe in Canali Ratchus Miosich sibi accepte fuerunt violenter de domo ipsius Ratchi per dictos Subzi. De qua violentia informatus est comes Canalis et scripta in eius libro" (23.3.1427.g.), DAD, Lamenta de foris, VII, 162v.

[35] "Biladin et Sridanus et Bogliesau et Miladinus fratres Stupochne villici Alouixius de Goze ... supra homines de Vaisignach vocatis Dabisiuum Dobrouoeuich et Dobrachum et Milorat Gratchoeuich fratres ... item supra Nixam Vochcich de Drazeuiza et Branchum Miloseuich, Petusinum Postnanouich [? Posnanouich] et Radouanum Musbrat de Rigiane. Eo quia die domenica proxime preteritis dicti accusati cum aliis venerunt ad locum vocatum Narattum et per vim armata manu sibi acceperunt animalia minuta centum XXXIII inter capras et oues. Item supra petchum Rugich et Cmitchum Radiuoy Rugich de Vresigna qui fuerunt cum predictis" (26.11. 1428.g.), DAD, Lamenta de foris, VIII, 115v.

[36] "Miosa Radosalich de Breno ... Eo quia his diebus per aliquos quos dixit ignorare fuerunt sibi per vini accepte due vace et ligati duos eius filli et expoliati vestibus quos in dorso habebant et sibi ablatis et una corteclixia" (30.1.1429.g.), DAD, Lamenta de foris, VIII, 151.

[37] "Die XXII ianuarii 1430. Suprascriptus Miosa Radosalich ... Dabisiuum Dobrouoeuich de Subçi et Vucaz Bogosalich et Radiuoyum eius fratrem, Mladinum Balienouich Starcich, Mlados fratrem dicti Mladini, Radiuoy Dobrosalich et Vidach eius fratrem", DAD, Lamenta de foris, 151.

Baljinovići i Dobrosalići su nasljednici Baljina i Dobrosava Starčića iz Glavske i ljudi su vojvode Radoslava Pavlovića.[38]

Dobrovojevići u Konavoskom ratu

Konavoski rat 1430-1433g. između vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovčana imao je svoga odraza u širim okvirima odnosa Dubrovnika i bosanske vlastele.[39] Pored vojnih akcija i krupnih političkih pitanja koja su rješavana na najvišem nivou, među vladarima i krupnim velmožama, i Dobrovojevići su se svojim postupcima našli u središtu odnosa koji su u posebnom političkom miljeu građeni i održavani između vojvode Sandalja Hranića i Dubrovčana.

Vojvoda Sandalj Hranić našao se u Konavoskom ratu u specifičnoj situaciji. Njegove interesne veze bile su bliže Dubrovčanima nego susjedu vojvodi Radoslavu Pavloviću. Pored pratećih političkih kombinacija koje su radile o glavi vojvode Radoslava Pavlovića, Sandalj je zvanično istupao kao neutralna strana. Uzdržavajući se od konkretnih akcija koje nisu imale završenu konstrukciju političkih okvira Sandalj se nije aktivno miješao i nije dozvoljavao svojim ljudima da se miješaju u nastali Konavoski rat. U tome je bio istrajan. Dubrovčani su se za vojne efektive snalazili na širem području, ne libeći se da nabavljaju profesionalne vojnike u Italiji i na drugim stranama. Mjesečna plaća vojnicima bila je primamljiva i za brojne Sandaljeve ljude, kao i one koji su bili pod njegovim utjecajem. Pored Grgura Nikolića i vlaha Riđana na dubrovačku stranu bili su spremni da uđu i 'Konenovići' (možda Komlinovići, vlastela sa područja Broćna) koji su dolazili do Sandalja da traže dozvolu da idu u dubrovačku službu. I tu priliku Dubrovčani su iskoristili da još jednom traže od Sandalja da izda dopuštenje da mogu biti na njihovoj strani i u njihovoj službi svi oni koji su bili i Dubrovčani (imali dubrovačko građanstvo), a koji su imali pravo i obavezu da brane svoj grad.[40] Od svega toga očito nije bilo ništa. Barem ne u zvaničnom smislu.

---

[38] "supra ... Mladienum Baglinouich et Bogauaç Baglinouich de Glauscha et Mlados Baglinouich et Milich Baglinouich et Radoslau Radiceuich hominem Radoslaui de Glauscha" (28.09. 1425.g.), DAD, Lamenta de foris, VI, 156; "supra Baglinum Starçich et omnes filios suos et supra omnes filios Dobrosaui Starzich et supra omnes homines eorum de Glauscha" (03.03. 1427.g.), Isto, VII, 148v.

[39] O tom ratu šire u: Truhelka 1917, 145-211; Ćirković 1964, 261-266; Živković 1981, 139-162.

[40] "Intendessimo quanto scriueti de li Chonenouichi i quali vegnirnno da Sandagl ad mandar licencia de venir in nostro secorso e delle preferte anno a fatto a voi ... dobiate dire e pregare voiuoda non nominando algun ma parlando in generalita. Se alguni nostri amici li antichi deli quali et essi instessi sono nostri iurati citadini et anno promesso et sono obligadi come citadini nostri alli seruigi et bisogni da Ragusa patria loro voleno venir

Dubrovčani su ipak angažirali one koji su i bez Sandaljeve dozvole bili spremni da za platu budu u njihovoj službi. I tu se osjećao Sandaljev utjecaj neutralnosti. Dubrovčani su u najam angažirali 20 ljudi sa područja Huma, ali su im, iako to Dubrovčani ne žele da vjeruju da je sa Sandaljevim znanjem, Sandaljevi ljudi uzimali za zlo, pa su njihove kuće i porodice doživljavale neprijatnosti ('case et fameglie sentiamo essere fatta nouita per li valiosi desso voiuoda').[41] O angažiranju ljudi sa područja Huma bilo je govora i kasnije. Jula 1430.g. Dubrovčani su angažirali 45 ljudi koji su se sami pojavili tražeći tako posao,[42] ali, zato, augusta 1430. g. nisu htjeli da unajme još 21 čovjeka.[43]

No, osim u dubrovačkoj službi, bilo je i drugačijeg angažiranja Sandaljevih podanika. Rat je oduvijek bio situacija-pozicija u kojoj su pojedinci i skupine nastojali da izvuku korist. Sandaljevi Vrsinjani bili su i ostali, poput Trebinjaca vojvode Radoslava Pavlovića, redovno okrivljivani za pljačke i ubistva na svom, okolnom humskom i konavoskom području. U Konavoskom ratu oni su nastojali da iskoriste situaciju i na drugi način, pokušavajući pod krinkom ljudi vojvode Radoslava Pavlovića da dođu do ratnog plijena. Naime, krajem maja 1430.g. Sandalja je trebalo izvjestiti o stanju na bojištu gdje su, tih dana, Dubrovčani sa 3.000 ljudi imali uspjeha u napadu na područje Trebinja.[44] Radost nije potrajala dugo. Uslijedila je reakcija Radoslava Pavlovića, a u porazu Dubrovčana i problemi za Sandalja Hranića. Dubrovčani su već početkom juna javljali o potpuno drugačijem stanju. Prvo su odgovarali na Sandaljevo pitanje o učešću njemu podložnih vlaha Pliščića na strani Radoslava Pavlovića, što su mu Dubrovčani i potvrdili, navodeći da su ih prepoznali u napadu na Brgatu.[45] Sa druge strane Sandalju je zasigurno imenom potvrđeno ne-

---

al nostro secorso e seruigio che ad essi tali lo dicto voiuoda voglia dar licencia che possino venir con suo homeni" (27.7.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 185v

[41] "pero che, come sapete auessimo parola di esso voiuoda de potere cerchare et auere al nostro seruigio deli suoi homeni de Chelmo non de gran sauia per la qualcosa tollessimo a nostro soldo cercha 20 homeni deli suoi de Chelmo contra li qual, zoe, allora case et fameglie sentiamo essere fatta nouita per li valiosi desso voiuoda, la qualcosa speremo debia essere contra saputa et volunta del dicto voiuoda" (18.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 161v.

[42] Sa strane: "Pro 45 de Chlemo leuandis ad nostrum soldum"; "de accipendo ad soldum nostrum quod et prout nunc datur circa homines quadraginta quinque qui de Chlemo huc ad nos venerunt ipsis habentibus arma qui nutti debeant in Canale" (28.7.1430.g.), DAD, Consilium Rogatorum, IV, 205v.

[43] Sa strane: "Pro illis de Chlemo". Nije usvojen prijedlog: "Prima pars est de accipiendo ad nostrum stipendium circa homines 21 de Chlemo qui nuper huc venerunt", već je usvojeno: "Secunda pars de non accipiendo" (12.8.1430.g.), DAD, Consilium Rogatorum, IV, 216v.

[44] "Questi di passadi abiamo mandato in Tribigne perte della nostra oste, zoe homeni tre milia i quali virilmente intrando et stando in Tribigne piu volte con li inimici anno avuto a fare e sempre di loro anno avuto victoria" (28.5.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 142.

[45] "Per quello che altre volte ve scriuessemo che voiuoda Sandagl voleua da noi esser informado et auisado se li vlachi de Plischa forno con li inimici nostri contra noi, vi dicemo

prijateljsko ponašanje njegovog čovjeka iz Vrsinja, Radiča Dobrovojevića, i inače poznatog po nizu ekscesnih slučajeva u dotadašnjim odnosima prema dubrovačkim podanicima, koji je u dubrovačkim pritužbama bio očiti primjer lošeg uticaja i favoriziranja dubrovačkih protivnika. Naprotiv, Dubrovčani ističu primjer Novaka Radetinića iz Vrsinja koji se, u duhu Sandaljeve neutralnosti, nije htio miješati u odnose Dubrovčana i Pavlovića.[46]

Na kraju svoga javljanja Dubrovčani prenose najnoviju informaciju koja govori o stradanju njihove vojske na području Trebinja. Na mjestu gdje su nedavno imali uspjeha, njihova vojska je doživjela napad, a pored postradalih, zapovjednik vlastelin Marin Gučetić je bio zarobljen. U ovoj brzoj reakciji Radoslava Pavlovića, Dubrovčani su prepoznali i ljude Sandalja Hranića. Oni su kao neprijatelji uzeli učešće u sukobu protiv Dubrovčana, a posebno su istaknuti ljudi 'conte Grigoro' (kneza Grgura Nikolića) kojemu je bila upućena pritužba, Vrsinjani ('quelli de Versigna') i neki vlasi Sandalja Hranića ('alguni vlachi di esso voiuoda Sandagl') koji su upravo tada prolazili u svom uobičajenom prevozu solju iz Dubrovnika. Od Sandalja Hranića, za kojeg ne vjeruju da je sve to bilo sa njegovim znanjem, Dubrovčani traže brzu i primjernu intervenciju.[47]

---

che credemo de si. Che gli fosseno perche siando venuti li inimici acombatere el campo nostro a Vergato, li nostri che combateua diceno che li parse cognosere de li detti vlachi che erano con essi inimici contra li nostri" (3.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 145v.

[46] "gli dicemo el auisemo che siando il campo nostro in Tribigna et siando andati alguni pochi deli nostri per brusare la villa de Dreuini Dol Radiz Dobrouoeuich de Versigna con duodexe homeni volse ferir sopra li nostri ridando chi e homo voiuoda Sandagl ne aiuta che non se brusa la villa de li nostri conpari e cari amici et vicini. Ma li contrasto Nouach Radetinich de Versigna il qual con 16 homeni venne li digando che non se impazasse ma lassasse far li homeni de Ragusa sua volunta. Et pero per parte nostra pregatelo che de esso Radiç per lo suo mal far tal vendeta voglia fare che sia ad exemplo ali altri suoi de non presumere cusi contra li nostri in fauor de li inimici. Et Nouach del suo ben fare lal'dare a conforto suo e de li alta per simel caso e fatto. Et se petessino obtegnir da luy chel vi disse le lettere le qual ad essi ambi vora scriuere lal'dando il bon del ben fare et corrigendo et reprendando il catiuo del mal fare molto ne feria grato et abiandole abute mandatenele di qua pesche noi li inimaremo" (3.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 145v-146.

[47] "Come auanti vi scriuessemo il nostro campo fo in Tribigna ... Scritta e bollada questa ad hora tarda auessemo noua che il campo nostro mandado in Tribigna guastato quello che restaua a guastar dessa contrata ritornando a casa fo incalzado et asalito da quelli de Tribigna. Con li quali erano li homeni del conte Grigoro come siamo informadi, auegna che credemo contra sua saputa et volonta di la qualcosa a luy abiamo scritto agrauandone. Et de l'altro la do erano quelli de Versigna. Et pero simele se gli ritorna alguni vlachi di esso voiuoda Sandagl i quali erano stati qua a tuor sal. I quali tuti forno et denno adosso alli nostri i quali siando strachi et vedendosi asaliti et offesi da quelli che non sperauemo ne dubitauamo se messeno in rotta et cusi son stati rotti cum gran danno desso nostro campo et e sta prexo lo nostro zentilomo ser Marino Nico. de Goze capitano desso nostro exercito, di la qual cosa vogliamo per parte nostra vi dobiate dolere et grauare al dito voiuoda pregando che contra li suoi voglia cusi et per tal modo procedere et far vendeta che a tuti sia manifesto quello non essere stato de suo volere et a tutti li altri suoi sia

Poraz Dubrovčana je bio težak, jako je odjeknuo u zaleđu ostavivši i psihološki utisak ubjedljivog poraza Dubrovčana. Ni detalji o tom porazu Dubrovčanima nisu bili na vrijeme poznati. U više navrata kasnije će Dubrovčani precizirati šta se sve dešavalo i koji su to vlasi bili učesnici u navedenom događaju. Navođeno je da su Sandaljevi ljudi bili u zajedničkoj akciji sa ljudima Radoslava Pavlovića, a da su se vlasi, koji su se vraćali sa 300 tovara soli natovarenih u Dubrovniku, njih 170 u karavanu, riješili tovara i sa konjima jurnuli u sukob. Od vlaha napominju da su to bili: Mirilovići, Burmazi, Pocrnje, Pliske i Bobani.[48] Dubrovčani su bili u pravu obzirom na učesnike, neke od njih su prepoznavali prema vojnoj opremi svojih ljudi ('arme'). Stoga su, prepoznavanjem vojne opreme, nešto kasnije, na čitav niz bili pridodati i vlasi Pilatovci i vlasi Kresojevići kao učesnici u napadu na njih na području Trebinja, a potvrđivali su i da se zaista radilo i o ljudima kneza Grgura Nikolića.[49] Što se tiče Vrisnjana i za njih je bilo izvjesno da su imali učešća u navedenom događaju,[50] a predvodio ih je već pomenuti Radič Dobrovojević, inače zvani Vrag, kojeg

ad exempio di non presumere cusi fare contra noi, contra la sua volunta et honore" (3.6. 1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 146. Dubrovčani su se nastojali pobrinuti za svoje stradalnike na području Trebinja: "Prima pars est de prouidendo illis de Ragusio tam viuis quam mortuis ad conflictus Tribigne" (9.6.1430.g.), DAD, Consilium Rogatorum, IV, 175v; "de prouidendo cuilibet suprascriptorum Ragusienses qui fuerunt ad conflictum Tribigne de copellis tribus frumenti et mortuis de duplo", Isto.

[48] "tuto lo di erano stati et stenano uniti insieme in una parte tra li quali erano de quelli de voiuoda Sandagl ... una schiera de gente de Versigna ... una quantita de vlachi i quali erano stati qui a Ragusa et carichato sopra lor caualli ben 300 salme di sale i quali ritornaua a casa. Et i quali vedando li nostri in Tribigna le ditte gente de Tribigna et de Versigna contra loro gitarno la sale et montando sopra li caualli perche erano ben 170 homeni andarno sopra li nostri. I quali vedendosi intornizati e contra loro esser quelli i quali credeuano esser amici se sbegotirno et mesesi in rotta. Et cusi forno rotti ... li detti vlachi son questi: Mirilouich, Bormasi, Podzergni, Plische, Bobani" (7.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 148-148v.

[49] "tutti quelli de Versigna fornno con quelli de Tribigna contra li nostri. Et a man salua esse de Versigna preseno piu di nostri i quali di puo ucidirno et una gran parte dele arme di nostri arobanno et tolsino et ogi in de anno. Et per lo simile fornno di certo con essi de Tribigna duo turme de vlachi Pilatouzi i quali tolsino et arobanno lo nacharado del capitano nostro et molte arme di nostri. E duo altre turme de vlachi Crisoeuichi i quali per lo simile tolsino et arobanno piu e piu arme ali nostri. E questo oltra li altri vlachi di quali per altre vi scriuessimo ... deli homeni del conte Gregore come per le prime vi scriuessimo e questo vi dicemo di certo" (10.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 153v.

[50] "li vlachi quelli de Versigna forno con quelli di Tribigna contra li nostri. Et cusi di nouo pur vi rescriuemo et accetemo tanto per quello abiamo da essi propri de Versigna quanto da li nostri que forno nello fatto che tutti essi de Versigna forno nella bataglia con quelli de Tribigne contra li nostri. Et piu ucidirnno et tagliarno delli nostri e de loro arme tolsino et aroborno che quelli de Tribigne" (12.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 155.

su Dubrovčani uvjerljivo pokušavali da povežu sa Sandaljevom neutralonošću kako bi izazvali njegovu reakciju.[51]

Sandalj je u ovom pitanju dao svoj pristanak da će izgrednici biti kažnjeni ali se založio za Radiča Dobrovojevića, što je izazvalo još veći pritisak Dubrovčana.[52] Postavka koju su Dubrovčani iznosili pred Sandalja zaista je mogla biti tačna, a to je da je već uveliko kružila priča da su njegovi ljudi sa Radoslavljevim ljudima izvršili napad na Dubrovčane.[53] Dubrovčani ponovo ističu da su uz Vrsinjane u napadu učestvovali i ranije navođeni vlasi.[54] Nisu bile precizne brojke o ljudima koji su bili zarobljeni ili izginuli sa dubrovačke strane, pa su Dubrovčani prenijeli svoje podatke Sandalju Hraniću, govoreći o svojih 30 ljudi. Pored zapovjednika Marina Gučetića, među zarobljenima je bio i Nalko, sin čuvenog dubrovačkog vlastelina Vlahote Hrankovića, dok je Nikša Radina Ilić poginuo. Ostali nisu pripadali vlasteoskom krugu (*'altri son homeni di puocha mention et de bassi condicion et villani del contrado'*).[55] Još jedne prilike Dubrovčani su davali ubjedljive argumente Sandalju o učešću njegovih ljudi u sukobu na području Trebinja. Ovoga puta o dubrovačkim dokazima Sandalju je to mogao posvjedočiti i njegov poslanik Grupko Popović.[56]

---

[51] "che Radic Dobrouoeuich dicto Vragh fo principal guida et condutore de quelli de Versigna ad andar con quelli de Tribigne contra li nostri e che sconfitti che fornano li nostri subito caualcho in fretta a voiuoda Sandagl. Pero abiando et sapiando voi che esso Radiç sia stato ouer al presente si ritorna dila a Sandagl. Et voi dicete ad esso voiuoda questo che vi diremo d'esso Radiç. Et pregate che sopra luy ne voglia con effecto far vendeta, ma non abiando ne sapiando chel sia stato ne mo sia di la. Et voi lassate star de parlar d'esso Radiç al dito voiuoda" (12.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 155.

[52] "Del condolersi che fa esso voiuoda della sconfitta di nostri ... molto magiormente li regraciate dil ampia offerta chel fa con grande e bon animo di far vendeta delli vlachi e de quelli de Versigna e de li altri suoi che fornno contra li nostri alla detta sconfita ... a quelli esso dixe non auer fatto çio a noi ma alo capo d'esso" (14.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 157.

[53] "Et gia per Radossau e suoi publicamente se dice che voiuoda Sandagl e con esso et lo aiuta et dagli li suo homeni in suo socorso. E questa tal fama fui mo se spende et e usita di qua et di la per questa parte" (14.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 157.

[54] "Mirilouichi, Bormasi, Podzergni, Plische, Bobani, Pilatouzi et Crisoeuichi" (14.6.1430. g.), DAD, Lettere di Levante, X, 157.

[55] "Deli nostri dela cita et del contrade non fornno morti molti ne quanti se dice et e fama neanche sono personi piu de 30, di quali tanto morti quanto presi, non e da far ne mention se non de questi, zoe ser Marin Ni. de Goze capitanio et Nalcho fiol de Vlachota Crancouich i quali son presoni. Et Nixa de Radin Illiich il qual fuo morto. Tutti li altri son homeni di puocha mention et de bassi condicion et villani del contrado" (14.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 157-157v.

[56] "e dubio non faciamo alli detti de Versigna e vlachi ritrouara moltisime arme deli nostri et anche le loro spada et arme in sangumente del sangue di nostri. Et gia noi examinando alguni de quelli de Versigna volessimo che Grupcho con la sue orechie al desse quello dixeno il qual credemo forse di çio al di ne abia datto a saper alla magnificencia sua" (20.6.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, X, 166.

Naravno, teško je bilo održavati neutralnost u sukobu Dubrovčana i Radoslava Pavlovića, obzirom da su primorski posjedi Pavlovića i Kosača bili izmješani. Sitnih čarki je bilo na obje strane, naročito obzirom na vlahe koji su prevozili teret i u ratnim uslovima. Ponekad je malo trebalo da se stvori iskra sukoba, a onda više nije bilo ni važno tko je prvi započeo.[57] Možda i stoga protiv Radiča Dobrovojevića Sandalj nije ništa poduzimao. Kao da je dosta držao do tog svog čovjeka. U svakom slučaju Dubrovčani su bili i dalje uporni sa svojim zahtjevima o njegovom kažnjavanju.[58] Pored njega Dubrovčani su imali pritužbe i na Vukca, 'vojvodu vlaha Pliska' (Vukac Vignjević).[59]

Očito je lanac hijerarhijske odgovornosti u ratu pucao pred primamljivim ratnim plijenom kojemu su se odavali pojedinci, grupe, a i skupine Sandaljevih podanika. Pored Radiča, za kojeg se Sandalj zalagao, kao ,očito, za svog najvažnijeg čovjeka na području Vrsinja, boljom pojavnošću u izvorima nije se proslavio ni Branko Dobrovojević, Radičev brat. Preko svoga poslanika kod Sandalja Hranića, Benedikta Gundulića, Dubrovčani obavještavaju Sandalja, iscrpnim pokazateljima izvješća konavoskog kneza o nedjelu Vrsinjana. Navedeno je da su, što bi se reklo 'u sred bijela dana', 18. februara 1431.g. ljudi Sandalja Hranića iz Vrsinja, Branko Dobrovojević, Bogiša Maksić i još neki, opljačkali Dubrovčane. U pljački unesrećeni Priboje Bogavčić i njegov sin Ljubetko, pored otimačine, pretrpjeli su, naročito Ljubetko, i teške tjelesne povrede.[60] Dubrovčani su

[57] "Intendessimo quello aueti scritto dil oltrazo facto per li soldadi nostri alli vlachi de voiuoda al qual voliamo dobiate dire che questo che questo con pura verita li dicemo che essi vlachi forno cason et principio di tuto mal, perche ritrouando da Ragusa al campo da Vergato duo soldadi con pane che aueuamo comprado fornno in via asaliti dali vlachi et tolto di pane et ferito uno d'essi. I quali armadi al campo con l'oltragio a se fatto si mouerno li soldadi lor compagni contra li detti vlachi e ferili danno. Il che al dando noi non obstando chel torto fosse acomnizado dali vlachi per intemorire i nostri soldadi et aiutare li vlachi voiuoda i quali per suo amore tutaressimo in nostrosano. Abiamo punito de preson et altramente come ne parse per assai essi nostri soldadi principali che fermo di quello.et fatto comandamento per quanto anno cara la vita et gratia nostra non dobiamo presavuere far dispiacer ne oltrazo ali vlachi et homeni del dicto voiuoda" (30.9.1430.g.), DAD, Lettere di Levante, XI, 6v.

[58] Teško je znati na koga se odnosi jedna usputna informacija, možda na ljude Radoslava Pavlovića: "Dela differencia et homicidio seguito al' Lassua non e di nouo auer sentito pero questi sono delli atti et fatti d'esso catiuo homo ne mai altro da luy se potraue auer. Dio voglia sia stato per lo meglior aspetiamo de sentir que seguira per quello" (16.8.1430. g.), DAD, Lettere di Levante, X, 196.

[59] "Da lassar de Sisman per vendeta de Radiç Dobrouoeuich. Et de lo inquerar Vochaç voiuoda de Plische per quelli forno nella sconfita lal'demo la cautela et modo serua et tien voiuoda Sandagl partido che non mancho di quello dice ne fara vendeta d'essi " (19.8.1430. g.), DAD, Lettere di Levante, X, 197v.

[60] "Appresso perche adi 19 di questo receuessimo littera dal nostro conte de Canal el qual ne scriue adi 18 di questo da mezo zorni sul tereno de voiuoda Sandagl in Versigna per suoi homeni de voiuoda zoe Brancho Dobrouoieuich e Bogissa Maxich de Versigna et altri forno trobati dui nostri homeni zoe Priboe Bogaucich e suo fiol Liubetcho torandoli per

zahtijevali Sandaljevu akciju na obezbjeđenju sigurnosti njihovih trgovaca na njegovom posjedu, tražeći da primjernom kaznom nad Brankom Dobrovojevićem i Bogišom Maksićem spriječi slična dešavanja.[61] Svoj zahtjev su ubrzo ponovili preko svoga poslanika, a i preko, u Dubrovniku tada prisutnog Sandaljevog poslanika i zastupnika Pribislava Pohvalića. Od strane Dubrovčana ova prilika je iskorištena i da se preko svoga poslanika kod Sandalja, sa posebno poslatim napisanim podacima, traži i ukradena oprema iz prošlogodišnje tragedije dubrovačke vojske na području Trebinja.[62] U prvoj polovini marta 1431.g. Dubrovčani su bili obavješteni i obradovani pred Sandaljevom riješenošću da kazni navedene krivce. I dalje su insistirali na vraćanju opreme njihovih stradalnika.[63]

Sandaljeva obećanja ipak nisu doticala kolovođe ovih napada. Znali su to i Dubrovčani. Očito je i da je Sandalj čuvao leđa svom vjernom vazalu, pa su to vremenom i Dubrovčani shvatili. Zato su drugačije djelovali. Septembra 1431.g. Dubrovčani su odlučili da, ukoliko dođu u priliku, po-

---

forza spada centura e borsa con denari prope nui e poy basconasseno el ditto Gliubetcho per tal modo che el sta a morte e solo Dio el puo scampar" (21.2.1431.g.), DAD, Lettere di Levante, XI, 42-42v.

[61] "Impero ve commetiamo dobiati lamentamene granmente cum voiuoda Sandagl indurli per nostra parte come sempre per la potente amititia vostra ala mia signoria e sta proferto e ditto che li nostri homeni puono andar securamente per le vostre tenute e cusi auer fatto comandamento per tuto el paese verro chel sia obseruado firmamente credamo. Et pregano caramente la signoria vostra che uoglia far tal rasone contra i detti Brancho e Boghissa e darli tal puntione chel sia cognosuto per effetto. La magnificentia vostra non voler che li homeni nostri siano per tal modo tratadi sul vostro tereno da li nostri homeni. Et che tal pena ad altri di nostri sia tal exemplio che mai piu ardir di mal far ali nostri non abia" (21.2.1431.g.), DAD, Lettere di Levante, XI, 42v.

[62] "Appresso direti al ditto voiuoda Sandagl che auegna per altre piu fiate nui se auemo lamentado ala sua magnificentia como a quella che ne ama de cordial e perfetto amor et ala qual sauramo despiaser e condolersi de ogni nostro Dalmazo et anchor auemo pregado miser Pribissauo Poqualiza ad esso voiuoda si debia per nostra parte lamentar de danni ali nostri dati per li homeni de Versigna de luy voiuoda. Anchor abiando nui nouamente presentido per proprii homeni del detto voiuoda Sandagl vicini de li nominati in la cedula in questa nostra inclusa lor auer robato ali homeni nostri forno in Tribigna sconfitti le arme in la ditta cedula desritte. E considerando che nui segondo el bon e cordial amor ne porta al ditto voiuoda doueresimo da li suoi homeni essere ben viste e tratadi como nui facemo i suoi e non derobati come per lo modo ditto ano fatto pregamo la sua signoria cusi per honor suo e versa sitation del cordialissimo amor a nui el porta. E per exemplo de li altri suoi i qual non olsano a i nostri far Dalmazo sarne tal puntione de i detti che al honor suo et a nui sia per asay" (28.2.1431.g.), DAD, Lettere di Levante, XI, 43.

[63] "Del oferir fa di far vendereta et castigare Brancho Dobrouoeuich e Masich et li altri de Versigne ... li regratiarete per parte nostra digandoli che cusi in luy abiamo firma fede et speranza fara e non altramente perche cusi allo honor suo e cordiale amor nostro se conuien. Ma sia loro vendereta come li piace voi pur instate e solicitate che al mancho tanto che seti di la faza che le arme deli nostri siano restitude per signo et principio de non voler passare senza vendeta et punicion del suo mal fare" (10.3.1431.g.), DAD, Lettere di Levante, XI, 20v.

kušaju uhvatiti svoga ljutog protivnika Radiča Dobrovojevića.[64] U svojoj namjeri su uspjeli. Nije poznato kada se to desilo, ali to je bilo izvjesno na proljeće naredne 1432. godine.[65] Očekivana je i Sandaljeva reakcija.

Takvo stanje pominje se početkom jula 1432.g. u naputku vlastelinu Blažu Đorđiću, dubrovačkom poslaniku koji je izabran da izjavi saučešće vojvodi Sandalju i njegovoj porodici zbog smrti njegovog brata kneza Vukca Hranića. Ukoliko bi Sandalj insistirao, poslanik je imao obavezu da pripomene koju lošu riječ u prilog zarobljenom Radiču, za čija nedjela njegov gospodar ipak ne bi trebao dodatno intervenirati (*'che per tal scelerato e vitiosissimo homo non se voia ampagar ne cura far'*).[66] Možda je te prilike o tome i govoreno. Nije poznato je li Sandalj tada tražio svoga vazala. Dubrovčani ipak nisu puštali Radiča. Poznato je da je za njega Sandalj intervenirao septembra 1432.g., ali ni tada Dubrovčani nisu bili voljni da izađu u susret Sandaljevim intervencijama.[67] Sudbina Radiča Dobrovojevića izgleda da je bila zapečaćena. Njegov brat Branko Dobrovojević nastavio je po starom i poslije Konavoskog rata.

Branko Dobrovojević

Već smo vidjeli kako su tokom Konavoskog rata Dubrovčani više puta intervenirali kod Sandalja Hranića zbog Vrsinjana i Radiča Dobrovojevića, naročito poslije poraza kojeg su imali na području Trebinja. Na kraju, Dubrovčani su Radiča uhvatili. Njegova krajnja sudbina nije poznata. Njegov brat Branko, također optuživan zbog nasilja, i dalje se po-

---

[64] Sa strane: "Pro intromittendo Radiç Dobrouoeuich Vragh"; "de intromittendo Radiç Dobrouoeuich de Versigna dictus Vragh si conpertus fuit in contrata nostra Canalis venire ad confinia nostra siue in confinibus nostris" (18.9.1431.g.), DAD, Consilium Rogatorum, V, 36.

[65] "Prima pars est de induciando ad procedendum contra Radiç Vragh carceratum que prius si firmabiter; Prima pars est de inferrendo dictum Radiç" (19.4.1432.g.), DAD, Consilium Rogatorum, V, 79v.

[66] "Et digandove alguna cosa per Radiç Dobrouoeuich el qual abiamo in prexon e vui pur per parte nostra li direti come la sua magnificentia puo auer intexo el ditto Radiuoiza longo tempo molte e molte fiade afatto gran danno e despiaser ali homeni de la signori de Ragusa in le nostre contrade e fuora in tanto che molti se marauigliano come el non sia sta amazato come rabioso. El qual siando per li suoi peccati acetato aue ordimento de vegnir in Ragusa. E siando ala mia signoria questo notifficado per color i quali esso Radic aueua robado et danizati lo fecito in personar. Per lo qual Radiç io Biasio per mia parte prego e conforto la signoria nostra che per tal scelerato e vitiosissimo homo non se voia ampagar ne cura far" (3.7.1432.g.), DAD, Lettere di Levante, XI, 100v.

[67] "de excusando nos dominio Pribissauo Poqualiza ambaxiatori Sandagl pulchro modo de non relaxando Raduc Vragh detentum" (30.9.1432.g.), DAD, Consilium Rogatorum, V, 106v. Uporedi: Živković 1986, 114.

javljuje u izvorima. Branko Dobrovojević i njegovi ljudi tuženi su krajem 1432.g. Radivoj Raspačić optužio je Branka Dobrovojevića, Tomaša Miomanovića, Vukića Pokrajčića i Ratka Vukosalića zbog pljačke 10 ovnova koje je Radivoj imao na čuvanju kod Šišmana u Vrsinju.[68] Pominjani uz Branka bi mogli biti iz Vrsinja, što se da upratiti za Tomaša Miomanovića[69] i Ratka Vukosalića[70], a navedeni Šišman je Šišman Stjepanović, inače direktno navođen kao čovjek vojvode Sandalja Hranića. [71] Već krajem decembra 1432.g. Branko Dobrovojević i njegovi ljudi iz Vrsinja ponovo su predmetom tužbe. Tužio ih je Vukac Radeljić zbog pljačke 14 ovnova. Tada su kao njegovi ljudi pomenuti Radašin i Radojko Miljević.[72] Teško je konkretnije locirati ove ljude porodice Dobrovojević. Miljevićima iz Vrsinja vjerovatno je srodnik Ljupko Miljević pomenut u jednoj tužbi koja se trebala riješavati porotom 1426.g.[73] To bi se moglo reći i za Dabiživa i Dapka Miljevića. Oni su sa Petkom Radosalićem učesnici pljačke na području Vrsinja koja je prijavljena početkom augusta 1432.g.[74]

Branko Dobrovojević je pominjan i u vrijeme Sandaljevog nasljednika sinovca vojvode Stjepana Vukčića. Novembra 1439.g. Branko je bio sa većom grupom svojih zemljaka upleten u pljačku jednog vola.[75] Maja 1442.g. Branko je sa dvojicom Miloševića, Bogišom i Večerinom, te Bra-

---

[68] "Radiuoy Raspacich ... castrati decem quos habebat in domo Sisman de Versigne ... Branchus Dobrouoyeuich, Tomas Miomanouich, Vochich Pocraycich, Radchus Vochossalich ... furati fuerunt castratos" (5.12.1432.g.), DAD, Lamenta de foris, IX, 163.

[69] "Branchus Predoeuich et Vlatchus Bogoeuich ... supra Sisman Stipanouich et Radossauum fratrem suum de Versigna, Jurag Miomanouich et Thomas fratrem suum de Versigna, Vocxam Pribilouich de Versigna, Dapchum et Dabisiuum Mirchouich fratres homines supradicti Vocxe, Radiç et Radogna Russich de Canali fratres et Vocxam Sinozich de Canali. Eo quod dicti supra accusati nomine essere possunt sex dies sibi aceperunt per vini in Versigna in domo Bochete Bogoeuich capita triginta quinque animalium silicet castratorum" (1.12.1423.g.), DAD, Lamenta de foris, V, 237v.

[70] Vidi niže u: (11.11.1439.g.), DAD, Lamenta de foris, XIII, 87.

[71] "Radossauus Budoeuich de Canali ... supra Sisman Stiepanouich de Versigne hominem voiuode Sandagl. Eo quia in die sancti Dimitri preoxime preteriti in Versigne prope domum ipsius Sisman dictus Sisman ... verberauit cum corda nuda et violenter sibi diripuit in denariis yperperum unum et de sale starichium unum et unam fochaciam" (30.11.1427. g.), DAD, Lamenta de foris, VII, 242.

[72] "Vuchaz Radelych ... conqueriter supra Branchum Dobrouoeuich et supra homines dicti Branchi. Eo quia dictus Branchus cum dictis suis hominibus furtiue accepit et alio dixit suprascripti Vochaz castronos XIII. Qui homines dicti Branchi sunt, videlicet, Radassin Milyeuich et Radoychus Milyeuich" (24.12.1432.g.), DAD, Lamenta de foris, IX, 175.

[73] "supra Gliupcho Miglievich de Versigna" (4.5.1426.g.), Nedeljković 1978, 48. Na jednom mjestu je pogrešno pročitano kao 'Miglienić' u: Čučković 1970, 345.

[74] "Goycha Stoysalia ... conqueriter supra Petchum Radossalich et Dabisium et Dapchum fratres Milieuich. Eo quia dicti acusati acceperunt duos porchos dicte Goyche ... Et hoc fuerunt in Versigna" (6.8.1432.g.), DAD, Lamenta de foris, IX, 105.

[75] "Stancho Dobrinouigh ... facit lamentum supra Thomasum Dobrasinouigh et villanos suos de Versigna et supra Brancho Dobrouoeuigh, Alexa Dabisinouigh, Bogdan Conasigh, et frater eius, et Vuchazh Protraycigh, Ratcho Vucosaligh cum frater suo, Dobrasinus

janom Dabižinovićem optužen za pljačku Priboja Cvjetkovića i njegovog sina Milorada.[76] Sa svojim čovjekom Brajanom Dabižinovićem pomenut je jula 1443.g.[77] Ljudi Branka Dobrovojevića, čovjeka hercega Stjepana Vukčića bili su umiješani u jednu pljačku iz oktobra 1454.g.[78]

Summary

Robberies and violences of Dobrovojevićs, The Men of Duke Sandalj Hranić from area Vrsinje

The Dobrovojevićs, people of Great Duke of Bosnian *rusag*, Sandalj Hranić Kosača, present the most important landowner family on area Vrsinja (Zubaca), situated in between Konavle and Trebinje. At historical scene they were well known in period between 1420 and 1430. The information about them are quite rare and one-sided. Founder of the family Dobrovojević is probably Dobrovoj Branojević. Favourable startegic position near border with Ragusa (and Konavle) and important roads which crossed area Vrsinja, the Dobrovojevićs used on their own way. Due to many robberies of their neighbors, the rich traders from Ragusa and Konavle, the family, successors of Dobrovoj Branojević recieved epithet as infamous robbers, especially Radič Dobrovojević, called Vrag (Devil). The robbery, as their important occupation, the Dobrovojevićs specialy presented during Konavle war (1430-1433), misusing neutral status of their master, Duke Sandalj Hranić in this war. It provoked strong reaction of the Ragusan inhabitants, because the Dobrovojevićs could not be protect even by Duke Sandalj Hranić.

Condienigh, Smouay et Brayan Liubchouigh omnes de Versigna ... aciperunt sibi unum bouem" (11.11.1439.g.), DAD, Lamenta de foris, XIII, 87.

[76] "Pribius Cuietcouigh et Milorat eius filius ... fecit lamentum supra Boghissam Miloseuigh et Brancum Dobrouoeuigh et Vecerinum Miloseuigh de Xsubci et Braianum Dabisinouigh dicentes quod cum ipsi Pribius et Milorat venirent de Verma Ragusium ducentos XXVIII capita caprarum et tres porcos et duos copellos farine suprascripti accusati insultauerunt ipsas in via et arapuerunt sibi per vini ipsas viginti octo capras, tres porcos, unam bursam cum quattuor grossis, unum capellum lane, unam camiaiam, duas utras. Et postea verberauerunt eas et nisi aufugissent et ipsi fuisset interfecti ab illis" (06.05. 1442.g.), DAD, Lamenta de foris, XV, 174.

[77] DINIĆ (1967), 77.

[78] "Ser Domenego Ni. de Poza e Stipan Musbratouich de Chanal de Dogna Gora ... sopra homeni de Brancho Dobrouoeuich de Versigna homo de cherzech" (23.1.1454.g.), DAD, Lamenta de foris, XXVII, 129 v; DINIĆ (1967), 53, 77.

Literatura

Ćirković, S. 1964, Istorija srednjovekovne bosanske države. Srpska književna zadruga, Beograd 1964.

Čučković, V. 1970, Uloga i značaj porote u dubrovačkoj praksi XIV i XV veka. Godišnjak Pravnog fakulteta 18, Sarajevo 1970., 331-354.

Dinić, M. 1967, Humsko-trebinjska vlastela. Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja 397, Odeljenje društvenih nauka 54, Beograd 1967.

Kapetanić, N. 1999, Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 37, Dubrovnik 1999., 9-31.

Kapetanić, N. / Vekarić, N. 2002, Konavoski rodovi 2. Posebna izdanja Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice X/2, Dubrovnik 2002.

Nedeljković, B. 1978, Mešovita porota. Dubrovačka dokumenta XIV i XV veka o pograničnoj poroti. Miscellanea XVII/6, Beograd 1978., 7-180.

Tošić, Đ. 1998, Trebinjska oblast u srednjem vijeku. Srpska akademija nauka i umetnosti, Istorijski institut, Posebna izdanja 30, Beograd 1998.

Truhelka, Ć. 1917, Konavôski rat (1430-1433). Glasnik Zemaljskog muzeja 29, Sarajevo 1917., 145-211.

Živković, P. 1981, Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća. Institut za istoriju, Studije i monografije, Sarajevo 1981.

Živković, P. 1986, Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću (Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću. Pojava građanske klase i novog plemstva). Univerzal, Biblioteka Istorija i revolucija, Tuzla 1986.

Kritike i prikazi / Besprechungen

Branka Raunig, Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela, Knjiga LXXXII. Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 8, Sarajevo 2004, 301 str., 51 tab., 7 karata.

Studija Dr Branke Raunig je nastala kao rezultat dugogodišnjeg proučavanja japodske kulture, a sadržaj knjige je skraćena doktorska disertacija, nadopunjena novijim podacima. Doktorsku tezu je Branka Raunig dovršila godine 1992., ali je zbog rata bila obranjena tek godine 1997. na Filozofskom fakultetu Univerzitata u Beogradu.

Kako je uvažena kolegica Raunig provela svoj radni vijek kao kustos - arheolog u Bihaćkom muzeju, možemo slobodno reći da je najpozvaniji stručnjak za temu koju je odabrala: duhovni život prethistorijskih Japoda odnosno odraze duhovnosti u likovnim, figuralnim prikazima koje nalazimo na uporabnim predmetima, zatim nefunkcionalnim formama koje se samim tim svrstavaju u objekte kultne, obredne i općenito religijske namjene. Tu su naravno i japodske urne i cio kompleks scena prikazanih na njima.

Nakon uvodnih riječi, u poglavlju "Japodi" (str. 11-24) na sažet su način opisane osnovne kulturno – arheološke odrednice *plemena / etničke grupe* - kako je autorica odlučila da povijesnopolitički determinira Japode. Moramo odmah istaći da je danas u trendu nazivati veće etničke skupine toga doba narodima, no o tom je predmetu diskusija uvijek otvorena. "Teritorij" – rasprostranjenost Japoda (Karta 1, str. 24) određuje se kombiniranjem povijesnih, antičkih izvora i *specifičnih materijalnih ostataka njihove kulture.* Dotaknuto je pitanje izlaska i trajnoga nastanjivanja Japoda u podvelebitskom Primorju, kao i odnosi sa susjednim plemenima. Novija istraživanja i radovi izdvojili su etnik Kolapjana kao nosioce specifičnih oblika materijalne kulture na sjeverozapadu japodskoga područja što dakako nije u opreci s kolapjanskom pripadosti korpusu Japoda promatranih kao zajednica plemena. U narednome odjeljku knjige s podnaslovom "Historija" (str.13-16) govori se, na početku, o razvoju japodske kulture od srednjeg i kasnog brončanog doba pa dalje, a prava povijest započinje sa Strabonovim vijestima i kontaktom s Rimljanima u drugome stoljeću pr.n.e. I ovdje se pokazalo da povijest i arheologija idu svaka svojim putem. Branka Raunig, naime naglašava činjenicu da se Oktavijanova osvajanja i ratovi ne mogu arheološki detektirati, primjerice većom količinom grobova tj. ljudskih gubitaka oko godine 35. pr.n.e. Razmatrajući "Naselja, način stanovanja i privredu" (str.17-19) autorica je ustanovila trostruko više gradina na ličkom prostoru nego u Pounju, također nabraja i nekoliko sojeničkih naselja na rijeci Uni. Uz poljoprivredu i stočarstvo

Japodi su se, sudeći po nalazima kalupa i množine metalnih artefakata, morali baviti metalopreređivačkom djelatnošću. Pogrebni ritus kod Japoda nije jednoobrazan. U Lici prevladava pokapanje, a u Bihaćkom polju spaljivanje pokojnika. Sumarno je dana "Hronologija i periodizacija" (str.20) s osvrtom na predhodne autore: Drechsler-Bižić, Marić, a i sama je autorica 1981.g. načinila stupnjevanje japodske željeznodobne kulture. Pod podnaslovom "Kultovi i religija" ponovno se ukazuje na biritualni pogrebni običaj, s time da se kod Japoda pokapanje uzima kao autohtono, a spaljivanje kao utjecaj iz kulture polja sa žarama. Na rimskoj epigrafskoj građi pojavljuju se mnoga rimska božanstva za koja se smatra da reflektiraju starije prethistorijsko religijsko nasljeđe, npr. Silvan, Diana, Liber / Libera, a posebno Bindus (Neptun). Pretpostavke o "Društvenom uređenju" Japoda (str.21-22) osnivaju se na osmišljenom rasporedu gradinskih položaja u svrhu obrane teritorija i poljoprivredne ekonomije, a za vojnički stalež nema pokazatelja, recimo oružja u grobovima. Branka Raunig je odlučila da "Likovno stvaralaštvo Japoda" (str.22-23) klasificira prema matarijalu od kojega su izrađivane razne figure i ukrašeni predmeti, a da bi se približila širome čitateljstvu većim je poglavljima dala pomalo poetske naslove od kojih prvi glasi: "Bogovi od gline" (str.11-45). Uz svako poglavlje idu table sa crtežima materijala o kojemu se raspravlja kao i karte rasprostranjenosti nalaza. Figuralni su prikazi podijeljeni ovisno o vrsti predmeta i po tehnici izrade, a potom dolaze redom različiti motivi: glava jelena, ljudske ruke, zmije, životinje itd. Kod svakoga su primjerka nabrojane analogije i datacija, te eventualno kultno - religijsko značenje prikaza. Posebno je zanimljiva grupa piramidalnih utega s ljudskim obilježjima i naznačenom odjećom kojih je mnogo nađeno na japodskom teritoriju (Ripač, Turska Kosa, Kiringrad). Utezi su povezani s ognjištima i tkalačkom djelatnošću – utezi za tkalački stan, oboje, prema uvriježenim nazorima spada u žensku domenu. Po nekim teorijama utezi prikazuju staro autohtono žensko božanstvo koje će se kasnije pojaviti u rimskim natpisima kao Thana, međutim Branka Raunig drži da su utezi sa ženskim prikazima posvete božanstvu u vezi s tkanjem, a ne predstavljanje same boginje. Glinene antropomorfne figurice od kojih većina potječe iz Ripča razvrstane su po obliku (str.38-51): prizmatične, valjkaste, poluvaljkaste itd. Njihovi neobični izdanci, položaj tijela, naglašeni spolni atrubuti, a pogotovo hermafroditizam prije bi se dali smjestiti na područje šamanizma ili nekih magijskih aktivnosti vezanih uz primitivnu medicinu, skidanje uroka i sl. Praznovjerje jeste niža razina religioznosti, no sitnu glinenu plastiku o kojoj je riječ (Tab. 6 – 12) determinirati kao "Bogove od gline" je ipak pomalo pretjerano. Veliko poglavlje knjige naslovljeno je "Govor bronce" (str. 67-175), a bavi se pod (A) oblikovanjem raznih predmeta, npr. lanceta, koplja, kotlića, košarice - sve uglavnom privjesci, zatim (B) prikazima životinja i (C) ljudskim predstavama. Privjeske u obliku kotlića poznajemo kao košaraste privjeske sa velikim radijusom rasprostiranja, a posebno u kulturi Golasecca. Oni se javljaju kod Liburna, u srednjoj Dalamciji, u Sloveniji, itd. Slični privjesci sa zašiljenim dnom su rijeđi, a Branka Raunig ih je nazvala privjesci u obliku korpice odnosno košarice i razdijelila ih je u dvije varijante. Na početku obrade životinjskih prikaza autorica se bavi iskucanim ptičjim protomama, čija se interpretacija ne udaljava od etabliranih teorija von Merharta i Kossacka o sunčevoj lađi iz kulture polja sa žarama. Obrađene su i ptičje protome na kasnohalštatskim fibulama, na ukrasnim pločicama, pek-

toralima itd. Japodska je kultura zaista bogata raznovrsnim stilizacijama životinja, a kao posebnost izdvajaju se figurice pasa ili grifona dugačkoga tijela i vrata (Tab.17), privjesci u obliku ptice kao afinitet prema makedonskom – grčkom kulturnom prostoru, te posebna naklonost konjima. Konji premoćno vode među svim životinjama, kako vidimo na preglednoj tabeli zastupljenosti (str.115) pojedinih zoomorfnih oblika, na temelju čega autorica povezuje pretpovijesni japodski kult konja s Bindom odnosno Neptunom čije se svetište nalazilo na izvoru Privilica kod Bihaća. Protome konja koje dolaze na privjescima i pektoralima raznih oblika razvrstane su u više tipova i varijanti u kojima raspoznajemo regionalne karakteristike, a posebno se izdvaja vinička grupa naspram ličko – jezerinske grupe privjesaka ili pektorala s konjskim protomama. Na tab. 20, 3 je trapezasti privjesak iz Vinice uvršten u drugu varijantu, a po formi spada u prvu varijantu, što je vjerojatno omaška kod citiranja tabli. Najstarija muška figura, prema B. Raunig je veoma shematizirani lik u stavu adoracije izveden urezivanjem na nožici fibule iz Gajine pećine – Drežnik (ostava, 8. st.p.n.e). Ovo bi iščitavanje geometrijskog ornamenta valjalo podrobnije elaborirati i poduprijeti odgovarajućim analogijama iz toga vremena. Teško mi se složiti i sa tim da je na disku fibule iz Nina *prikazan lik bez glave s četiri izlomljena ekstremiteta* (str.117). Geometrijski motiv na disku najviše sliči žabi – usput rečeno životinjici koja je bila posvećena Hekati.

Razmatranje muške figure započinje nožem iz Metka i dva pojasna okova iz Prozora na kojima su muške figure tj. niz ratnika shematizirani u obliku šrafiranih trokuta. Nož iz Metka i ostali noževi tog tipa su datirani prema Drechsler – Bižić u Ha A2-Ha B1 i ta se prerana datacija opetovano ponavlja u literaturi, iako su zakrivljeni noževi većih dimenzija svagdje datirani najranije na početak Ha B, a češće u stupanj Ha B 2. Interesantna je stilizacija muškosti kod trakastih, trapezoidnih i adorantskih privjesaka gdje je falusna naznaka u funkciji plodnosti, za razliku od itifaličnog ratnika na čuvenom okovu iz Jezerina (Tab.24, 11) gdje taj detalj muške anatomije simbolizira pobjednika. Najbrojniji oblik mađu ljudskim prikazima uopće su ženske trapezoidne figure s polumjesečastom glavom – nađeno ih je više od stoosamdeset komada, također izvan japodskog područja. Branka Raunig je načinila tipologiju ovisno o različitim detaljima na njima, napr. s ptičjim protomama, s horizontalnim nastavcima, s kružnim nastavcima na mjestu ruku itd. Svima im je zajednički, više ili manje prema dolje, zakrivljeni gljivasti završetak na mjestu glave. Različito od Stipčevića, koji u toj pojedinosti vidi lunarnu simboliku, Raunig se s pravom priklonila Batovićevom viđenju da je to prikaz pokrivala za glavu kod žena. Zanimljivo su oblikovane kopitaste noge s plastičnim bikoničnim izbočinama koje vire ispod suknje kod tri ženska privjeska iz Like (Tab.25,13-15). Vrlo je uvjerljiva pretpostavka Majnarić-Pandžić da je riječ o obući – konkretno čizmicama. Ukupna interpretacija simbolike koju nose antropomorfni privjesci "tip Prozor" kreće se u okvirima toposa ženskog božanstva plodnosti, a obzirom na ptice sa strane aplicirane na tijelo – potnie theron. Posebna poglavlja obrađuju "Figure neodređenog pola" i "Ljudske maske" i "Dijelove ljudskog tijela" (str.132-142). Mnogi su se znanstvenici bavili dešifriranjem kompliciranog sižea pojasnih ploča iz Prozora često dajući kontradiktorna tumačenja (Marić, Drechsler-Bižić, Kossack, Kukoč itd). Autorica dobro zaključuje da je ipak najvažnija tema, a ne forma, a slaže se s Kossackom u tome da su grčki figuralni elementi adaptirani i prilagođeni japod-

skim religijskim idejama, i kao takvi su sasvim originalni. Pod naslovom "Razvoj japodskog stila" rekapitulira se pojava i trajanje zoomorfnih i antropomorfnih motiva, te raznorodni utjecaji koji se na njima reflektiraju. Statistika pokazuje prevlast autohtonih japodskih oblika nad importiranima (str. 147). Figuralni prikazi od jantara i stakla (str.175-187, Tab. 32.33) na japodskom su prostoru relativno malobrojni, ali s velikim repertoarom oblika koji su ponovno obrađeni po motivima: Ptice, delfini, glava ovna, konji i ljudske predstave. Navedene su okolnosti nalaženja, daje se detaljan opis figura i datacija. Važni su nalazi obojenih perlica s tri lica iz Prozora i Kompolja porijeklom iz dalekih crnomorskih radionica nakita trećeg i drugog stoljeća pr.n.e.koji svjedoče o razgranatim trgovačkim vezama Japoda. Import jantara s Baltika pojavljuje se na japodskom području u šestom i petom stoljeću pr.n.e., a figuralno oblikovani likovi datirani su po autorici u 5. i 4. st.pr.n.e. Stilska analiza je pokazala da se može razlučiti uvezeni jantarni nakit i domaća izrada.

"Priče sa kamena" naslov je poglavlja koji obrađuje problem ornamentiranih japodskih urni. Na početku je analiza kamena - materijala od kojega su isklesane i tehnike izrade figuralnih prizora na njima, te njihovo sadašnje stanje. Antropomorfna stela sa Crkvine u Golubiću (str. 192-195) dokazuje, kako piše Raunig, bez obzira na različita mišljenja i interpretacije, *pokušaj japodskih majstora-klesara da dosegnu slobodno-stojeću monumetalnu ljudsku figuru.* Na tabli broj 49, str. 249 prikazano je nekoliko analognih nalaza, napr. stele iz Pelagonije i daunska stela iz Monte Gargana. Jesu li te stele, kao i golubićka, bile nadgrobni spomenici ili inventar kultnog mjesta - svetišta još je uvijek otvoreno pitanje. "Sepulkralni objekti" su grupa od deset kamenih urni ili, kako je Rendić-Miočević predlagao, "osuarija" sa japodskog područja. Samo je velika urna iz Ribića kompletno sačuvana, ostale su oštećene ili je riječ o ulomcima čije je mjesto na urni Branka Runig rekonstuirala, što je prikazano crtežima na tab. 51. Svaki pojedinačni spomenik ima detaljni opis sa dimenzijama, a predložena je i interpretacija figuralnih prikaza. Posebna je pažnja posvećena velikoj urni iz Ribića kao i povorci konjanika na reljefu iz Založja. Datacija dekoriranih japodskih urni poseban je problem, jer je valjalo odvojiti rimske nalaze iz urne u Ribiću od vremena nastanka same urne. Motivi iz grčke arhajske umjetnosti, kao i geometrijski uzorak prepleta ukazuju na 6. i 5. st.pr.n.e., a Raunig navodi i ostale primjere sekundarne uporabe starijih japodskih urni u kasnijoj funeralnoj praksi. Autorica posebno apostrofira aristokratski društveni status osoba kojima su one prvobitno bile namijenjene, tako da su urne s figuralnim ukrasima ekvivalent kneževskim tumulima. Zaključna razmatranja o *Duhovnosti Japoda* (str. 253-260) predstavljaju sažetak svega prije iznesenoga. Dakle, komponenta figuracije u autohtonoj japodskoj kulturi stavlja Japode u istu ravan s Histrima i alpsko-venetskim krugom i jedinstvena je pojava na sjeverozapadnom Balkanu, što knjiga Branke Raunig uvjerljivo dokazuje. Knjiga je bogato ilustrirana, daje puni uvid u gradivo koje se u tekstu obrađuje, a što je posebno pohvalno, imamo crteže komparativnog materijala. Vrlo je koristan indeks pojmova na kraju knjige koja ima kratak rezime na engleskom (str.261-271). Knjigom "Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda" Branka Raunig je zahvatila obiman kompleks građe koju je nastojala tipski i smisleno sistematizirati pokazavši veliku erudiciju i poznavanje japodske kulture.

Literatura

Božić, D. 2001, Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi. Arheološki vestnik 52, 2001, 181-198.

Glogović, D. 1992, Noževi tipa Sv. Juraj. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9, 1992, 23-30.

Kukoč, S. 1995, Antropomorfni privjesak tipa Prozor. Diadora 16-17, 1995, 51-80.

Majnarić-Pandžić, N. 1998, Japodska grupa u starije željezno doba. U: Prapovijest (Zagreb) 1998, 283-305.

Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj (Katalog izložbe). Arheološki muzej u Zagrebu 2004, 173-260.

Dunja Glogović

Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. PBF XX, 11 Band. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. 244 strane, 92 table.

Godine 1974. pokrenuto je XX odjeljenje PBF svezaka koje sadrži radove koji se ne bave pojedinačnim tipovima nalaza, kao što je to bio slučaj u prethodnih 19 odjeljenja (i. o. Mačevi Odj. IV; Bodeži, Odj. VI; Sjekire, Odj. IX; Fibule, Odj. XV), već u prvom redu razmatraju pojedinačne posebno značajne nalaze ili grupe nalaza. XX odjeljenje je pretposljednje ove, od strane H. Müller Karpe osnovane i već niz godina od Akademije Nauka u Mainzu, podržavane edicije. Posljednje XXI Odjeljenje (od 1983) ima za cilj da predstavi pojedine kronološke stupnjeve i regionalne grupe metalnih razdoblja prema već zacrtanom jedinstvenom obrascu.

Brončani nalazi iz Bosne i Hercegovine do sada su obrađivani u tri PBF sveska (Z. Žeravica, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina. PBF Abt. IX., 18, 1993; A. Harding, Schwerter im ehemaligen Jugoslawien. PBF Abt. IV., 14, 1995; C. Weber, Rasiermesser in Südosteuropa. PBF Abt. VIII., 5, 1996). Studija P. Königa prvi je PBF svezak, koji se isključivo orijentira na bosansko-hercegovački prostor.

Od ukupno 43 registrirane kasnobrončanodobne ostave König predstavlja nalaze iz 38 ostava, dok nalazi iz Brezovog Polja (opć. Žepče), Majdan Ridžalija (opć. Doboj), Srpske Varoši (opć. Tešanj), kao i dvije manje ostave sa zlatnim predmetima (Korita, opć. Tomislavgrad i Sitnež, opć. Prnjavor) nisu bili dostupni autoru ili su se pojavili u literaturi tek nakon završetka rada.

Sve ostave predstavljene su u detaljnom katalogu na kraju knjige. Pored uobičajenih brojki o veličini i težini predmeta, katalog sadrži i brojne bitne podatke o okolnostima i mjestu nalaza, tragovima korištenja i prerade na određe-

nim predmetima kao i brojne tehničke detalje (patina, tragovi pogrešnog lijevanja, zračni mjehurići itd.).

U uvodnom dijelu koji se sastoji od tri poglavlja (*Forschungsgeschichte, Überlieferung und Verbreitung, Chronologie)* saznajemo da je prvenstveni cilj ove studije cjelovito predstavljanje svih do sada otkrivenih ostava iz Bosne i Hercegovine, od kojih je veliki broj objavljen u manjim člancima i raspravama i to većinom na maternjem jeziku. Ovim radom se tako postigla jedna korisna baza, kakva npr. postoji u Hrvatskoj (Vinski-Gasparini 1976) ili u Sloveniji (Teržan 1996), koja će dobro poslužiti za dalja istraživanja.

Nakon uvodne riječi slijedi dobro struktuirano poglavlje o historijatu istraživanja bosansko-hercegovačkih ostava u kojem su napomenuti svi relevantni radovi domaćih stručnjaka kao i sve značajnije regionalne studije. Autorova kritika usmjerena ka istraživanju metalnih razdoblja u bivšoj Jugoslaviji u kojem je težiste stavljano na "kulturne grupe" i njihovo razgraničavanje donekle je opravdano, premda se društveni okviri i duh vremena kada su ti radovi nastali svakako trebaju uzeti u obzir.

U kratkom razmatranju o okolnostima nalaza (s. 11-13) autor kritički analizira i komentira malobrojne izvještaje o nalazima. Uprkos kratkim opisima (većina ostava nađena je slučajno) može se ustanoviti da se pojam "stijena ili rascijep u stijeni" češće javlja (ukupno šest puta) u izvještajima. Okolnosti nalaza ostava i slične naznake dati su u jednoj preglednoj tabeli (s. 12)

Rasprostranjenost ostava kao i dijelovi zemlje u kojima ostave do sada nisu zabilježene mogu se, prema Königu, većim dijelom objasniti rasporedom vegetacijskih zona i prirodnim granicama unutar bosansko-hercegovačkog prostora. Povezanost ostava sa mrežom rijeka je više nego očita. Sadašnje stanje rasprostranjenosti se, po mišljenju autora, ipak ne može uzeti kao relevantno, jer se mora računati na veliki broj ostava, koje će promijeniti sadašnju sliku.

Interesantna su svakako autorova razmatranja o odnosu pojedinačnih nalaza odnosno grobnih nalaza i ostava. Tako se neka područija u kojima nisu zabilježene ostave odlikuju većim brojem pojedinačnih nalaza (zapadna Hercegovina) ili se pak radi o arealima sa većim brojem grobova (Glasinac) u kojima je pronađen veći broj bronČanih grobnih priloga (s. 15. "Man legte dort keine Horte nieder, da die Bronze in die Gräber kam").

Autor, nažalost, konzultira samo inostrane atlase i karte (npr. Atlas Podunavlja) u kojima su vegetacijske i poljoprivredne zone često neprecizno prikazane, iz čega slijede pogrešni i ,ne baš uvijek, logični zaključci. Tako je primjerice istočna Hercegovina, dakle jedan izrazito kraški kraj sa nerazvijenom vegetacijom, kod Königa označen kao šumovito područje (s. 15). Ovo nažalost nije jedina geografska greška u knjizi.

Završno poglavlje uvoda (s. 16-27) posvećeno je kronologiji bosansko-hercegovačkih ostava. Kao osnovu kronološke podijele autor uzima rad W. A. von Brunna iz 1968. godine o ostavama srednje Njemačke, odnosno njegovu kronološku podijelu ostava u Karpatskoj kotlini (v. Brunn 1968). Slijedeći ovu koncepciju, ostave u BiH podijeljene su u četiri relativno-kronološka stupnja (2-4).

Najstarija faza je pritom označena kao stupanj 2, pošto nalazi koji bi se mogli korelirati sa stupnjem 1 prema Brunnu (Uriul-Domăneşti) za sada nisu poznati u Bosni i Hercegovini. Oslanjajući se na v. Brunna, sadržaj odnosno nalaze

stupnja 2, König označava ovu fazu kao "stariju tipološku grupu nalaza", koja se kako kronološki, tako i tipološki veže za prostor južne Karpatske kotline.

Nalazi stupnja 4 su označeni kao "mlađa tipološka grupa nalaza", dok je nejasno definirani stupanj 3/4 opisan kao jedna vrsta prelaznog razdoblja. Kao i nalazi stupnja 2 tako se i sadržaj stupnjeva 3/4 i 4 povezuje sa prostorom Karpatske kotline.

Stupanj 5 karakteriziraju lokalne forme, koje ne dozvoljavaju sinkronizaciju sa nalazima iz Karpatske kotline, već u prvom redu oslikavaju veze sa grčko-mediteranskim prostorom kao i sa Apeninskim poluotokom.

Kronološki sistemi susjednih zemalja dosta su kratko prikazani, dok su neke udaljenije regije tj. njihove kronologije (Rumunjska, Mađarska, Slovačka, Moravska, Zakarpatje) daleko iscrpnije obrađene, iako ovdje ne postoje direktne paralele sa nalazima iz bosanko-hercegovačkih ostava.

Razmatrani kronološki sistemi prikazani su, kao što je to uobičajeno za PBF, u sinkronističkoj tabeli (s. 20-21). I pored svih horizonata i stupnjeva autor naglašava da se može razlikovati samo jedna "starija tipološka grupa nalaza" (stupanj 2 u ovom slučaju) od jedne "mlađe grupe nalaza" (stupanj 4), dok su prijelazi još uvijek nerazjašnjeni. Za svaki od četiri stupnja König donosi i jednu tipološku tablu, pri čemu se kod nalaza ne radi o tzv. vodećim tipovima, nego o jednom izboru koji služi za osnovno orijentiranje.

U odnosu na srednjoevropsku kronologiju i apsolutne datume stupnjevi ostava u BiH mogu se okvirno paralelizirati na sljedeći način:

stupanj 2 (Boljanić, opć. Gračanica) - Bz D/Ha A (1250-1150);
stupanj 3/4 (Brezovo Polje, opć. Žepče) – Ha A2 (1150-1050);
stupanj 4 (Bokavić, opć. Lukavac) – Ha B1/B2 (1050-900);
stupanj 5 (Krehin Gradac, opć. Čitluk) – Ha B3 (900-800).

U glavnom dijelu knjige (*Der Fundstoff* s. 28-157) pojedinačno su predstavljeni nalazi svih stupnjeva te tipološki i kronološki uspoređeni sa nalazima drugih regija. Za određene predmete, koji se javljaju u većem broju (šuplje sjekire, srpovi, igle, narukvice) urađena je i tipološka podjela.

Za svaki tip, čak i kada se javlja samo pojedinčno, autor donosi iscrpne paralele, kako iz Bosne i Hercegovine, tako i iz susjednih zemalja, sa ciljem utvrđivanja kronološke pozicije toga predmeta. Pored kronologije opisani su rasprostiranje i funkcija bronČanih nalaza, s tim da to nije, kao u većini PBF svezaka, podijeljeno u manja poglavlja, nego je sadržano u tekstu, što donekle umanjuje preglednost.

Jako zanimljive i hvale vrijedne su naznake o funkciji određenih predmeta. Pri tome autor iznosi niz do sada nepoznatih detalja (npr. očuvanost predmeta, izlizanost ušica, tragove popravki), koji ukazuju na upotrebu ili način nošenja predmeta. Na osnovu pomnog promatranja autor je u stanju iznijeti korisne napomene i zaključke vezane za radionice bronČanih predmeta kao i za naknadnu obradu i ukrašavanje materijala.

Na kraju poglavlja "*Der Fundstoff*" posebno je predstavljen nalaz iz Grapske (opć. Doboj), pošto se radi o kompleksu nalaza, čije su okolnosti nalaza i datacija dosta nesigurne. Prema Königu ovdje se zapravo radi o jednoj grupi nalaza, koja se sastoji od predmeta različite starosti.

Slijedeće poglavlje "*Gewichte*" (s. 158-163) donosi raspravu vezanu za utege i težinske odnose unutar pojedinih ostava. Bez namjera da uspostavi jedan određeni težinski sustav autor je ispitao tj. izvagao nekoliko ostava (Kućišta, opć. B. Brod; Šumatac, opć.Cazin; Novi Grad, opć. Odžak; Bokavić, opć. Gračanica). Dobiveni rezultati su svakako frapantni i mogu služiti kao poticaj za daljnja istraživanja, pogotovu ako se uzme u obzir da se ovakvim mjerenjima u dosadašanjim istraživanjima nije pridavao veći značaj. U ostavi Kućišta se, primjerice, da ustanoviti da su, ne samo grumeni bronce podređeni određenom težinskom sistemu (s. 158, Tabela 4) već da su i predmeti (srpovi) intencionalno lomljeni da bi se dostigla određena težina (s. 159, Sl. 11). Slične podudarnosti dokazane su i slučaju ostave Bokavić.

Završno poglavlje knjige "*Erhaltungszustand der Bronzen und Zusammensetzung der Horte* " (s. 164-170) zamišljeno je kao jedna vrsta završne riječi i sadrži kratki autorov prilog problemu značenja fenomena ostava kasnog brončanog doba. Ostave su prema Königu neraskidivo povezane sa grobnim nalazima odnosno sa kultom mrtvih i kao takve nedvojbeno su sakralnog karaktera, iako sa mogućim profanim uzrocima, kao npr. oskudica sirovina ili konkurencija među proizvođačima bronce (s. 165. "von Händler-, Gießer- oder Versteckhorten kann eigentlich nirgends die Rede sein").

Ukopi preminulih i deponiranje predmeta su prema tome različiti izričaji jednog te istog fenomena, povezanog sa smrću i predstavama zagrobnog života (Teržan 1995).

U zadnjem poglavlju su izneseni i neki rezultati i opažanja vezani konkretno za bosansko-hercegovačke ostave. Autor upućuje na aspekt nekorištenog predmeta sa simboličkom funkcijom (bodeži iz Boljanića ili fragmenti noževa iz Bokavića) ili na pojavu tipoloških serija (posebno u mlađoj tipološkoj grupi nalaza).

Pretpostavku B. Čovića (Čović 1980) da pojedine ostave (Brgule, opć. Vareš; Drenov Do, opć. Lukavac) predstavljaju opremu jedne ili više osoba, König produbljuje dalje i pokušava odrediti pojedine grupe nalaza u ostavama koje bi bile karakteristične za određeni spol. Tako je, primjerice, ostava iz Vitine (opć. Ljubuški), na osnovu usporedbe sa gotovo identičnom kombinacijom nalaza iz jednog ženskog groba u Ostrošcu kod Cazina, okarakterizirana kao oprema osobe ženskog spola.

Najveći nedostatak ove, u cjelini gledano, uspješne studije o ostavama iz Bosne i Hercegovine su svakako začuđujuće geografske greške i nelogičnosti, koje se nažalost daju pratiti kroz cijelu knjigu i koje čitaoca u velikoj mjeri zbunjuju. Ovo je tim više iznenađujuće, pošto iz uvoda saznajemo da se autor već duže vrijeme bavi jugoistočnoevropskim prostorom i da je i sam poduzeo više studijskih putovanja u bivšu Jugoslaviju.

Pored činjenice da "Bosnien und *die* Herzegowina" nije pravi naziv u njemačkom jeziku za današnju zemlju, već predstavlja pojam iz vremena austrougarskog upravljanja, potrebno je spomenuti još nekoliko grubljih grešaka.

Već na drugoj strani knjige König donosi opis u kojem stoji da "Bosnien und die Herzegowina physisch-geograpisch nicht klar abzugrenzen sind". Međutim već letimičan pogled na kartu odaje činjenicu da malo koja jugoistočnoevropska zemlja ima tako jasne i izražene prirodne granice kao Bosna i Hercegovina

(rijeke Sava na sjeveru, Drina na istoku, Una na zapadu te Dinarsko gorje na jugu).

Grad Tešanj u sjevernoj Bosni König premješta u južnu Bosnu (s. 71) a zatim i u srednju Bosnu (s. 125), srednjobosanski gradovi Bugojno i Donji Vakuf su prema autoru na području sjeverne Hercegovine (s. 125) dok je Bihać iz krajnjeg sjevrozapada prebačen na sjeveroistok zemlje (s. 125).

I dok se ove manje pogreške, koje ne utječu bitnije na koncepciju studije, mogu eventualno objasniti i tiskarskim greškama, autorova izlaganja u poglavlju o rasprostranjenosti nalaza (s. 13-16) ipak predstavljaju značajan prilog pokušaju razjašnjenja fenomena ostava. Tako npr. činjenicu da se u sjeverozapadnoj Bosni ne nailazi na veliki broj ostava König objašnjava kao splet više okolnosti (slaba naseljanost za vrijeme brončanog doba, nedovoljna istraživačka aktivnost itd.). Jedan od razloga je prema autoru i "der für einen Fundanfall in tieferer Bodellage sich wohl ungünstig auswirkende Weinanbau (?!)". Pa čak ako i "Atlas der Donauländer beachtliche Flächen Ackerlandes mit Weinbaugebieten zeigt" svako ko je bio u Bosni i Hercegovini ili se bavi ovim područjem trebao bi znati da o uzgoju vinove loze u ovom dijelu Bosne ne može biti govora i da se tim putem, barem na ovom području, ne mogu objasniti prekidi u rasprostiranju ostava.

Zaista je žalosno da ove nepotrebne pogreške umanjuju ukupan dojam knjige. I pored svega je rad P. Königa itekako važan prilog za jugoistočnoevropsku arheologiju. Studija o kasnobrončanim ostavama u Bosni i Hercegovini popunjava jedan istraživački nedostatak u ovom, putem PBF edicije, nedovoljno obuhvaćenom području i dobro se nadopunjuje na već postojeće sinteze o ostavama brončanog doba iz susjednh zemalja (Hrvatska, Slovenija, Mađarska). Sa ovim PBF sveskom ne samo da je stvorena solidna osnova za daljnja proučavanja kasnog brončanog doba u jugoistočnoj Evropi, nego je učinjen još jedan korak ka vraćanju bosansko-hercegovačke arhelogije u vidokrug evropskih istraživanja metalnih razdoblja.

Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina. PBF (Prähistorische Bronzefunde) XX 11, Franz Steiner Verlag Stuttgart, Stuttgart 2004. 244 Seiten, 92 Tafeln.

Die seit dem Jahr 1974 bestehende XX. Abteilung der Reihe "Prähistorische Bronzefunde" enthält Beiträge, die sich nicht den einzelnen Fundgattungen (u. A. Schwerter, Abt. IV; Dolche, Abt. VI; Äxte und Beile, Abt. IX; Fibeln Abt. XV.) widmen, sondern sich vielmehr mit einzelnen bedeutsamen Funden und /oder Fundgruppen sowie Nachträgen zu bereits erschienen PBF-Bänden befassen. Die XX. Abteilung ist die vorletzte dieser von H. Müller-Karpe gegründeten und seit etlichen Jahren durch Akademie der Wissenschaft in Mainz geförderten Reihe, wohingegen die letzte, XXI. Abteilung (ab 1983), die chronologischen Stufen und regionalen Gruppen der prähistorischen Metallzeiten nach einem einheitlichen Schema darstellen soll.

Die Bronzefunde aus Bosnien-Herzegowina wurden bisher in drei Materialvorlagen der PBF Reihe berücksichtigt (Z. Žeravica, Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina. PBF Abt. IX., 18, 1993; A. Harding, Schwerter im ehemaligen Jugoslawien. PBF Abt. IV., 14, 1995; C. Weber, Rasiermesser in Südosteuropa. PBF Abt. VIII., 5, 1996). Die Studie von P. König ist der erste PBF Band, der sich ausschließlich mit dem bosnisch-herzegowinischen Raum auseinandersetzt.

Von den insgesamt 43 registrierten spätbronzezeitlichen Depotfunden legt König das Material aus 38 Horten vor, die Funde aus Brezovo Polje (Gde. Žepče), Majdan Ridžali (Gde. Doboj), Srpska Varoš (Gde. Tešanj) sowie zwei kleinere Hortfunde mit Goldgegenständen (Korita, Gde. Tomislavgrad und Sitnež, Gde. Prnjavor) waren dem Autor entweder nicht zugänglich oder sind erst nach Abschluss der Materialaufnahme in der Literatur aufgetaucht.

Sowohl aufgenommene als auch nicht abgebildete Horte sind in einem vorbildlichen Katalogteil vorgestellt. Dabei bringt König, neben den üblichen Maß- und Gewichtzahlen, auch wichtige Angaben zu Fundumständen, Abnutzungs- und Überarbeitungsspuren sowie zahlreiche technische Details (Patina, Fehlgussspuren, Gusslöcher- und bläschen).

Im einleitenden Teil, der sich aus drei Kapiteln zusammensetzt (*Forschungsgeschichte, Überlieferung und Verbreitung, Chronologie*), erfahren wir, dass das vorrangige Ziel des Buches die vollständige Vorlage aller bis dahin in verschiedenen kleineren Artikeln und Abhandlungen (davon vieles in Muttersprache) Horte aus Bosnien und Herzegowina ist. Damit soll auch für Bosnien-Herzegowina eine sinnvolle Basis weiterer Forschungen geschaffen werden, wie das z. B. für Kroatien (Vinski-Gasparini 1973) oder Slowenien (Teržan 1996) bereits vorliegt.

Nach dem einleitenden Wort folgt das gut strukturierte Kapitel über die Forschungsgeschichte der bosnisch-herzegowinischen Horte, in dem alle relevanten Arbeiten der einheimischen Forscher sowie alle wichtigen überregionalen Studien besprochen wurden. Die Kritik des Autors an Forschung der Metallzeiten im ehemaligen Jugoslawien, die sich zu sehr an die "Kulturgruppen" und ihre Differenzierung ausrichtete, ist zum Teil berechtigt, obwohl man auch den gesellschaftlichen Rahmen und den Zeitgeist, in dem die Arbeiten entstanden sind, nicht vergessen sollte.

In der kurzen Besprechung der Fundumstände (S. 11-13) werden die wenigen Fundberichte kritisch betrachtet und kommentiert. Trotz der dürftigen Beschreibungen (die meisten Horte sind Zufallsfunde oder schon im 19. Jahrhundert aufgefunden worden) ist festzustellen, dass der Begriff Felsspalte als Fundort etwas häufiger (sechsmal) auftaucht. Die Fundumstände und sonstige Bemerkungen zu den Depotfunden sind in einer übersichtlichen Tabelle dargestellt (S. 12).

Die Verbreitung der Hortfunde sowie die fundleeren Landschaften sind nach König größtenteils auf die Vegetationszonen und naturräumliche Grenzen innerhalb des bosnisch- herzegowinischen Raumes zurückzuführen. Ein Bezug der Hortfundverbreitung zum Wassernetz ist aus der Verbreitungskarte mehr denn deutlich. Dennoch ergibt die jetzige Hortfundverbreitung, nach König, ein verzerrtes Bild, da man noch mit einem beträchtlichen Fundanfall rechnen

muss, der die heute ermittelbare Verbreitungsschwerpunkte wesentlich verändern kann.

Einen interessanten Aspekt stellt die Überlegung über den Zusammenhang zwischen den Einzel bzw. Grabfunden und Hortfunden dar. Die fundleeren Landschaftszüge (ohne Hortfunde) zeichnen sich dabei entweder durch größere Zahl der Einzelfunde (Westherzegowina) aus oder es handelt sich um ausgedehnte Grabhügelareale (Glasinac-Hochebene) mit dem beträchtlichen Bronzereichtum in den Gräber (S. 15, "Man legte dort keine Horte nieder, da die Bronzen in die Gräber ").

Leider konsultiert der Autor nur ausländische Atlanten (z. B. Atlas der Donauländer), die die Verbreitung der Wirtschafts- und Vegetationszonen oft ungenau wiedergeben, woraus wiederum falsche und nicht immer logische Schlussfolgerungen gezogen werden können. So wird z. B. Ostherzegowina, eine ausgeprägt karge Landschaft mit schwacher Vegetation, als stark bewaldet angesprochen (S. 15). Dies bleibt leider nicht der einzige geographische Fehler, den sich der Autor erlaubt.

Das abschließende Kapitel der Einleitung (S. 16-27) befasst sich mit der Chronologie der bosnisch-herzegowinischen Hortfunde. Als Grundlage der chronologischen Gliederung wird die Arbeit von W. A. v. Brunn über die mitteldeutschen Hortfunde der jüngeren Bronzezeit bzw. seine Einteilung der Hortfunde im Karpatenbecken und im mittleren Donaugebiet (v. Brunn 1968) übernommen. Dadurch gelingt es dem Autor die Horte in Bosnien und Herzegowina über die weiträumigen Vergleiche in vier relativ-chronologische Stufen (2-5) einzuteilen.

Der älteste Stufe ist dabei bereits als Stufe 2 bezeichnet, da die Funde, die mit der Stufe 1 nach Brunn (Uriul-Domăneşti) gleichzusetzen wären, aus Bosnien und Herzegowina nicht bekannt sind. In der Anlehnung an die Arbeit von v. Brunn bezeichnet König den Inhalt der Stufe 2 als ältere Typengesellschaft, die sowohl chronologisch als auch typologisch mit dem Formenschatz des südlichen Karpatenbeckens in Verbindung zu bringen ist.

Die Funde der Stufe 4 sind als jüngere Typengesellschaft aufgefasst, während die etwas unklar definierte Stufe 3/4 als eine Art Übergangs zu verstehen ist. Die Funde der Stufen 3/4 und 4 lassen sich auch in das karpatenländische Milieu einbinden.

Die Stufe 5 ist wiederum durch lokale Formen gekennzeichnet, die keine Synchronisierung mit dem Karpatenbecken aufweisen, sondern deuten, nach König, eher auf die Beziehungen zum griechisch- adriatischen Raum und zur Apenninenhalbinsel hin.

Die Vorstellung der Chronologiesysteme der benachbarten Länder ist etwas zu knapp geraten, während die Regionen um das Karpatenbecken (Rumänien, Ungarn, Slowakei, Mähren, Transkarpatien) weitaus ausführlicher besprochen wurden, obwohl die Vergleichsfunde zu den bosnisch-herzegowinischen Hortfunden nicht immer direkt vorliegen.

Die besprochnen Chronologiesysteme sind in einer vergleichenden Tabelle dargestellt (S. 20-21). Es wird jedoch betont, dass man trotz aller Stufen und Horizonten nur eine ältere (Stufe 2) von einer jüngeren (Stufe 4) Typengesellschaft trennen kann, während die Übergänge nicht klar definierbar sind. Für jede der vier Stufen hat der Autor auch eine Typentafel vorgelegt, wobei die abgebildeten

Funde nicht einen Leittypcharakter haben, sondern eher eine Auswahl sind, die lediglich als Orientierungshilfe dienen soll.

Im Bezug auf die mitteleuropäische Chronologie und absolute Datierungen lassen sich die Stufen 2-5 folgendermaßen in Verhältnis bringen: Stufe 2 (Boljanić, Gde. Gračanica) – Bz D/Ha A - (1250-1150); Stuf 3/4 - (Brezovo Polje, Gde. Žepče)- Ha A2- (1150-1050); Stufe 4 (Bokavić, Gde. Lukavac) – Ha B1/Ha B2- (1050- 900); Stufe 5 (Krehin Gradac, Gde. Čitluk) – Ha B3- (900- 800).

Im Hauptteil des Buches ("*Der Fundstoff*" S. 28-157) werden die Funde einzelner Stufen vorgestellt und mit den Fundbestand anderer Regionen verglichen. Für bestimmte Funde, die in einer größeren Anzahl vorkommen (Tüllenbeile, Sicheln, Nadeln, Ringschmuck) wird auch eine Typengliederung vorgenommen.

Für jeden Typ, auch wenn er einzeln vorkommt, bringt König gut datierbare Vergleichsfunde aus Bosnien und Herzegowina und aus den benachbarten Regionen und versucht dadurch seine chronologische Stellung zu untermauern. Neben der Zeitstellung werden auch Verbreitung und Funktion einzelner Typen analysiert, wobei dies nicht, wie üblich für PBF Bände, in kleineren Unterkapiteln geschieht, sondern im Textblock und oft ohne Absatz enthalten ist, was die Übersicht um einiges einschränkt.

Lobenswert und besonders interessant sind Überlegungen über die Funktion der einzelnen Funde. Dabei werden viele, aus älteren Publikationen nicht bekannte, technische Details geliefert (Abnutzung, Abschleifung der Ösen, Reparaturspuren), die entscheidend für die Funktion oder Trageweise des Gegenstandes sind. Anhand dieser sorgfältigen Betrachtung gelingt es dem Autor sinnvolle Schlüsse über Herstellungsplätze und Bronzehandwerk zu ziehen (u. A. S. 127).

Am Ende des Kapitels "*Der Fundstoff*" wird der Fund aus Grapska (Gde. Doboj) gesondert dargestellt, da es sich um einen Fundkomplex handelt, dessen Überlieferung und Datierung unsicher sind. Nach König ist der Fund von Grapska als Fundgruppe anzusprechen, die sich aus Funden unterschiedlichen Alters zusammensetzt.

Das nächste Kapitel "*Gewichte*" (S. 158-163) befasst sich mit Gewichtsverhältnissen einiger auserwählten Horte. Ohne Anspruch auf die Erstellung eines Gewichtsystems wurden einige Horte untersucht bzw. gewogen (Kućišta, Gde. B. Brod; Šumatac, Gde. Cazin; Novi Grad, Gde. Odžak; Bokavić, Gde. Gračanica). Der Autor kommt dabei zu aufschlussreichen und weiterführenden Ergebnissen, die in der bisherigen Forschung kaum Beachtung fanden. Im Hortfund von Kućišta lässt sich beispielsweise nachweisen, dass nicht nur Gussbrocken einer Regelmäßigkeit bezüglich des Gewichtes unterliegen (S. 158, Tabelle. 4), sondern auch Gegenstände (Sicheln) gezielt zerkleinert wurden um ein bestimmtes Gewicht zu erreichen (S. 159, Abb. 11). Vergleichbare Regelmäßigkeiten in der Gewichtsverteilung sind auch im Fall des Hortfundes Bokavić feststellbar.

Das abschließende Kapitel des Buches "*Erhaltungszustand der Bronzen und Zusammensetzung der Horte*" (S. 164-170) fungiert als eine Art Zusammenfassung und enthält einen kurzen Beitrag zur Deutung der Hortungssitte. Die Hortfunde sind nach König unzertrennlich mit den Grabfunden bzw. mit dem Totenkult verbunden und so eindeutig als ein sakrales Phänomen (wenn auch

mit möglichen profanen Hintergründen wie z. B. Knappheit des Rohstoffes oder Konkurrenzdruck) zu betrachten (S. 165, "von Händler-, Gießer- oder Versteckhorten kann eigentlich nirgends die Rede sein").

Bestattungen und Deponierungen sind demnach verschiedene Ausdrucksformen ein und desselben Phänomens, das mit Tod- und Jenseitsvorstellungen in Zusammenhang steht (Teržan 1995).

Neben dem Deutungsversuch der Hortfunden im Allgemeinen werden im letzten Kapitel auch einige wichtige Beobachtungen und Ergebnisse, die aus der Betrachtung der bosnisch-herzegowinischen Depotfunden hervorgehen, dargestellt. Der Autor weißt u. A. auf den Aspekt des unbrauchbaren Gegenstandes mit symbolischer Funktion (Dolche von Boljanić oder Messerfragmente von Bokavić) oder auf das Vorkommen der Serien (vor allem in der jüngeren Typengesellschaft) hin.

Die schon von Čović (Čović 1980) geäußerte Vermutung, dass einige Horte (Brgule, Gde. Vareš; Drenov Do, Gde. Lopare) als Ausstattung einer oder mehrer Personen anzusehen sind, wird vom König weitergeführt, indem er versucht geschlechtspezifische Attribute einzelner Fundkombinationen in den Horten zu definieren. So wird der Hort von Otok (Gde. Ljubuški) anhand des Vergleichs mit einem nahezu identisch ausgestattetem Frauengrab aus Ostrozac bei Cazin (Raunig 1982) als Ausstattung einer weiblichen Person angesprochen.

Der größte Schwachpunkt dieser allgemein betrachtet gelungener Zusammenstellung bosnisch-herzegowinischen Hortfunde sind verwunderliche geographischen Missverständnisse und Fehler, die sich leider durch das ganze Buch verfolgen lassen und den Leser im höchstem Maße verunsichern.

Dies ist umso erstaunlicher, da wir aus dem Vorwort erfahren, dass sich der Autor seit geraumer Zeit mit diesem Raum befasst und selber auch mehrere Forschungsreisen in das ehemalige Jugoslawien unternommen hat.

Neben der Tatsache das Bosnien und *die* Herzegowina nicht der richtige Name des heutigen Landes ist, sondern eine Bezeichnung aus der Zeit der österreisch - ungarischen Verwaltung des Landes darstellt, sollen noch einige gröbere Fehler erwähnt werden. So stellt König fest, dass "Bosnien und *die* Herzegowina physisch-geographisch nicht klar abzugrenzen sind" (S. 2). Ein Blick auf die Karte (Abb. 1) genügt jedoch um zu sehen, dass kaum ein anderes südosteuropäisches Land so klare und ausgeprägte natürliche Grenzen wie Bosnien-Herzegowina hat (Die Flüsse Save im Norden, Drina im Osten und Una im Westen sowie Dinaragebirge im Süden).

Die nordbosniche Stadt Tešanj (Hortfund "Blatnica) wird nach Südbosnien (S. 71) und nach Mittelbosnien (S. 125) verlagert, die mittelbosnische Städte Bugojno und Donji Vakuf sind nach König in Nordherzegowina zu suchen (S. 125), die Stadt Bihać im äußersten Nordwesten des Landes ist mit Nordostbosnien in Verbindung gebracht (S. 125).

Während solche kleinere Irrtümer möglicherweise auch auf die Druckfehler zurückzuführen sind und nicht maßgeblich auf die Konzeption der Arbeit Einfluss nehmen, sind die Erörterungen im Kapitel über die Verbreitung der Hortfunde (S. 13-16) doch von größerer Bedeutung für das Verstehen der Deponierungssitte. Die Fundleere in Nordwestbosnien ist z. B. nach König durch mehrere Faktoren zu erklären (schwache Besiedlung in vorgeschichtlicher Zeit,

mangelnde Überlieferung usw.). Einer der Gründe ist laut König auch "der für einen Fundanfall in tieferer Bodenlage sich wohl auswirkende Weinanbau(!?)", der in diesem Gebiet betrieben werden soll. Auch wenn der "Atlas der Donauländer VI, 1981, Blatt 32, beachtliche Flächen Ackerlandes mit Weinbaugebieten zeigt" sollte jeder der einmal in Bosnien und Herzegowina war oder sich mit diesem Raum beschäftigt, wissen, dass von einem Weinbau in Nordwestbosnien nicht die Rede sein kann und das sich dadurch, zumindest in diesem Teil Bosniens keine fundleere Gebiete erklären lassen.

Es ist zu bedauern, dass diese vermeidbaren Fehler den Gesamteindruck um einiges schmälern. Dennoch ist die Arbeit von P. König als ein wichtiger Beitrag zu Archäologie Südosteuropas einzuschätzen. Die Studie über die spätbronzezeitlichen Hortfunde in Bosnien und Herzegowina erfüllt eine Forschungslükke in diesem, durch PBF Bände nicht gut erschlossenen Gebiet, und ergänzt sich gut an die bereits vorhandenen Zusammenstellungen aus benachbarten Ländern (Slowenien, Kroatien, Ungarn). Mit diesem PBF Band ist nicht nur eine solide Grundlage weiterer Forschungen der Spätbronzezeit in Südosteuropa geschaffen werden, sondern auch ein weiterer Schritt getan um die Archäologie Bosnien-Herzegowinas ins Blickfeld der europäischen Forschung der Metallzeiten zu bringen.

Literatura / Literaturverzeichnis

v. *Brunn W. A.* (1968), Mitteldeutsche Funde der jüngeren Bronzezeit. Römisch-Germanische Forschungen (RGF), Band 29. Berlin 1968.

Čović B. (1980), Ostava Brgule. Glasnik Zemaljskog Muzeja n. s. A., 34, 45ff. Sarajevo 1980.

Raunig. B (1982), Grob ranog željeznog dob iz Ostrožca kod Cazina. Glasnik Zemaljskog Muzeja n. s. A., 37, 1-14. Sarajevo 1982.

Teržan B. (1995), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem I. Katalogi in monografije 29. Ljubljana 1995.

Teržan B. (1996), Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronaste dobe na Slovenskem II. Katalogi in monografije 30. Ljubljana 1996.

Vinski-Gasparini K. (1973), Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar, 1973

Mario Gavranović

Blagoje Govedarica, Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas.

Balkankommission der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 6. 426 strana, 77 ilustracija u tekstu, 56 tabli sa crtežima, 8 fototabli. Philipp von Zabern, Mainz 2004.

Monografija "Nosioci skiptra – vladari stepe" predstavlja jednu od fundamentalnih studija koja se pojavljuje jedanput u generaciji naučnika i u okviru određene naučne problematike. Ovo je ujedno široka sinteza novih i starih teorija kombiniranih sa sistematskom ocjenom relevantnih podataka. U djelu koje je pred nama Govedarica nastoji prezentirati sve poznate informacije vezane za pojavu jedne specifične grupe elitnih grobova iz vremena starijeg eneolita na karpatsko-balkanskom i stepskom prostoru jugoistočne i istočne Evrope. Ti grobovi su u literaturi do sada obilježavani na različite načine: Tip Casimcea - Petro-Svistunovo (po Zbenoviču); Grupa Novodanilovka (po Teleginu); Rana Kurgan kultura (Kurgan I, po Gimbutas); Grupa Čapli - Petro-Svistunovo (po Šapošnikovoj); Grupa Suvorovo (po Alekseevoj); Metakulturni kompleks sjevernog Ponta i Kavkaza (po Nečitajlovoj). Posljednju značajnu sintezu date problematike čini serija studija pokojne Marije Gimbutas iz 60. i 70-tih godina 20. stoljeća.

Govedarica polazi od običaja posipanja okerom koje je zajednička karakteristika svim sahranama ovog tipa i naziva ih skupnim imenom "rani oker-grobovi", naglašavajući time i njihovo mjesto na početku jedne nove grobne tradicije koja će karakterizirati eneolit i rano bronzano doba širokog stepskog prostora.

Eneolit jugoistočne Evrope počinje mnogo ranije nego što se prije mislilo. Najranije faze ovog perioda pojavljuju se već polovinom 5. milenija pr.n.e. a njegov završetak pada na kraj 4. milenijuma (kultura Cernavoda III). Pojava ranih oker-grobova uglavnom se vezivala za kontroverzno širenje prvih postneolitskih kultura iz istočnih u centralne dijelove Evrope i obratno. Duže od 50 godina su evropski i drugi arheolozi smatrali da su mirne, matrijarhalne i zemljoradničke neolitske kulture srušene od strane pokretnih i ratobornih stočara koji su migrirali iz udaljenih istočnih krajeva. U posljednjih 20 godina, ovaj teoretski model ima sve manje pristalica u naučnoj literaturi (izuzetak su feministički krugovi, koji ovaj problem tretiraju na poseban način). Posljednjih godina se dramatične promjene iz kasnog neolita i ranog post-neolitskog perioda razmatraju kao posljedice porasta stanovništva, širenja kulturnih utjecaja, lokalnim evolucijama i ideološkim ekspanzijama. Bez sumnje je dolazilo i do manjih migracija, ali ne i do potpune zamjene stanovništva. Velike promjene u načinu života, mogu se pratiti preko usvajanja novih vrsta domaćih životinja i tehnologija (između ostaloga. plug, kola; kod Andrew Sherratt's *Secondary Products Revolution* [Cambridge 1981]; H. Greenfield's "The Origins of Milk and Wool Production," *CurrAnthr* 29 [1988] 573–93 and 743–8). Ove dramatične promjene ne mogu se više vezati za invazije sa istoka, već za jedan kompleksan skup međusobno povezanih varijabli, uključujući i lokalna pomijeranja stanovništva, širenje novih tehnologija te porast sociopolitičke kompleksnosti. Studija B. Govedarice o ranim oker-grobovima iz starijeg eneolita nalazi svoje mjesto unutar ovog inoviranog teoretskog konteksta. Ovdje se po prvi put rani oker-grobovi ne povezuju sa migracijom

Kurgan-kulture iz istočnoevropskih stepa i sa njihovim prodorom u centralnu i jugoistočnu Evropu (Kurgan I), već se to uz pažljivo razmatranje dokaznog materijala, vremenski, prostorno i tipološki, smješta u kontekst relacija među susjednim kulturama. Na osnovu ovih istraživanja jasno proizilazi da rani oker-grobovi nastaju kao rezultat usvajanja novih grobnih običaja, od strane izrastajućih lokalnih elita. Najvjerovatnije su ovi grobovi odraz širenja jedne nove socijalne ideologije, vezane prije svega za društveno raslojavanje i nastanak vladajućih slojeva koji karakteriziraju novo eneolitsko razdoblje. Nova politička elita je imala potrebu da čak i u smrti bude izdvojena iz mase običnih ljudi.

Karakteristično je da se rani oker-grobovi ne javljaju na jednoj jasno izdvojenoj i ograničenoj teritoriji, a ne postoje ni naselja za koja bi se oni mogli vezati. Zbog toga Govedarica sasvim ispravno zaključuje da se ovdje ne može raditi o kulturnoj grupi u klasičnom smislu, kako su ovi grobovi do sada klasificirani, već o jednom specifičnom socio-religiskom fenomenu koji nije vezan za jednu teritoriju, niti za jednu lokalnu grupu i koji se mora posmatrati kao dio jednog kulturološkog procesa širokih razmjera. Do sada je na području koje se pruža od istočne Panonije do Kaspijskog mora identificirano oko 100 ovakvih grobova. Govedarica jasno pokazuje da se rani oker-grobovi nalaze na prostoru sjeveropontskih stepa i na rubovima planinskih regija (Karpati na zapadu i sjeverni Kavkaz na istoku). Zajedničke su im samo neke osnovne tipološke osobine: način sahranjivanja (uglavnom inhumacija), karakterističan položaj skeleta (položen na leđa, savijenih nogu, takozvana Rückenhocker pozicija), posipanje okerom i bogat asortiman grobnih priloga (prestižni objekti kao što je nakit, oružje, predmeti kultno-religijskog karaktera i jedinstveni statusni simboli kao što su komandni štap i skiptar). Govedarica dijeli prostor na kome su oker-grobovi zastupljeni na pet geografskih zona: karpatski bazen, sjeverozapadni i zapadni Pont, sjeverni Pont-Azov, Volgo-Kaspijska zona i sjeverni Kavkaz. Grobni nalazi su u ovoj studiji dobro sistematizirani i detaljno opisani, te ilustrirani kvalitetnim crtežima kakvi se mogu naći samo u srednjoevropskim publikacijama. Ovakav visokokvalitetni nivo arheološke dokumentacije je mahom nestao u većini zapadnih publikacija, gdje se uglavnom ilustrira fotografijama na kojima se tipološki elementi ne mogu jasno i adekvatno sagledati.

U razvoju oker-grobova izdvojene su tri osnovne faze, odnosno horizonta. Prvi horizont 4600-4300 B.C.- Precucuteni III/Cucuteni A1–A2 (Horizont I-Predskiptarski period) zastupljen je samo na prostoru sjeverozapadnog i sjevernog Ponta (Faza Ia-Giurgiuleşti i faza Ib - Čapli-Cainari).

Srednji horizont 4350–4250 B.C. - Cucuteni A2/A3 (Horizont II, "Zepterkeule"-Period) predstavlja jednu relativno kratkotrajnu prelazunu fazu u razvoju prelazni oker-grobova. U to vrijeme su oni zastupljeni na dva realtivno udaljena područja – Karpati na zapadu (Varijanta Dečea) i sjeverni Kavkaz na jugoistoku (Varijanta Mariupolj).

Najmlađi horizont ca. 4300/4250–4000 B.C. - Cucuteni A3–A4 (Horizont III, "Zepter/Axt"-Period) je period najvećeg prostornog širenja i regionalizacije oker-grobova. Tu se izdvajaju grupa Suvorovo u sjeverozapadnom Pontu; Grupa Novodanilovka na području sjevernog Ponta i grupa Volga-Kavkaz na porstoru između donje Volge i sjevernog Kavkaza.

Govedarica jasno naglašava stepski karakter kompleksa ranih oker-grobova, kao i važnu ulogu istočnobalkanskog eneolita u njihovom nastanku. To se ogleda u u širenju novog društvenog sistema i visokostatusne pogrebne prakse koji iz okvira kultura Varna i Gumelnița bivaju preuzeti od strane stepskih populacija. Nastanak ovih grobova Govedarica vidi u socijalnom raslojavanju vezanom za novu eneolitsku privredu, odnosno u potrebi novonastalih lokalnih elita za izdvajanjem i razlikovanjem. Taj model se čini prihvatljivijim od tradicionalnog modela po kome se pojava ovih elitnih grobova objašnjava kao rezultat masovne migracije koja je zbrisala starije neolitske kulture u regiji.

Govedarica takođe ubjedljivo dokazuje da nikakva pojedinačna i jednostrana promjena ne može objasniti mnogostrukost lokalnih varijanti oker grobova, već da se to moralo zbiti u kontekstu indigenog političkog razvoja unutar lokalnih kulturnih grupa.

Na kraju treba naglasiti da ova inovativna monografija na uspješan način, svestrano i po prvi put obrađuje jedan sociokulturološki fenomen koji se ne može svrstati u klasičnu arheološku kulturu ili grupu, već predstavlja dio jednog kompleksnog sociološkog procesa na početku jednog novog kulturnoistorijskog razdoblja. Time se otvaraju novi aspekti sagledavanja procesa nastanka i razvoja eneolitskog perioda u cjelini.

Upotpunjujući ranije definicije i dokumentaciju ranih oker-grobova, Govedarica je bio u mogućnosti da predloži i jednu dosta detaljnu periodizaciju eneolita istočne i jugoistočne Evrope, Ukrajine i južne Rusije. Na taj način je pregledno i jasno sumirana kompleksna arheologija velikog stepskog prostora od Karpata do Kaspijskog mora koja je do sada bila veoma slabo poznata izvan bivšeg Sovjetskog Saveza. Najveći dio arheološke literature iz spomenute regije nije pristupačan zapadnim naučnicima, zbog toga što je publiciran na različitim lokalnim jezicima. Govedarica je obradio ovu obimnu i kompleksnu problematiku i sumirao je na jednom od glavnih zapadnih jezika. Time je učinjena neizmjerna usluga brojnim zapadnim istrazivačima koji se bave ranim metalnim periodima ovog velikog područja. Mišljenja smo da će ova studija postati jedan od neophodnih izvora za svakoga ko se bavi ranim post-neolitskim razvojem centralne i istočne Evrope.

Haskel J. Greenfield
(prevod sa engleskog jezika: *Melisa Forić*)

In memoriam

Nada Miletić
(1925 - 2002)

Nada Miletić, naučni savjetnik, jedan od doajena arheologije Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Bosne i Hercegovine i šire regije preminula je u 78. godini života. Pripadala je izuzetnoj generaciji arheologa, stručnjaka Zemaljskog muzeja koja se pedesetih godina XX stoljeća, tj. iza II svjetskog rata, od 1947. do 1957.godine, postepeno formirala. U više od sto godina postojanja Zemaljskog muzeja, to je bio drugi sjajni period za njegov razvoj kao i za razvoj pojedinaca koji su željeli, znali i uspjeli iskoristiti tu okolnost vezanu za konstantan i naporan stručni i naučni rad. Mi, koji smo stasavali uz njih, sa današnje pozicije možemo im samo pozavidjeti.

Nada Miletić je rođena 12. maja 1925. godine u Prijedoru u porodici prosvjetnog radnika. Srednju školu je pohađala u Skoplju do rata 1941. godine, kada se porodica preselila u Čačak. Tu je 1943. godine maturirala, sačekala kraj rata i 1946.g. upisala se na Filozofski fakultet u Beogradu, na Odsek za istoriju umetnosti i arheologiju. Nakon četiri godine završila je studij i ubrzo po diplomiranju, 1950. godine, planskom raspodjelom dobila je posao u Sarajevu, tj. u Zemaljskom muzeju kao asistent za srednji vijek. Zatim je sve išlo svojim tokom zahvaljujući radu do 1983. godine kada je izabrana za naučnog savjetnika. Umirovljena je 1990. godine. Prošla je sve faze muzeološkog rada, od revizije, sređivanja zbirki i inventarisanja poslije II svjetskog rata ,do jednog od autora vrlo uspjele stalne izložbe srednjeg vijeka, postavljene 1978.godine. Priredila je i nekoliko velikih tematskih izložbi iz fonda Zemaljskog muzeja, a bila je član Organizacionih odbora velikih izložbi koje su predstavljale Jugoslaviju, donedavnu zajednicu južnoslovenskih naroda, u inostranstvu. Jedna od njih je i "Umjetnost na tlu Jugoslavije" (1970.godine). Skoro četiri decenije je intenzivno učestvovala u terenskoistraživačkom radu. Tokom brojnih rekognosciranja skoro po cijeloj Bosni i Hercegovini, otkrila je i opisala nekoliko stotina novih arheoloških nalazišta svih epoha. Otkrila je nekoliko velikih ranosrednjovjekovnih i srednjovjekovnih nekropola: Varošište u Mihaljevićima kod Sarajeva, Baltine Bare u Gomjenici i Bošnjića Voće u Rakovčanima kod Prijedora, na Gradini u Koritima i u Buškom Blatu na području Duvna i Mahovljanima kod Banja Luke. Kruna terenskog rada su istraživanja srednjovjekovne nekropole na lokalitetu Grudine

u Čipuljiću kod Bugojna. Napredovanjem, naučni rad je zauzimao sve više mjesta u djelatnosti Nade Miletić. Kao arheolog i historičar umjetnosti lako se kretala kroz zamršenu problematiku ranosrednjovjekovne arheologije i umjetnosti na području Bosne i Hercegovine. Prema riječima akademika Borivoja Čovića, njenog generacijskog kolege, naučnom obradom nekropola, a posebno nakita i oružja, te kroz sintetske studije o navedenoj problematici "N. Miletić je postavila osnovu arheologije seobe naroda i ranoslovenskog doba u Bosni i Hercegovini u metodološkom i sadržajnom pogledu, a odgovarajuće zbirke Zemaljskog muzeja, od skromnih početaka dovela je u red najbogatijih i najznačajnijih" na teritoriji tadašnje Jugoslavije.

Paralelno je proučavala, još uvijek u cjelini nedokučen problem fenomena stećaka i njihovu umjetnost. Obišla je, tako reći, cijelu Bosnu i Hercegovinu otkrivajući tajne tih nadgrobnih spomenika, napisala zapažene studije i referate na naučnim skupovima, održala desetine predavanja u toku višegodišnjeg trajanja izložbe "Umjetnost stećaka" sa kojom je gostovala u evropskim gradovima Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Majncu, Antverpenu, Pragu, Parizu, Budimpešti i Bukureštu. Kruna tog rada je sintetski pogled u monografiji "Stećci" koja je izašla 1982. godine. Učestvovala je na internacionalnim kongresima arheologa i na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu. Rezultat tih istupanja, pored naučnog, bilo je i unaprjeđenje poznavanja rezultata bosanskohercegovačke arheologije za period srednjeg vijeka.

Uz sav taj rad bila je član nekoliko nacionalnih naučno-stručnih foruma i redakcija domaćih i međunarodnih naučnih časposa i leksikografskih izdanja. Bibliografija Nade Miletić broji 73 stručna i naučna rada i preko 2200 jedinica u raznim znanstvenim i stručnim enciklopedijama.

Odlikovana je Ordenom rada sa srebrnim vijencem 1973., a 1976. godine dodijeljena joj je povelja Saveza arheoloških društava Jugoslavije povodom 25 godina rada.

Odlazak u mirovinu 1990. godine nije značio prekid veza sa Zemaljskim muzejom, niti prestanak bavljenja stručnim i naučnim radom.

Ni posljednji rat (1992-1995) nije potpuno prekinuo te veze. Odmah po njegovom završetku, nastavlja sa radom kada god su to uslovi u Muzeju omogućavali, ali i zahtijevali. Jedan je od autora izložbe "Bosna i Hercegovina u doba Karolinga" postavljene 2001. godine. Ujedno je konstantno radila na sređivanju rezultata za objavu višegodišnjeg terenskog rada na lokalitetu "Grudine" u Čipuljiću kod Bugojna. Zadnji svoj radni dan u Muzeju je upravo provela dovršavajući jednu cjelinu, zaokruživši najznačajniji dio terenske dokumentacije. Nažalost, nije joj bilo dano da taj rad i dovrši.

Lidija Fekeža

Georg Kossack
(1923-2004)

17. oktobra 2004. godine u 82. godini života umro je prof. dr. Georg Kossack jedan od najznačajnijih predstavnika prve poslijeratne generacije njemačkih arheologa, generacije koja je u znatnoj mjeri doprinijela oporavku i rehabilitaciji arheološke nauke u ovoj zemlji, nakon manipulacija i zloupotrebe u doba nacističke vlasti. To je generacija kojoj su osim Kossacka pripadali ili joj još uvijek pripadaju Hermann Müller-Karpe, Rolf Hachmann, Vladimir Milojčić, Werner Kimig i dr. Georg Kossak i njegova generacija su svojim obimnim i vrijednim opusom također u značajnoj mjeri odredili pravac razvoja praistorijske arheologije u Njemačkoj i u širem dijelu srednje i jugoistočne Evrope. Teorijsko i metodološko djelovanje ove generacije, najviše izraženo u 60-tim i 70-tim godinama prošlog vijeka, ostavilo je snažan trag i na južnoslovenskom prostoru. Plejadi naučnika koji su djelovali po metodama ove njemačke "škole" pripada i većina naših istraživača iz druge polovine 20. vijeka. Neki od njih, kao Alojz Benac, Borivoj Čović, Milutin Garašanin, Stojan Dimitrijević i Stane Gabrovec intenzivno su sarađivali i družili se sa Kossakom i drugim predstavnicima te prve poslijeratne generacije njemačkih arheologa.

Georg Kossak je rođen 1923. godine u Neuruppinu (Brandenburg), gdje je već u gimnaziji stekao prva saznanja iz praistorije i prirodnih nauka. Nakon nesretnih iskustava i teškog ranjavanja u toku njemačkog ratnog pohoda na Sovjetski Savez, otpočeo je 1943. studije praistorije i rane istorije u Berlinu koje je nastavio u Halleu, Freiburgu i Marburgu. Završetak studija u Marburgu i naredni istraživački rad kod poznatog naučnika Gero von Merharta urodili su disertacijom "Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstatzeit Mitteleuropas" koja je odbranjena 1948. i štampana 1954. godine.

Veoma značajna naučna i etička iskustva Kossak stiče kao asistent na univerzitetu u Münchenu u vremenu od 1947. do 1955. godine. Iz tog doba datira njegovo poznanstvo sa Paulom Reineckeom koji je tada bio upravnik Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika u Münchenu. Reineckeova izuzetna sposobnost analitičkog rasuđivanja i neobično razvijena arheološka memorija, ostavili su snažan utisak na mladog Kossacka. U to vijeme počinje njegovo druženje i prijateljstvo sa Vladimirom Milojčićem koje će trajati sve do Milojčićeve smrti 1978. godine. Taj svoj "prvi münchenski period" Kossak će krunisati 1955. godine habilitacijom "Südbayern während der Hallstattzeit" koja je štampana 1959. godine. U ovom djelu Kossak je definisao i danas aktuelnu hronološku podjelu

kasnog Hallstatta na faze C1 i C2, te dataljno obradio razne aspekte željeznog doba južne Njemačke i šireg alpskog područja.

Među njegovim mnogobrojnim publikacijama svakako treba spomenuti još i studiju "Prunkgräber, Bemerkungen und Aussagewert" (1974) koja se smatra pretečom postmoderne socijalne arheologije i jednim od najbriljantnijih arheoloških djela na njemačkom govornom prostoru.

Od 1959. do 1975. Kossak je vodio katedru za praistoriju i ranu istoriju na univerzitetu u Kielu, a od 1975. pa do penzionisanja 1988. traje njegov "drugi münchenski period" u kome je naslijedio katedru Joachima Wernera. U obje ove institucije Kossack je uveo značajne inovacije u nastavi i istrazivačkom radu, uključujući multidisciplinarnu saradnju i čitav niz vizionarskih istraživačkih koncepcija. Svoje široko znanje i svestrani pristup arheološkim problemima Kossak je uspješno prenosio na svoje učenike koji su danas ugledni naučnici širom Njemačke, a neki od njih predstavljaju i vodeće evropske specijaliste u domenu praistorijske arheologije. Spomenimo ovdje samo Hermanna Parzingera koji je nedavno preuzeo dužnost Predsjednika Njemačkog arheološkog instituta i Wolframa Schiera koji je ove godine naslijedio Berharda Hänsela na katedri za praistorijsku arheologiju Slobodnog univerziteta u Berlinu.

Georg Kossak je bio član Bavarske akademije nauka i Slovenačke akademije nauka i umjetnosti, te dopisni član Finskog društva za antičke studije. Bio je stalni i veoma aktivni član Njemačkog arheološkog instituta i mnogih drugih naučnih tijela i institucija.

Nakon penzionisanja Kossak se iz Münchena povukao u svoj idilični domicil u bavarskom selu Pitzenkirchen, ali ne da bi tamo tražio odmora za svoje stare dane, već da bi se, zaštićen stamenim mirom visokih alpskih brda, mogao još bolje koncentrisati na svoj arheološki rad. Toj svojoj profesionalnoj i ljudskoj pasiji ostao je vjeran do zadnjeg dana.

Georg Kossack je bio veliki prijatelj bosansko-hercegovačke i južnoslovenske arheologije. Više puta je dolazio u Sarajevo, sarađivao sa našim Centrom i rado objavljivao u Godišnjaku i drugim našim publikacijama. Sa posebnim žarom je pospješivao saradnju među mladim stručnjacima, te su mnogi naši arheolozi imali prilike za studijske boravke u njemačkim institutima, a mladi njemački doktoranti su se uključivali u proučavanje i prezentaciju bogatog arheološkog materijala sa našeg prostora. Odlaskom Georga Kossaka izgubili smo prijatelja i mecenu, a evropska arheologija je ostala bez velikog vizionara i možda posljednjeg arheološkog enciklopediste.

Blagoje Govedarica

Hronika / Chronik

Zaključci

Sa sjednice radnog sastava Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine održane 19. septembra 2005. godine

Prisutni: akademik Dževad Juzbašić v.d. direktor, prof. dr. Blagoje Govedarica, urednik Godišnjaka CBI, dr. Veljko Paškvalin i dr. Zdravko Marić, naučni saradnici, te stručne saradnice Tamara Sarajlić-Slavnić i Melisa Forić. Sjednicom je predsjedavao akademik Dževad Juzbašić.

Dnevni red:

1. Rad i perspektive Centra za balkanološka ispitivanja;
2. Priprema Godišnjaka CBI XXXIV/32;
3. Razno

Ad. 1

Akademik Juzbašić podnio je izvještaj o proteklim aktivnostima Centra. Pri tome su naglašeni problemi stručnog kadra, ponovnog aktiviranja članova Centra i pospješivanja istraživačkog rada. Naznačeno je da bitan korak u tom pravcu predstavlja naša prijava Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke na konkurs za naučnoistraživački rad sa projektom novih arheoloških i zaštitnih istraživanja na Ošanićima kod Stoca. Ukoliko sredstva budu odobrena, planirana istraživanja na Ošanićima će biti obavljena u 2006. godini pod rukovodstvom dr. Zdravka Marića i uz angažman stručne saradnice Melise Forić. Nosilac projekta bio bi prof. dr. Blagoje Govedarica.

Istaknute su aktivnosti vezane za publikovanje Godišnjaka CBI kojim se naš Centar, za sada, u najvećoj mjeri prezentira domaćoj i međunarodnoj naučnoj javnosti, te je naglašena potreba za daljim redovnim izdavanjem ovog časopisa.

Važan preduslov za pospješivanje aktivnosti Centra je osposobljavanje radnog sastava angažovanjem mladih stručnjaka. U tom smislu pozitivno je ocjenjeno zaposlenje stručne saradnice Melise Forić, za sada na šest mjeseci, a očekuje se uspjeh na konkursu Zavoda za zapošljavanje čime bi se radni odnos produžio na godinu dana. Posebno povoljna okolnost je djelovanje iskusnih naučnih radnika dr. Paškvalina i dr. Marića, njihovo učešće u Redakciji i sadržaju Godišnjaka, te njihov rad sa mladim saradnicama Tamarom Sarajlić-Slavnić i Melisom Forić.

U daljoj diskusiji je izneseno da Centar za balkanološka ispitivanja od samog osnivanja ima specifičnu dvostruku organizacionu strukturu, koja podra-

zumjeva jedno relativno usko radno jezgro sa stalno zaposlenim saradnicima sa jedne strane, i redovne članove koji, iako zaposleni u drugim institucijama, intenzivno sarađuju sa Centrom i učestvuju u ostvarivanju njegovih naučnih programa i projekata, sa druge strane. Zahvaljujući takvoj konstituciji Centar je bio u stanju da se prihvati mnoštva opsežnih naučnoistraživačkih i publicističkih poduhvata, čije je uspješno izvršavanje doprinijelo velikom ugledu ove institucije u domaćim i međunarodnim razmjerama. Jednoglasan je zaključak da bi tu tradiciju i takav način rada trebalo u najvećoj mogućoj mjeri obnoviti i dalje razvijati. U tom smislu je naglašeno da se Centar, kao istraživačka organizacija internacionalnog ranga sa preko četrdeset godina kontinuirane aktivnosti, treba više institucionalizovati, odnosno da je neophodno poraditi na većem angažmanu matične Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, prije svega u kontekstu izdavanja Godišnjaka Centra. Pri tome se misli na finansijsku i organizacionu potporu unutar planskog godišnjeg budžeta.

U svrhu dalje stabilizacije Centra predloženo je da akademik Juzbašić umjesto funkcije v.d. direktora preuzme funkciju direktora Centra za balkanološka ispitivanja.

U kontekstu organizacije i osposobljavanja radnog sastava Centra predloženo je da se Melisa Forić uglavnom usmjerava na naučni rad. Tamara Sarajlić- Slavnić će, kao i do sad, obavljati sekretarsko-tehničke poslove u Redakciji Godišnjaka, voditi biblioteku, te biti zadužena za lektorisanje u korekturu svih izdanja Centra. Neke od spomenutih aktivnosti bi prema potrebi preuzimala i Melisa Forić.

Naglašena je neophodnost ponovnog aktiviranja članova Centra za balkanološka ispitivanja, kojih je u dosadašnjem periodu bilo ukupno 21. U tom smislu potrebno je obnoviti saradnju sa akadmikom Idrizom Ajetijem iz Prištine, akademikom Nenadom Cambijem iz Splita, prof.dr. Božidarom Ferjančićem iz Beograda, akademikom Stanetom Gabrovcem iz Ljubljane, akademikom Petrom Ilievskim iz Skoplja, akademikom Radoslavom Katičićem iz Beča, prof. dr. Živkom Mikićem iz Beograda, akademikom Nikolom Tasićem iz Beograda i akademikom Marinom Zaninovićem iz Zagreba, koji su kao redovni članovi Centra bili u sazivu za vrijeme održavanja zadnjeg sastanka 1991. godine.

U vezi sa informisanjem članstva Centra i šire naučne javnosti o aktivnostima ove institucije predloženo je ponovno uvođenje rubrike Hronika Centra u okviru Godišnjaka, u kojoj bi redovno bila prezentovana aktivnost Centra, te izložene smjernice za njegovo buduće djelovanje.

Ad. 2

U kontekstu pripreme novog broja Godišnjaka naglašen je veliki interes domaćih i stranih naučnika za objavljivanje u ovom časopisu, kao i problemi njegovog finansiranja. Članovi Redakcije i saradnici Centra su jednoglasno izrazili žaljenje zbog nepovoljnog ishoda Konkursa Fondacije za izdavaštvo/nakladništvo, tim prije što je aktuelni broj bio u najvećoj mjeri pripremljen. Kao početno finansiranje za ovaj broj uspjeli smo ipak obezbjediti dotaciju od 1500 eura, od strane Instituta za praistorijsku arheologiju Slobodnog univerziteta u Berlinu.

Sadržaj novog broja Godišnjaka je prezentirao urednik prof. dr. Govedarica, dajući potrebne informacije o svakom pojedinom radu koji je do sada pri-

stigao u Redakciju. Sadržaj aktuelnog Godišnjaka sastoji se od deset članaka, tri prikaza arheoloških monografija i dva teksta " In memoriama", te uvodnika posvećnog akademiku Borivoju Čoviću, povodom desetogodišnjice njegove smrti. Većina radova je već pristigla u Redakciju a nedostaju još radovi Branke Raunig, Zilke Kujundžić-Vejzagić, Veljka Paškvalina i Lidije Fekeže. Spomenuti autori obavezali su se da će radove dostaviti do kraja ovog mjeseca.

Ad.3

Pod tačkom Razno razmotren je prijedlog promocije monografije Branke Raunig "Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda" i Godišnjaka CBI XXXI-II/31. Zaključeno je da se napravi prijedlog promotora i razmotri mogućnost održavanja promocije krajem ove ili početkom slijedeće godine.

U Sarajevu 19.9.2005.

Adrese autora / Autorenadressen

Dr. Iva Curk
Cimpermanova 5
SI-1000 Ljubljana

Mr. Lidija Fekeža
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA-71000 Sarajevo

Melisa Forić
Centar za balkanološka ispitivanja
ANUBiH
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo

Mario Gavranović, MA
Institut für Prähistorische
Archäologie der Freien Universität
zu Berlin
Altensteinstr. 15
D-14195 Berlin

Dr. Dunja Glogović
Institut za arheologiju
Ulica grada Vukovara 68
HR-10 000 Zagreb

Prof. Dr. Blagoje Govedarica
Seminar für Ür- und Frühgeschichte
der Universität Heidelberg
Marstallhof 4
D-69117 Heidelberg

Prof. Dr. Haskel J. Greenfield
University of Manitoba
Department of Anthropology
Fletcher Argue 435
CA-Winnipeg, MB R3T 5V5

Mr. Esad Kurtović
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo

Dr. Zdravko Marić
Džemala Bijedića 33
BA-71 000 Sarajevo

Dr. Ante Milošević
Arheološki muzej Split
Zrinsko-Frankopanska 25
HR-21000 Split

Prof. Dr. Emanuela Montagnari Kokelj
Department of Antiquity Sciences,
University of Trieste
Via del Lazzaretto Vecchio, 6,
I-34123 Trieste

Prof. Dr.Veljko Paškvalin
Paromlinska 13
BA-71000 Sarajevo

Dr. Branka Raunig
Bužimska 5/III
BA-77000 Bihać

Prof. Dr. Genadij Nikolaevič Toščev
Zaporoškaja 9,107
UA-69002 Zaporož'e

Naslovna strana/Titelblatt
Dževad Hozo

Lektor-korektor/Lektor
Tamara Sarajlić-Slavnić

Tehnički urednik/Technische Redakteur
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž/Auflage
500

Štampa/Drück
SaVart, Sarajevo

ISSN 0350-0020